

ПАВЛО
БАЙДЕБУРА

ВОГОНЬ ЗЕМЛІ

Роман
Оповідання

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1979

У2
Б18

Роман известного украинского писателя П. Байдебуры повествует об историческом прошлом донецкого края, о зарождении там классового самосознания в среде угнетенного крестьянства и казачества в первой трети XVIII столетия.

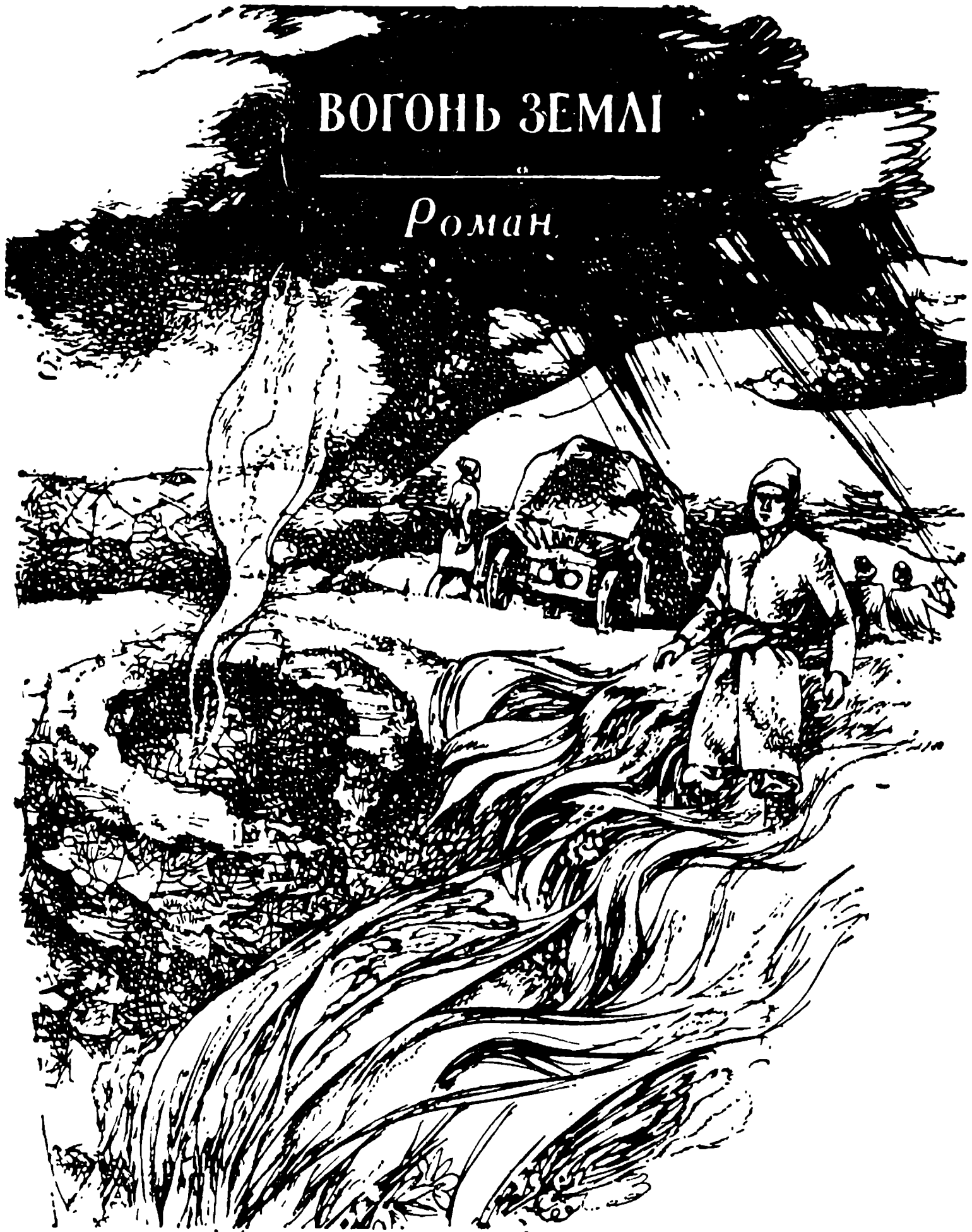
В рассказах, вошедших в книгу, изображены труд и жизнь шахтеров.

Б $\frac{70303-056}{M205(04)-79}$ 44—79. 4702590200.

ВОГОНЬ ЗЕМЛІ

Роман

ВОГОНЬ ЗЕМЛІ

Нема кінця-краю хвилястому, з горбами-перекатами, буйно розлогому степу. Просторо. Яруги, низини, продовгасті гористі гребені. Розкинулись байраки, широкі тернові зарості, бовваніють оповиті прозоро-сивою млою щовби, могили. Стоять на них, вгрюваючи в землю, мовчазні, таємничі кам'яні баби — свідки кочових стоянок скіфів, половців. Тут їхні полчища місили степ, випасали коней, летіли в скажених кривавих герцях-бойовищах, полонили тисячоверсті простори і невідомо де зникали.

І зникли. Тепер мчать табуни прудконогих сайгаків, кружляють вовчі зграї, ночами брешуть челонохвості лисиці, а з півдня, з Криму, забігають по людське добро і ясир хижі татарські орди.

Степ. Степ. Дивний, необжитий край.

Весна. Густа смарагдова повінь геть затопила долини, крутогори. На гребені того зеленого шумовиння набігло, збилось докупц, красується, грає буйне різноцвіття: чебрець, шавлія і м'ята, густо-червоний воронець, біле-біле ромен-зілля, сріблясто-синяві безсмертники, тремтить, хвилюється ніжно-густа димчаста ковила. Про щось своє, таємниче шепочуть її гойдливі плеса... А ген вимчали з вибалків, сплелися: кущуватий типчак, васильки, катран, березка й кульбаба.

Кипить, вирує різноцвіття, набігають і мчать гривасті травневі хвилі.

Набігають і мчать.

Від моря, від Дону дорога стелиться на захід і на захід.

Рівнина збігла. Почалися балки, яруги. Дорога веде на гору. Здається, там, попереду, на перевалі, зависають густі хмаринні заслони. А виїдеш — заслони відступають, відкривається

широкий, ясний простір. Там, за перевалом, відпочинок. Тільки б добратись...

Валка посувається поволі. Воли в напрузі, трудно переставляють ноги, але ступають твердо, розмірено. Риплять вози, поскрипують ярма. Чумаки припадають грудьми до полудрабків, до люшень — допомагають. Злітає натужливе і різноголосе:

- Гей! Гей!
- Соб! Цабе!
- Соб!

Гору нарешті подолано. Валка зупинилась. Воли, важко зітхаючи, стоять мов укопані.

Чумаки скидають шапки, брилі, підставляють сонцю чубаті голови, не кваплячись, беруться за люльки.

— Оце гора!..— мовив Савка зачудовано, звертаючись до свого товариша-друга.

— Крута. Хай їй біс! — відповів Лукаш, витираючи рукавом сорочки спітніле чоло.

Хлопці місяців два тому як розпочали своє чумакування. Вперше побували на Дону та біля великої води-моря, все бачене, звідане вражало їх, захоплювало. Залюбки, в охоту була їм оця подорож степом, з гори на гору, серед безмежного простору у заростях одвіку не кошених трав. Юнаки зросли на березі річки Вовчої, серед гаїв, перелісків, отож їм було дивно, що є такий край, де можна їхати день або й два і не зустрінеш жодної путящої деревини, хіба що кущуватий терен, кривулястий дубняк та глодину, і рідко трапляються людські оселі.

— Мабуть, отут будемо відпочивати,— продовжує розмову Савка.— Бачиш, застоялись. І отаман-ватаг наш щось довго роздивляється.

— Мабуть, будемо ночувати,— обзивається Лукаш.— Старий шукає зручне місце.

Хлопці уважно стежать: отаман Мартин Ціпов'яз залишає валку і віддаляється в степ. Повільно ступаючи, пройшов обіч дороги, потім почав забирати ліворуч, у напрямі ближчого, зарослого терном щовба, сходить на нього. Перед ватагом ніби раптом вийшли з-за кущів і стали на коліна дві кам'яні баби. Мартин ступає ще кілька кроків і зупиняється. Облитий сонцем, що вже збирається ховатися за обрій, він сам здається казковим ідолом, викутим з міді. Звивистий димок його люльки повільно кружляє, здіймається вгору вище й вище... А степ мовчить, дивно пришиклый, ніби все навколишнє обіймає знемога. Поволі спадає тиха вечорова сутінь.

Отаман подає знак рукою. Валка звернула з дороги й почала отаборюватись. Вози розташовувались впритул один біля одного

вузьким півколом, щоб у разі потреби коло можна було швидко зімкнути і утворити кругову оборону. А зустрічати ворога було чим. В потаємних зручних місцях на возах лежать пістолі, списи і навіть кілька гаківниць.

Табірне життя почалося зразу ж, як тільки обрали місце відпочинку. Одні погнали волів на водопій, а потім на пашу, інші почали розпалювати багаття, готувати вечерю. Ватаг заходився порядкувати біля возів. Це вже так заведено в старого Мартина: зупинився — найперше оглянь те, на чому їдеш, а тоді вже берися за інші справи.

Перевірка почалася з ярем. Лукаш і Савка підіймали їх, ще теплих від запарених ший, разом з війями. Мартин уважно придивлявся, потім обмацував руками дерев'яні чаші-вирізи, нашийники та занози, чи, бува, не потріскалися, не перекошилися. Потім дрючками-важницями підважувались вісі — обстежувались колеса, шпиці, маточини і підіски. Те, що тріснуло чи зітерлось, замінялося цілим або ж лагодилось.

— Привчаємо? — почулося раптове, хрипкувате.

— А так, привчаю, — відповів отаман. — Молодим пригоди-ться.

Хлопці озирнулися. Поблизу воза стояв чумак Гордій Головатий з оберемком хмизу.

— А коваля, мабуть, не проминемо? — запитав Гордій, кивнувши на залізаччя.

— Так, мабуть, — кинув з серцем Мартин, — підіски та рихви змусять...

— Данило виручить, — заспокоїв Головатий. — Свій, зробить...

Лукаш і Савка, слухаючи незрозумілу перемову старших, здогадувались: йдеться про кузню, про коваля. Але де ж вони отут, в степу? З суворим, мовчкуватим ватагом Мартином ніхто не поводиться так вільно, запанібратськи, як цей, із завислими донизу рудуватими вусами, з куксою замість руки чоловік — Гордій Головатий.

В гурті чумаків його поважали за розсудливість, спокійну вдачу та мудрі приказки й оповіді дивних історій, яких він знав, напевне, безліч, але розказував тільки з якоїсь нагоди. Говорили, що він перебував на Запорозькій Січі, ходив з кошовим отаманом Іваном Сіркою у похід до Криму і в бою з татарами ото позбувся руки. А інші доказували, що лівицю відтяв йому якийсь запорозький осавула, а за що — невідомо. Коли Гордія, бувало, запитували, що в нього сталося з рукою, він відмовчувався або ж, жартуючи, відказував: «Таким родився».

Років два чи три тому Головатий прибився до козацького села Кам'янки, прибився та й залишився. Тут і почали прозивати його

Головатим, зайдою. А декотрі запевняють, що так прозивали-величали його і на Січі. Дивувало, що він, понизовець, не маючи ні воза, ні волів, чумакує.

Все невідоме про Гордія Головатого так і залишилось для всіх таємницею, загадкою.

— Про якого це він коваля торочив? — не втерпів Савка, коли чумак відійшов геть.

— Справді, про кого це? — запитав і Лукаш. — І де б тут бути кузні?

Старий ватаг мовчав. Крекчучи від натуги, він продовжував уважно придивлятися та обмацувати воза, інколи незлобиво погейкуючи на своїх помічників.

Оглядання перервали кашовари. Зазивно трубили в ріг — скликали до вечері.

В небі згасли останні одсвіти, ніби десь із-за обрію простяглися і насувають чорні невидимі крила. Сутінь густішала. Степ полонила ніч.

На другий день, ледве почало сіріти і на ватаговому возі загорлав півень, Мартин розбудив Савку й Лукаша. Почалася та ж робота — оглядання возів.

— Чотири шворні, чотири рифи, дев'ять підісків, — бідкався отаман. — Це ж які збитки! Це ж, хлопці, забагато!..

— А що ж тепер робити? — запитав Савка.

— Як «що»? Оновити! — здивувався старий.

— Як?.. — перепитав парубок і, здвигнувши плечима, лукаво посміхнувся.

— Отож ти, хлопче, й поновляти будеш, — мовив Мартин, впіймавши глузливу посмішку.

Після оглядання ватаг наказав хлопцям іти до яру, знайти там воду, скидати з себе брудний, намочений у дьогті одяг, скупатись і переодягтися в чисте.

Невдовзі Лукаш і Савка з'явилися причепурені — хоч на гулі. В широких синіх штанах, у білих з мережаними комірцями сорочках. Мартин уважно оглянув парубків і, як видно, був задоволений з їхнього бравого вигляду, звелів забирати зібране залізччя та два оклунки — один з рибою, другий з сіллю — і вирушати в дорогу.

— Підете отак прямо, — показав отаман на північну сторону, — і отам за горбом побачите хутір. Назва — Зелений.

— Шукайте очима сторожову фігуру.

— Отуди і прямуйте! — радили чумаки.

— А там спитаєте, — продовжував ватаг, — коваля Данила. Скажете, чого прийшли, так і так, мовляв, обламалися, та будьте

чемні, щоб не подумали, що бовдури. І ще скажіть: кланялися всім чумацьким гуртом, а також Мартин Ціпов'яз, старий собака. ще на своїх двох і прудкий, як хорт, а ще скажіть, іншим разом завітає, а зараз у нього багато клопоту, та й поперек судомить. Отак і скажіть, не забудьте. Рушайте!

Хлопці підхопили оклунки і повагом, як годиться людям, що відбувають з важливим дорученням, рушили. Коли відійшли геть від табору, озирнулись. Ватаг стояв на передньому возі і поволі то підіймав, то опускав руку, ніби наказував іти далі й далі або стверджував, що вони прямують тою, що треба, дорогою. Лукаш і Савка прискорили кроки, збігли у виярок, в одну мить вимчали на пагорок. Перед ними відкрився неосяжно широкий простір. Табір зник, залишився десь там, позаду. Не змовляючись, кинули долі оклунки і, випростовуючись, сповнені молододіє сили, юнацького запалу, і від радості, що вони на волі, без нагляду, кинули в степ туге, на повні груди:

— Гей, гей!

Потім вхопили один одного в обійми і довго, в охоту борюкалися.

— А куди ж нам іти? — запитав раптом Лукаш, здіймаючи руку з плеча товариша.

Тупцюючись, роздивлялися на всі боки, а перед очима все здавалося одноманітним.

— Хоча б сонце показалось, — кинув пригнічений Лукаш. — А то, бач, як на те, спохмурніло, насупилось.

— Коли б сонце, — погодився Савка, — тоді б ми враз визначили, де яка сторона. А зараз — як у мішку.

Пішли навмання, прямуючи до могили, яка виднілася геть вдалині, аж під обрієм. Але даремно тільки ноги били. З вершини могили виднілись продовгасті смуги, в кількох місцях громадилося каміння чи руїни.

Довго йшли в одному напрямі. То звертали назад, брали праворуч, ліворуч. Безперервна хода стомлювала. Гнітило: гається час, і ніяк не можуть вибратись з цієї хвилястої, зеленої пустелі.

Вирішили: один піде в одну сторону, другий — у другу, але ходити назирці.

Та ось приспана тиша порушилась, війнув теплий несміливий вітрець, потім він подужчав, набрав сили, сколошків трави і погнав широкі нерівні брижі. Небо проясніло. Сонце вибилося з-за хмар — показало ранню обідню пору.

Кружляння Лукаша і Савки нарешті закінчилось. Майже разом вони подали один одному голос, хоча й були в різних кінцях

продовгастого, з кам'янистою гривною бугра; вдалині, під горою, ніби приліплені великі гнізда, виднілися затінені деревами хатки та ще якісь, схожі на башти, будівлі.

Невелике, з високими кам'яними мурами дворище було схоже на фортецю. Таку ж споруду нагадував і високий земляний вал з частоколом округ хутора. Подібні огорожі Лукаш і Савка бачили на Дону та біля моря. Тамтешні люди говорили, що то захисток від турків і татар. Це там, поблизу таких сусідів, а чого ж тут, у степу, отакі неоковирні фортеці?.. Та про те, що так здивувало, хлопці довідалися трохи згодом. А зараз їм треба було вести рѳзмову, за чим їх сюди послано.

Скинувши брилі, поштиво вклоняючись, стояли вони перед високим, уже підстаркуватим, сивовусим, із посрібленою головою чоловіком — ковалем Данилом. Стояли і переказували все, як говорив їм отаман Мартин.

— Собака. Прудкий, як хорт,— повторював за хлопцями, регочучи, Данило.— Та коли б ви мені, діти, нічого не говорили, а тільки оці прикметні слова, то я признав би, що ви з валки старого Ціпов'яза. Ой ви ж, мої любі земляки!..— Він захопив і стис в обіймах хлопців, підняв їх, здавалось, готовий був підкинути вгору, і обережно опустив на землю; розчулений, зраділий, почав запрошувати до господи.

Юнаки були вражені такою нежданою гостинністю і отим «мої земляки». Подякувавши за запрошення, нагадали, що вони дуже поспішають, що вже й так забарились, шукаючи хутір.

— Мабуть, треба вважити просьбу,— мовив, роздумуючи, коваль.— От тільки як його бути. Немає зараз мого помічника... А може, котрий із вас наловчився б?..

Не гаючись, пішли до кузні.

— А підіски, бачу, коваля Лавріна,— зауважив Данило, роздивляючись залізні уламки, принесені хлопцями.

— Еге ж, є такий у нашому селі Кам'янці,— підтвердив Савка.

— А звідкіля ви, дядечку, знаєте, що це Лаврінові? — запитав Лукаш.

— Бачу по роботі,— відповів, посміхаючись, Данило.— З Лавріном ми однолітки. Разом навчалися ковалювати. Ще живий?..

— На ногах, щодня в кузні,— відповів Савка.

— Піки робить запорожцям,— вихопився Лукаш.

— Не піки, а підіски,— поспішив заперечити Савка, з докором і осудою зиркаючи на товариша.

— А що ж такого?..— здивувався той.

— А такого, що тільки підіски. А ти дуже язикатий. Базіка,— уже обурився Савка.

Данило не звернув уваги або ж удавав, що його не цікавить та перемога, роздивлявся залізні уламки і продовжував розпитувати про село, називав знайомих йому людей і врешті-решт признався, що він родом з Кам'янки. За юнацьких років чумакував у валці Мартина Ціпов'яза, кілька разів ходив з ним по сіль та по рибу до Криму і на Дін. Одного разу, коли вертали з Азова з поклажею, трапилась пригода: пристали воли. Набідувався та й змушений був відстати від валки. З допомогою Ціпов'яза ледве добрався до оцього хутора в надії, що воли поправляться, а сталося найгірше — поздохали. Не йти ж було з одним батіжком у далекий світ пішки. Та й там, у селі, нікого з рідних. Отож і залишився в Зеленому. Й почав ковалювати. Одружився. Обжився. І от уже минає тут двадцятий рік...

Оце так оказія, подумали хлопці, вирядились у святкове і потрапили до кузні. Та що поробиш... Засукавши рукава сорочки, начепили на себе ковальські фартушки.

— За теревенями й про діло забули,— спохватився коваль,— давайте в добрий час, гуртом та ладком.— І показав хлопцям, що саме їм робити.

Лукаш заходився роздмухувати міхом вогонь у горні. Савка мав вистукувати молотком у такт ударів коваля та вчасно, з силою бити по пробійнику, коли у розпеченому залізі потрібна була дірка. Від невправки рука хлопця хибила, молоток падавав не туди, куди слід. Це гальмувало роботу.

Відпочиваючи, Савка підперезав тугіше фартуха, засукав ще вище рукава сорочки і вибрав зручніше місце. І, як йому здалося, став трохи вправнішим. Та ось коваль витягнув з горна прискаючу іскрами довгу штабку — підсіка, поклав на ковадло, вирівняв і поставив на прибійця. Савка замахнув молотком раз, удруге й ніяк не міг попасти.

— Хіба так б'ють?! — почулося веселе, задерикувато-докірливе.

Хлопець і не оглядівся, як з його рук було вихоплено молоток, і в ту ж мить залунали дзвінкі розмірені удари.

Коли відступив, глянув — управляється дівчина. Вразило й привернуло увагу: струнка, висока, біле юне лице пашить, ніби пройняте вогнем, від натуги густі чорні брови злегка зібрані й насуплені, великі гарні очі мружаться, дивляться щиро, відкрито — і обпікають. Савка відступив ще на крок і застиг. Раптово

збурений, ніби підхоплений невидимою легкою течією, здавалось, здіймається вгору, летить...

Він вловив хвилину, коли дівчина поклала на колоду молоток, мерщій вхопив його й почав орудувати.

— Диви, Оксанко! — гукнув у захопленні Данило. — З нього може бути коваль! Та ще й який!..

Коли Савка, втомившись, перепочивав, молотом орудувала Оксана.

Так навперемінно вони довго вправлялися, показуючи свою спритність і уміння. Та ось остання гаряча рифа упала долі. Роботу закінчено.

Савка відкинув молоток, озирнувся. В отворі дверей кузні, облита сонячним промінням, здійнявши вгору руки, вив'язувала на голові білу хустину Оксана. Біля ковальського міха стояв задивлений на неї Лукаш.

— Забирайте поковку, — торопив Данило, — тільки обережно, щоб, бува, не попеклися. Забирайте та по роботі трохи підкріпимося, чи що. Пішли, дітки, до хати, пішли.

Хоч як було приємно гостити, та й розмова була щира і люба, але хлопцям треба було вирушати до своєї валки. Там, напевне, ждуть не діждуться. А ватаг, мабуть, уже не раз вилазив на свого воза та вдивлявся і думав, стривожений: що там з ними сталося, чого це вони так довго баряться?..

На світанку валка мала вирушати в дорогу. Але вночі над степом прошуміла раптова злива. Коли сходило сонце, дощ, було, вщух, а потім знову почав періщити. Весь день дзюрчали потоки. Тільки надвечір посвітлішало, випогодилось. Отаман звелів сушити рядна, якими вкривали вози, та, бодай із запізненням, готувати гарячу страву. Бо через ту негоду чумаки, вважай, що цілу добу нічого не їли. Кухарі заходились споруджувати велику кабіцю, щоб було на чому зварити та й просушитись. Бракувало каміння. В степу, навколо табору, його багато, але дрібне, як жорства, не складеш докупи.

— Я знаю, де є великі брили, — заявив Савка. — Отам, — показав у напрямі хутора Зеленого.

Вирішили: хоча й далеченько, але ж треба йти шукати. Савка, Лукаш та ще кілька чоловіків, захопивши з собою мішки, поспішили до баченого вчора Савкою урвища.

Чорне як сажа каміння лежало брилами, прикрите товстим шаром землі. На дно урвища вода нанесла чорний намул. Туди звалились і великі плескуваті грудоміхи. Набрали каміння і повернулися до табору.

— Оце зручне.

— Крихкувате трохи. Зате брили лягають впритул,— хвалили кухарі і зладили піч-кабицю, заходились розкладати багаття.

В казанах вже набрякло мочене в олії пшоно. Кинули туди кілька в'ялених великих чабаків, приправили гіркуватими запашними травами — то й вийшов добрячий, смачний куліш.

Після вечері чумаки ще раз перевірили, чи все підготовлено, щоб завтра, як тільки почне благословлятися на світ, вирушати з цього місця. Упорались, угомонились, але не розходились, не вкладались спати. В таборі відчувалась настороженість. Ватаг двічі ходив з собаками у степ, аж до тернового щовба, вдивлявся, спостерігав; собаки поводили себе непевно: скімлили й поривалися до яру, порослого дубняком і терном.

Мартин зібрав до гурту чумаків і мовив, як завжди, спокійно, але насторожуючи:

— Поблизу нас звірина або ж непевна людина. Припильнуймо. Особливо — хто буде цю ніч вартувати. Зброю — наготові. Та стежте за фігурами.

— А де вони?

— Показуватимуть війя возів,— пояснив отаман.— Якщо з'являться татари, фігури запалюють — стежте! — Наказав ще раз, підняв одне війя так, щоб вказувало на північ, у напрямі Зеленого хутора, друге — на південь, у бік Азовського моря.

Савці випало бути підпаском — чатувати скотину з Гордієм Головатим.

Після зливи в повітрі вогко, тихо. Навіть трохи прохолодно. Небо зрідка, де-не-де, захмарене. Повний обмитий місяць вже вібрався на середину неба, ніби зупинився перепочити, і топить простір густим, тьмяно-сріблястим одсвітом. На горби, на могили, здається, наповзли величезні кошлаті тіні, а в низини спадає тонка сивіюча імла.

Воли йдуть попасом, шарудить збита трава, цвіркуни ведуть свої безконечні пронизливо-ніжні концерти. Степ, здається, повужчав, став волохатий, збігає в яри і там обривається.

— Дядьку Гордію,— звертається раптом Савка,— ви були в тому он хуторі, в Зеленому? — І показав у напрямі хмарної кучугури на півночі. Хлопця томило мовчання, хотілося говорити, і саме про те, від чого знемагало серце,— з думки не сходила Оксана. Але ж не поведеш мову із сторонньою людиною про вподобану тобою дівчину, так поговорити хоча б про місцевість, де вона перебуває.

— А який я тобі дядько? — запитав з осудом Гордій.— Я не старий, ти не малий. Отак.— І вже спокійно: — Бував, та й не

раз. Наші чумаки, коли тут зупиняються, частенько відвідують коваля Данила. Отак.

Якийсь час тиша порушувалась тільки човганням постолів у траві та зітханням волів.

— А живуть у тому хуторі люди, як у загороді, за мурами, — навертав розмову на своє Савка, — за мурами, та ще й високими.

— Так треба, — обронив знехотя Головатий. І помовчавши: — Вежу-фігуру бачив? Там дозорці. День і ніч чатують. Так треба. А то чого б їм, як лелекам у гнізді, стовбичити.

— Хіба й тут небезпечно? — Савка ждав відповіді, а Гордій мовчав і мовчав, придивлявся та наслухав, чи не вчується десь поблизу тупіт або шелест.

— Таке питаєш, — почав хрипкувато низьким голосом. — А де воно зараз тихо, мирно? Місця, які ми оце проїжджаємо, називаються Диким полем. А простяглося воно, те поле, від Дону, понад берегами Сіверського Дінця, низом, понад морем, аж до Дніпра, а то ще й далі. Земля ця, друже, руська і ніби й нічия. Хто хоче, той тут вкорінюється: господарює чи промишляє розбоєм.

— Разбоєм, — повторив Савка і згадав, як сьогодні увечері чумаків насторожував отаман Мартин.

— Люди тут з усіх, сказати б, кінців, — Гордій аж розвів широко руками. — Той утік від пана-ляха, той — від боярина московського чи українського дідича. Тікають, кому непереливки, допекло, дошкулило. А сховатись є де — яри, байраки, степ. Жити б тут вільно людям, та на тобі — хижа татарва з Криму набігає, руйнує, палить. Молодих у ясир жене до своєї триклятої Кафи, а старих, малих мертвить. А ти питаєш, чи безпечно. Отак, друже, біля Дніпра, біля Сіверського і тут, біля Савур-могили.

— Савур-могили? — поспішив Савка.

— Три дні тому наша валка проїжджала недалеко від неї, — відповів Гордій і пішов завертати воли, що геть далеко відбилися від гурту.

Це вдруге Савка в своєму житті почув про ту знамениту могилу. Уперше — цього ж таки року напровесні, у дні ярмарки, коли до гурту зібралося багато людей. Старий лірник Стратін співав, приграваючи на лірі, пісні, думу про трьох братів, що тікали із города Азова, з турецької неволі, як старші брати залишили найменшого на поталу, на смерть.

Запам'яталося:

Став найменший брат до Савур-могили походжати,
Став же буйний вітер повівати,
Із козацьких молодецьких його ніг валяти...
У турецькій, у бусурманській, у великій неволі
На Савур-могілі смертю постраждати...

І от біля тієї могили проїжджали, а він не знав і навіть не глянув на неї. Може, завтра, коли зійде сонце, хоча б здаля...

Дожидаючи свого напарника, Савка вдивляється в ту північну сторону, де тільки що громадилась хмаринна кучугура. Зараз там ясно, чисто. Внизу туманиться долина. Місячне сяйво стелиться, ніби вказує дорогу саме туди, куди Савка лине серцем... Йому згадується все, що відбувалось тоді на дворищі, в дорозі, коли виходили з хутора... Він пригадує навіть таке, чого, здається, тоді не помітив або не звернув належної уваги.

«Дочко, виведи, покажи хлопцям дорогу степом, найкоротшу...» — уже прощаючись, говорив коваль Данило.

«Тепер вони дорогу вже знайдуть, навчені...» — Оксана скидає з голови білу хустину, вив'язує квітчасту і подає знак вирушати. Вони вийшли за мури і зразу ж опинилися в гаю, який перерізує навпіл неширока річка. Дівчина ступила на вузьку кладку, гойднулась і в одну мить опинилася на тому боці. Стоїть, лукаво посміхається, жде.

Слідом пішов Лукаш. Тонка дошка увігнулась, ось-ось переломиться. Але він все ж ступав далі і, не втримавшись, шубовснув у воду. Савка був трохи вправніший, але теж схибив, і, коли б Оксана не подала руку, летіти б йому сторчма головою. Дотик її руки, здалося, обпік, пройняв усього, — невидима легка хвиля гойднула, підносить і підносить...

— Отак, друже, — виникаючи раптом з тирсового плину, мов із води, продовжує свою оповідь Гордій, — чув сьогодні отаманове «пильнуй»? Оце «пильнуй» з нами скрізь: у степу біля отари, в полі біля плуга і на вежах-фігурах. А спалахне на них вогонь — ставай до бою або ж тікай. Ми такі, що не тікаємо. Даємо здачі панові, мурзаям-баям. Забігаємо і до їхнього Криму. Пригадую, як ото з кошовим Іваном...

— З Сірком? — вимовив, тамуючи подих, Савка.

— Та з ним, друже, з ним. Добре побенкетували. Святе діло вчинили, визволили з неволі багато наших людей. Навіки буде слава кошовому Івану Дмитровичу, навіки! — Голос Гордія подужчав, задзвенів, і сам він, здається, став вищий, огрядніший, пістоль і ятаган, з якими Головатий ніколи не розлучався, зараз надавали йому якоїсь особливої поважності, так що, здавалося, вимовлені ним слова війнули, кружляють над степом, і все навколишнє припишло, мов заворожене, прислухається.

Захоплений розповіддю, Савка бачив себе теж серед того невгомного, відчайдушно сміливого низового товариства, був готовий до герців, героїчних вчинків, а яких саме — не знав; та ще хотілося, щоб поруч був хтось із близьких, своїх. Найкраще, коли б Лукаш: з таким другом охотніше і можна у всьому

звіритись. Жалкував, що й зараз немає тут товариша і він не чує такої цікавої оповіді...

А в ці хвилини Лукаш, ніби заціпенілий, лежав під возом із заплющеними очима, але не спав. Він бачив себе на хуторі Зеленому: в кузні перед ним в який раз відбувалося все так, як було вчора... Стояв біля ковальського міха, поволі смикав за мотузку, з присадкуватого горна з сичанням і гоготінням виривалися широкі, тонкі, мов леза, пламені, бризкали золоті іскри, виляскували удари молотків; у відчинені двері кузні Лукашеві видно невелику, з вузенькими вікнами хату, хліви, крислату, з густими, переплетеними вітами велику вишню. Раптом відчинились високі, ковані залізом ворота, і на дворіще на баскому буланому коні влетіла дівчина. Вона на скаку осадила коня, в ту ж мить прудко і легко скочила з сідла й попрямувала до кузні. Якусь хвилину дівчина здивовано озирала присутніх і, зустрівшись очима з Лукашем, посміхнулася йому. А може, від того, що Савка ніяк не міг приловчитись бити молотком по ковадлу та пробійцеві. Згодом сама показала, як це робити.

В кузні і коли проводжала, він не раз зустрічався з очима дівчини — чорними, ласкаво-звабливими, — ловив її, Оксани, чарівну посмішку, готовий вловити її саму. І от тепер тільки й думки — про неї. Серце в'ялить тривожна й солодка туга...

Лукаш розплющив очі. Глянув — уже й ніч згасає. «Так скоро, — подумав здивований. — І світанкова заграва здійсмається не там, де мала б здійснатися, — щось непевне».

— Гей, люди! Гей, вставайте!.. — загорлав Лукаш несамовито, виповзаючи з-під воза.

Поблизу возів палав незвичайний, з синюватими язиками-каймами вогонь.

— Що було, те сплигло... — ніби сам до себе, роздумуючи, мовив Головатий. — А може, іще доведеться десь погарцювати. Може, а поки що...

— Як це? — здивувався Савка.

— А так, — проказав глухо Гордій, — біля волів, та ще й чужих — не гарцювання. Та й ти, козаче, не втік далеко від того, що на побігеньках, — уже з сумом вів чумак. — Маєш одну паровицю, яку мати загорювала, а доглядаєш у валці іще дві пари чужих.

— Та хіба тільки я доглядаю, — не розуміючи до кінця, про що йдеться, сказав парубок.

— Еге ж, інші також, — продовжував Головатий, — і вони такі ж горопахи: Карпо, Іван. Такі ж, як Семен, Лукаш. У них, як

і в тебе по паровиці — по одному возу, а вправляється кожний біля трьох або й чотирьох чужих...

— А ватаг Мартин? — запитав підпасок.

— Та й Мартин Ціпов'яз не втік далеко. Такий же неборака і дурень, як я, як ти, — відповів глузливо Головатий. — Водить степами чужі валки — дбає в чужі кишені і жде, що капне йому з чужих, хазяйських рук. А воно, бува, дадуть з ласки який гріш, а то й — дулю. Бери, та ще й дякуй, бо надають по шиї. Отак. І зараз: веземо рибу, сіль, крам — у цельку Саливонові, стонадцять болячок йому в бік!..

— Кислієві?! — аж скрикнув Савка, уявляючи велике, огорожене дубовим частоколом дворище, огрядну, на кам'яному підмурку хату, комори, клуні; та й самого господаря — бундючного, пихатого Саливона, підстаркуватого вже парубка. На людях він любить похизуватися, з'являється на панський кшталт у кунтуші, виїжджає на баскому коні, та ще й в оточенні своїх наймитів, яких називає гайдуками.

— А так, Кислієві, — підтвердив Гордій. — Чіпкий, пазуристий, чортяка, попадешся — не вирвешся... А втім, як хто — виривається. Отак. Плохенькі ми стали. Плохенькі, — сердито, ніби сперечаючись, кинув Головатий. — А коли б викресали іскри...

— З доброго креміння, — додав Савка.

— З гарячого серця, друже, з гарячого... — наголосив із притиском Гордій і обірвав слова.

Від табору долинули тривожні викрики.

Над возами здіймалася заграва.

Пастухи поспішили до валки.

Навколо палаючого каміння стояли вкрай здивовані чумаки. Деякі з них хрестилися. Та й було чого дивуватись. Учора після вечері, коли з багаття зняли казани, кам'яну піч розвалили геть і залили, як це робилося завше, водою. Та, мабуть, залишилася жарина. Каміння, на диво, розжеврілось, взялося вогнем. Дим стелився їдкий, смердючий, не такий, як з тліючого дерева чи кізків. Та й полум'я теж якесь незвичайне — жовтаво-синювате, сліпуче, жарке.

Каміння поливали водою, а воно ще дужче розгорялося, і це тим паче дивувало, бо ж такого ніхто ніде ніколи не бачив та й не чув.

— Якась тверда смола.

— Смолою ніби не пахне, — говорили одні.

— Камінь.

— Таж камінь не буває такий крихкий — заперечували інші.

— І не горить.

Брали до рук дрібну жорстку, продовгасті скалки, роздивлялися, розтирали пучками пальців.

— Чорне і масне, як сажа.

— Як вугілля.

— Вугілля.

— З дерева.

— А де ж воно тут?

— І справді, в степу, в урвищі.

— А звідкіля взялося?..— гадали здивовані чумаки.

— Таке ми бачили в кузні коваля Данила,— заявив Лукаш.

— Горить, розжеврює залізо,— підтвердив Савка,— і таке ж, як отам, у тому урвищі.

— Взяти б на пробу.

— Взяти.

— А коваль Лаврін перевірить,— подали думку.

— Беріть,— погодився отаман.

— Хай Савка мотнеться, а з ним іще хто-небудь.

— Савка, він знає, де його брати.

— Та небагато набирайте,— застеріг Мартин,— не обтяжуйте вози, беріть тільки на пробу.

Валка знялася з місця, коли згорів увесь дощенту чорний камінь. Жужелицю залили водою і для певності присипали землею й затоптали ногами.

Вози, немов чіпляючись один за одного, з'їжджали на дорогу. Валка витягалась, вирівнювалась і поволі, але безперервно рухалась і рухалась, немовби краяла навпіл густий зелений килим. Пахло рибою, дьогтем. Легенький вітрець відносив геть ті запахи, проймав чумаків ранковою прохолодою, п'янив степовим духмяним різноцвіттям і надавав їм бадьорості.

— Гей, гей!

— Соб, цабе, соб!..— злітало вряди-годи високе, спокійне і тануло в степовому роздоллі.

На передньому ватаговому возі раптом піднялась тичка з віхтем трави: умовний знак. Чумаки занепокоїлись, озирались навколо, придивлялися й побачили: на табірне місце, яке тільки що залишили, з'явилося чотири невідомих, як видно, із списками чи рушницями. Недовго потупцювавши, вони ув'язалися слідом за валкою.

«Нічні гості. Чатували нас, та не наважились напасти. Пильуйте задніх возів»,— передавалося від чумака до чумака.

— Пужніть їх з гаківниць,— наказав отаман.— Тільки не вціляйте, а так, для остраху.

Прогриміло два постріли. Непрохані гості звернули з дороги і заховалися десь у нетрищах. Напереріз Чумацькому шляху про-

мчала налякана вовчиця з виводком вовченят. А вгорі, над самими возами, кружляли, то стрімголов пускалися до землі хижі, ненаситні кібці.

— Оцих треба було б вцілити.

— Треба. Та прибережіть кулі, ще можуть згодитися.

— Вчені. Дорога далека. Пригод не шукати...

— А так, не шукати...

Ватаг прибрав тичку. Розмови припинились. Валка посувалася поволі, спокійно.

Пахло рибою і дьогтем.

На Савчиному возі, крім риби і солі, лежало два чималих оклунки чорного каменю. Парубок набрав найбільших, найкращих плескуватих брил, грудом, щоб здивувати коваля Лавріна, та й була думка-надія розщедрити старого, щоб дозволив бодай трохи повправлятися біля його ковадла.

Наглядаючи за волами, Лукаш і Савка йшли поруч один одного, поглядали в нап'ямі Зеленого хутора, озирали розбуджений ранковим сонцем, зрошений, ніби укритий фіалковим цвітом, дивно мінливий степ і думали: коли іще доведеться їм побувати тут, в оцих запам'ятованих ними місцях. А ступити на цю землю, навіть саме на оцю Чумацьку дорогу, одному з них довелося дуже скоро і за надзвичайно важливих обставин-подій...

День закінчився. Стомлені виснажливою спекою і ходою, чумаки лежали на прив'яленому спориші, вдивлялися в рідко визорене небо — відпочивали, згадували...

Дорога була важка, вибоїста й гориста, діймало нічим не затінене сонце. А перепочивати не довелося, отаман квапив якнайскоріше вибратися з місцевості, зритої ярами, порослої дубами і терном; проїжджати тут було особливо небезпечно: і не зоглядишся, як набіжать ординці або ж розбійницькі ватаги, які невідомо де тут переховуються.

Цього дня, вже неподалік від берегів Дінця, сталося таке, що чумаки вже хотіли було брати до рук зброю.

З віддаленого в степу невеликого байраку раптом вискочило з десяток вершників і пустили коней навперейми. Наближаючись, біг уповільнили, а потім і зовсім зупинились. Зупинилася і валка. Отаман скинув бриля, привітався, хоч тримав руку на пістолі під накинутою наопашки киреєю. Й уся валка була наготові — чумаки стояли біля своїх возів, ніби перепочиваючи, недбало посхилялись на полудрабки, а в кожного в руці пістоль чи спис.

Тривожна напруга тривала недовго. Вершники почали спішуватися й чоломкатись з ватагом. Чумаки теж підійшли до

переднього воза. Виявилось: вершники — дозорці з Бахмутської сторожі. Стало відомо: в степу з'явилися мурзакі, отож сторожа чатує дороги, перевіряє, куди хто їде чи йде, та попереджає про небезпеку. Чумаки пригостили козаків рибою, попрощались і рушили своєю дорогою.

Повідомлення про появу татарської розбійницької зграї тривожило. В таборі про це було тільки й мови.

— Таке заварилось, що цієї ночі, мабуть, не доведеться й задрімати,— бідкався Семен, прозваний Соньком за те, що умудрявся засинати навіть на ходу, тримаючись за полудрабок воза або за ярмо, жартома запевняли, бува, тримається і за волового хвоста.

— А ти, Семене, спробуй, а то в татарському зашморзі не доведеться спати.

— Я з петлі мурзака вислизну. Бач, тонкий, щуплий, а ти, Грицю, костистий, з гака не зірвешся.

— Лякаєш, а в самого з переляку вже очкур лопнув,— відповів Гриць, показуючи, де саме той очкур.

Семен підвівся, штани в нього і справді почали сповзати. В гурті вибухнув регіт.

— Та це він сам попустив пасок,— заступився Гордій.

— Еге ж, сам,— підхопив Семен,— щоб вільніше було лежати, бо живіт набубнявів.

— Нампіть йому здухвину...

Поблизу щось зашаруділо. Чумаки притихли, декотрі схопилися на ноги.

На дорогу вийшло двох вартових.

— Дуже голосний гомін.

— Далеко чути,— зауважили. Постояли і знову заховалися в густій високій траві.

Вечір насувався швидко. Простір заповнив синявий морок. Після пережитого за день хотілося спокою, поділитися думками та й почути щире слово товаришів побратимів.

— Продовжуй, Гордію, оповідати по Січ-матір...

— Та про Кримську землю...— просили з гурту.

— Та побійтеся бога, хлопці, я ж учора і позавчора...— відпрошувався Головатий.— Що ж це, однієї тетері на обід і до вечері...

— Та й по вечері...

— Аякже, якщо до смаку,— зауважили весело.

— Давайте послухаємо Савку,— подали думку.

— А чого ж, давайте.

— Хай кобзарської,— просили чумаки, знаючи дивну пам'ять парубка. Було відомо: почувши раз-другий пісню чи якусь опо-

відь, Савка міг переказати її слово в слово. І те, що запам'ятав, не забував.

- Про Савур-могилу.
- Чули вже, ще коли їхали на Дін.
- Довга й печальна.
- Давай тоді «Гомін по діброві...»
- Теж сумна.
- Веселеньке щось...
- Тоді про чумака і сіно.
- Послухаємо.

Ой косить хазяїн та на сіножаті,—

почав Савка високим голосом. Раптом змовк, мабуть, згадав, як чув він цю оповідь від других, і почав повільніше:

Ой косить хазяїн та на сіножаті,
Аж кривавий піт ллється,
А чумак сидить в холодочку під возом
Та з хазяїна сміється.
— Ой ти, чумаче, молодий козаче,
Йди сіна косити!
— Не здужаю, дядьку, не здужаю, батьку,
Та й коси волочити...

- Вибився з сили, мабуть, неборака,— почулось співчутливе.
- Ні, тут інша причина,— заперечили з гурту.

А Савка продовжував:

Ой сидить пугач та на могилі,
Та «пугу», та й «пугу»,
Ой поспішайте, молодії хлопці,
Та до темного лугу!
Ой котрії та й поспішали,
То ті в лузі зночували;
А котрії не поспішали,
То ті в степу пропадали.
Ой хоч смійся, хоч не смійся.
То за сміхом тобі буде...

- Тут уже, мабуть, не до сміху,— зауважили чумаки.
- Еге ж. Слухай, слухай...

Ой пришла зима — лиха година,
Нічим волів зимувати.
Ой бере чумак батіг та налигач
Та йде сіна купувати...

- Оце так...— кинув хтось багатозначно.

Ой іде чумак шляхом-вулицею,
Зуб на зуб трясеться:
Та нема в його свити, ні кожуха,
Ще й вустілка волочиться.
А сидить хазяїн в хаті край віконця
Та з чумаченька сміється.

— Ой продай, дядьку, ой продай, батьку,
Та хоч в'язочку сіна:
Ой вже ж моя бідна худобонька
Та у степу засіла!
— А як же я кликав тебе, вражий сину:
«Йди сіна косити!» —
То ти відказав, що не здужаєш
І коси волочити!
— Ой продай, дядьку, ой продай, батьку,
А хоч в'язочку соломи.
Та йди до мене, та й до мого воза
Набери собі солі.
— Ой не хочу я до твого воза,
Ані солі в тебе брати:
Заплати мені, може, я стану
Тобі воли зимувати...

— Чи бач, який! — почулося обурливе.

Савка замовк.

— А чим воно закінчилося?..

— Що сталося з волами?

— Яка доля чумака?..

— А яка ж доля, коли там співається, — відповів Савка.

Ой котилося та яснее сонце
Поміж могилками...
Ой уже ж мені не чумакувати
Та із вами, чумаками!

— А завершується, — пояснив оповідач:

Косить, хлопці, комишу
Та наварим кулешу,
Та вкинемо чабака,
Та пом'янем чумака!

— Хай їй біс, такій думі і такому кінцеві.

— Прокажи краще веселої.

— Еге ж, веселішої, не смуги товариство, — втрутився отаман. — Пригадай, хлопче, щось таке, теж чумацьке.

Та йдуть воли дорогою, та все бедратії,
А за ними чумаченьки, та все жонатії, —

почав Савка справді весело.

— Оце наша! — почулося схвальне.

Та йдуть воли дорогою, та все круторогії, —

підхопило кілька голосів притишено, —

А за ними чумаченьки, та все чорнобровії,
Та йдуть воли дорогою, та все половії,
А за ними чумаченьки, та все молодії;
Та йдуть воли дорогою, та все бички невеличкі,
А за ними чумаченьки, малі-невеличкі...

Гурт почав рідіти. Лукаш і Савка теж відійшли до своїх во-зів. Хлопцям хотілося поговорити про своє, близьке їм.

Тихо. Поблизу — нікого. Савка переказував почуте ним від Гордія тієї пам'ятної ночі, коли вони удвох з ним випасали воли. Оповідане хвилювало. Було над чим і подумати.

— А оте «викрешемо іскри» — як його розуміти? — запитав Лукаш. — До чого воно?..

— Це щось таке, напевне, бунтарське, — здогадувався Савка, — давай при нагоді запитаємо Головатого, хай розтлумачить. Викрешемо іскри, викрешемо... — повторював у задумі.

— Якщо татари доходять до берегів Сіверського, — почав, ніби говорячи сам із собою, Лукаш, — то по дорозі вони можуть натра-пити на всяке житло і на той хутір...

— Можуть, — повторив Савка. В грудях йому раптово стрепе-нулося, забило віддих, і він рвучко підвівся, здалося, готовий ку-дись мчати, щось діяти. А що — не знав.

— Воно так, як ото приповідають, — притишено, із смутком продовжував Лукаш, — «хоча й мила ти мені, та в далекій сто-роні».

— Якщо люба, далека сторона не перешкода, — проказав по-вільно Савка, може, не так у відповідь, як для самого себе.

Лукаш засміявся глухо, стримано, звівся на ноги і став поруч товариша.

Вони розуміли, що, хоча й не назвали імені, люблять одну і ту ж дівчину. Та й після такого освідчення не відчули один до одного ні ворожості, ні будь-якого відчуження чи навіть насторо-женості. Признання, здавалося, ще більше зблизило їх. Але роз-мови про те, що хвилювало їхні серця, більше не було.

Ніч поволі світлішала, ніби танула. На сході здіймалась бліда несміла заграва, з долини, наповненої голубою волохатою млою, викотився великий червонкуватий місяць. Здіймаючись вище і вище, він почав помітно бліднути, сріблитись, широко і весело посміхатись. І степ перетворився на рівнинний, тихий, з незвіда-ною таємничою далиною.

Дійшовши до свого воза, Савка розв'язав мішок з камінням, витягнув кілька брил і задивився на них. Зараз вони здавалися чорніші, ніж були вдень. Облиті місячним сяйвом, ніби спалахну-ли ліловим пламенем, а з тонких прожилок текли й не витікали густі, фіалково-блакитні промені. Згадалось: саме отакі брили-грудомачи лежали в кузні Данила. «Може, це уламки від тих? Ті буде тримати в руках Оксана, а я — оці». Савка посміхнувся та-кій своїй думці й підняв на руці, ніби зважуючи, плескувате масне каміння. До воза наближались. Отаман з гуртом чумаків обходив табір, попереджав, що відпочинок буде короткий. Як

тільки місяць підбиватиметься на середину неба, валка вирушатиме.

— А ти, Савко, все милуєшся своєю знахідкою,— запитав Мартин, запускаючи руку в мішок.— І звідкіля в нього така вогняна сила? — І підкинув на долоні кілька дрібних чорних скалок.

— Треба було б не поспішати гасити тоді оту ватру...

— Атож, побачили б, чи довго воно горить.

— Знайдуться такі, що перевірять.

— Знайдуться.

— Чи довго, чи не довго горить, а вже знаємо: добре.

— Жарке. Пекуче. Це буде, мабуть, велике добро для людей.

— Якщо не потрапить до загребущих — таких жмикрутів, як наш Кислій,— додав Гордій.— Деревне, для кузень, вже в його руках.

— Всяк для себе дбає, як може. Отож і Саливон...— почулося на захист Кислія. Та ніхто не звернув особливої уваги. А сказав оте чумак Карпо Гунька.

Чумаки пішли до інших возів. Савка зав'язав мішок з камінням і задумався над почутим про добро, знайдене в урвищі, і загребущі руки...

Місяць впливав на середину неба.

Минали дні. Дорога стелилася далі й далі. Степовий, розлогий, хвилястий простір Дикого поля змінився на піскуватий рівнинний ґрунт з перелісками та глибокими ярами, порослими вербами, кленами та лозняком. Дорога пролягала повз села, хутори. Замість нічного вовчого виття та тонкоголосого брехоту лисиць чувся собачий гавкіт. А на отамановому возі золотоперий чумацький будило частенько перекликався з іншими такими ж горластими півнями. Дорога тяглася полями з пашнею — пшеницею, житом, яке вже викинуло колос і квітувало.

Нарешті настав кінець тій довгій путі. На голубому виднокрузі замаячили хати Кам'янки. Валка зупинилась останній раз на перепочинок. Та не так відпочивати, як чепуритись. Всім гуртом ретельно оглянули вози, підмастили вісі, щоб не рипіли, почистили скотину. А потім отаман наказав усім чумакам мити голови, старішим, кому слід або кому хотілося, голитися. Одяг залишався той же, чорний від дьогтю, смоли, запорошений, аж задубілий від степового дорожнього пилу, але там, де порвалось, попоролось,— залатаний, зашитий...

Над полями, луками-сіножатями залягла тиша. Тут, як видно, нещодавно пройшов дощ — земля мокрувата, повітря вологе, м'яке, а небо високе, чисте, ніжно-голубе. Сонце підбилося під обід-

ню пору і вже добряче дошкуляло. Над розлогими низинами, аж під обрій, струмоче миготливо-прозоре марево. Все навколишнє здається святково оновленим в урочистому чеканні.

Про повернення чумаків ніхто не давав знати, та кам'ячани таки довідалися про їх прибуття, і всеньке село вийшло назустріч.

- Здорові були!
- Здорові!
- Добридень вам!
- З щасливим поверненням!
- Низенький уклін!
- Низенький земний!..
- Отаманові слава!

Захоплені вигуки, вітання тонули в радісному гомоні великого людського натовпу.

Особливу увагу привертав у валці передній, доверху вивершений всяким добром ватагів віз. Поверх смугастого рядна лежали на видноті: велика срібляста риба, грудوماхи солі, барильця та сулії з винами, заморська овочева сушня — зразки того, що привезли сюди чумаки. І по всьому тому, умисно недбало накиданому, незалежно і гордо, закочуючи очі, походжав огненно-квітастий півень-будило.

Отаман Мартин, тримаючи в одній руці над головою почорнілого бриля, а в другій — довжелезне вичовгане пужално, йшов попереду. Хоча йому трохи нездужалось — десь ненароком застудився і дошкульно судомило поперека, — але старий намагався ступати рівно, вітався із стрічними і весь час наглядав за своїми підлеглими, чи все в них до ладу, чи поводять вони себе так, як слід поводитись мандрівникам-звитяжцям. Та вони всі пам'ятали наказ отамана — виступали бадьоро, упевнено. І хоча кожному з них в ці хвилини від радості рвалися груди, — хотілося кинути-ся в обійми рідних, знайомих, які були поблизу, за кілька кроків, — але ж дорога ще не скінчилася, воли ще в ярмах. Треба було показати себе до кінця пильним, ретельним. Отож до голосів, вигуків вітання весь час долучалося нарочито високе:

— Соб! Цабе!.. Соб!.. Цабе!.. — і старанне цьвохкання та лункі виляски батогів.

Валка посувалася прискорено, швидко. Повз рухливі вози юрбою, випереджаючи одне одного, бігли діти і, як дорослі, радісно гукали:

- Здорові були!
- Щасливо!
- Здорові!..

Ватаг частував малечу рибою, бубликами, родзинками та всякою солодкою сушнею, припасеною ще на Дону.

— Беріть. Від зайця! — проказував розчулений Мартин.

То нічого, що дарунки пахли в'яленою солоною рибою та іншими нетутешніми запахами. Вони були бажані й здавалися дуже дорогими, бо ж привезені з далекого краю та з польових просторів, і вірилось, справді від того пухнастого, дуже симпатичного прудкононого звірятка — зайця. Одержавши дарунок, діти спішили до своїх матерів показати, похвалитися, а на їх місце вже підбігали інші, аж доки не були обдаровані всі малі безштаньки, у кого іще штани на поворозках, та всі дівчатка з не заплетеними ще косами.

Біля широко відчинених воріт стояв Саливон, бундючний, самовдоволеній. Вози проїжджали повз нього. Наймити-чумаки вітались з господарем. Він недбало, наспіх відповідав їм і пильно, жадібно придивлявся, намагаючись охопити поглядом все. Не терпілося дізнатися, що там, під халабудами, ряднами. Нарешті не витримав, кинув спостерігати, квапливо пройшов повз валку, перелічив вози й почав порядкувати, підганяти, щоб приспішили.

Мажари підкочували під комори, повітки, волів випрягали й відганяли до обор, мажари негайно ж розвантажували. Якусь частку солі, риби скидали до шапликів та скринь, а решту завтра чи післязавтра повезуть на ближчі та далекі базари, аж до Харкова, Полтави, або ж буде продано оптовим покупцям, які часто навідуються до багача Кислія за крамом та збіжжям.

Того ж дня Мартин Ціпов'яз звітував перед господарем за свою поїздку. На довгій, тонкій мотузці було вив'язано безліч великих і малих, простих і хитромудрих вузликів. Кожен з них мав своє, окреме, визначення рахунку, міри чи кількості, а то і якості товару. Перебираючи пучками пальців вузли, Мартин безпомилково говорив, скільки було на мажарах і по чому продано: полотна, смоли, поташу, воску; скільки закуплено на Дону і привезено риби, солі, вина. Називались бочки, мірки, четверики, рублі, гривеники та копійки.

Саливон допитувався про ціни, а коли ватаг висипав перед ним з торбини золото і срібло, запитав, чи ж усі тут виторгувані ним гроші.

Мартин оторопів від здивування.

— Я завжди був чесним чоловіком, — сказав з гідністю і чемно.

— Може, — буркнув Саливон, насупившись, — та чуже добро і чесні люблять роздавати.

— Яке? Коли?.. — задихаючись від хвилювання, запитав Ціпов'яз.

— Та хоча б сьогодні! Рибу!..— гримнув Кислій.

— Та то ж дітям гостинця, з дороги — від зайця...— здивувався старий, ніяково посміхаючись,— споконвіку так ведеться.

— Чужим придобрюватися можна, воно чуже,— кинув зневажливо Саливон.

— Не чужим і не придобрююсь,— заперечив рішуче Мартин.— Риби тої який десяток-півтора я віддав із своєї пайки. За умовою, як отаман, я маю одержати певну частку з усього, що привезено...

— Ото й роздав ту свою частку,— відрубав зухвало Кислій.

— Як же це? — тільки й зміг вимовити отетерілий, обурений Ціпов'яз. Стояв з перекинутим через плече вив'язаним вузликами мотузком і порожньою торбою в руці. Ждав.

Саливон угнув голову. Набундючився. Мовчав.

— Як же це?..— повторив уже твердо старий. Йому хотілося заперечувати, кинути слова докору, нагадати Саливоніві, що він, Мартин Ціпов'яз, весь свій вік чесно старався для роду Кисліїв: з року в рік ходив та й ходив далекими, близькими і завше небезпечними чумацькими шляхами... Та раптом, ніби кимсь підказана, ватагові стала зрозумілою причина отакого з ним поводження, кривди: непотрібний, старий став. І от, як собаку... Пекучий біль пройняв груди, давить, пече вогнем... «Таж господар навіть вірного пса не жене з двору, коли той постаріє...— ворухнулася думка,— коли-не-коли, а кине кістку...»

Повільним рухом старий ватаг відкинув торбу і потягнув за мотуз — з'явилось бажання розмахнутись і зі всієї сили вліпити в обличчя свавільного зухвальця. Та мотузка в руці обвисла, чомусь стала важкою, непотрібною. Він пустив її долі, і в ту ж мить, навіть не глянувши в бік укляклого, настороженого Кислія, повернувся й попрямував до виходу з дворища. Йшов повільно, ніби осліп, сутулий, зігнутий. Не дійшовши брами, раптом завернув до возів біля комор, забрав там свою кирею, порожню, з-під пшона, торбу, стоптані, з порваними волоками постолі і півня. І вже виструнчений, повагом, твердо ступаючи, вийшов на вулицю.

Всякого бувало в житті Мартина Ціпов'яза. В далекі роки, ще буди парубчаком, почав чумакувати. Щороку з ранньої весни, як тільки протряхне земля, він одягав вимазану дьогтем одіж і до глибокої, тванливої осені міряв з волами дороги до Криму, на Дін, до Галичини й Волощини. Не раз бував аж у Москві з дерев'яними та залізними виробами місцевих умільців, з пасмами прядив'яних та льонових ниток, з сувоями полотна, килимами, гончарними виробами. А сюди, до Кам'янки, найчастіше привозив сіль, рибу та зброю. Отак у чумацтві й роки минали. Дорога

й дорога, в негоду і в спеку. Зустрічався з добрими і лихими людьми, не раз був порубаний. Двічі потрапляв до ясиру, і досі на руках та на шиї багрові смуги від татарської волосяної мотузки. Спасибі запорожцям-понизовцям, визволяли з неволі. Та що б не лучалося і коли б не повертався додому, завше входив у коло рідних, друзів. А зараз...

«Це начеб ти, Мартине, нагло обламався,— свердлило й пекло,— обламався, і нікому підсобити... Гай, гай, Ціпов'язе, оце добробився, достарався. Та чи ж маєш хоч доброго очкура? Чи тільки й того — матня дірява... Вхопив, як той шилом патоки... А мабуть, це того, що носив ти голову тільки для шапки. Отож і вийшло в тебе отак — сів гречку, а вродив мак...»

Хата Ціпов'яза стояла аж по той бік яру, який ділив село надвоє — слобода і старинці, та ще й на белебні щовба. Дорога була довга, труднувата — з гори на гору. Ішов помалу. Ні до кого було поспішати, дома його ніхто не ждав, там — пустка. Був син, пішов років десять тому на Запоріжжя, та й ні слуху ні духу. А цього року напровесні пішла з цього світу дружина. Отож після того вийшов Мартин з хати, накинув на двері клямку та й пішов з валкою в дорогу.

«Чи хоч залишилися там цілі вікна та двері,— думав старий,— а втім, коли розвалилися стіни, то чи потрібна стріха. А може, іще зарано тобі думати про темну нору, ще треба подивитися на білий світ,— розраджував сам себе.— До скопу, до загину,— танцюй, Мартине...»

Зустрічні віталися, запрошували зайти погостити. Мартин відмовлявся. Хоча після пережитого ним на дворищі Кислія була потреба з кимось близьким відвести душу, розвіяти пекучий сум. Але ж до кого зараз не зайти, міркував він, піде розмова, вболівання та співчужання, бо ж на селі, напевне, вже знають про те, що сталося з ватагом Ціпов'язом... Коли торкаються болючого, воно ще більше болить. Та й те сказати, в людей свято — недільний день, прибули дорогі гості, чумаки,— радість, а ти — з гіркістю. Ні, негоже гріти свої боки біля чужого тепла... Та й чи заболить комусь, коли тобі надають по шиї, або що в тебе, чоловіче, ні в мішку ні в горшку... Коли так сталося, краще плакати самому в лободі, ніж у людей на видноті, роздумував старий і намагався прискорювати крок.

Із завулка йому назустріч вибігло кілька хлоп'ят, вчулося радісне, дзвінкоголосе:

— Здорові були, діду!

— Добридень вам!

— Добридень! — відповів Ціпов'яз, хоча надворі вже вечоріло. Діти оточили старого, здіймали до нього руки, чіплялися за

поли киреї і радо щебетали. Він, здавалось, забув про свої злигодні, про гірку над ним наругу.

— Чумаченьки ви мої любі, чумаченьки,— мовив розчулений Мартин. В нього поволі відтавало на серці.

А попереду старого ждала ще одна несподіванка.

Доходячи до свого двору, він ще здалека, з вулиці, помітив і аж остовпів: подвір'я прибране, підметене, хата, як видно, нещодавно побілена і навіть завітчана клечанням, назустріч господареві вийшли юрбою хлопчак і дівчатка. У одних в руках тарілки з пиріжками, варениками, в інших — завернуті в лопухове чи бурякове листя грудочки масла, шматки сала або ковбаси.

І всі наперебій одне одному щебетали зніяковіло тихо, але щире:

— Це вам...

— Вам, діду Мартине!..

— Мама прислали...

— Натє.

— Беріть. Смачне, їй-право, смачне...

І до всього: привітно посміхалися зелено-лопухасті, вузлуваті, ясно-червоні рожі під вікном рідної хати.

Того ж дня, по приїзді, по заході сонця, до корчми завітав Гордій Головатий — поголений, переодягнений в чисте, він виглядав помолоділим, бадьорим та й, як завше, був з усіма товариський. Його радо привітали підпилі й тверезі:

— Козаче-чумаче, здоров!

— Давай до гурту!

— Як чумакувалось?..

— Мабуть, озолотився?..

— Став оковитої.

— За повернення!..

— Ставлю, аякже...— заявив радо Гордій.— Гей, шинкарко! Добрячу чарку!..

— Будьмо!

— Твоє здоров'я!

— За зустріч!

— По вінця!..— злітало веселе, задьористе, гучне. Здіймались, дзвеніли, кружляли поставці, чарки. Коло друзів біля столу, за яким сидів Гордій, наростало, ширилося. Наростав і захват, гомін. І ніхто з присутніх не звертав уваги, що, частуючи, Гордій не п'є, а тільки пригублює, весь час поглядає то на вікно, то на широко відчинені двері і пильно придивляється до кожного, хто входить до приміщення.

Виглядання було недаремне. Коли надворі вже геть стемніло, на порозі корчми показався високого зросту чоловік, у чемерці, шапці, при зброї — пістолях і шаблюці; він миттю обшарив очима тих, що сиділи, і стовплених біля столів, зустрівся поглядом з Головатим, дав знак тому рукою і зник. Гордій підвівся, розлив рештки горілки в чарки і пішов до виходу.

Головатий і Чопило зустрілися трохи далі від гомінливої корчми, посередині вулиці.

— Гордій?

— Максим? — перемовились замість здоровкання, міцно обнялись і почоломкалися.

— Увесь вечір виглядав тебе, Максиме, аж набридло, хай йому біс! — дорікав Гордій з удаваним обуренням, штурхаючи товариша в бік.

— Увесь вечір!.. — аж скрикнув Чопило. — Та ще й вихиляючи чарчину за чарчиною, оце — біда! А от один дурень, як неприкаяний, уже втретє навідується до цього села та до корчми, на умовлене місце, а його, мосьпана, ніби чорти вхопили. Понизовці хочуть знати, — продовжував уже серйозно Максим, — чи вволив ти їхню просьбу і що з того вийшло?

— Та, здається, все так, як мало б бути, — запевнив Гордій. — Аж двічі мав розмову з довіреними людьми донського отамана. Пукалки, сіреч гаківниці, шабельки та все таке інше, чого просить низове товариство, брати-донці обіцяють. І просять відповідно припровадити їм на Дін смоли, поташу та всякого господарчого залізяччя.

— А як там у них, — притишив голос гість, — мирно чи пахне смаленим?..

— Говорять, з Московії нагрянув з великим загоном князь Довгорукий, — відповів Головатий. — Князь той нишпорить, винюхує, ловить втікачів — боярських хлопів. І смертить навіть дітей і старих.

— Буде завірюха, — проказав твердо Максим.

— Не потерплять, — погодився Гордій, — не те що голота, а навіть домовиті козаки ремствують. Дін вирує... А як на Запоріжжі та в інших... — мав би сказати «місцях», та лише злегка кивнув головою.

— Оце запитав про таке, що не знаю, як говорити, з чого починати, — признався Максим Чопило. Питання справді було непросте, бо в ці дні складні сумні події творилися на Україні. Мову можна було б почати про тяжку долю на Правобережжі, де запродають людей у лядське ярмо, та й розігралася там панська сваволя — гуляє канчук по спинах, заковують у дуби, мордують, саджають на палю.

Та не краще життя людей і на Лівобережжі, на гетьманщині. Тут Мазепа та його прибічники заарканили сірому — запровадили панщину. Сваюля. Розбій.

— Кажуть, ніби зараз до Січі прибуває багато людей? — запитав Гордій.

— Багато...— почав роздумливо Чопило.— Великий почався розор. Отож люди шукають порятунку, захисту. Одні — на Січ. Інші бажають вписатися в реєстрові козаки. Старшина виписує їх «березовим пером». Отаке...

— Отаке,— повторив з серцем Головатий.— Справа, за яку боролися за Хмеля, Степана Разіна, за яку стояли за Івана Сірка, пішла прахом!..

— Будемо сподіватися, друже, піде на краще,— мовив заспокоїливо Максим,— коли нахмарило, сподівайся грози...

— Скоріше б...— Головатий затиснув і підняв над головою кулака.— Там хмариться... А ми тут сіємо, косимо, чумакуємо,— ніби жалівся на свою долю Гордій,— оце ж привезли солі, риби. Чабак, скажу тобі, як із срібла вилитий, азовський. Та ще, як хвалитися, то є новина: у степу, біля Сіверського Дінця, знайшли чорний горючий камінь. Горить, як смола. На селі зараз тільки й розмови, що про те каміння. Може б, і понизовці ним зацікавились?

— Горить, кажеш? — перепитав Максим.

— На диво! — запевнив Гордій.— Як дерево, ще жаркіше, як смола. Заночуй — подивисься. Завтра будемо пробувати в кузні.

— Не ночується. Вирушаю в дорогу.

— Тоді візьми на пробу.

— Гаразд,— погодився Чопило.— Наші чортонлицькі ковалі, знаєш, які тямущі. А де ж воно, те каміння?

— Близько. Он там,— показав Головатий упродовж вулиці,— буде, здається, четверта чи п'ята хата чумака Савки Забари. Пішли.

Коли понизовець Максим приторочив до сідла ворочок з вугіллям і від'їхав, Савка сказав дивуючись:

— От який попит пішов на це каміння. Вже кілька чоловік приходило подивитися і взяли з собою. А Карпо Гунька аж кілька грудом потягнув. Догадуюсь, що взяв він для Кислія, бо зразу ж туди й подався.

— Для кого взяв, дізнаємось,— відповів Гордій,— дізнаємось.— І подумав: «Саливон, шельма, напевне, довідався про такий скарб і вже замишляє добратись до нього. Та понизовці випередять. Треба, щоб випередили. Аякже».— Тепер слово буде за ковалем Ларіоном,— уже мовив уголос,— може, воно жарке тільки там, у степу, і доки довели, вивітрилось, і в кузні буде з нього

тільки пшик... Побачимо. А поки що,— наказав Савці Головатий,— нікому жодної грудки! — І кинув розім'яту в пучках чорну жорстину до мішка з камінням.

Другого дня уранці Савка відніс мішки до кузні. На дивовижні крихкі чорні брили прийшло подивитись багато кам'янчан. Цікавлячись, брали до рук, розтирали на долонях, декотрі навіть пробували на зуби.

— Ні гірке, ні солоне.

— Не смердить, ані пахне.

— Злипла сажа.

— Вугілля.

— Промочена дьогтем земля,— гадали і нетерпляче ждали, що буде з тим камінням на вогні.

А коваль Лаврін не дивувався. Років три тому він уже засипав земляне вугілля до свого горна. А завезли його приїжджі чумаки, які верталися з поклажею з Дону і зупинилися в Кам'янці полагодити поламаного воза.

— Знайоме. Тільки те, здається, було дрібніше і справді чорне як сажа,— говорив коваль,— а це, диви, які бриляки,— і розбивав грудомі, — ось побачимо, як воно себе покаже, побачимо...— звернувся до присутніх і насипав на сухі соснові тріски масне кришення.

До кузні набилося повно людей. Юрба зацікавлених стояла на дворіщі і навіть на вулиці. Ждали.

Лаврін підпалив тріски. Люди затаїли подих. Дивились: полум'я збільшувалось та й збільшувалось, а потім почало затухати й зачахло. Коваль підкинув дров. І знову те саме. Кілька вуглин почали, було, тліти, жевріли, жевріли — згасли.

Савка згадав, як було в степу того світанку, коли палахкотіло багаття біля табору, а чумаки хотіли його загасити. Метнувся в куток кузні, до кадуба, набрав у коновку води й покропив чорне кришево.

— Оце надумав...

— Щоб не смерділо.

— Еге ж, а то, бач, які пахощі...

— А може, дьогтем підживити б...

— А ще краще було б салом...— перемовлялись жартуни-насмійники.

З купи вугілля потягнулися кволі сизі димки, а коли з потужливим зітханням засопів ковальський міх, з горна вирвалися, злетіли густими роями золоті іскри, і в ту ж мить спалахнуло полум'я. Кам'янчани, що вже було розходились, знову набились до кузні.

- Горить!..
- Горить! — передавали тим, що на дворищі.
- Оце диво, земляна сажа.
- Це таки вугілля...
- Диво дивне, наче земля, а горить.
- Беріть, хлоп'ята-соколята, залізо на серпи, — наказав Лаврін, — та попробуємо, чи жарке.

Два ковальчуки занурили в палаюче горно кілька заіржавілих залізних обрубків і ще дужче запрацювали міхом.

Перегода вихоплений з вогню обрубков почали розплескувати, видовжувати, вигинати — бити та й бити на гостроносому ковадлі; Лаврін теж почав вирівнювати і загострювати якусь залізяку, схожу на довжелезного підіска.

Перестук молотів раптово збудив, схвилював Савку. Нараз він перенісся думкою в далекий степовий Зелений хутір, до кузні Данила... В уяві постала, майнула перед ним Оксана, і немовби вчулося її тоді вразливо гостре, а зараз любе: «Хіба так б'ють...»

— А мені можна? — запитав Савка, беручи до рук молота.

— А чого ж, — погодився трохи здивований Лаврін, — тільки спочатку почепи на себе фартуха, а то мати не допереться твоєї сорочки, почепи та й пробуй. — І вказав місце біля ковадла, навпроти себе.

Задзвеніли лунки удари.

— Не квапся, — застеріг коваль, — держак тримай міцніше, пускай повільніше, розмірно і плавно. Отак, отак. — І змахнув своїм молотком раз, удруге, втретє.

Виляски, високе дзвеніння у кузні, здається, щомиті наростало. Молотки у якомусь нестямному змаганні заохочували бити та й бити. Молоді ковальчуки зупинились першими й почали підкидати до горна вугілля.

— Оце який моторний, завдав усім жару, — витираючи піт з чола, говорив Лаврін. — Добре, їй-богу, добре. — І по-батьківському обійняв зніяковілого Савку. — Тільки пам'ятай, сину, у ковальстві, як і в усякому ділі, треба вправлятися і вправлятися, набувати вміння, щоб не партач був, а майстер. Та ще скажу, залізо піддається найполегливішим і спритним. Недарма ото й говорить: «Куй, доки гаряче». Залізо — річ вельми важлива, з нього — наральник і спис. Пістоль і чересло. Замичка і відмичка. Коса і ятаган. От як... Та до вмілих рук треба і щирого серця, добре було б, коли б із заліза виходили тільки коси, серпи, наральники...

— Цвяхи, сокири, — підказали ковальчуки.

— Еге ж, все, що для людського добра, — погодився коваль. — А де ти взяв оце каміння? — запитав він раптом Савку.

— Там,— показав парубок на схід.

— Де саме? — наголосив Лаврін.

— Кажу ж вам, у краю кам'яних баб,— назвав удруге Савка, показуючи на схід сонця,— недалеко від берегів Сіверського, поблизу хутора Зеленого і Савур-могили.

— Біля отієї, про яку співає наш кобзар Стратін? — запитав один з ковальчуків.

— Еге ж, біля тієї,— підтвердив Савка,— на дорозі з Азова. Як у тій думі, ви ж чули:

Ой у святу неділеньку
Рано-пораненьку
Не сизії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Коли три брати із города Азова,
З турецької бусурманської
Великої неволі утікали...

— Заслухались, заговорились, а залізо перегрівается,— з легким докором мовив Лаврін,— за молотки, хлоп'ята-соколята. Давайте надолужимо!..

Кузня знову повнилась натужливо-задиханим сопінням ковальського міха, пронизливо високим відзвонюванням молотків.

Додому Савка ішов повільно. Ноги обважніли, аж гули. Було таке відчуття, немовби він оце змолотив без перепочинку добру копу збіжжя або як після першого дня косовиці, коли з незвички нарвеш косою руки й натрудиш спину. Але втома не зборювала, не хилила долу. Він намагався ступати бадьоро, голову ніс високо, навіть гордо. Та й уся постать його ніби говорила: «Дивіться. Я ковалював!..»

Було радісно і водночас дивно: здійснилась його мрія ще з дитинства. Пам'ятає: зима, надворі біло-біло. Морозно. Хуртовина. Вікна ніби взялися льодом, замуровані. Сніг заповзає у шпарки біля шибок аж до хати. Нестерпно нудно сидіти день при дні на печі, у запічку чи під полом і чатувати — вибігти б за поріг, на повітря або хоча б у сніг. Та ось нарешті потеплішало. Вікна розмурувались, у них уже не потовпиться золота повінь. Сонце манить на простір.

І він побіг, як був, босий, без шапки, в одній сорочці. Надворі було любо, просторо, тепло. Призьба вже висохла, парує, шастай по ній сюди-туди досхочу. Біля порога теж сухо, та й на грядках, як видно, теж протряхло. А ген, під грушею, де видніється поруділа торішня трава, уже щетиниться зелені. Це ж так цікаво глянути, а ще краще торкнутися рукою...

В одну мить він перебіг на те принадне під грушею місце, і в руках уже цілий пучок зеленуватих продовгастих і таких милих травинок; а ген, трохи далі, у вишнику, ще зеленіше. Ой, як там любо!.. І жовтобокi невгомонні синиці з такого ж вишнику запрошують: «Сюди, сюди, сюди». А ген-ген, аж там, за ровом, по той бік вулиці, повторюється таке ж: «дзiнь-цiнь, сюди, сюди!» — і тільки голосніше й безперестану: «дзiнь-цiнь...»

«Що ж воно таке?..»

І він майнув.

У невеликому, без стелі, з глиняним верхом хлівчику біля грубезного, як бочка, пенька стояв невідомий дядько. Він був у засмальцьованому, аж чорному, кожушку, підперезаний фартухом. Дядько витупцював навколо пенька й безперестанку бив та бив молотком. З розпеченого, червоного заліза на всі боки з сичанням, немовби оси, прискали іскри. Вони летіли аж на подвір'я, і разом з ними вилітало оте «дзiнь-цiнь, сюди, сюди». Від ударів молотка залізо корчилось, зігнулося в каблучку, а потім, на диво, з опецькуватого, нековирного кавалка зробилась новенька підкова.

— Василю, — долинуло звідкілясь верескливе, — а твоє мале голе-голісіньке он тупцює біля кузні.

Потім почулося материне стривожене: «Савко».

Він дременув вулицею, переплигнув через загату і опинився на городі. У вишнику, звідкіля взяв напрям до хати, раптом послизнувся і шугонув у якусь ковбаню. Намул був рідкий, Савка скоро вибрався з нього і щодуху мчав городом.

Уже в сінях під завихрену мокру сорочку мати ошпарила долонею нижче спини, і він в ту ж мить опинився на теплій печі. Руки і ноги діймали колючі зашпори, грязюка розповзлася по всьому тілу і холодила.

Його мили в кориті, розпарили, поїли чимось дуже гірким і закутали в теплий кожух. Але не допомогло. Груді розпирив кашель, ставало то холодно, то жарко. Біля нього весь час була мати. А потім почала віддалятися, зникати в густому, аж чорному, тумані, а на те місце з'являвся в кожусі, підперезаний фартухом чорний коваль, він то зростав, то ставав зовсім маленький, але безперестанно бив молотком у тім'я, у груди, аж гуло, іскри наповнювали хату, роїлись, дзижчали і нестерпно пекли тіло.

Хворів довго, але вичунав.

Не раз, уже дорослим, Савка бував у кузні, брав до рук молота, але по-справжньому орудувати не доводилось. Мрію оту — місити залізо — не згасили ні роки, ні робота біля рала, з серпом чи косою, ні навіть чумацтво. А коли потрапив до кузні Данила, то ще більше розгорілось бажання ковалювати. І от сьогодні

нарешті-таки по-справжньому підступив до ковадла. Розумів, ще далеко йому до тих ковальських секретів, та вже хоч в охоту намахався молотком, а коли ото сам, без Лавріна, зігнув у каблучку розпечене залізо, відчув, як радісно війнуло в грудях, став немовби якимсь іншим — неначе раптом змужнів, прибавилось сили й повірив у себе, що й він на щось здатний...

А з думки не сходить сказане Лавріном про залізо: «Воно рало і спис, воно...»

— Савко!.. — почувся голос матері. Занепокоєна довгою відсутністю сина і щоб зустріти його, вона вийшла аж на вулицю. — Савко! Де ж це ти барився? Виглядала тебе до обіду — нема, не було і в полудень, а воно вже й підвечір. Ой, який же ти?! — аж сплеснула в долоні. — Ніби побував у каглі або в кузні.

— В кузні, мамо, в кузні! — вигукнув радісно, з гордістю Савка, цілуючи матір в сивіючі скроні. — Я — ковальчук!

Простора, аж на три вікна, кімната за часів старого Петра Кислія, який збудував її, звалася холодною або комірною: туди складали різні хатні речі та крам, іноді збіжжя. Нащадок Петра — Саливон — назвав цю кімнату вітальнею. Та вона останнім часом дещо змінилася: побілена у світло-голубі тони, на стінах розвішено килими, а на них пістолі, шаблі, портрети якихось військових та невідомих паній; попід стінами замість селянських лавок — дзиглики. Великий стіл, який стояв раніше на покуті, зараз красувався серед кімнати, завалений всякими брязкальцями, люльками та різних розмірів поставцями. Все це, на думку молодого Кислія, було на кшталт панських віталень і мало вигідно відрізнятись від звичайних козацьких, селянських домівок, показувати заможність і статечність господаря.

Сьогодні вранці на запрошення Саливона його відвідали найбагатші у селі колишні козаки-дуки Чуб і Саламата. Частуючи гостей міцною бражкою, господар признався, що відтоді, як ото в кузні коваля Лавріна завелось оте дивовижне чорне каміння, він не знає спокою: думає-гадає, як би його, те каміння, завезти сюди, до Кам'янки, і взагалі у ці краї.

— В кузні — бачили, а чи горить воно в печі? — запитав обачний Саламата.

— Пробували вже, горить, — запевнив Кислій. — У моїй гуральні пробували.

— А чи ж буде воно дешевше за дрова? — вів своєї той же Саламата.

— Дешевше навіть дров'яного вугілля, — повідомив Саливон. — Якщо вивозити великими мажарами. А добиратися туди не так уже й далеко. І лежить нічиє. Бери, скільки хочеш.

— Нічиє? Бери й вези? — дивувався Чуб.— Це, мабуть, того, що мало хто знає про нього.

— Досить, що знаємо ми. Не ловімо гав! — заявив рішуче Кислій.— Того й покликав вас.

— Якщо таке діло, то зівка давати не можна,— погодився Саламата.— А все ж таки давайте поміркуємо, яка буде нам користь...

Кислій знову почав запевняти, що таке чумакування дуже вигідне, набрати б тільки побільше в дорогу мажар.

Коли підраховували, виявилось: набереться тридцять возів.

— Малувато, малувато,— твердив запопадливо Саливон.— Нам іще б десятків два-три нашкребти, і щоб великі мажари.

Оте «нашкребти» можна було б вирішити дуже легко, як це й робилося раніше,— залучити до участі в новій валці чумаків-кам'янчан. Але Кислій не хотів спілкуватися з незначними, а тим паче з сіромою.

Вирішили: день-другий подумати, а тоді зійтися, поміркувати.

Не встигли вийти з двору дуки, як наїхали пани: сусіда-дідич, молодий Казьо Пшепульський із своїм родичем, який при невідомих йому людях називав себе, підкреслюючи свою шляхетність, Йозеф-Януш Кульчицький. Юнаки під'їхали до хати, злізли з коней, кинули повіддя жінці, яка проходила поблизу, й почали сходити на ганок. Саливон ледве вихопив із скрині святкового жупана і поспішив назустріч гостям.

Щоб у нього було так, як він бачив у значних панів, Кислій ударив разів кілька в долоні, а потім прокричав:

— Гей, сюди!..

На виклик увійшов пахолок — хлопчисько років дванадцяти-п'ятнадцяти у білій з розшитими поликами сорочці, в широких чорних штанях, підперезаний зеленим поясом.

— Вина і меду! — наказав господар.

— А де ж вони? — запитав байдуже хлопчик.

— Хай Одарка подбає. Швидко! — спонукав Саливон.

Пахолок, позіхаючи, переступав з ноги на ногу, не відходив.

— Швидше! — вже багровіючи, наказав Саливон.

— Та тітки Одарки немає в хаті, вони в курнику.

— Курей щупають...— почав пахолок.

— Геть! — заgrimів господар.— Панове, дуже перепрошую,— звернувся лагідно до гостей,— доведеться вийти, дати наказа.

Уже в сінях на ходу відпустив ляпаса отетерілому хлопчині, метнувся до погреба, наточив кілька жбанів вина і меду, все те вніс до кухні й поставив на тацю. А коли вже повернувся до вітальні, в ту ж мить заляскав у долоні.

— Вина і меду! — намагаючись бути спокійним, врівноваженим і вдаючи з себе поважного, мовив твердо й недбало.

Хлопчина ніс тацю невміло. Налита вщерть у келихи рідина переливалась через вінця, стікала на руки, на сорочку. Саливон від злості аж мінився на лиці, готовий був шулікою кинутись на пахолка, а в цю мить раптом долинуло:

— Пане Кислінський!..

Саливон застиг, дослухаючись, розквітаючи у радісній посмішці,— це ж підтвердження того, чого він прагне, що навіть сниться йому уві сні; так, підтвердження, що він не якийсь козак на займанщині чи там гречкосій, а пан... Кислінський... От коли б іще таке підтвердження офіційно, на папері, а там додалося б і завітне, омріяне — шляхтич, а може, й дворянин..

— У мене до вас, пане,— чується після приємного «Кислінський»,— невеличке прохання, прошу — п'ятсот злотих... Такий трапунок: у йогомосці була учта, чудова учта,— підвищив голос Казьо і потирав від задоволення руки,— але мені пішла не та карта...— Вихиляючись, кривлячи тонке, вродливе, але занадто бліде обличчя, Казьо заходив по світлиці.— Пішла не та карта, а рублі, злоті лягають, сиплються і сиплються на стіл...

— Казьо, серце, облиш! — обізвався другий гість.— Облиш...— Він осушив уже келих вина, був напідпитку. Постоявши біля вікна, повернувся, підійшов до столу, випив іще келих, згорнув до купи люльки, попільнички, перекинуті келихи і всівся на вільному місці, задуманий, з вираченими осоловілими очима.

Зрозумівши, чого просить Казьо, Кислій уже не прислухався особливо до того, що він говорить. Просьба занепокоїла. Було над чим подумати. Саливон дорожив знайомством з шляхетним і багатим Пшепульським, разів кілька бував у нього, певніше, у маєтку його батька. Минулого літа купив поцінно два казани та деяке приладдя для своєї гуральні; бував у домі дідича, але ще не доводилось сідати там за стіл. Затаєним бажанням було потрапити на бучну учту, ввійти до панського кола. Коли водити дружбу із зацним панством,— розмірковував Кислій,— легше буде вибитися у вельможі. Але ж п'ятсот злотих... Де заорука, що не на вітер? Та й самому зараз, коли затівається спорядження валки до Дикого поля, потрібні гроші. Як бути?..

— Панове! Прошу підняти келихи! — вклоняючись, запрошував Саливон.

— Пан погоджується? — запитав, посміхаючись, Казьо.

— Справа важлива. Але потрібна обопільна виручка і вигода,— ухиляючись від прямої відповіді, вів Кислій.— Прошу пана Казимира дати мені бодай тимчасово, на місяць-півтора, кілька паровиць з возами, і все!..— вигукнув останнє слово.

Казьо спохмурнів, набундючився, піднятий келих поставив недбало на стіл, рідина схлюпнулася, залила скатертину.

— Воли, до дзябла! — промурмотів Йозеф. — Бидло! — викрикнув раптом на повний голос. — Бидло! — повторив удруге і втупив у Саливона помутнілі, ніби скляні, очі. Кислій пополотнів і відвернувся.

— Воли — компетенція економа! — поспішив Казьо теж голосно, ніби намагаючись заглушити образливі слова Януша і зиркаючи на нього з осудом. — Так, так, розмова має бути з ним, економом!..

— Ідемо?! — наголосив рішуче господар.

— Ідемо, — неохоче вимовив гість.

Саливон заляскав у долоні. З'явилася Одарка. Їй було наказано запрягати коней і негайно покликати чумака Тимоша Вутлого, якого передбачалося наставити отаманом нової чумацької валки, а зараз поїхати відбирати воли і вози у маєтку пана Пшепульського.

Мартин Ціпов'яз, вилітнений, у білій сорочці, у білих штанах, у постолах на босу ногу, сидів на призьбі. Біля нього з одного боку — миска, наповнена вишнями, з другого — з просом, вперемішку з пшеницею, а поблизу тупцював, зазираючи до рук то одним, то другим заскаленим оком, чумацьке будило — півень. Вечоріло. Але навколо ще добре виднілось. Повітря чисте, прозоре. Мартин бачить ближчі, сусідні і навіть віддалені, аж по той бік яру, хати, садки. А за селом, на вигоні, підняв розчепірені руки і стовбичить велетень вітряк. А ген манить зір аж під обрій широка синява кайма лісу.

Ціпов'яз пригадує: ліс отой раніше шумів поблизу його хати, а поселення оце називалось Кам'яний Зимівник. Улітку козак-пониговець у поході чи десь мандрує, гуляє, а почало морозом припікати, з'явилися білі мухи — добирався сюди, до зимівника, під стріху, до хати; вилежувався тут, викачувався, а весною, як протряхне земля, повіє теплий південний вітер, дорога втопчеться, — знову на південь, до Лугу. Та все минає. Тепер у селі Кам'янці живуть нащадки тих, що одного разу прийшли сюди, та й більше не спокусили їх ні далина, ні принадність перебування серед низового товариства. Осіли. Пустили коріння і живуть. А інші й наживаються. Як от Кислій.

При згадці про Кислія Мартин переводить погляд: посеред села видніється знайома садиба. Кого-кого, а рід Кисліїв Ціпов'яз знає добре, може пригадати, як з'явився тут уперше і їхній родоначальник — Петро. Говорили про нього, що на Січі був нібито

непоганий козарлюга, та став дуже загребушим, тягнув усе, що попадало йому під руки. Може, оте й було причиною, що вигнали його з низового товариства. Оселившись у Кам'яному, на ґрунті, Петро почав чумакувати, тинятися по ярмарках та все більше ставав жадноюю, готовий був здерти все, що є, з живого і мертвого. Чумацькі валки Кислія ходили до Криму, на Дін та до Молдови. Та сам він, забагатівши, не вирушав у дорогу. Такі підлеглі, як Ціпов'яз, купляли і продавали, а гроші зсипали до капшука господаря. У батька пішов і сивок — Саливон.

«Та хай тих дуків завійна крутить», — вилаявся старий, підвівся, залишив призьбу і попрямував на город. Звідсіля видніше навколо: низинна частина села, як на долоні; на добрий десяток верст простяглися сіножаті, переліски; назустріч, із-за лісу, ніби журавлині зграї, випливають попелясті, з білим отороччям, хмарини й, не дотягнувшись до крил вітряка, тануть і тануть; а ген вище, у піднебессі, хмарини, пронизані сонцем, немов прочесані рожевим гребінцем, смуги падають до землі — вказують, де має сідати сонце. Над селом сіється прозора синя імла, а зелень садків гусне, чорнішає. Зі сходу крадеться ніч.

Надивившись, намиливавшись, Ціпов'яз заходжується полоти бур'ян на городі, а стомившись, відпочиває на тому ж улюбленому місці — на призьбі. Звідсіля видно, хто проїжджає, проходить вулицею. Он і зараз... Здається, знайомі?!.. А так, зарослим спорищем дворищем до хати прямують двоє з його, Ціпов'яза, колишньої валки. І це не дивує старого. Останні дні майже всі чумаки перебували у нього в гостині. Це радувало — не забувають, спасибі їм, водночас і смутило — нагадувало про колишнє. Стало відомо: Кислій рихтує в дорогу нову велику валку на Дін, називають і того, хто поведе ту валку: Тимоша Вутлого, виученика Мартина Ціпов'яза; називають нишком, напевне, щоб не вразити старого отамана. А навіть від такої опіки йому до болю прикро. Ніхто не відає і не здогадується, що в тихі місячні ночі, а буває, і в темні, і в негоду, він виходить на Чумацьку дорогу, щоб там розвіяти свою тугу, серцем відпочити, бо що поробиш, коли в нього тільки минувшина — спогадування того, що було, і мандри чумацькі тільки сняться.

— Низький уклін отаманові, з суботою вас! — привітався першим Семен Сонько.

— Здоров був, брикай-вibriкуй, ватаже! — ніби той луговий деркач, проскрипів Гордій Головатий.

Мартин не відповів, ніби й не до нього зверталися. Сидів нерухомо, продовжував годувати з рук півня.

— Ти оглух чи не признаєш нас? — почав, було, Гордій.

— Якщо надумали глузувати-дратувати отим «ватаже», — це-

ребив суворо старий,— то пошукайте іншого дурня. Ідіть тою, якою прийшли! — жбурнув на землю зерно і показав рукою на стежку, що вела на вулицю.

— Не закипай! Прийшли за ділом,— почав теж суворо Головатий,— і саме щоб ім'я ватага Ціпов'яза славилось та й славилось. Отак!

— Думаємо зрихтувати свою чумацьку валку,— спішив пояснити Семен.

Мартин з гідністю витримав таке приголомшливе повідомлення, сидів як заклятий.

— Набереться возів дванадцять-п'ятнадцять,— продовжував Семен.— Всі наші, кам'янчанські — не багачі-дуки, та мають ноги й руки,— мовив з приповідкою,— і по паровиці, а то й по дві. Та ще як понатужимось, то, може, постягаємо і возів двадцять. Воно, як поміркувати, трохи малувато,— обронив, ніби сам з собою розмовляючи,— а що поробиш...

«Еге ж, малувато,— погодився в думці Мартин,— хоча б півста набралось. Більша валка — більше чумаків, безпечніша дорога. Саливон, говорять, у супрязі з паном Пшепульським та ще з декотрими багатіями рихтує шістдесят-вісімдесят мажар». Старого кортіло запитати, що саме везтимуть кам'янчани на Дін чи до Азова та яка буде охорона валки, чи знайдуться гаківниці, пістолі, списи. Але замість того сказав байдуже, знехотя:

— Я вже, як бачите, осів у гнізді, буряки доглядаю.— І, помовчавши, додав на доповнення своїх невисловлених думок: — Доглядаю. Собака. Осів!..— І зітхнув, і вже гостинно, щиро: — Прошу, сідайте ось тут, на призьбі. Сьогодні вранці набігли з села молодичі, дівчата, побілили — чисто, сідайте та беріть свіжих ягід,— запросив і повів мову про сінокіс, про те, що вже люди починають зажинки, а за Кам'янкою на підсонні вже видніються й копи.

Гордій почав було слово за словом наvertати про спорядження валки, але старий уникав такої розмови — відмовчувався або ж твердив одне й те ж: «Я вже підбитий, підтоптаний, хай стелиться іншим далека і щаслива дорога».

Діло не клеїлось. Нараз гості і господар змовкли. Треба розходитись.

— Та сідайте! Чого стовбичите! — вже з серцем вигукнув Мартин.— Прийшли, будьте гістьми, сідайте, призволяйтесь. Цього року добрячі ягоди вродило.— І підсунув миску з вишнями.

— Чудова закуска,— сказав Головатий, покуштувавши ягід.— А ми, телепні, йдучи сюди, не захопили хоча б півжбанчика.

— Я непитущий, ви ж знаєте,— запротестував господар.

— То хоча б пригубив чи понюхав для честі,— обізвався Семен.— В оковитої буває і смак, і дух приемний.

— Для честі,— підтримав рішуче Гордій.— Отож задля неї катай, Семене, до корчми, візьми пів-ока. Ось гроші.

— Даремно, друже, могоричиш,— кинув невдоволено Мартин, коли Семен пішов з двору.— Даремно тратишся.

— Гроші, як полова, звідкіля б не повіяв вітер, розвіє,— відповів Гордій весело.

— Але тратити треба з розумом,— зауважив Мартин,— не на всяку дурницю.

— Твоя правда,— здався Гордій.— Та хоч крутись-вертись, а могорич доведеться запивати... Хотів мати з тобою, Ціпов'язе, розмову віч-на-віч.

Старий пильно подивився на гостя.

— Вирушити на Дін тебе, Мартине, просить,— почав довірливо Головатий,— крім кам'янчан, низове товариство. Просьба від коша.

— Від коша...— мовив у задумі Ціпов'яз,— бувало, говориш — кіш, а на думці тобі — Сірко, Іван Сірко...

— Так, бувало,— підхопив Головатий,— бувало...— обронив глухо.— Вічна пам'ять славному лицареві кошовому Іванові Сірку,— проказав і, скинувши шапку, стояв виструнчений, з похилою головою.

— Вічна пам'ять...— повторював урочисто і Мартин, стаючи поруч Гордія.

— Кошовий Сірко заповідав нам,— вів далі Головатий,— продовжувати святе лицарське діло — стояти за рідну землю, за народ, громити наших ворогів бусурманів і панів.

— Вічна слава йому у віках! — додав Ціпов'яз.

— Поховано його неподалеку Чортонлики, у Капулівці. А святе лицарське діло серед людей. Отож не гоже нам з тобою,— натискав на слова Головатий,— не гоже сидіти на городі біля бурячків,— цілком звіряючись, вів своє Гордій.— Хай буде тобі відомо: окрім отих возів, про які говорив Семен, десятків чотири, а може, й більше, в одній валці під виглядом чумацьких підуть із Запоріжжя. Буде кінна охорона.

Ціпов'яз слухав дуже уважно.

— Який саме крам повезуть,— наголошував Гордій,— не скажу, бо не знаю. А з Дону є думка забрати всяке потрібне козакові спорядження. Наші брати донці, як відомо, мають від Москви добрячі гаківниці і все таке інше, необхідне в поході, та ще, ватаже, візьмемо з собою отого чорного каменя. Скажу тобі: може, це найважливіше. На Запоріжжі дуже тим вугіллям зацікавились. Отак.

Головатий змовк, ждав, що буде говорити Мартин. А той — ні слова. Хотілося знати, яке враження справило на нього повідомлення про спорядження такої незвичайної чумацької валки. Гордій вважав, що він звірив старому все, що треба було звірити, сподіваючись, що той буде отаманувати у тій валці. Не сказав він тільки про те, що під виглядом чумаків буде кілька чоловік, які поїдуть на Дін на перемови. А про що саме — невідомо, можна тільки здогадуватися. На Січі готуються до походу, закликають до Лугу навіть «охочекомонних», довірені-гінці подадуться на раду-пораду. Бо так уже здавна ведеться, коли затівалася якась завірюха, а тим паче, коли вирушати на одвічного ворога — кримських ординців, то запорожці і донці завжди домовлялись про спільні дії. Так було навіть нещодавно, коли брали у турків Азов.

— А коли ж вирушати? Чи Кислієва валка піде попереду? — запитав нарешті Ціпов'яз. І з того запитання стало зрозуміло, що він не байдужий до того, що повідомив Головатий.

— Мажари із Запоріжжя уже в дорозі, прямують сюди. А Кислію треба дорогу перетяти... Перетяти! — повторив рішуче Гордій.

— Перетяти? — здивувався старий. — Таж вози там уже спаквані, воли з налігачами біля ярем, і вирушають завтра чи післязавтра. Це ти, Гордію, мабуть, нічого не знаєш і ото балакаєш на вітер...

— Ні, не на вітер, — обізвався Головатий.

— Заходив Тиміш, — вів своє Мартин, — хвалився: везуть полотна, поташ, бо нібито такий товар у добрій ціні на Дону. А коли вертатимуть з Дикого поля, вивезуть оте горюче каміння. Кажуть, Саливон дуже умовляв Савку Забару, щоб той вирушав з валкою і показав, де саме лежить оте каміння.

«Зметиковав, чортів жмикрут, на чому можна погріти руки», — подумав Гордій.

— Вугілля те, земляне, візьмемо ми! — проказав рішуче, вголос. — Про це вже я сам подбаю!.. Ти, батьку Мартине, — мовив уже тихше, — напевне, розумієш, що вся наша сьогоднішня розмова, як то приказують, «тільки між нами — панами». Тобі довіряє кам'янська сірома і товариші з Лугу тебе знають: не раз бував у пригоді низовому товариству.

— Останнє доручення на Дону не виконав, — признався Мартин. — Яюсь так сталося, що джуру осавули з Черкаського так і не вдалося знайти.

— Зате я з ним зустрічався, — похвалився Гордій.

— Ти? Зустрічався? — перепитав Ціпов'яз. — Оце так діло! Так от який був у мене чумак?.. — І в захопленні поплескав гостя по плечах, аж виляски пішли. Золотосмугий будило, що вже було

вмостився на груші, раптово злетів на землю і закричав на все своє півняче горло.

— Будило, мабуть, запитує,— посміхаючись, мовив Гордій,— чи візьмемо його на переднього воза.

— Візьмемо,— зрозумівши натяк, відповів старий і першим пішов назустріч гостеві з розкритими руками для обіймів.

На вулиці показався Семен. Він був уже, як видно, напідпитку — злегка заточувався, не зовсім слухалися ноги, але у правій, витягнутій уперед руці міцно тримав округлий глиняний поставець, а в лівій — великого чабака і про щось невимушено весело розмовляв сам із собою.

— Ти вже, батьку, тут сам приймай гостя,— просив щиро Головатий,— а мені треба поспішати.

— Оце вже ні,— запротестував господар,— замовив — пий, пий хоча б чарку.

— Іншим разом не відмовлюся навіть від кварти,— спішив заперечити Гордій,— а зараз і маленька чарка може стати на заваді. Мені треба мати сьогодні ясну голову.— І, тицьнувши старого в груди кукою, зник на городі в густому вишняку.

Вийшовши на вулицю, Гордій направився не додому, хоча хата його була недалечко від двору Ціпов'яза, а в завулок, до обійстя Забари. Там уже ждали нарочні з Низу — Максим Чопило і Михайло Гулий.

Козака Гулого Головатий досі не знав. Зараз, знайомлячись, Гордієві здалося, що він ніби його десь бачив. Чув шепелявий голос. А де, коли, не міг пригадати. Та й ніколи було над цим роздумувати.

Настрій Головатого був піднесений. Радувало, що Ціпов'яз дав згоду отаманувати. Без старого було б труднувати в дорозі. Такий досвідчений ватаг знає, де і як проїхати, де краще зупинитися і коли рушати. Та й на торзі не взіває. Особливо на Дону в нього багато своїх людей, які, коли треба, зарадять і допоможуть. Невгомонного Гордія радувало навіть те, що сьогодні вже, як мовиться, під зав'язку доведеться вирішувати і ще одну дуже важливу справу: спробувати затримати, а то й зовсім не пустити в Дике поле Кислієву валку. Чорне горюче каміння мають вивозити не Кислій, а кам'янчанська громада та низове товариство.

«Отак. Тільки так»,— запевняв себе Гордій і рішуче надавав кроку вулицею.

Готова до від'їзду валка розташувалась на Кислієвому дворіщі та прилеглих до нього вулицях. Завтра, в неділю вранці, після того як панотець Танасій врочисто освятить-благословить, вози, поскрипуючи від важкого начиння, рушать у дорогу.

Валку поведе Тиміш Вутлий. В ці, особливо останні, дні йому не раз кам'янчани говорили, щоб він подумав, відмовився від ватагування, мовляв, куди пнешся, чи ж справишся з такими обов'язками. Натякали: скористався з немилості на Мартина Ціпов'яза, стаєш на його місце, чи ж личить так... Тиміш ні на що не зважав, рвався в дорогу, був певний — справиться. Бувало ж кілька разів направляв під наглядом отамана Ціпов'яза чумацьку валку, на ярмарках вів торг з покупцями і продавцями. І старий хвалив його за обачність, спритність. До того ж лестило, що йому довіряє такий господар, як Кислій, і плату дає більшу, ніж давав досі старому ватагові. А перед Мартином — чистий, вини в його долі-біді немає. Чому ж відмовлятишся від отаманування?

Останнім часом Тиміш Вутлий днював і ночував біля валки, перевіряв спорядження, справність возів — чи добрі полудрабки, вийя, чи не муляють ярма, занози, як підмазано вісі. Зустрітися Гордієві та його друзям-понизовцям з ватагом віч-на-віч, без свідків, у ці дні — неможливо. Але треба було доконче зустрітись.

Та ось стало відомо: останню ніч перед від'їздом Тиміш ночуватиме вдома.

— Не взиваймо, товариство, — попереджував Максим, — а то прогавимо. Часу в обріз.

— Впритик, — додав Михайло.

— В обріз. Впритик, — погоджувався Гордій. — Валку можна затримати тільки тоді, якщо її обезглаavimo...

— Щоб без отамана?..

— Отого, Тимоша?.. — запитали понизовці.

— Сьогодні іще можна щось вдіяти, — продовжував Гордій, — а завтра... — розвів руками, похитав головою.

— А якщо не домовимося з отим Тимошем, що ж тоді? — запитав Михайло.

— Остання надія на нашого характерника-знахаря, — позираючи на Гордія, сказав Максим, — може, таки він виручить...

— Виручу, — поспішив, лукаво моргнувши, Головатий. — Той, хто вживе моїх ліків, далеко не втече, прикипить до свого місця.

Коли геть зовсім смеркло, до хати Тимоша підійшло троє. Один з них (це був Гордій) показав, у яке вікно постукати, і віддалився, став недалечко за бузковими кущами, які росли навпроти сінешніх дверей. Господар не забарився з'явитись. Ступив через поріг і зупинився, здивований, насторожений. Невідомі привіталися, побажали доброго вечора.

Вутлий знехотя, боязко відповів.

— Ми в дуже важливій справі, — почав першим Максим.

— А хто ж ви такі? — трохи осмілівши, запитав господар.

— Хто і звідкіля — не цікався, — попередив рішуче Михайло.

— Але якщо цікавить, то знай, — додав у тон йому Максим, — за нами товариство велике і вельми поважне.

— Нам, добродію, відомо, — проказав уже спокійно, по-діловому, — тебе наставлено отаманом і ніби завтра вирушаєш з валкою.

— Завтра, — бовкнув глухо Тиміш.

— А ми просимо не вирушати... Не вирушати, — повторив ще раз Максим.

— До від'їзду вже все готове, — несміло опирався Вутлий. — Як же це так!..

— А так, — напосідав Максим, вимовляючи тихо, але з притиском слова, — завдаток, який ти одержав, повернеш, а самому треба, мабуть, захворіти. Ми просимо, — підтвердив, підступаючи ближче, — просимо.

Тиміш тільки зараз помітив, що в обох відвідувачів під накинутими наопашки жупанами стирчать пістолі і приторочено шаблюки; помітив і, відступаючи, мовив:

— Але ж як же це, здоровий-здоровісінький і — хворий? Ніхто не повірить.

— Ось, бери, — простягаючи капшука з грішми, наказав Максим. — А оце, — подав маленького вузлика, — якщо треба захворіти... Візьми хоча б половину, розбав водою й випий. Як будеш виконувати нашу просьбу та пораду, перевіримо.

— І про зустріч оцю нашу, хазяїне, нікому навіть півслова, — застеріг Михайло.

— Пам'ятай!.. — не втерпів додати з-за кущів Гордій.

В ту ж мить всі троє зникли в темряві ночі.

Зайшовши до хати, Тиміш засвітив каганця і перелічив висипані з гаманця золоті й срібні. З того, що так неждано потрапило до рук, був вельми радий. Можна не тільки віддати завдаток, а й купити дві пари волів, навіть з ярмами. Намилувавшись грішми, розв'язав таємничого вузлика. Здалося, звичайнісінька сіль. Попробував — солоне й гіркіше від полину. Та що поробиш — треба захворіти.

«А що, як отрута?» — майнуло в думці. Попробував ще раз, потім іще, трохи більше, потім відділив половину вузлика, розмішав у воді і випив. Довго вижидав, прислухався — ніде не бо-
лить, не пече, не коле. А з думки не сходило: «Що воно буде, як не вийде завтра на світанку до валки?» Вирішив: хай що буде, то й буде. Та якщо вже хворіти, то хворіти по-справжньому, і випив решту гіркої солі.

Всю ніч Тимошу не спалося. Тривожився, роздумував, як воно в ним буде, коли не прийде обіцяна хвороба, гнітило: нічогісінько

не відчував, так ніби й не пив оту гіркоту. На світанку, коли почав було дрімати, почув зазивні звуки рогу — на дворіщі Кислія скликали чумаків і сповіщали село, що валка вирушає в дорогу.

«Хай трублять», — подумав Тиміш, підвівся з постелі, ще раз намилиувався грішми, навіть потрусив у розкритому капшучі, щоб почути, як дзвенять, відрахував кілька злотих, які треба віддати Саливонові, і знову уклався в ліжко.

До хати не забарилися прийти нарочні від Кислія. Вони були здивовані, що той, хто мав би бути зараз біля валки першим, — вилежується. Довідавшись, з якої причини, поспівчували йому, порадили ліки і пішли сказати господареві про нагле нещастя. Вдруге прибулі нарочні заявили, що воли вже в ярмах. Отаман повинен з'явитись негайно і вирушати. На возі вилежиться, і ліки йому будуть, які потрібно.

Втретє нарочні — гайдуки — заскочили, підхопили Вутлого під руки і силоміць повели на дворіще.

Опечалений, що не дотримав слова, що, напевне, доведеться відповідати, і невідомо, яка буде кара, Тиміш готовий був на відчайдушний вчинок — рвонути куди-небудь, геть далі забігти. Але гайдуки вчепились пазурасто, тримають міцно, ведуть, куди хочуть. І нарікав Тиміш на тих невідомих нічних відвідувачів: обіцяли ж бо — захворієш, а воно в животі трохи погурчало, сюди-туди перекотилось, та й по всьому.

Але нарікання були даремні.

На дворіщі біля переднього у валці отаманового воза стояв панотець Танасій з усім своїм причетом. Над головами маяли різнокольорові та визолочені хоругви. Саливон, Казьо Пшепульський та ще гурт кам'ячанських дуків стояли тут же. Всі нетерпляче ждали на появу отамана Вутлого.

Нарешті він уже з'явився, наближається, ступає хоча й не сам, його ведуть, але ж — іде. Чумаки поспішили до своїх возів. Валка почала оживати. Зацьвохкали батоги, вже вчулося: гей, гей та соб, цабе. Задні вози підтягались до передніх.

І сталося...

В ту хвилину, коли голосно панотець, здіймаючи мокре кропило, почав благословляти, а за ним завчено, дружно й урочисто підтягли дяки та півчі, Тиміш тривожно, глухо скрикнув:

— Ой, пустіть!.. — рвонув щосили, вирвався, здавалося, хотів кудись бігти, та... ледве що встиг розсупонити очкура, присів на землю.

Панотець і всі, що його супроводжували, теж ойкнули, відвернулися, а потім негайно ж залишили дворіще. Пішов звідтіля ніким не затримуваний і Тиміш Вутлий.

Волів випрягали з ярем, заганяли до обори, відгнали на луки, на пашу, а на дзвіниці, не знаючи, що сталося, певні, що проводжають чумаків, настирливо дзвонили.

Серпневої, осяяної місяцем ночі три десятки чумацьких возів виїхали з Кам'янки на схід. За селом вони долучилися до валки, яка підійшла з півдня, із Запоріжжя. Мартин Ціпов'яз обійшов довгий ряд мажар, але не перевіряв, чим саме вони навантажені. Після того обходу чумаки зібралися до гурту. Мартин скинув бриля, низенько вклонився і застиг у чеканні — настав час обрання отамана валки.

— Ціпов'яза!

— Мартина!

— Мартина! — злетіло багатоголосе, стверджуюче. І враз стало тихо. В гурті більше ніхто не обзивався. Ціпов'яз підвів голову, випростався, поздоровив усіх і побажав щасливої дороги. Степовики та понизовці теж, чемно вклоняючись, побажали старому здоров'я, твердої руки вершити справи у валці та доброї удачі. Потому ватаг забрався на свого, переднього, воза і дав знак рушати.

Кінні дозорці виїхали наперед.

Якось непомітно, з першого ж дня Головатий став правою рукою отамана. Він давав лад усьому немудрому господарству валки. А головне — пильнував, щоб усі чумаки-погоничі дотримувались заведеного в дорозі порядку. А коли вози зупинялись бо-дай на хвилину, перевіряв, чи все справно, чи не муляють ярма волам шиї, як зберігається крам і всяка інша поклажа. Та ще при всякій нагоді, як тільки зупинялись на відпочинок чи навіть коли треба було лагодити поламаного воза, Гордій збирав до гурту степовиків і навчав їх орудувати шаблею, пікою та стріляти — влучати з пістоля і гаківниці. Вправлялись охоче, залюбки. «Охоче-комонними» називали себе жартома чумаки, і, мабуть, ніхто тоді не думав про те, що скоро їм усім пригодиться ота військова наука.

Першого дня подорожування на відпочинок зупинилися ще далеко до заходу сонця, тому що від незвички довгого переходу стомилися люди, та й воли почали приставати. Біля табору розіклали аж три вогнища і в трьох казанах варили страву: на відміну від уживаної чумаками в дорозі традиційної саламати та пшоняної каші, цього разу на перший обід, чи скоріше вечерю, варили справжній борщ і кашу: в торбах знайшлися свіжо припасені буряки, кріп, цибуля. Старувате, вже трошки прижовкле сало за-

товкли з часником. Запахи від того прадідівського, ні з чим не зрівняного наїдку затопили увесь навколишній степ.

Гордієві хотілося, щоб кам'ячани і понизовці скоріше познайомилися та й потоваришували. Отож він посадовив усіх чумаків за одним столом — на виляглій траві, біля таганів із стравою. Ватаг Мартин, щоб добре всім смакувалося, витяг чопика з пузатого барильця і налив кожному міцної оковитої, крім тих, що мають на ніч вартувати.

— Добряча, бісова! — хвалили степовики.

— Пекуча, а п'ється, як вода, холодна, текуча.

— На цьому, мабуть, і заговіємо.

— У нашого ватага в дорозі не поживишся...

— Еге ж, попрощайся, Семене, з чаркою, як дома з Одаркою.

— Та він утік від жінки, не попрощавшись.

— Ще може надолужити, — зауважив Головатий, — від'їхали недалеко від дому.

— Та й тобі, зайдо, можна б повернутися і заскочити до Саливона...

Сказане викликало сміх і нагадало про те, що Кислій, довідавшись яким саме способом було затримано від'їзд на Дін його валки, нахвалявся розправитись з призвідцем того способу. На селі говорили, нібито Головатий перед від'їздом заходив до Саливона з наміром попрощатися, але не застав дома господаря.

— Кажете, жде?

— Еге ж, дуже хоче побачитись, почоломкатись зубами...

— Та Головатому вітатися з такими не первина.

— Зустрічався-вітався, мабуть, не з одним...

— Бо, напевне, як тільки виліз із пелюшок, так і почав гамселити дуків.

Слова «не первина» та «не з одним» нагадали про те, як Головатий починав своє бурлакування-козакування. І про те багато оповідали, коли Гордій з'явився у Кам'янці.

А було ніби так.

На сімнадцятому році свого життя кріпак магната Потоцького вирішив тікати з панської неволі. Думав-гадав, куди б його податися, і вирішив: на Січ. Попрощався з сестрою, в родині якої проживав, і рушив. Уже в дорозі, на самоті, дійшов такої думки, що, мабуть, негоже з'явитися перед славним низовим лицарством, не вчинивши жодного месницького вчинку. Та, крім усього, годилося б віддячити за все, що зазнав, працюючи воловиком у маєтку пана. Недовго роздумував, вернувся в рідне село Рубайку, над річкою Синюхою, підпалив панський маєток та й знову рушив своєю дорогою. Але його впіймали. Катували, як хотіли, та й мали посадовити на палю.

Хлопцеві вдалося втекти вночі, напередодні страти. Тікаючи, не втерпів, завернув до будинку найлютішого ката — управителя маєтку, пробрався до спальні, зв'язав його, облив усього дьогтем і мав підпалити, але не вдалося — не було чим. Та вже згодом, під час одного походу січового товариства, Гордій по дорозі завітав до свого села і, мавши наготові вогонь, пістоль і шаблюку, не взівав нагоди «віншувати» як слід «свого» пана...

Багаття дотліває. Тагани порожні. Ложки в кишенях. А гуртова дружна розмова точиться та й точиться. І все про те ж, щойно залишене, свіже в пам'яті, близьке серцю; ще недалеко, здається, он там, зразу за імлистим виднокругом, — тихопливна Вовча, рідне село. Учора в степовиків ще була робота в полі, в городі, почали обмолот збіжжя, а сьогодні без них збиратимуть городину; турбувало, як буде цього року з посівом озимини, чи вчасно випадуть дощі. А з веселих подій-пригод насамперед згадали та й посміялися досхочу, як Тиміш Вутлий перетяв дорогу Кислієвій валці. Говорили, ніби Саливон шукав отамана навіть у сусідніх селах.

Коли розмова зайшла про Кислія, два чумаки з усього гурту раптово змовкли, угнули голови і наслухали. Це — понизовець Михайло Гулий і Карпо Гунька, які нічим не виказували, що вони одностудці, поводили себе дуже обережно. Уникали зустрічі один з одним. Тож, розуміється, ніхто в гурті чумаків навіть не міг подумати, що ці двоє у змові між собою і Кислієм.

Гунька допомагав Саливоніві ладнати валки до Дикого поля. А коли з тієї затії нічого не вийшло, той же Карпо Гунька звів Гулого з Саливонем. Гулий запродався Кислієві, знайшовши йому дірку-лазівку, в яку той і проліз, та ще й дуже спритно. Ні Гордій Головатий, ні Мартин Ціпов'яз та й ніхто інший з чумаків не знають, що під виглядом прибулих возів із Запоріжжя у валці йдуть мажари Кислія та ще одного козацького дуки. А коли ті мажари будуть наричені горючим камінням, то Карпо і Михайло подбають, щоб вони потрапили на дворища тих, хто їх сюди направив.

Багаття загасили. Табір затиш. Дрімає степ. Чумаки на возах і під возами. Дорога пролягає повз села. Отож тут поки що безпечно. А все ж треба бути пильними. І вартові, затаївшись у високих травах, сторожко наслухають, ловлять найменший порух тиші.

Савка стояв дозорцем серед кущів глоду. Сходив місяць. Від густої багряної імли, а потім від сріблясто-тьмянних променів навколишній степ здавався ще більш привишклим, таємничим. Пару-

бок наглядав, придивлявся, а думками летів на береги Вовчої, бачив себе в своєму селі, на своєму обійсті, в хаті; перед ним з'являлась мати — пригадувались її накази, просьби та роздуми. «Коли б Гордій не так настирливо умовляв-доказував, що тебе просить громада, то я б не пустила, хай інші чумакують-багатіють. А може б, вони і без тебе знайшли оте чорне каміння?.. Та ще бачу, що ти й сам з великою охотою почав збиратися. Ну. їдь уже, їдь. Хай щастить... Та тільки бережися в дорозі лихої людини, холодного й гарячого, недоброї страви. Не один чумаченько навіки ліг край дороги порубаний, затіпаний пропасницею та через хворобу живота. Батько твій, покійник Кузьма, уже вертав з Волощини і не вернувся, кажуть, вхопило його, скрутило, припав до сирій землі, та й по всьому... Будь обережний, сину...»

Савка запевняв матір, що буде обачний, признався, що їде з охотою, треба показати, де саме лежить той горючий камінь, побачити ще раз безкрай розлогий степ, ріку Донець, Савур-могили, хутір Зелений, а що найбільше вабить його туди — вирішив сказати трохи згодом, коли вгамується серце та й самому стане ясніше, як йому бути надалі... Нема тої днини, тої години, і де б не був він, і що б не робив, а думкою залітає у той далекий край, і немов привидиться все, само серце його вимовляє пристрасно і ніжно її пісенне ім'я — Оксана... А іноді закрадався терпкий роздум: чи ж доведеться ще зустрітись, перехопити погляд її очей, почути вимовлене нею слово...

Минає ще тільки перша доба в дорозі, ще така далека далина попереду, а йому здається, що він уже наближається до омріяного, і завирували думки, і прискорено б'ється стривожене радістю серце, та й муляє напосідливе: якою буде зустріч?.. Чи зустріне? А може, тільки він лине до неї, а вона до іншого... Раптом чомусь згадалися слова пісні і настирливо не дають спокою:

Ти напийсь води та холодної,
Забудь про дівчину,
Ой пив я воду, пив холодную,
А вона не п'ється.
Як згадаю про дівчину,
Аж серце заб'ється...

«Хоча б оце з ким-небудь поділитися, облегшити душу,— подумав Савка.— Всі чумаки свої, знайомі, але не близькі. А був би оце тут Лукаш. Але ж він залишився вдома». Коли набиралася валка, Лукаш теж почав було рихтуватися, а потім заявив, що не поїде — несправний віз, треба готувати ріллю, а там і сіяти озиме, та й охоти немає вириватися під осінні дощі, негоду. А Савка здогадується: причина — Варка Гутякова, за якою парубок почав

упадати. І пішла навіть така чутка, що восени вони справлять весілля. Жалкуючи, що немає поруч товариша, з яким було б охотніше, Савка в той же час впіймав себе на думці: може, краще, що Лукаша тут немає, бо ж він не байдужий був до Оксани, і невідомо, як вона до нього... «Дурило ти і нікчема», — вилаяв себе Савка за такі прикрі, непрошені думки. Він намагався відігнати їх геть і не міг. Це дратувало, і водночас наростало бажання — скоріше б опинитися в хуторі Зеленому. І там напевне все з'ясується...

Недалеко від кущів, ніби із засідки, з трави вигулькнула й замаячила, купаючись у місячному промінні, постать, вчулись скрадливі кроки. Савка пізнав: Гордій, а все ж наготовив пістоля і запитав притишено, хто йде. Той відповів. Наблизився. Стояли поруч і наслухали. Савці згадалася стоянка валки біля тернового щовба, ніч після великої зливи, вони удвох з Головатим випасали воли і вели розмову. І, на диво, ніби все повторюється — він не може вгамувати своє серце і хоче повести про те ж саме розмову. Та чи ж зручно?

Але зважився.

— От ми їдемо, — почав спроквола і аж запнувся. — Коли будемо біля Сіверського Дінця? І чи зупиниться валка біля Зеленого хутора?

— Саме за тим і їдемо, щоб там зупинитися, — відповідав дещо здивований таким запитанням Гордій. — Зупинимось, і ти поведеш нас до того місця, де лежить чорне каміння.

— А там неподалік хутір, — додав Савка.

— Неподалік, — погодився Гордій. — Там, напевне, теж будемо. Все ж те ще ген де, не одна ніч, не один день попереду. Іди, відпочивай. А я повартую. — І пхнув від себе парубка. Але той не йшов, був радий, що розговорився про милі його серцю місця.

— Іди, — наказав Головатий.

І Савка віддалився, наспівуючи стиха:

Ти напийсь води та холодної...

Недосипаючи ночей, піднімались на світанку і рухались на схід сонця до полудня, потім за сонцем, а вже підвечір — від нього, поспішали, доки дорога суха, не тванлива. А степ не спхмурнів, проглядається. Так було багато днів. І того, передостаннього, на повороті на південь, до моря, до Таганного Рогу, теж поспішали. Сонце вигулькнуло заспане, невмите, ніби поманило, вказало, де саме його шукати, і заховалось. Та десь уже з полудня з'явилось чисте, ясне, щиро ласкаве. І світ поширшав і став милішим.

Передній віз зупинився. На ньому піднято високу тичку — увага. Отаман відійшов від дороги у степ, озирнувшись, придивився і дав знак з'їжджати.

Валка отаборилась на тому ж місці, де зупинялись чумаки-кам'яничани весною. Недалеко виднівся той же порослий терном щовб, із-за кущів, ніби притаївшись, визирали кам'яні баби, у всі кінці, без перепону, збігав хвилястий простір, тільки там уже грає не смарагдово-зелене шумовиння, а сивіючі тирсові плеса, простяглися густі димчасті полинові смуги, гінкі трави зрівняли розмиті водою рівчаки, виновнили широкі лощини; уявлялось: там ховається сайгак, лисиця і заць; птахи ще не збиваються у зграї, крім говірливих веселих шпаків; ще чути щебет і пискотіння, а на пагорбах уже простяглися жовтаві брижі, але ще грають, ще ваблять мінливі барви полуденного літа.

Тут, поблизу дороги, мав бути тривалий відпочинок. Зразу ж, як тільки розташувались, усі, хто був вільний від табірних обов'язків, рушили до урвища. Хотілось прискіпити, а йшли дуже повільно, борсаючись у високій і поколошканій вітром траві.

— Он там... — показав рукою Савка, коли зупинились над глибоким і довгим проваллям.

Але крім чорних, застиглих уже патьоків, які збігали донизу по боках урвища, ніхто нічого не побачив.

— Мабуть, хтось забрав або ж змило водою, — висловив голосно свій здогад парубок, здивований, як і всі, що того чорного каміння, схожого на вугілля, немає. — Хтось забрав, — повторив Савка. В голосі вчувалась тривога.

Та й було чого тривожитись. Скільки зміряно довгої степової дороги, та й які були сподівання, надії, люди ж вірили...

«Та було ж воно, було! — хотілось крикнути на весь голос. — Он там, на дні, дрібна жорства, а серед неї брили, великі купи!..» Але він мовчав. Мовчали, приголомшені, і всі товариші. Потупившись, пішли впродовж урвища на південь. Чимдалі воно розширювалось, ставало мілкішим, зарослим травою. Вернулися назад.

— А чи те воно місце? — запитав Гордій.

— Те, — поспішив запевнити Савка, радий, що до нього хоч заговорили. — Я примітив тоді он ті дві глодини...

— Глодин у степу багато, — сказав хтось з докором.

— Пам'ять у Савки — дай боже всякому.

— Не може бути, щоб помилився, — заступилися чумаки.

— А он, гляньте, упоперек якісь чорні смуги.

— Та ніби як вугілля.

— Брили ніби...

Довелося опускатися на дно, а потім лізти вверх — добиратися до чорної смуги, яка, як виявилось, була справді покладом чорного каміння. Та як його звідтіля взяти?

Вирішили звернутися за порадою до своєї людини — коваля Данила. Бо хто-хто, а він напевне знає, де тут найкращі родовища того вугілля і як його з-під землі видобувати.

До хутора вирушили невеликим гуртом: ватаг Мартин, Гордій, Карпо і Савка. Іти заважали та ж висока, місцями геть полегла трава та рівчаки, хоч і не глибокі, але замулені, засипані густою порохнявою, ступиш — і аж хлипне на тебе пилом. Заважали і навали дрібного каміння та хмизу.

Савка готовий був підганяти своїх друзів, як йому здавалося, дуже повільних пішоходців, він виривався вперед, збігав на горбки, вдивлявся, а йому не терпілося хоча б здаля побачити обриси того Зеленого хутора.

Та ось нарешті на обрії вималювалась висока, ніби з чорногузичим гніздом, сторожова фігура. А потім, уже внизу під горою, замаячили дерева, серед них — будівлі. Дорога покращала. Савка повів перед і першим зійшов на кладку через річку.

Ще здалека, як тільки увійшли до хутора, вчулися розмірені виляски-удари заліза об залізо. Навіть нікого не питаючи, а по тому видзвонюванню можна було догадатися — потрапити до садиби Данила. Пройшли найкоротшою дорогою, через садок, і опинилися на дворіщі, огороженому кам'яним муром.

— Тату, а до нас он люди! — почулось високе, здивоване.

У дверях кузні показався коваль, тримаючи обценьками багрянний залізний обрубок, глянув і зник. І в цю мить сталося таке, про що ніхто не думав і не гадав. З кузні вибігла дівчина і з радісним «прибув» кинулась до Савки, припала до його грудей і — розплакалась. Раптом отямилась, зніяковіла і чкурнула через дворіще до хати, з якої незабаром вийшла, привітно вклоняючись гостям, господарка Настя.

— Оце зустріч!.. — низьким, але чистим, приємним голосом мовив Данило. Сказане могло стосуватися Оксани і Савки, Мартина, з яким чоломкався господар, та й усіх присутніх, яких він радо вітав.

— Дуже прошу вас, товариство, пробачити, — звернувся раптом коваль до гостей, — побудьте якусь хвилинку самі, бо в мене у горні залізо. Перегріється.

— Може допомогти наш коваленко, — вихопився Гордій.

— Еге ж, може виручати, — підтвердив Мартин, — давай, парубче.

На Савку війнуло запам'ятованим, знайомим, не раз уявлюваним, близьким і рідним. Не поспішаючи, звично і вправно підпе-

резався фартухом, який висів на стіні, напевне залишений Оксаною, підживив міхом вогонь, витягнув червоноприскаюче залізо й почав орудувати молотком.

Чумаки стовпились біля дверей кузні. Про дивовижну вправність Савки під наглядом коваля Лавріна вони знали, та їм хотілось, щоб і тут, при такій нагоді, він показав себе добрим умільцем. Всі тільки стежили за кожним рухом свого коваленка.

На їх очах обрубок заліза швидко змінювався. З неоковирного, товстуватого став плескуватим, гранчастим, потім його було зігнуто в дужку, наварено короткі шипи і в тій же дужці пробито пробійцем кілька дірок для вухналів.

— Так, так, отак! — мов заворожений, не відриваючи очей від роботи парубка, проказував Данило.

Савка підняв кліщами, відніс, занурив у воду, а потім витягнув і кинув на землю готову, з синюватим полиском, підкову.

Данило захопив парубка в обійми.

— Коваль, справжній коваль!..

— Виучень майстра Лавріна, — ніби між іншим, не без гордості підкреслив Гордій. — Виучень.

Уже полуднуючи за столом під розлогою вишнею, почали розмову, чого завітали сюди чумаки-кам'янічани та чим саме може допомогти їм земляк Данило.

З поверненням отамана Мартина з товаришами чумацький табір ожив, завирував. Відбувався розподіл на тих, хто має займатися тут, біля урвища, і видобувати чорне каміння і хто вирушить у дорогу на Дін. Не обійшлося без нарікань та невдоволення. Ватагові не раз довелося вислуховувати просьби і домагання. Виявилось, багатьом забажалось залишитися тут і добиратися до того горючого вугілля. Така просьба була і в Карпа Гуньки. За нього настирливо просив і понизовець Михайло Гулий. Доказував, що в дорогу на Дін людей підбралося багатенько, а тут, у степу, довбати каміння потрібні здорові руки.

За порадою Максима Чопила отаманувати над валкою, яка вирушала на Дін, мав Михайло Гулий. За вимогою Гордія помічником Гулого став Семен Сонько.

А коли все утряслося, в Михайла і Карпа Гуньки відбулася своя потаємна розмова.

— Все було там гаразд? — запитав Гулий, кивнувши головою в бік хутора.

— Все до діла, — відповів Карпо. — Виявилось, крім отого місця, яке вказав Савка, у тому ж урвищі є ще місце, де із землі виширає той камінь. Коваль погодився допомагати. Зробить кілька

ломів-довбачок та відер-бадей. Та ще обіцяв, допоможуть копати хуторяни, які вже вміють управлятися під землею.

— Ти залишаєшся тут,— сказав тоном старшого Михайло,— доглядай за волами та щоб каміння було добірне — бриласте, великими грудоміхами. А я — далі. Там, на Дону, теж є справи. А оце ось візьми,— передав зав'язані у вузлику гроші,— від хавяїна,— підкреслив: — Це на випадок, можливо, треба буде комусь підсипати-задобрити.

Перемовившись, почали розходитись.

— А Савка коваленком у того Данила,— уже павздогін вигукнув Карпо, ховаючи гроші в широкій штанині.

Михайло повернувся, наблизився.

— З ним теж будь обережний,— проказав майже пошепки і озираячись.— Він того ж, Гордієвого, кодла правдолюбів...— вимовив з притиском, ядовито. І сутулячись, ніби під важкою носею, поспішив до возів, що вже з'їжджали на дорогу.

Спливли теплі дні серпня. Вересень почався густими й обложними дощами. А потім випогодилось. Умитий степ ніби присмирнів, раптово втратив свої різнотонні звуки і збляк; з вечоровими довгими присмерками на землю спадала сумовита, замріяна тиша. А може, воно так здавалось заклопотаному Савці, бо з радісно-веселого, допитливо-метикуватого став зажурений, аж ніби до всього байдужий. Він з тривою ждав повернення чумацької валки — тоді неминуче розставання з усім, що стало йому тут дорогим. З думки йому не сходило зронене з дівочих уст тривожно-жагуче і ніжне: «А як же я без тебе, любий, як?..» Залишатися тут, чого владно вимагає серце, він не може. У нього ж є рідна сторона, рідна мати. А в такому ділі потрібна її порада-благословення.

І так щодня, і де б не був. І вже, здається, не голос, а тільки очі Оксанині, гарні, звабливі, запитують: «Як же... без тебе?..»

Питання вирішилось неждано і ніби так, як треба.

У другій половині вересня до тернового щовба з Дону, а насправді від Таганного Рогу прибули чумаки з вантаженими сіллю та рибою возами. Зустріч була зворушлива. Довго ж бо не бачились. Біля Чумацького шляху стояло понад чотири десятки мажар, наповнених чорним камінням. Добре чумакувалось і тим, що повернулися від моря. Всіх печалило тільки повідомлення про наглу смерть Семена Сонька.

— Все йшло у нас гаразд із скотиною, з торгом,— оповідав побожно, з сумом Михайло Гулий,— та спіткала нашого любого Семена біда. Купляючи рибу, ми вирішили трохи підмогоричити донських продавців. Я, признаюсь, вихилив тоді оковитої, мабуть,

з півкварту, і — нічого. А Сонько — небагато, чарочку-другу. Та сталося лихо. Ніби завійна його скрутила: посинів, скорчився та й віддав богові душу. — Здійнявши очі до неба, Гулий хрестився, шепотів молитву, здавалося, плакав, угнув голову і застиг у скорботі.

Довго стояли понурені, засмучені чумаки, потім, не сказавши ні слова, почали розходитись до своїх возів.

— Тут щось воно не те. Ой, не те, — підступаючи до Головатого, мовив старий понизовець Свирид Свербляк. — Семена Сонька, бувало, і півоком не зіб'єш з ніг, а тут раптом зів'яв від якоїсь маленької чарочки...

— Була вона, мабуть, не проста, а з зіллям... — натякнув Гордій.

— Еге ж, — погодився Свирид, — була вона не звичайна.

— Дізнаємось!.. — запевнив Головатий і заспішив до отаманового воза.

Перепочинок тих, що приїхали, був короткий. Попасли волів, оглянули, підмазали вісі та й готові. Величезна, мабуть, на верстви дві довжиною, валка з вугіллям, рибою та іще чимсь, старанно впакованим на дні возів, рушила на захід.

Останніми від глибокого урвища відходили Савка і Данило. Так було задумано й вирішено: коваль вирушить з чумаками, відвідає рідний край — село над Вовчою, погостює там, а потім із Савкою, а може, навіть з його матір'ю, старою Василюною, повернуться до Зеленого хутора.

Схвильовані розлукою, вони востаннє окинули поглядом далеко, ніби затуманені, обриси хутора, волохато-синяві обрії, чорні нори, з яких виймали земляне вугілля, все навколишнє в степу, запам'ятоване, рідне.

— Щасливої дороги! — мовив зворушливо, тихо схвильований розставанням Данило.

— Щасливої! — повторив щиро Савка. І обидва вони поспішили прилучитись до чумацького гурту.

Минав уже тиждень, як від'їхали від тернового щовба; перетинали долини і яруги, мілкі, а то й зовсім висхлі річки, а степ стелився той же, — цілинний, безкрай. Вози котять рівною дорогою, воли ступають розмірено, без натуги. Чумакам не треба спонукати-погейкувати та вицьвохкувати батогами, можна поки що подрімати чи перекинутись словом-другим з товаришем або й затагнути стиха пісню — послати над неозорим мінливим простором радість чи тугу. А навколо — ніби заворожено, дрімотно.

Тишу нагло порушено: вчувся крик. Потім гримнув постріл. Валка зупинилась. На передньому возі підвівся отаман — подає

знак ставити вози в широке і щільне коло. Такий же наказ подавав і Головатий. Повз валку промчали кінні дозорці. Одні попереджали:

— Татари!..

Інші закликали:

— До зброї!

— До зброї!..

З півночі нерівним широким півколом здіймалася в небо, немов хмаринна заслона, сивіюча курява. Поперед неї мчали, припавши до грив, на низьких прудконогих конях вершники.

Наростало гоготіння, тупіт, пронизливі викрики.

Збити до кола всі вози не встигли. Кілька їх навіть, як були, з волами в запрязі, залишилися на дорозі. Чумаки залягли за мажарами, між колесами, замість земляного валу насипали вугілля, щілини затулили згорнутими жужмом ряднами, кожухами, свитками, усім, що було напхвату і могло захищати. Залишивши коней напризволяще, спішені дозорці теж залягли під возами.

Ординці, наближаючись, сповільнили біг, напевне, давали перепочинок своїм коням. А потім з дикими вигуками з блискотом мечів, кинджалів і пік навально кинулись на табір. Назустріч, з-під возів, гримнули гаківниці, а потім пістолі. Кілька вершників упало на землю. Але це не зупинило нападників. У степу теж зринули постріли. Летіли кулі, стріли.

В таборі почулися зойки.

— Ватага...

— Отамана...

— Убито! — кружляло глухе, тривожне, передавалось від одного чумака до другого.

Мартин сидів навпочіпки, тримаючи на колінах пістоля. Здавалось, чимсь здивований, готовий щось говорити. Раптом пістоль випав з його рук, і ватаг упав навznak. Кров тоненькою цівкою ринула з тім'я, зросила розсипане вугілля і запеклась на ньому.

Ціпов'яза віднесли у захисток, зроблений з вугільних грудом і мішків з рибою. Потім у той же захисток поклали іще одного чумака-кам'ячанина...

— Біля гаківниці бути тільки тим, хто вмів добре вціляти, — наказав Гордій, — з пістолів бити, коли наблизяться!..

— Цілься!

— Цілься! — лунало раз по раз.

— Списи, ножі наготові!

Спокійний голос Головатого, його витримка згуртовували до оборони, вселяли надію на можливість відбити напад або ж принаймні отак, у захистку, добути до ночі, а там, коли геть стемніє,

татари, можливо, відхлинуть, та й можна буде спробувати вибратись у степ.

Навала тривала. Одні з ординців гарцювали на недосяжній для куль відстані, то, наближаючись, привертали увагу чумаків, інші нишпорили біля залишених на дорозі возів. Стало помітно: татар прибувало все більше й більше. Густішала, наближаючись, курява. Обрій на півночі заволокло пилюгою, ось-ось вона насунеться на табір. А що там, за тою сивою заслоною...

Чумаки віднесли в захисток іще двох кам'ячан і одного понизовця.

— Якщо ординці підступлять зовсім близько, — наказував Гордій, — будемо битись ножами, ятаганями.

— Будемо битися!

— Не дамося! — передавали один одному рішуче запевнення.

На табір насувалася нова суцільна широка лавина татарських вершників.

— Попрощайтесь, браття! — вчулося високе.

— Попрощайтесь! — підхопило декілька чумаків.

— У списи! В ножі! — перекрив своїм різким голосом Головатий.

В глибині степу, на південь за байраком, на високій ноті прокотилось лунке ревіння, немовби раптом заграли труби або ж били в тугі громохкі барабани. Ординці зупинились, змішались, поспішно підібрали убитих, поранених і відхлинули.

Віддалік чумацького табору, здається, безконечним потоком сунули вершники, і в кожного по двоє, по троє коней, нав'ючених, як верблюди, напевне, всяким награбованим добром.

Згодом, слідом за татарами, мчали загони інших вершників, як виявилось, воїни із залози соляного міста Тора, бахмутські дозорці та сторожа із Святогірського монастиря на Сіверському Дінці.

Підвечір на тому ж місці біля дороги, де відбувся бій, копали глибоку й широку могилу, в якій довічно спочиватимуть чумаки. З-під навколишніх дубчаків, ожини та глоду зносили шапками пухку вогкувату землю та й насипали, і насипали. Зростання нового пагорба припинилось тільки із заходом сонця.

Оговтавшись, у таборі заходилися біля необхідного і звичного: лагодили, випасали скотину, ставали на чати. Довелося вдруге завантажувати вози вугіллям. Це була важка і загайна робота. Та що поробиш... Тільки не розкладали того вечора багаття. В німій скорботі лежали чумаки навколо свіжої могили. Не перемовлялись, мов скам'яніли.

Пливла темна, холоднувата ніч. Головатий, кружляючи навколо табору, перевіряв пильність дозорців. Око вловило: неподалік

від дороги блимнув раз і вдруге вогник. Це насторожило. Скрадаючись, Гордій підійшов до густого тернового куща. Прислухався. До вух долинуло притишене:

— У наших втрат небагато... Шестеро коней забрали з собою, і загинуло чотири Саливонових воли...

— Кисліїв тільки один,— заперечив другий голос,— отой, що ходив у парі з однорогим, половим...

— Розкажемо, як було, повірять...

— Повірять, татари залишили мітку.

— Та ще й яку...

Страшний здогад закрався в душу Гордія. Він готовий був кинутись, дізнатися, хто веде таку блюзнірську розмову, але стримав себе й почав відходити з тим, щоб зайти до куща з другого боку і застукати, ніби ненароком.

Але не вдалося.

— Хтось наближається,— почулось застережливе. З куща вишли Михайло Гулий і Карпо Гунька.

— Гомонимо собі про се, про те,— почав Михайло, вдавано позіхаючи,— а воно хилить на сон.

— Але вартуємо як слід,— додав Карпо.

— То й добре,— кинув Гордій і закрокував далі. І вже не чув, як один з тих дозорців йому навздогін вилаявся, а другий сказав, ніби розмовляючи сам з собою:

— І де він, гемонський, узявся? Підходив дуже тихо. Міг би почути. Простежимо, перевіримо.

— Простежимо, Карпе. Не втече,— погодився другий і, корчачись від стримуваного реготу, додав: — Благодійник, сірома... зайда триклятий!..

Тієї ночі Гордій не спав. Немов сновида, кружляв і кружляв степом і не міг заспокоїтись. З думки йому не сходило пекуче: «Як же це воно так сталося?.. Прогавив!.. Саливон, бач, умудрився: ці двоє — його прибічники, під виглядом запорозьких...» Йому хотілося кричати на весь степ: «Дивіться, ось він, дурень! Битий, та не добитий. Бачите, кому він оте каміння везе?.. Бачите?..»

«Але ж можна везти і не довезти,— закралося рятівне.— Можна не довезти... А скільки їх, Кислієвих возів?.. Відомо, де кам'янчанські, а решта понизовців і Саливонові. Та скільки ж саме його?»

На світанку почали рихтуватись. З розбитих возів вугілля і рибу переклали на непошкоджені. Дві пари волів мали йти як запасні. Коли вози стягнули на дорогу, чумаки залишили валку,

зібрались біля могили, скинули шапки, впали на коліна, схилили низько голови й заклакли в скорботі.

— Прощайте, друзі-побратими! — проказував повільно Гордій.— Ми вас довіку не забудемо.

— Прощайте!

— Не забудемо! — повторювали теж повільно чумаки.

— Будемо мстити за вашу смерть,— продовжував Головатий.— А добро, за яке пролито вашу кров, не попаде до хижих рук! Не попаде! — вигукнув рішуче і, здіймаючись на ноги, глянув на Карпа, який в цю мить, здалося, презирнувся з Михайлом.

Опівдні, коли валка зупинилась перепочити, Гордій покликав Савку і, як то робив за всякої нагоди покійний Мартин, почав оглядати вози.

— А глянь-но, друже, на отого однорогого,— попросив Головатий, показуючи на вола, який пасся біля дороги.

— Добрий воляка, примітний,— відповідав Савка.

— Отож у тому й заковика,— продовжував Гордій.— А чи не примічав ти його раніше?..

Парубок задумався, не розуміючи, до чого таке запитується.

— Може, бачив його у тій весняній нашій валці або десь інше? — направляв Головатий.

— Та однорогих у нас не один, а цей ніби Кисліїв,— з подивом мовив Савка, підійшов ближче і почав перевіряти знайомі прикмети-позначки на рогові, ніби карби, натерті налигачем.— Та я ж не раз запрягав його, знаю,— стверджував хлопець.— А он кленові полудрабки, люшні берестові, та ще он ті ярма цятковані, це ж усе, здається, Саливонове. Як же це...

— Я, друже, тепер думаю про оте «як же це»,— мовив Гордій.— Треба дошукатись. А поки що мовчи. Увечері, коли отаборимось на ночівлю, дам знак, зустрінемося, поговоримо, поради-мось та, може, й відгадаємо оту загадку.— Гордієві згадалося: «...у наших втрат небагато» — почуте з тієї нічної розмови Михайла і Карпа. А що криється за отим «у наших»? Можна гадати, що до цієї чумацької валки причетний не тільки Саливон, а й ще хтось. «Хто ж саме?..— І поставив собі питання: — Хто допоміг їм, отим, непроханим, потаємно пролізти? Мабуть, ті ж Карпо, Михайло. А як саме?..»

«Отак живеш в гурті,— роздумував Головатий,— і не знаєш, хто поруч тебе. А мусив би знати, бо не всі тут однодумці, не всі в одну дуду грають, не за одне тягнуть. От хоча б і той Карпо Гунька — непоказний, тихий чоловік, бідний господар, чумакує однією паровицею. Отож мав би тягнути руку за таких, як сам, а воно, як видно, тягне сторону Кислія і вже, бач, злигався з

Михайлом Гулим. А хто він такий насправді? Видає себе за понизовця, з Уманського куреня». Але як Гордій не силкувався пригадати, а ніяк не пригадує такого козака серед січового товариства, а тим паче серед уманців. В той же час напливає неясне, затуманене: десь ніби бачив, навіть близько, отакого рудоголового, із загостреним, схожим на хижу птицю, обличчям...

Михайло Гулий і Максим Чопило з'явилися у Кам'янці у дні, коли гуртувалася валка, отож вони й подали думку: долучити до кам'янчанських мажари із Запоріжжя. Головатий, а за ним і решта чумаків охоче погодились: чому ж низовому лицарству не піти назустріч. Та й те брали до уваги: збільшиться валка, безпечніше буде в дорозі. І, розуміється, ні в кого тоді і в мислі не могло бути, що під виглядом запорізьких долучиться добрий десяток мажар Саливонових, а може, іще якогось дуки.

«Невже про все те знав і Максим?» — запитував себе Головатий. Але довідатись, перевірити зараз не було можливості. Понизовець Чопило залишився на Дону у якихось справах Лугового товариства. Можливо, дещо можна було б вивідати у понизовців-чумаків. Їх тут, у валці, кілька десятків. А кого ж саме з них поспитати? Хіба що у Свирида...

За дві доби на третю, а це припадає на неділю, валка розподілиться на дві окремі: вози із Запоріжжя повернуть на південь, а решта прямуватиме далі, до села. Отоді, під час того розподілу, — вирішив Головатий, — земляне вугілля з Кислієвих мажар розділити: половину запорожцям, а другу — кам'янчанам. І треба так діяти, щоб руки Саливона до того каміння не дотягнулись. Гордій розумів: щоб саме так зробити, йому треба весь час мати біля себе своїх, надійних людей. Отож завчасно почав підтягати до свого переднього воза мажари кам'янчан. Найперше долучились Савка і Данило. З ними вже було домовлено: під час розподілу валки обоє будуть при зброї і особливо пильнуватимуть за Михайлом і Карпом, щоб ті, бува, не вчинили опору.

Змовники поки що не знали, що затівається. Але поведінка ватага та близьких до нього людей насторожувала. Вони здогадувалися: їх викрито. Можливі неприємності. Отож треба запобігти тих неприємностей. Вирішили діяти. І діяти рішуче і негайно.

Цієї передостанньої для кам'янчан чумацької ночі в таборі все було як звичайно: відпочивали. Кому належало за чергою, вартували. Прохолодно. Але під кожухами та ряднами і будою — затишно, тепло. Дорога стелиться рівно. Та й підганяло, радувало: скоро домівка.

Вже на світанку, перевіривши вартових, Гордій вертав до свого воза. Ішов спокійним, неквапливим кроком, за звичкою, наслухав і придивлявся, але не помітив: у траві біля дороги лежало

двоє. Коли проминув їх, підвелись і спритно, в одну мить, накинули на голову мішок, збили з ніг, потім підхопили і повели.

Йшли довго. Квапили. Зупинились над глибоким яром. Коли скрутили намоченим у воді налигачем ноги, зняли мішок.

— Здоров будь, зайдо Головатий! — проказав зухвало, іронічно Михайло. — Пробач, що запровадили тебе аж сюди і сповили. Бачимо: принохується, гуртує, щось, напевне, має на умі — замишляє, сучий син. Тепер лежиш, відпочинеш та, може, й розуму наберешся... — Хмикнув і криво, вишкірюючи зуби, посміхнувся. — Вузли наші, знай, тугенькі, розв'яжеш їх за днів два-три, коли підсохнуть, якщо до того вовки-сіроманці не рознесуть твої кісточки... Воно годилося б залишити тобі тут трохи чогось їстівного та й горілочки, щоб призволявся-втішався. Та саламати не наварили, а горілка вся ота з приправою дісталася твоєму улюбленому Семену. Там, на Дону...

Разом з бризками слини в обличчя бив мурмотливий, в'їдли-вий сміх. Гордій відвернув лице, розплющив очі — темно, як у льоху. Та поволі почало просвітлюватись. Поруч з Михайлом стояв ще один. «Карпо», — здогадався Гордій.

— Відпочивай, — продовжував глузливо. — Відпочивай, а Кисліві вози з камінчиками підуть своєю дорогою, до хазяїна... скільки їх там, добродію?..

— Двадцять, — почулося запобігливе, притишене, в тон Михайлові, — а решта на Низ...

— Тільки не до Січі, як ти, зайдо, гадав, — навмисне наголошуючи на словах, зауважив Гулий, — а до Барабаша, аж двадцять п'ять. Еге ж, добродію, двадцять п'ять, до того самого осавули, що відтяв твою лівицю... — Сказане завершив удаваним глузливим сміхом.

Михайло говорив іще про валку, про чорне каміння. Здається, впоминалися Савка, Данило, — Гордій не прислухався. Його приголомшило не так оте, що з ним сталося, як повідомлення, що й більша частина возів у валці не в Лугу і каміння піде не на добробут низового товариства, а для такого ж, як і Саливон, дуки-срібляка, та ще й кривого ворога, старшини Барабаша.

«Дурень, дурень, — повторював у думці Головатий, — ошукали... Так тобі й треба, конай!» — стиснув кулак, рвонувся.

— Огрій його, хай не пручається, — вчулося, — то й турни, хай котиться.

Тім'я пройняв різкий, нестерпний біль. Гордій упав грудьми на землю. Закляк.

Здалося, прокинувся від сну: глянув — уже зовсім видно. Тихо, пусто. Ніде нікого живого, не чути навіть пташиних голосів. На схід збігає глибокий яр. Там, в низині, зеленіла трава. А на

горі — голо, все спалене сонцем. Гордій намірився було звестись на ноги і не зміг. Вдалося тільки сісти. Рукою дотягнувся до мотузка, яким був зв'язаний, та годі було й думати, розв'язати однією рукою туго затиснуті великі набряклі вузли. Мотузок в'ївся в тіло, ноги аж посиніли, стають як колоди. Ще раз спробував було підвестися — пройняла раптова млість, скувала, гойднула, здалося, пірнув у липку, гарячу темряву.

Лежав горілиць, плив і плив кудись на теплих, гойдливих, але дуже мультких хвилях, пив воду й чомусь не міг загасити спрагу. Темрява зникла, все стало звичайним, а він ніби опинився на річці Самарі, навколо знайомі місця, тільки чомусь не плюскотить вода, не шумлять комиші, не чути голосів козаків-побратимів, а вони ж он, поблизу, товпляться, рухаються, рішуче вимагають, щоб осавула Барабаш заплатив їм стільки, як домовлялися, коли ставали ловити йому у Дніпрі і Самарі рибу. Уже минуло багато часу, як закінчили рибалити, а плати немає. Їм заявили: «Досить того, що харчували». Та нібито риболови дбали для свого Уманського куреня. А насправді рибу ту розвезли на Барабашевих мажарах по навколишніх корчмах та ярмарках.

До збунтованої сіроми прибув сам Барабаш. Він умовляв, погрожував. Йому відповідали гостро, межі очі кидали рибу, сіль, почали рубати сокирами човни і пускати їх за водою. Розлючений осавула кинувся на козаків-риболовів з оголеною шаблюкою. Гордій пішов на нього з веслом, почався герць. Гордій огрів Барабаша межі плечі раз, вдруге і вже намірився в груди, а рудий гайдук Стасьо підбив руку, підставив ногу, і в ту ж мить Гордій упав, здалося, розкраяний навпіл...

Здалека долинуло глухе, ледве чутне гримотіння, прямо в очі били й сліпили блискавки. Темрява змінювалась на тьмяне світло, і так, здавалось, було дуже-дуже довго.

Опам'ятовувався Гордій поволі, немовби прокидався від тяжкого сну, був ще в полоні тривожного видіння, колись пережитого ним на березі річки Самари. Раптом прорізало свідомість: рудий гайдук — Михайло Гулий... Як же це так, — докоряв сам собі Головатий. — Щодня бачив його, осоружного, і не пізнав, аж поки він сам не натякнув...» Але ж від тої події на березі Самари минуло багато часу, та й бачив його тоді тільки в ту хвилину, коли він, рятуючи свого пана, підбіг, на якусь мить затримав руку з піднятим веслом і збив з ніг...

Щоб вгамувати спрагу, Гордій підбирав камінці. Прохололі, ще не нагріті сонцем, тулив до губ, до обличчя та до тім'я, які пашіли вогнем. «Знайти б гострий, розрізати...» — майнуло рятівне. Плазуючи, вибиваючись із сил, шарив навколо себе, а до руки попадали то маленькі, то більші камінці, але всі ніби обточені, як

галька на березі моря. Здогадався: почав бити камінець об камінець, коли нарешті відскочило кілька гострих скалок, почав ними різати налигача.

Звільнившись від пут, довго лежав розпластаний, безсилий, не міг звестись. Ноги ніби не його — набрякли, як колоди, важкі. Опираючись на руку, зрушив себе з місця і разів кілька перевернувся. В яру доповз до води, до мочариння, і влігся на ньому, як на пухкій прохолодній постелі.

Підвівся, коли сонце звертало вже з полудня. Мав би ще перепочити, набиратися сили. А думки тривожили — наздоганяв валку, бачив себе серед гурту чумаків; не терпілося зустрітися з Михайлом Гулим та його підручним Гунькою.

І пішов на захід, куди показувало сонце.

Раптове зникнення ватага занепокоїло чумаків. Ніхто не знав, куди податись, де його шукати. Спантеличила і водночас схвилювала чутка: Головатий виїхав наперед, до села, повідомити кам'янчан про наближення валки. Спочатку цьому було повірили, дивувало тільки — відбув, не попередивши, не порадився з товариством. Чого б це так... Потім виявилося: чутка про від'їзд отамана — брехня, бо ж і з трьох табірних коней, які залишилися після татарського наскоку, зараз тут двоє, а на третьому сьогодні вранці відбув не Головатий, а Карпо Гунька. Згодом пішли розмови, що Гордій і Карпо вирушили в одній і тій же справі, і один з них, мабуть, пішки.

Підступний, хитрий Михайло Гулий, пускаючи такі чутки, сам дивувався, вболівав, удавав дуже стурбованого, в той же час заспокоював, — мовляв, усе гаразд буде, скоро все з'ясується, бо ж їхати залишилося якихось двадцять-тридцять верст. Отож треба вирушати не гаючись.

А валка стояла на місці. В таборі ніхто нічим не займався, і тільки їй розмов було, що про те загадкове зникнення Головатого і від'їзд Карпа.

Савка й Данило, більше ніж будь-хто, були занепокоєні, ламали голови над тим, що могло статися з Гордієм, і приходили до висновку — то справа рук Михайла, напевне, й Карпа. Мабуть, неспроста ото Гунька вранці, не сказавши нікому, куди вирушає, кинув валку. Але що з того — доказів немає.

Після довгих і гарячих суперечок кам'янчани, підтримані кількома понизовцями, обрали Савку Забару отаманом. Подякувавши, як годиться, за честь, він, не гаючись, зібрав до гурту всіх чумаків і наказав обшукати навколо табору степ, а особливо високі зарості трави, терну, байраки і низини в надії, може, десь

там, знесилений безсонними ночами та турботами Гордій завалився і спить. Але пошуки й неодноразові постріли з гаківниць нічого не дали.

Коли сонце вже геть-геть підбилося, валка вирушила своєю дорогою.

Савка пильнував переднього воза, на якому зберігалася зброя, і весь час стежив за поведінкою Михайла. Ватажок понизовців, напевне, здогадувався, що за ним паптрують, поводився обережно — вдавав цілком безтурботного, до всього байдужого. Йому і справді нічого було турбуватись чи потерпати. Він зробив своє діло, та так, що й комар носа не підточить. Був певний: його посланець Карпо наближається зараз до Кам'янки, а може, навіть, уже в господі Кислія доповідає йому про подорож, про те, що його вози вивершено горючим камінням, розказує все, як було, що довелось їм, чумакам, звідати-пережити, і домовляється, як його краще зібратися й завтра, опівдні, зустріти за селом, на розвилці доріг, чумацьку валку.

«А той, нишпорка, уболівальник голоти, — лежачи на возі, задоволено посміхаючись, роздумував Михайло, — хай попряжиться на сонці і, якщо не сконає й вирішить наздоганяти, то довгенько шукатиме сліду, та чи й знайде...» Воли ступають повільно, віз, котячись, рипить, хитається. «Лежати б оце на сіні, а ще краще на пуховій перині, ніж на цьому чортовому камінні, — вирішує Гулий, — та вже скоро всьому кінець. А там відпочинок. Винагорода. Мусить бути добра винагорода за всі оті злигодні... А поки що качайся на цих грудомохах, качайся...»

Умоцнюючись на розстеленій киреї, Михайло разів кілька перевернувся з боку на бік, лягав і так і сяк, впродовж і впоперек; з переднього воза до нього зверталися з якимось запитанням, а він, заглиблений у своє, ні на що не зважав, напрям його думок не мінявся, йому дуже хотілося бути вже зараз поблизу Кам'янки і зустрітися з отим дукою Кислієм. І крім злотих і рублів, як домовлено, за оці шістнадцять мажар з вугіллям, щоб Кислій розщедрився та вивіз на дорогу справжньої людської їжі і хоча б декілька кварт добрячого вина, такого, яким він частував тоді, коли звів їх Карпо і вони домовлялися послужити господареві...

Про ті бажані щедроти Саливонові має підказати Карпо. Такий йому, крім усього, наказ. І він підкаже. І все буде так, як задумано. «Згодом, вже на хуторі Барабаша, — давав волю своїй уяві Гулий, — буде теж добряча чарка з рук осавули, як це бувало завше, коли завершалася якась важлива чи делікатна робота, виконана Стасьом... На гуральні, до млинів чи ще кудись піде оце мультке чортове каміння. А тому, хто привіз його, — золото, срібло, а з ним — вино і втіхи...»

Поблизу розмовляли. Михайлові раптом здалося — вчув голос Головатого, — миттю підвівся, глянув: за возом ішли два чумаки і про щось сперечались.

«Отаке подумав, і аж в піт кинуло, — докоряв сам собі Гулий, — і як би це він міг отут з'явитися. Вузли на ногах вив'язував йому не хто-небудь, а я сам. Не розв'яжеш навіть двома руками, не те що однією. Так, так. Вузли перевірені...»

Йому згадалося...

Перебуваючи в особистій обслузі осавули Барабаша, він був разом із господарем в Криму і, як і інші, полював ординців. Отоді в одному аулі впіймав двох здорових, молодих татарчуків. Вирішив не вбивати, а вивезти як здобич. Отож зв'язав тих двох полонених за своїм засобом і залишив на примітному місці під скелею. Того ж дня підвечір навідався до того місця. Лежать обидва бусурмани мертві. Смерть, як видно, прийшла до них через те, що туго скрутив їм ноги і руки. А вузли такі, якщо будеш шарпати мотуз, то ще тугіше їх затягнеш.

А ще трапилось таке. Це вже дома. Хлоп'як Барабашевого підсусідка Івана при зустрічах частенько викрикував образливе «Стасьо, пся крев, стерво». Пригрозив йому раз, удруге і втретє, не бере втямки. Тоді заманив хлоп'яка на леваду, до річки, впіймав, зв'язав його й покинув на березі. А сам відійшов і з-за кущів верболозу спостерігав, що буде. Зв'язаний спочатку силкувався розв'язати вузли, потім благав, корчився і, докотившись до річки, занурився в воду. Отож і Головатий, якщо почне борсатись, затягне тугіше або й опиниться в яру, в багнюці. Хай. Сам буде винен... — з такою думкою Михайло склепив очі і спокійно задрімав.

Цієї останньої ночі не отаборювались. Вози залишилися стояти там, де зупинились. Сталось непередбачене: ще не доїхавши до розвилки доріг, чумаки вже розділилися на два табори. Окремо варили саламату і навіть воли погнали випасати двома гуртами.

Першими почали відокремлюватися понизовці. Під'юджувані Гулим, мовляв, кам'ячани уже згуртували свої вози та й настановили свого ватага, запорожці вилучили мажари і готові були їхати іншою дорогою. Але ж вона була поки що одна і стелилася тільки на захід. Так у досі єдиний гурт вповзла зловорожість. Це було на руку Михайлові. Він домігся свого. Був радий. Але радості нікому не виказував: ще не все завершено; зброя, яка належала всій валці, знаходиться на передньому, ватаговому возі. Треба знайти спосіб захопити її.

По той бік дороги, в траві, почулось шарудіння, потім поволі почала зводитись, здавалося, висока постать людини.

— Хто такий? — окликнув Савка.

— Знайшов... — почулося притишене, радісне. До воза наближався Головатий. Украй стомлений, він ледь тримався на ногах. Його підхопили дужі руки, допомогли сісти. Гордій попросив води, напився і зразу ж заснув. Але спав недовго. Підвівся, здавалось, бадьорий, рішучий, оповів коротко, що було з ним, і попросив вести його до воза Гулого.

— Тридцять четвертий від нашого, переднього, — проказував пошепки Савка, — для примітки, як ніби ватагів віз, уквітчаний клечанням.

Заходили водночас з двох боків. Оточили навално. Але на возі лежала тільки безладно розкидана кирея, під нею пістоль і ятаган, долі, біля колеса, шапка. «Утік. А де зараз? Невже випередить, добереться раніше нас до села і здійме там бучу?» — подумав, досадуючи з невдачі, Гордій і наказав, не гаючись, збиратись і вирушати.

Настрашений Гулий сидів у бур'яні, неподалік од валки, і роздумував, як йому бути. Оговтавшись, вирішив піти попереду валки й щонайскоріше опинитися в Кам'янці. Та коли вози рушили з місця, дорогу почали чатувати кінні дозорці, а піші тепер розтягнулися обіч неї, немов ті широкі крила, — не проскочиш. Залишалася єдина надія, що Кислій не забариться виїхати назустріч, і виїде він, мабуть, не один, а з своїми гайдуками. Отоді й відбудеться справжня та й вельми цікава розмова з отим Головатим та його друзями.

Так буде. А поки що, плаваючи в бур'яні, Михайло нарікав на свою необачність. Не треба було надіятись на свої вузли, а штрикнути виродка як слід ятаганом. Та вдруге, при нагоді, твердо вирішив, уже не взіває.

Кислій був дуже радий добрим вістям. Майже два місяці не було чутки про чумацьку валку. І ось вона повертає, і все гаразд — мажари з вугіллям наближаються до села. Частуючи Карпа, Саливон допитувався, який саме везуть камінь, дрібний чи грудомохи, і вже планував, як краще розподілити, куди зсипати, скільки возів відправити на гуральню, до сукновалки; та, напевне, доведеться возів кілька послати Пшепутьському, і, може, не так в рахунок оплати за сторгований у нього лісок Зелений гай, як для заохочення, щоб вельможний побачив, яка це вигода, оте чорне каміння. А як бути з купцем Конайловим? Кислій давно вже дійшов до думки, що з таким чоловіком треба водити компанію. Йде вгору. Та ще й як. Крамниці й вози з усяким крамом — на всіх навколишніх базарах. До того ж сувої полотна і бочки

в дьогтем в дорогу на Дін дав таки він, Сила Копайдов. Але сюди один віз, туди два, міркував Саливон, а що залишиться тобі?.. Може, іншим разом, з іншої валки. Слава богу, дорога до того Дикого поля, де лежать ті чорні скарби, тепер відома, споряджуй тільки добрячу валку.

Роздумуючи над повідомленням Карпа, Кислій радувався і тому, що рудий запорожець Михайло Гулий додержав слова-уговору, виявився метикуватим і спритним: уладнав діло в мажарами, допровадив на Дін, набрав вугілля і навіть зумів приборкати того капосного зухвальця й баламута Головатого. Та й Карпо Гунька теж добрий зух. Такого треба тримати поблизу себе. Доведеться підкинути йому якусь копу грошей чи там якого збіжжя.

— Пий, Карпе! — захочував Саливон. — Оковита свіженька, тільки що з гуральні. Пий, кому-кому, а тобі — щиро, по вінця. Заслужив. І знай, в обиді не будеш. Обдарую. За все обдарую... — І, лукаво посміхаючись, осікся, згадав світлооку красуню Катрю, дружину Карпа, до якої настирливо залицявся і у відсутності чоловіка говорив такі самі слова...

Карпо поштиво брав з рук Кислія чарку і надолужував за всі дні вимушеного посту в дорозі, в чумацькій валці.

Про події, що сталися за останню добу, треба було поговорити в усіма чумаками, порадитись. Щоб не згаяти час на зупинку, Головатий вирішив зробити це в дорозі, на ходу. Удвох з Савкою вони підходили від одного чумака до другого й починали розмову. Та як тільки черга дійшла до понизовців, ті рішуче зажадали зупинити вози і зібратися всім до гурту. Умовляння, що згаяти зараз час — злочин, що згодом наговоримось і все з'ясуємо, були даремні. Вимога була одна: дізнатися нарешті, чия насправді оця валка з рибою, сіллю та отим чорним камінням, біля якої вони гибіють.

Виявилось: у декого з понизовців ще напочатку, коли вирушили в дорогу, закрадався сумнів, чи ж воно справді всі вози з крамом належі запорозькому товариству. Бо ж говорилося: «для коша», «з Базавлука», «з Січі». А майже половина мажар виїжджала із степового хутора осавули Барабаша. Дивувало і те, що вже на четвертий чи п'ятий день подорожування на Вовчій, біля Кам'янки, долучилися теж ніби запорозькі мажари. Січовики допитувались: «Хто їх сюди пригнав?», «Як вони тут опинилися?» «Чи ж справді запорозькі?» Але Михайло і Карпо своїми запевненнями, навіть божбою з хрестом, загасили всі підозріння, сумніви. Чумаки-кам'яничани теж легко взяли на віру слова, що всі прибулі з півдня мажари — з Лугу.

А воно виявляється...

— Ганьба!

— Сором!

— Обдурено, як маленьких!..

Були й такі, що, понуривши голови, мовчали. Їм, напевне, було байдуже, чиї вози, чиї воли і куди їхати, аби в гурті, аби добра плата та харчування. І навіть чулося:

— Чого репетувати, бідкатись?

— Вийшло так, ну й хай...

— Того чи іншого, все одно — не наше.

— Авжеж, на чьому возі, того й добро.

— А ми підсунемо дукам не добро, а гайно...— заперечували інші.

— Оце б сюди отих призвідців — Гулого й Гуньку.

— Спитали б, та ще й як спитали б!..

Чумацьке коло кипіло гнівом. Обурення наростало. Та все це — як тупою сокирою в слід.

А час не ждав.

— То що будемо робити з возами дуків? — запитав Головатий.

Чумаки притихли. Стояли, спираючись на пужална, мовчали. Справа була не з легких. Це вперше доводилось їм вирішувати таке незвичайне питання.

— А скільки їх, тих возів? — запитали.

— Понад чотири десятки.

— Хай забирають їх собі кам'янчани. У нас і свого доволі.

— Беріть. Нам тільки плату за чумакування, — просили понизовці.

— Оце справедливо.

— Кам'янчанам.

— А я такої думки, — подав голос коваль Данило, — Барабашеві — хай до Лугу, а Кисліві — кам'янчанам.

— Розумно.

— Хай буде так!

— Так. Хай так, — схвалили в колі.

— А тих, що підло нас обдурили... — почав Головатий.

— Затаврувати!

— Ганьба їм!

— Віднині вони нам не друзі, — вів своє Гордій.

— Вороги!

— Таким серед чесних людей — не місце.

— Затаврувати!

— Ганьба! — злетіло знову одностайне.

Понизовці обрали своїм отаманом статечного козака Свирида Свербляка. Він дав слово допровадити вози до Лугу і там передати їх куреням.

Прощання понизовців з кам'янчанами було коротке, але щире. Чоломкались, бажали одні одним щасливої дороги та доброї вдачі. І востаннє, вже роз'їжджаючись, змахнули над головами шапками, брилями, вигукнули високе «ге-ге-гей!».

І одна валка повернула круто на південь, друга — продовжувала рухатись на захід.

Серед рідних перелісків, полів, уже поораних, місцями вкритих молодією зеленкуватою з жовто-синюватим відтінком паростю жита і пшениці, вільніше було дихати і, здавалось, рвалися вперед, жвавіше прибавляли кроку й круторогі. Вози підтяглися ближче один до одного, котились, не затримуючись. Останню добу недаремно спішили, було загадано прибути опівдні, а прибули — ще тільки над обрієм показалося сонце. Виграш у часі був дуже необхідний. Саме на це і розраховував Гордій Головатий.

В низині, в прозорому легкому серпанку понад рікою, з гущавини садків визирали білі хатки, купчилися клуні, хліви, повітки. А геть далі, за оселю, суцільними смугами простяглися діброви, мочари, сіножаті. І над усім — голубе спокійне небо.

Останній короткий перепочинок. Воли не випрягали з ярем, як це здавна заведено, оглянули вози, причепурилися самі. Гордій зібрав до гурту чумаків.

— Що будемо з ними робити? — показав на Кислієві мажари з вугіллям.

— Якщо по-чесному, то воно наше.

— Наші руки рубали.

— Ми його везли.

— Охороняли... — чулося справедливе.

— На ньому наша кров...

— І наших друзів, — додав Головатий.

— І наших друзів, — повторили за ним. В уяві стовплених, зчорнілих, як земля, від вітру і сонця людей постало навалльно: мчать ординці... мертві побратими... могила в степу, при дорозі...

Чумаки скинули шапки, низько схилили голови.

— Хай бере його, хто хоче, тільки не Саливон.

— Йому — ні мірки!

— Ні півмірки!

— Ні жмені!

— Ні вуглини! — запротестували.

— Віддамо своїм людям.

— У кого обмаль палива.

— У кузню треба дати.

— В кузню для всієї громади.

— Так і зробимо,— запевнив Головатий і дав наказ рушити.

Мажари роз'їхались по всьому селу. Чумаки під'їжджали до двору, викликали господаря й питали, чи треба йому палива. Ніхто не відмовлявся. Одні брали чверть, другі.— мірку-дві Чутка про те, що роздають горючий камінь, швидко рознеслася по селу. День недільний, всі були вдома, виходили на вулицю й охоче допомагали вибирати вугілля.

Порожні мажари направлялися вулицями до двору Кислія.

На своє обійстя Савка в'їжджав двома своїми і двома Даниловими возами. Відкинувши налігача, батіг і шапку, чумак упав на коліна серед двору, вклонився до землі. Йому уявлялось, що поряд нього, теж на колінах, схилила голову Оксана. Вони удвох ждуть благословення...

З хати вийшла стара Василина і повагом, хоч їй хотілося чимдуж поспішити, але ж так годиться,— підходила до сина.

Підвівшись, Савка кинувся в обійми заплаканої від радості матері, цілував їй руки, чоло. Вона поздоровила сина з щасливим поверненням і аж тоді оглянула, що ж саме він припровадив до двору.

— А оце, мамо,— сказав, ніяковіючи, парубок,— дядько Данило,— хотів сказати «батько», але не насмівся,— це той, в якого ми гостили й ковалювали в кузні. Отоді, весною, я тобі розказував...— По тих словах остаточно змішався і, червоніючи, відвернувся.

— Та ми з тобою, Васирино,— виручаючи парубка, чемно вклоняючись, втрутився коваль,— чи не разом бігали на вулицю, на перші гулі...

— Та разом, Даниле, разом,— підтверджувала радо Василина.— Тоді були сусідами.

— То, може, й зараз будемо ще ближчими, ріднішими...— поспішив Данило.

— З добрими людьми, як мовиться, на все гоже,— відказала господарка.— Ой, та чого ж це ми топчемося тут, серед двору. Давайте до хати, мої любі, милі, до хати. Причепуріться з дороги, а я тим часом зготую на стіл.

Чоловіки заходилися порядкувати на дворищі: вози підкотили у затінок, до повітки, зброю перенесли до комори, випрягали волів і ставили їх до ясел, наповнених сіном, коней пустили пастись в лузі, на мочаринні.

А вже по всьому, упоравшись, переодягшись у чисте, Данило й Савка пішли до хати. На порозі, як водиться, їх радо зустріла господарка Васирина. Відчинила навстіж двері і ввела до невеликої затишної світлиці.

Дубовий, під білою скатертиною стіл було вже заставлено суліями з вином, наливками, настояною на різнотрав'ї горілкою, мисками з холодцем, печенею, пампушками з часником, пиріжками з ягодами та капустою; на полумисках, на широких тарелях красувались червоно-янтарні помідори, огірки, свіжі й солоні, вкриті сивою памороззю, грона винограду, яблука, груші і сливи; череп'яну солонку з сіллю оточили золотисто-лискуча добірна цибуля, сиві головки та зубки часнику і всяке городнє зело; окремо на дерев'яній таці лежали крутобок, зеленкорі і рябокори кавуни, жовтаві набрякло-репані дині.

— Здорова будь, матінко! — прокричав знадвору весело Гордій. — Частуєш?

— Просимо, просимо дорогого гостя, — відповіла Васирина і поставила на стіл ще одну миску й ложку.

Переступивши порога, гість вклонився, поцілував господиню, сідаючи до столу, прийняв з її рук повну чарку і з докором глянув на молодого господаря.

— А ти, Савко, необачний. До двору заїхав, а ворота — навстіж. Заходь, хто хоче, — вовк чи Саливон.

— А правда, — забідкалась Васирина, — вовка не так страшно, як Саливона, цей лютіше звіра. Піди, синку, зачини.

— Та я вже погосподарював, взяв на замок і накинув клямку, — заспокоїв Гордій.

Зав'язалася невимушена розмова. Господарка переказувала гостям різні сільські новини, згадала і про те:

— Коли кам'ячанська валка від'їхала, Кислій ще довго лютував, винуватив Гордія в тому, що ніби через нього його, Кислієва, валка не пішла на Дін. Нахвалявся по-своєму віддячити, та ще патякав, що він таки обдурив понизовця і заявив: вугілля буде наше.

— Обдурив, та не зовсім, — вставив своє Головатий. — Замість вугілля понюхав дулю...

— В селі Саливон буде велику кузню, — продовжувала Васирина, — а гріти її будуть отим чорним камінням.

— Нагріє... нагріє, тільки нижче спини, — не втерпів Гордій.

— А я вам скажу, — вела далі господарка, — він таки спритний, той Саливон. Багатіє всякими способами, облутує людей грішми, споює горілкою...

— Та хай йому грець! — вигукнув Головатий. — Давай, матінко, ще по чарці.

— Та я зараз, зараз почастую медовою...

— Будьте наготові,— поспішив попередити Гордій, коли Василина вийшла в суміжну кімнату,— затівається щось лихе. Біля корчми, коли їхав сюди, бачив Саливона з кількома вершниками, озброєних рушницями. Будьте наготові. Коней наших десь треба поблизу заховати.

— Пістолі і рушниці в коморі, ножі в хаті,— заявив Савка,— коней запровадили в низину, в лози.

Василина внесла іще сулію з вином і тарілки з холодцем, потім кілька великих рябих кавунів і дині-зимівки. Але полуднувати не довелося. З вулиці долинуло загрозливе, вимогливе:

— Відчиняй!

Вчулись лункі удари.

— Починається завірюха,— мовив Гордій, оглянув пістолі, зсунув їх з обох боків за пояс, накинув наопашки кирею, шапку зсунув набакир і рушив до виходу з хати.

За ним вийшли Данило і Савка.

Сполотніла, приголомшена, Василина якусь хвилину стояла, тримаючи ложки. Потім відкинула їх геть і взяла до рук пістоля. Згадалося... Давним-давно, ще за молодих років, вона і Кузьма, її чоловік, разом з сусідами відбивалися від татар, які зненацька заскочили до села за поживою. Але ж то були невіри-бусурмани, а це ж свої люди. Чого раптом напали на обійстя?.. Це, мабуть, якесь непорозуміння. Жінка поклала на мисник зброю і поспішила з хати.

З десяток вершників гарцювало на вулиці, а кілька чоловік піших намагалися відкрити замкнені ворота.

— Натискуй дужче!

— Підважуй!

— Разом!..— чулось підбадьорююче, зухвале.

Та це було не так легко. Оковані залізом дошки не піддавалися ударам дрючків і навіть сокир. Тоді нападники почали ламати огорожу. Переплигуючи через повалений паркан, ватага вершників і піших увірвалася на дворище.

— Беріть, в'яжіть їх! — кричав несамовито Кислій.— Забирайте вози, скоріше! — спонукував наймитів, які підганяли до двору кілька паровиць волів.

— Стривай, чого репетуєш?! — скрикнув грізно Головатий.

Кислій направив коня на понізовця, вихопив пістоля. Але Гордій випередив — вистрілив уверх біля самої морди коня. Той рвонув, став дибки, Саливон хитнувся, мелькнули розчепірені руки, потім ноги і — хряпнув на землю. Кінь вирвався, оббіг дворище і умчав.

В цю хвилину з'явився спішений Михайло Гулий і рішуче кинувся на Гордія з ятаганом.

— Стасьо?! — скрикнув здивовано і навіть радісно Головатий. — Давай! Підступай!..

Ятагани, схрещуючись, дзвеніли, скреготали. Всі, хто був на дворищі, застигли, спостерігаючи двобій. Тільки Саливон, уже підвівшись із землі, викрикував несамовито:

— Рубай його! Роби другу куксу! Рубай!..

Легкий, спритний Михайло, нападаючи, ніби той метелик, кружляв навколо, здавалось, неповороткого, загайного у своїх руках Гордія. Та ще мить, і нападаючий почав здавати — наскоки уповільнювались, мигтіння леза ятагана згасало, меркло. Гордій нібито вирішив уникнути бою, почав відступати — ступив крок, другий і третій, потім, пригинаючись, скочив раптово вбік, подався вперед, і ятаган загруз у Михайлові.

— Триклятий! — у скаженій люті вигукнув Кислій і розрядив свого пістоля в Данила, який стояв недалеко від нього.

— Батечку! — скрикнув Савка, підхопив на руки вже неживого коваля, відніс його і поклав на траву під вишню, біля повітки. Коли випростався, пролунало підряд один за одним кілька пострілів. Савці здалося, кулі просвистіли повз нього, над головою. Почув тривожно-застережливе:

— Синку!.. — В ту ж мить мати стала поперед нього. Гримнули ще постріли. Васирина раптом зів'яла, заточилася. Савка підхопив матір на руки і вловив останнє, ледве чути: «Сину... синку...»

Йому перехопило віддих, очі залили сльози. А десь поблизу, ніби з вершини, долинуло рішуче:

— В оборону!.. Рушниці!.. Пістолі!.. — Майнула постать Головатого. І знову той же наказ: — В оборону!..

Вони залягли під возом, за купою вугілля. В такому захистку було зручно відбиватися. І порівняно безпечно. Ворожі кулі застрягали, топились у чорній жорстві. А зверху від каміння, що його досилали саливонівці, захищали полудрабки.

— Цілься в того ірода, Саливона, — наказав Гордій, подаючи Савці рушницю, — насамперед треба його вразити.

Чотири рушниці і стільки ж пістолів давали можливість досить часто відстрілюватись, не підпускати близько нападників. Один з них упав і не підводився. Другий припав до землі і почав відповзати. Кудись зникли і наймити, які намірювались забирати з дворища вози.

Коли Кислій захопився за правий бік і мов ошпарений вискочив з двору на вулицю, слідом за ним відкотилася і вся його ватага. Головатий вийшов із засідки і послав навздогін іще один

подвійний заряд рушниці. Куля не досягла. Нападники були далеко.

Вулиця опустіла.

Сонце зависло над виднокругом. Спадав вечір. Налякані пострілами, криками, оскаженілим гарцюванням коней, кам'ячани сиділи по домівках. Поки що ніхто з них нічого не знав про трагедію, що сталася на дворіщі Забари.

Упавши на коліна в головах двох мерців, які лежали поряд, стояв у невимовній глибокій тузі, ніби скам'янілий Савка — ні думок, ні бажань. Здається, і серце зупинилось, холодіє від нестерпно пекучого болю. І все навколишнє теж німує в скорботі — ніде ні звуку, навіть ні шелесне пройняте багрянцем осені листя, поникла ржавіюча, сива трава.

— Знову наближаються салівонівці, — сказав Гордій притишено, щоб не вразити Савку. Сказав і торкнув злегка за плече хлопця.

— Наближаються, — повторив Лукаш, який з'явився на подвір'ї. — Цілим загоном виїхали з подвір'я Кислія. Чуб і Саламата вже верховодять. Вам треба, не гаючись, зникати.

— Треба, — погодився Головатий. — Треба. — І стояв похмурий, опечалений.

— Візьміть мого коня, — запропонував Лукаш. — Я зараз приведу.

— Спасибі, друже, — подякував Гордій, — у нас двоє своїх, та й Кисліїв там, у лозах. Рушаймо!

— Я тут... Помщуся... — відповів, ніби поволі прокидаючись від сну, Савка.

— Мізерна буде зараз помста, — зауважив Гордій. — Мізерна...

— Вирушай, рідних твоїх я поховаю, — ще раз порадив Лукаш. — За обійстям доглядатиму.

Вчувся тупіт копит, голоси, валування собак.

Савка поцілував чоло матері, Данила і знову закликав над рідними. Друзі підняли його під руки і поставили на ноги. Парубок вихопив рушницю з рук Головатого й рушив назустріч вершникам, що вже показалися на вулиці.

— Куди? — крикнув сердито Гордій. — Лізеш, як дурне теля в яму. — Підбіг і рішуче рвонув його назад.

— Я зроблю все, як сказав, — запевнив Лукаш, теж затримуючи товариша.

Загін вершників уже в'їхав на дворіще.

— Спасибі вам, спасибі!.. — Розгублений і розчулений, Савка затупцював на місці, не знав, куди йому податися. Раптом випростався, окинув прощальним поглядом навколо: — Якщо вціліє — твоє, Лукашу. — Вказав рукою на хату. І, немов відштовху-

ючись, торкнувся плеча друга, пригнувся і зник у вишняку, слідом за Головатим.

Ведучи коней за повіддя, вони пробиралися рідким, а місцями й густим, кущуватим лозняком упродовж річки. Коли зійшли на мочариння, почали грузнути, вода бризкала з-під ніг, обливала, довелося вибиратися на сухий ґрунт, а це значить — бути на видноті.

— Дорога нам тепер тільки до Січі,— мовив Гордій ніби до себе, коли вони опинилися за селом, у полі. Пригнічений, ще не отямившись від того, що сталося, Савка мовчав, їхав, не розуміючи толком, куди його ведуть.

— Майнемо до Січі,— уже не питав, а наказував Головатий.

Савка кивнув головою, оглянувся і зупинив коня. Над селом високо в небо здіймався чорний стовп диму. Сиві його звиви по волі розповзалися, застилали низину — оселі, садки,— тяглися за плином ріки.

— Чекай, Саливоне, буде отак і з твоїм обійстям,— погрозив Гордій і рвонув коня. Другий теж стріпнувся, пішов услід чвалом. Враз вимчали на пригорок. Поблизу, за версти дві-три, назустріч мчало два вершники, а трохи ліворуч, полем, іще чотири.

— Назад! — скомандував Головатий, повертаючи круто коня.

— А може, прорвемося? — запитав Савка.

— У нас потомлені коні, і мчати треба зораним полем,— заперечив Гордій.

Той же трудний перехід мочаринням і кущуватими заростями шелюги — і ось вони знову опинилися на тому ж місці, біля городу, від якого починали свою путь якусь годину-півтори тому. Вже не здогадувались, а бачили: клуня і дерев'яна повітка згоріли дощенту. Хату обійняли оранжеві, синяві язики полум'я — лижуть; тріщать оголені крокви, бантини; з гоготінням здіймається вище й вище, немовби з широкого почорнілого димаря у небо, рветься, жубочачись, вогненно-димовий вихор.

Савка глянув і відвернувся.

— За мною! Поспішай! — мовив Гордій, аби щось говорити, відволікти увагу парубка. Городами, завулками вибралися за село і опинилися на розвилці доріг — одна стелилася на південь, друга — на схід. Саме тою, що завертала на південь, треба було, не гаючись, мчати. Але ті, що переслідували, напевне, вгадували наміри двох утікачів,— напереріз їм з близького від дороги переліска вимчало чотири вершники.

— На схід! Не відставай!..— крикнув Головатий, пустив коня вскач, але скоро зупинився. На Чумацькій дорозі гарцювали, готові рушити, з десяток вершників.

Дороги перетято. Залишилося одне: спробувати пробитись до села, але ж там, напевно, засідка, тоді — рватись у польовий простір. Вирішили мчати у напрямі ліска, що ледве виднівся на виднокрузі великою чорною плямою.

Сонце вже черкнулося землі, почало грузнути. Смеркалось. Погоня не відставала, але й не наближалася. Борсаючись у густій збляклій і ніби вже змертвленій траві, коні йшли дуже повільно, спотикаючись. Доводилось зупинятися, вибирати місце, де зручніше проїхати. Та хай би там що, а треба було посуватись.

Лісок виявився дуже маленьким — низькорослий, густий чагарник і лише зрідка невисокі дерева: дуби, граби, берести. Та заховатись на ніч саме у тих заростях було зручніше, ніж десь у іншому місці.

Як тільки в'їхали у листяну гущавину, Савка виліз на високу деревину й уважно придивився: навколо ліска розташувалися вершники. Густа вечорова сутінь скрадала бачене, а все ж можна було вгадати: пасуться, напевне, стриножені коні, постаті людей, одні нерухомі, інші крокують взад, уперед, чатують на тих, що заховалися в кущах.

— Ніччю вони сюди не полізуть, побояться,— мовив роздумуючи, Головатий.— А вдень живими нас не випустять. Конем ні вдень, ні вночі не проскочиш. Спасати можуть тільки ноги і трава...

— Як? — запитав, не розуміючи, Савка.

— Розпалимо багаття,— замість відповіді радив Головатий,— та ще й велике.

— Багаття? — кинув здивовано парубок.

— Готуй. Тільки нишком,— наказав Головатий.

Коли запалав вогонь і полум'я зметнулося вище кущів, втікачі затягнули пісню, ніби не знаючи, що на них чатують.

— Підкинь хмизу і гайда,— прошепотів Гордій.

Обережно, крадучись, пробралися на південну сторону ліска. Простежили: поблизу на видноті — нікого, напевне, пішли туди, де палає вогонь. На тій стороні і справді вчулися голоси, іржали, мабуть, потривожені, сполохані коні.

Плазуючи в траві, готові, коли б хто зустрівсь, захищатись, Гордій і Савка повзли в напрямі ближчого ярка, а коли добралися до улоговини, пішли на весь зріст, поспішали назустріч рожевій каймі, яка почала бліднути. На тому місці, на сході, викотився великий багрянний місяць. Він теж скоро зблід, став меншим, посріблівся, плив частий, велично спокійний, всю ніч присвічував дорогу.

Схід сонця вони зустрічали на березі невідомої маленької річки, серед заростей осоки і лозняка. Хода, тривожна безсонна ніч

далися добре знаки — хотілося впасти долі й заснути, тільки заснути. Вибрали місцину: ніби острівець який з усіх боків обіймала вода і густі високі комиші. Як тільки зупинились, Савка присів на купу сухого хмизу і зразу ж заснув.

Головатий вартував. Щоб хоч трохи відігнати напосідливу дрімоту, черпав рукою воду і хлюпав на лице, голову, потім на хвилину вмощувався біля Савки або кружляв галявиною. «Занесло, як ото в хурделицю, коли йдеш навмання і не знаєш куди,— роздумував Гордій,— ти хотів туди, а воно тебе в другий бік. А треба ж найти стежку... Що, повертати на Січ? — запитав сам себе.— Наздоганяти Свиридову валку? А чи ж пішла вона туди? Може, зсипають оте земляне вугілля осавулові Барабашу... А якщо не йому, то іншому дучі-сріблянику. Може. А ти, «мудрий», недосипав, недоїдав, підставляв себе під кулі, ятагани і тішив: «Для добробуту низового лицарства». А воно, оте вугілля, у пельку якомусь пузатому собачому сину. Тьху!..»

«Та чого це ти розкис, шкварчиш, як на розпеченій сковороді,— звернувся невдоволено сам до себе.— Еге ж, шкварчиш. Але ж, якщо тверезо подумати,— правда... Бо ж серед старшини дай боже скільки торбохватів та жмикрутів. Та ще й яких!..»

Трохи заспокоївшись, почав пригадувати-перебирати в пам'яті свої взаємини із старшиною — курінними, осавулами, писарями. І тільки зараз побачив та й здивувався, чому не бачив раніше. Воно так виходить — під час походу та й коли готуються до нього, старшина і козак-сірома ніби рівні, товариші. А після завірюхи, коли вертають на обжиті місця, на займища, старшина стає справді старшиною. А ти, як був,— лайдак, сірома. Трудиш свої руки, гнеш спину — на того ж пана...

«Так було на Самарі у Барабаша, на Дніпрі у Безбородька,— почав знову закипати Гордій,— а «козацький хліб» — взяте в бою, в Криму чи там у маєтку пана-ляха — теж осідає в коморах, горницях чи льохах тої ж старшини. Та хіба тільки «козацький хліб»; землі, вода, сіножаті на Дніпрі, Самарі, Вовчій — вважаються січового товариства, а хто з цього має зиск?..»

— От як!..— ніби доказуючи комусь сторонньому, мовив уголос Головатий. Щоб відігнати геть такі прикрі думки, він перестав кружляти, скинув із себе одяг і обережно, щоб не розбудити Савку, занурився у воду. Коли одягся, знову крокував галявиною. Напря́м думок не змінився. Але вже роздумував спокійніше. І навіть посміхнувся раптовому, ніби кимсь підказаному: «Майнути б з ватагою добрих побратимів отими займищами та й наполохати дуків-срібляників. Ото було б діло...»

Нараз, здалося, над самою головою завихрило скажене шелестіння і щось важке, одне за одним, попадало в воду. Головатий

розсунув кущі. На невеликому плесі, з добру ковбаню, вигравав, хивуючись і вдовольняючи спрагу, цілий виводок качок. В цю хвилину Гордій особливо відчув, що він голодний. Уявлялось: палаюче вогнище, над ним, на заструганій палиці,— качка. Здалось, навіть запахло смаженим. Підкинув рушницю, прицілився, і в ту ж мить війнуло застережливе: «Поблизу можуть бути небажані люди, та й Савку не хотілося нагло будити»,— цівка рушниці ковзнула долі.

У свою чергу, за просьбою Головатого, Савка охороняв його сон, та недовго: краще недоспати, чим не дійти...

З комишів вибиралися, коли сонце вже залишило обрій. Треба було вирішити, в яку сторону податись. Про повернення на захід чи на південь не можна було й думати. Отож дорога їм тільки на північ або на схід. А куди саме?..

Вийшли на гору. Звідтіля видно було далеко навколо: горби, продовгасті перевали, сиві, червонясті, місцями зеленкуваті. Це надавало місцевості дивної строкатості й суворой таємничості. В низині, над комишами, заростями лозняка, стелилися легенькі прозорі пасма туману. Безвітряно. Чисте небо. З усього видно — день має бути теплий, погожий.

Стояли. Вдивлялись. Не вирушали. Перекидались словами про се, про те.

— Підемо, а воно ж голодному дорога — мука,— заявив на-решті Савка.

— А так,— погодився Гордій,— як ноги не понесуть, на животи далеко не наплазуєш. Та ми щось придумаємо...

— У річці є риба.— Савка навіть показував руками, яку саме він бачив рибину.

— Та й, крім риби, є дещо, коли тільки не полетіли,— додав Головатий.

Він залишився на варті — стежив, щоб будь-хто небажаний знезацька не заскочив до низини, та все ще примічав — вивчав незнайому місцевість. Хотілося знати, де саме вони опинилися та куди краще їм податися. А розгадки не було.

В комишах пролунало два постріли. Звились сивуваті димки. Вони домішувались до плинних прозорих пасмуг туману — тож були зовсім не помітні.

Гордій виждав, упевнившись, що поблизу нікого, спустився до низини, і вже удвох орудували біля вогнища й ласували свіжою качатиною. Хай без хліба, замість солі виваляна у попелі, занадто присмажена-пригоріла, але — їжа.

Пойму залишили пополудні, взявши напрям на північний схід в надії, що там вони скоріше потраплять на битий Чумацький шлях, який веде через Дике поле, на Дін. Та й іти в цьому на-

прямі було нібито легше, попереду стелився рівний піскуватий, порослий густою, але невисокою травою степ.

На четверту добу подорожування, коли залишили низини, де роздобували сяку-таку живність та воду, пішли рівниною на північ. Надвечір того дня опинилися біля високої могили. Підходили обережно. Там, на вершині, ще здалека було помітно, здавалось, людські постаті. Виявилось — кам'яні баби. Вони стояли юрбою на кургані. Оточили його з усіх боків. Ніби ті чудища, зібравшись, вели свою потаємну розмову і раптом кинулись врозтіч або ж, навпаки, намагалися зійти на вершину могили, та чомусь не зійшли, залякли і стоять... Стоять споконвіку. Німі. Балухаті. Схожі одна на одну.

Подорожні зійшли на вершину кургана. Озирали. Виднокруг на південну сторону здавався більше видовжений. Яруги та балки беруть свій початок з півночі, збігаючи на південь, розширюються. А йти однаково трудно. Та ще коли ноги босі, натруджені, підкошуються, ледве ступають. А підживку ніякого. Учора з'їдено останню жменю терпкого терну і шкоринки шипшини. Та не так мучить голод, як спрага. Сьогодні з самого ранку ні разу не трапляли на воду — рівнина та й рівнина. Невідомо, що там, попереду, але треба йти, добратись до Чумацького шляху, а від нього, на північ, — оселі, люди.

Смеркло. Вирішили заночувати. Відпочити. З обережності на ніч уклались не на могилі, куди може завітати всякий, хто сновигає степом, шукає поживи чи пригод, а трохи поодаль, у рівчаку. Спали і вартували наперемінку.

Ніч минула спокійно.

На світанку чатував Савка. Після сну, відпочивши, він почував себе бадьоріше, спокійно. А взагалі після пережитого ще не зовсім оклигав, став мовчкуватим, неповоротким. У всьому покладався на Гордія, хай веде, куди хоче, що хоче, хай наказує, — буде виконано. Все, що діялося в дорозі, йому ніби було байдуже. Тільки коли рушили на схід, до Дінця, закралась надія побувати в Зеленому хуторі, і він пожвавішав.

Багато про що за ці останні дні передумав Савка. Здається, все життя перейшло знову перед ним. Згадуване спливало і спливало, не дуже й тривожило. А от те, що сталося на подвір'ї біля хати, не зникало ні на хвилину. Перед очима була мати. Ось вона така, як запам'яталась з далеких дитячих років, веде за собою... Бачив її усміхнену, раду — вітає з щасливим поверненням з чумацької дороги... Зустрічає його — коваленка... І востаннє в жахній тривозі заступає від кулі і в'яне...

Савці хотілося рішуче повернути назад, до свого села, зустрітись з нападником Кислієм віч-на-віч, а потім, коли рішить його,

пустити прахом і все його гніздо... А обачний Гордій заспокоював своїм, здається, незаперечним і лагідним: «Підожди», «Ще буде час», «Не втече». І вони йдуть далі, у степ. А куди?..

Сидячи в рівчаку, він вдивлявся в рожевіюче небо; ген там, по той бік могили, скоро схід запалає, з багряного півкола на виднокрузі вдарять, понижуть синяво-голубий простір золоті довгі списи — над степом мчатиме новий день...

Раптом йому здалося, що кам'яні баби, які весь час маячили, ховаючись у млі, почали рухатись, спускатися з кургана, збиватися до гурту, і навіть чутно було, як перемовляються між собою. Не гаючись, він розбудив Гордія.

— І справді,— здивувався той,— чортівня якась. Ожили, чи що? Та ні, це люди... А хто вони?..

Нетерпляче ждали, поки зовсім розвидниться.

Навколо могили розташувалися вершники, піші, на возах у запрязі волів, коней і верблюдів. З усього видно було, що не татари. Коли б сюди набігли ординці, то були б тільки на конях. Та й мова чується не татарська.

— Пішли назустріч,— сказав Гордій,— бо все одно нас тут знайдуть, та ще й вважатимуть лиходіями.

В таборі спершу ніхто не звернув уваги на появу двох чоловіків зі зброєю. Та коли почали збиратися, гуртуватися у загони, помітили: босі й простоволосі. Один — високий, широкоплечий, мабуть, дужий, на юному обличчі ще тільки пробився золотистий пух, голова теж золотиста, кучеряво-кудлата; другий — кремезний, в літах, з однією рукою, замість другої — кукса, лице округле, заросле сивою щетиною, здається, суворе, а очі усміхнені, із задерикуватим, веселим вогником. Обоє — молодий і старіший — в подертому, вимазаному, грязюкою одязі.

— Хто це такі? — запитав, випростовуючись на баскому була-ному коні, високий, худорлявий, у довгополому каптані чоловік.

— А ми теж не знаємо, хто ви... — признався щиро Головатий, окинувши очима людей у жупанах, свитах, довгих киреях і коротких кожушках — в одязі, який носять донські та запорозькі козаки. Та й зброя: бердиші, ятагани, шаблі, звичайні рушниці й гаківниці.

— Відповідайте, коли питають! — наголосив суворо високий, ворухнувши довгими чорними вусами.

— Козаки-чумаки,— відповів стримано Гордій,— шукаємо кращої долі.

— Відбилися від валки?

— Втікачі?..

— А таки втекли,— підтвердив Савка.

— Від пана? Боярина?

— Та ні,— заперечив Головатий,— довго розказувати. А якщо коротко: зчепилися ми з одним дукою-срібляником і його посіпаками — та й, признатися, програли баталію. Отак.

— Було таке в Кам'янці,— додав Савка і показав рукою на захід.

— А може, вони вивідачі?

— З царського війська...

— Та ніби не схоже...

— Говорять, козаки-чумаки,— перемовлялися в гурті.

— На Січі, кажеш, бував? — прискіпувався чорновусий.— Коли та з ким саме?

— Двічі з кошовим Сіркою відвідував Крим,— мовив байдуже Гордій, якому вже починало обридати таке настирливе допитування.

— Якого куреня?

— Уманського,— кивнув Головатий.

— У нас ніби є з такого?

— Та повинні бути.

— З Лугу багато надійшло...

Раптом почулись високі голоси: напевне, наказ вирушати. Натопи почав танути.

— Цих двох перевіримо,— сказав, звертаючись до когось, високий у каптані,— посадовіть на переднього воза, біля мого.— І від'їхав.

Загін прямував степом на схід, та потім почав забирати на північ і зупинився. Треба було перевірити, чи можна з важкими мажарами перебратися через неглибокий, але дуже зарослий терном і шелюгою яр, та довідатись, яка дорога там, за байраком, що виднівся по той бік низини.

Розтягнутий на добру верству, загін почав підтягатись. Тут було, напевне, кількасот: козаки, селяни, робітні люди з солеварень. І всі при зброї.

— Зайдо, Головатий?!

— Та ніби він...

— Головатий?! — окликнули голосно.

Гордій озирнувся і в ту ж мить вистрибнув із воза. Два вершники, що проїжджали поблизу, теж, не гаючись, спішилися.

На radoщах зустрічі друзі духопелили Гордія, аж гуло. Він теж добряче штурхав, орудував навіть куксою. І тільки чулося:

— Оце!

— Зайдо, Гордійку!..

— Чопило!..

— Марко!..

— Ось як!..

— Оце тобі, іще!

Трохи вгомонившись, уже запитували:

— Та ти ж ніби на Дону?

— Там був, та загув.

— А Марко кинув Січ-матір?

— Ага. У робітних людях...

— У Бахмуті варив сіль.

— А тепер декому засипає іншої солі...

Відсапуючись, радісно усміхнені, вони ще раз презирнулися один з одним і почали цілуватись.

— А чого це ти, друже, на возі? Та й вигляд у тебе якийсь дивний...— дивувався Максим Чопило.

— Посадовили. Везуть. А куди, не знаю,— відповів удавано байдуже Гордій,— вигляд дуки зіпсували, а кінь у лісі за Кам'янкою пасеться.

— Та ми тобі якого хочеш, на вибір. У нас їх зараз, ого-го! — хвалився Марко.

— Нас двоє: я і мій побратим,— поспішив Головатий, показуючи на Савку, який сидів на полудрабку, звисивши босі ноги, і з заздрістю спостерігав сердечну зустріч друзів.

Коли розмова пішла спокійніше, Гордієві і Савці стало відомо: вони перебувають в одному із загонів отамана Кондратія Булавина, який постав проти руського царя Петра та його вельмож, князів і дворян.

Вже в дорозі Марко Сірий, бахмутський солевар, оповідав друзям про те, як починалося повстання.

...За наказом царя Петра на Дін та до Сіверського Дінця прибув великий загін князя Долгорукого. Мов та скажена вовча зграя, гасали-нишпорили по селах, хуторах і вишукували втікачів, підлеглих боярам, воєводам. Впіймавши, людину в'язали, кували в кайдани і відправляли гоном, як скотину, до маєтків тих можновладних князів, воєвод. Того, хто намагався втекти, захова- тись, упіймавши, карали батогами, забивали в диби, вішали. «Многих огнем выжгли и многих старожилых казаков кнутом били, губы и носы резали и младенцев по деревьям вешали». Так оповідали про ту криваву, жорстоку езекуцію.

«Це нечуване свавілля й жорстокість,— говорив обурений бахмутський соляний отаман Кіндрат Булавін.— Всякого звіра приборкують, а коли він скаженіє, кусається, знищують. Так мусимо і ми робити».

Двісті відчайдушних сміливих робітних людей і втікачів набрав і згуртував отаман Булавін. Однієї ночі, на початку місяця жовтня, біля Шульгін-городка, на Айдарі, повстанці застукали карателів. Тисяча лягло їх разом із своїм воєводою Долгоруким.

Та на цьому не скінчилося. То був тільки початок великих і грізних подій. Царський уряд вирішив суворо покарати непокірних і зухвалих. Цього разу, крім царського війська, карателями стали заможні, домовиті козаки та калмики. І повів їх на повсталих донських військовий отаман Лук'ян Максимов.

— Було,— мовив, слухаючи ту оповідь, Максим Чопило,— мірялися ми з татарвою, турками та ляхами, а коли зараз на таке закривилося, то покажемо себе і перед донськими домовитими, у нас на Бахмутській сторожі залишились тільки вартові, а решта всі вирушили в похід. Та й з інших сторож рушили козаки. Набереться чималенько. Покажемо тому Максимову!..

— А чого це ми тут, у степу, кружляємо? — не втерпів Гордій, якому поки що не зрозуміло було до кінця, куди вони рухаються.

— Вся Донщина заклекотіла,— пояснював Марко,— ми отак ідемо від хутора до хутора, від містечка до містечка, і скрізь люди пристають до нашого загону, а інші дають те, чим багаті і що мають для походу.

— Тож не дарма Кіндрат розіслав усюди свої «прелестные письма» з закликом бити бояр, воевод і всяких начальних,— додав Максим,— не дарма...

— Наші бахмутські солевари погасили вугілля під казанами і, як були,— гайда!

— Земляне? На солеварнях? — запитав здивовано Савка.

— Ну да, земляне,— підтвердив Марко.— А ти, парубче, що, теж бачив таке?

— Рубав його в норах, віз на чумацьких мажарах.

— А чортзна-кому потрапляло,— додав сердито Головатий,— і спричинилося до того, що ми оце тиняємось...

Якийсь час їхали мовчки. Максим і Марко іноді кидали допитливі погляди на Савку, але той їхав понурій, не звертав ніякої уваги. Навіть, здавалось, навмисне уникав тих поглядів. Чопило не втерпів, під'їхав ближче і запитав стиха:

— Та що таке?

— Скажу іншим разом,— відповів неголосно Гордій,— не тривож хлопця.

Загін рухався повільно, але безперестанку. Сотні людей, які зустрілися тут уперше, відчували себе зрідненими, своїми. В них були одні помисли, одні спільні жадання — серця їхні запалив клич до волі. Вони вірили. Багато хто з них — робітних людей, втікачів, селян, козаків — уперше насправді відчували волю. Знали: йдуть здобувати її для себе.

— Як воно тут у вас,— запитав раптом Головатий,— курені, полки чи сотні заводить ваш отаман Булавін?

— Та він тепер і твій,— зауважив Максим Чопило,— а курені було б непогано — як на Січі...

— Чи курені, чи сотні, один біс, аби добре духопелили панів, підпанків,— продовжував Гордій.— І на тій, нашій Січі не вадило б узяти декого за барки та нам'яти добре боки.

— Свята правда! — вигукнув Марко.

— От який ти став! — здивувався Максим, кинувши пильний погляд на Гордія.

— Отакий! — рішуче, визивно відповів Головатий.— Я готовий бити дуку скрізь, де б його не зляпав. Та й ти, Максиме, мабуть, помірявся б з отими, що обдурили-обкрутили тебе на Січі з мажарами під чорне каміння...

Максим, ніяково посміхаючись, угнув голову.

— А Кіндратові при нагоді скажіть, що тепер він і мій отаман,— закінчив своє слово Головатий.

— Скажемо, коли зустрінемося,— запевнив Марко,— до нього ж їдемо.

На світанку, прикритий густим холодним туманом, загін переправився через Сіверський Донець. На тому боці, неподалеку від ріки, перебували й інші загони. З'єднавшись, не гаючись, рушали далі. На берегах тихого Айдару пішли широкі, розлогі низини з перелісками, сосновими гаями. На рівнині булавінці посувалися швидко, зупинялись лише на короткий відпочинок.

Савці здавалося, що він подорожує вже дуже давно. Ніби його підхопила широка нестримна течія і несе назустріч якійсь важливій, невідомій події; було захоплююче цікаво стикатися з новими людьми, пізнавати від них таке, чого досі не знав, навіть не мав про нього уяви. Але все ж це різноманітне і дивне не заглушало, не розвіювало тугу зболілого серця. Раніше тривожила думка: як стане він перед Оксаною та її матір'ю, якою буде перша розмова з ними про те, що сталося, чи не кинуть вони колочий докір: «Не вберіг», «Не захистив». І як ти їх переконаєш, що було саме так, а не інакше. Та згодом почало закрадатися: може, це на краще, що він до них не з'являється, відволікає оту тяжку звістку. Може, краще їм ждати-виглядати, аніж знати, що вже ніколи не діждуться. Та коли почав із загоном віддалятися від того краю, де знаходився хутір Зелений, думки оті про зволікання розвіялись, згасли. Наростало бажання. І твердо вирішив: хай яка буде зустріч, треба зустрітися...

Він не знав. Оксана щодня виходила до Чумацького шляху і з вершини тернового щовба вдивлялася на схід — виглядала. А їх, рідних, милих,— нема та й нема. Вона почала перепитувати

чумаків, що їхали на Дін, і тих, що вертали звідтіля на Україну, може, хто знає далеку Кам'янку над рікою Вовчою та чув щось про кам'янських чумаків. І нарешті-таки Оксана натрапила на людей, які чули про жахну подію...

Іноді в ті дні тужної безнадії до Оксани як провіток закрадалося — ось-ось на поріг хати ступить Савка, і з ним увійде розрада. А час минав. І з плином осінніх похмурих днів у дівчини згасла надія на зустріч, щиру пораду і втіху.

Тиха, замріяна, цяткована золотом осінь поволі відпливала і гасла. День починався, здавалося, із дуже зтяжнього похмурого світанку, який теж, так і не розгорівшись як слід, згасав з волохатою сутінню вечора. Насідали густі, сиві тумани. Часто сіялись дрібні, набридливі дощі. Земля, напоєна водою, розбухала, ослизла і глухо зітхала. Похолодало. Сипалась біла крупа, зривався і справжній лапятий сніг.

Повстанці рухались і рухались на північ. За Сіверським Дінцем відбувались короткі сутички з дрібними загонами донських козаків і калмиків. Зустріч основних сил двох ворожих таборів була неминуча. Булавін поспішав добратися до Пристанського городка на річці Хопер. З того городка та з інших місць мали підійти нові загони селян-втікачів. Це була б значна підмога повсталим.

Донський отаман Лук'ян Максимов із своїми «знатними» — домовитими козаками перетяв булавінцям дорогу на березі Айдару, біля городка Закотного.

Тут і відбулась битва.

Двічі загін, в якому билися Гордій, Максим, Марко і Савка, тіснив донців, пробивався вперед понад берегом річки. Вимчали воїни і втретє, але, зустрінуті густим роєм куль із засади, змушені були відступити. Бій затягнувся до пізньої ночі. Перевага була на боці «домовитих». Майже всі повстанці полягли у тій січі. Серед тих, що навіки лягли кістьми під Закотним, був і робітний чоловік — Марко Сірий. Савку, ледве живого, непритомного, Гордій і Максим вихопили і винесли з місця бою.

Невеликий загін повстанців переправився через Сіверський Донець і прямував на південь, у простір Дикого поля.

Коли добрались до Чумацького шляху, який вився із сходу, з Донської сторони на Слобідську Україну, загін зупинився на перепочинок.

Вечоріло. Небо повисло над самою землею. Сіро. Непривітно. Оголений степ заснув. Ніде нікого живого. Здається, що зараз отак пустинно на світі скрізь. І від того душу проймає глуха щемляча тоска.

Першим спішився Кіндрат Булавін. Він глянув на дорогу, рівну, припорошену снігом, без будь-якого сліду воза чи людської ноги, і дав знак — всі злізли з коней і підступили. Утворилося невелике коло.

— Нас побито, але нас не розгромлено,— сказав спокійно, глухувато Булавін, так, ніби мова йшла про щось зовсім звичайне.— Діло, за яке ми повстали, святе, живе діло. Ми будемо боротись! — На останньому слові він особливо наголосив і виждав, що скажуть товариші-побратими.

— Будемо!

— Будемо! — проказали всі в один голос.

— Для цього нам треба набратися сил,— вимовляв твердо отаман. Вище середнього зросту, дебелий, в кожусі, поверх якого натягнуто каптана, в гостроверхій шапці, він здавався трохи товстуватим. Гострий погляд сірих невеликих бистрих очей надавав сухорлявому засмаглому обличчю твердої рішучості. Булавін ступив на горбок і немов аж виріс.— Нам треба набрати сили, доброї сили! — повторив удруге. Очі метнули іскри, весь він став грізним, відчайдушно смілим і непохитним.— Треба добратись до Кодака! Понизовці нам допоможуть!..

— На Січ!

— На Січ! — ніби перекликаючись, повторювали один за одним повстанці.

— Ми з тобою, отамане.

— З тобою! — майже разом сказали Гордій Головатий і Максим Чопило.

— З нами тут і наш побратим,— сказав Максим,— тяжко хворий. Його треба покласти у теплій хаті.

— Де ж саме? — запитав Булавін.

— Тут, недалечко, є хутір, і там свої люди,— пояснив Гордій.

— Згаємо час!

— Згаємо!..

— Нам треба спішити,— почувлись невдоволені голоси.

— Тоді рушайте без нас! — заявив рішуче Головатий.— Ми товариша не кинемо. Рушайте, дорога відкрита!..— вказав рукою на південь і відвернувся.

— Диви, який гострий.

— Як звати? — запитав Булавін.

— Прозивають Головатим.

— Упертий.

— Та й зухвалий.

— Отакий! — кинув Гордій, піднімаючи хворого.— Іншим не буду!..

— Веди! — припинив суперечку отаман.— Веди скоріше! — І в ту ж мить скочив на коня. Вершники подождали, доки наперед вийдуть коні з ношами, і рушили слідом, в напрямі Зеленого хутора.

Причаївшись у низині, під горою, запнуті туманом, вкритим густим мороком ночі, хатки, як сиві ослизлі печериці, припали до землі. Могло б здатися — немає ніякої оселі, тільки гай, широкий і безмовний, розкиданий упродовж долини. Гордій розшукав знайоме дворище, затермосив ворітьми. На тривожне «хто прийшов?» назвав себе чумаком з Кам'янки. Дві жінки раптом заголосили й почали відкривати хвіртку. З того ревного плачу Головатий здогадався: Оксана і її мати знають про подію в селі Кам'янці. А тут, в додаток, до них іще з невеселою справою. Та що поробиш.

Вже в хаті Гордій сказав, кого привіз, що треба прихистити, доглянути. Непритомного Савку внесли у світлицю. Плач вибухнув знову. А коли трохи втихомирились, від жінок посипались запитання. Гордій відповідав ухильно й коротко: довго лежав на промерзлій землі, і от, мабуть, приключилася пропасниця. Треба покликати тямущу на хворобах людину, якщо така є на хуторі. Наказав, щоб запам'ятали: Савка — чумака. Та й щоб він, коли опритомніє, всім, хто буде цікавитись, говорив: «З чумацької валки». Вже прощаючись, Головатий поцілував побратима в чоло, торкнувся рукою його плеча, залишив на столі кілька карбованців і вийшов з хати.

На вулиці нетерпляче ждали. Надходив світанок. Схід уже починав рожевіти — низиною брався гострий вітерець, розвіював туман. Вершникам треба було десь переховуватись або ж, замітаючи сліди, вирушати в степовий простір.

— Ти, Гордію, кажуть, із Запоріжжя,— звернувся Булавін,— веди нас туди. І найкоротшою дорогою.

— Доберемося скоро,— відповів Головатий. Його прихилила до себе сердечність отамана, коли вирішувалося, як бути з Савкою.— Доберемось,— повторив Гордій.— Рушаймо!..

Загін обережно вибрався з хутора, проминув дубовий гай, добрався до Чумацького шляху.

Він лежав із заплющеними очима в тихій, безперервній дрімоті. У кволій свідомості роїлися, то з'являючись, то зникаючи, химерні видіння і все було чорним. Та поволі навколо почало світлішати, клубочилось плетиво світлих пасом, ось вони стали оголе-

ними шаблями, довгими списами, летять від одного кінця обрію до другого, викрешують золоті іскри, й ті іскри рояться навколо нього, Савки, обсідають голову, жалять, мов оси, він провалюється у глибоке урвище, на дні якого багато листя, пройнятого осінню. Нараз те листя стає чорним камінням, сонце виблискує, грає на прожилках. Від того полиску приємно на душі — радісно, легко у грудях. І раптом долинув дзвінкий, ніжний переклик синиці: «Дзінь-цінь, дзінь-цінь». Прислухався — все ближче, голосніше. Згадалось: він малий, безштанько... А птахи мчать його на легких крилах, і навколо отака ж пісня...

Савка розплющив очі. Над ним висока голубувата стеля, широкий з візерунками сволок. У хаті теплінь. В челюстях печі жевріє вугілля, купка його, чорного, дрібного, лежить на припічку. Озирнув кімнату.

«Ніби знайома і незнайома, бачив, а коли, де?» — силкувався пригадати. Голоси синиць не затихають, не дають думати — куди це його занесло?.. Він не витримує, захопившись однією рукою за лутку вікна, другою — за стіл, підводиться, злізає з лавки, вступає в повстяники і, тримаючись за стіни, виходить з хати. Разом із сліпучим промінням, що б'є в очі і валить з ніг, він чує дивно знайомий голос — тривожне і радісне:

— Савко!..

Його знову вкладають на лавку біля столу. Він вислуховує докори і обіцяє бути покірним, не вставати з постелі, а в душі радіє — чує голос коханої, її ласкаві руки торкаються його руки, обличчя. Йому приємно. Затишно.

Савка знає, хто привіз його сюди, до хати. А де ж він сам, його рятівник-побратим? Де вони, товариші друзі, з якими був у поході, мчав у бій?..

Про все це він довідався десь аж через рік-півтора, після того кривавого бою біля городка Закотного.

Вони сиділи на лавці, під розлогими вишнями. Цідили прохолодну брагу і вели розмову. Савка розказував, як він, коли оклигав після хвороби, добирався до Кам'янки, надивлявся-милувався дорогими серцю місцями, впорядкував могили рідних і повернувся на хутір Зелений... Гордій не квапився оповідати. Виснажений, змарнілий, почував себе дуже стомленим, на душі було важко. Коли б оце перед ним не побратим сидів, а хтось інший, то він, мабуть, не мовив би й слова про те, що ятрить йому рани серця і навіває сумні спогади.

— Тієї ж зими, коли тебе отут залишили, — мовив повільно, в задумі Головатий, — ми прибули до Січі. Довгенько там гостили, братались та розвідували, що воно й до чого, хто має силу, чие слово важить у ділі. Кіндрат, на похвалу йому, зразу ж полюбив-

ся товариству, розуміється, нашому братові, сіромі. Із старшини теж декотрі співчували, але потайки. Вони, бач, не від того, щоб укусити царя Петра, але боялись. А ще більше старшина боялась сіроми: кинь тільки клич — і заgrimить, запалає... Отож, кажу, полюбився Булавін, та й звів на святе діло з Лугу кілька тисяч понизовців. А попереду летіли птахами прудкими по Україні та по Донській стороні його, отаманові, «прелестные письма» — люди почули слово про волю, та й заклекотіло. Запалали панські, боярські палаци, маєтки.

Весною сімсот восьмого пам'ятного року, коли набрали сили, дали добрячого прочухана донському отаманові Максимову, віддячили за оте Закотне, біля Айдару. Дісталось товстопузим домовитим і в спину, і в загривок. Давали вони драла, хто куди, а Максимов на той світ подався.

Взяли ми тоді багато городів і сам Черкаськ. Кондратій Опанасович став отаманом війська Донського. Отаке було. Здавалося, сіромі, людям робітним, утікачам війнуло справжньою волею. Війнуло... Гриміло на Дону і на Україні, та й добре гриміло...

— Докочувалось аж сюди, і до нашого закутка,— вставив Савка,— а я крижем валявся...

— Докочувалось, кажеш? — перепитав Гордій.— Не диво. Котився оцим степом і я, котився,— криво посміхнувсь, ніби вхопив чогось дуже кислого чи гіркого, і змовк задуманий, спохмурний.— У тому ж таки році,— ронив неохоче слово за словом Головатий,— Петро спорядив і послав проти нас, казали, щось понад тридцять тисяч свого війська. І ми не встояли. Зазнав невдачі під Азовом і Таганом Кондратій Булавін. Отам, оточений зрадниками, козаками-багатіями, домовитими, він і поліг у нерівному бою. І пішло, і пішло шкереберть. А все через те, що не в одну дудку грали. Сіромі хотілося одного — волі, жити без пана. А багатіям свого — привілеїв, хоча б і від того ж царя. Дай їм ласий шматок, щоб багатіли, і помиряться. Та ще скажу тобі таке,— підкреслив Гордій,— розпорошилися ми. Так, так, розбрелися гуртами по землі на сотні верст, і нікому було нас зібрати до великого гурту, щоб стали доброю силою. Це, коли хочеш, і помилка Кіндрата...

— А що з Голим, який водив повстанців на Слобідській Україні? — запитав Савка. Головатий мовчав.— Пригадуєш,— вів своє господар,— я почув, як читали його «прелестные письма», запам'ятав, а потім і сам почав, ніби кобзар, наспівувати-переказувати повстанцям і на селах, особливо оте: «Нам дело до бояр и которые неправду делают. А вы, голытьба, и все идите изо всех городов конные и пешие, нагие и босые, идите, не опасайтесь: будут вам кони, и ружья, и платья, и денежное жалованье».

— І пішла голитьба-сірома,— проказав Гордій,— і громили тих бояр, і тих, котрі неправду вчиняли. А потім усе — нанівець. Немає отамана Микити Голого. На Сіверському Дінці, біля містечка Тора, розбито і загони булавінця отамана Семена Драного; у тій великій січі, біля Тора, загинув і побратим наш — світла людина Максим Чопило. Багато загинуло... А мені судилося ходити по цій землі, носити в душі печаль і думати про помсту... Оце як розпаякався та розпустив нюні, хникало старе,— обурився сам на себе Гордій,— це, мабуть, що з тобою, при зустрічі, вилив до кінця наболіле. А іншим часом дурної сльози не виб'єш, ні! Дорогу свою я знаю. На герць треба викликати всякого барабаша, жмикрута, дуку, на герць! І щоб послизнувся він на своїй крові. Та ще скажу, додаю: якщо ти став на боротьбу за волю, то не будь вербою, що гнеться, куди вітер хилить, і сльози ронить. А здіймайся в небо тополею високою, розкинься широкою кроною дуба могутнього, щоб віти — руки, і в кожній шаблюка, пістоль, які вціляють у пана, в дуку, отак...

Головатий раптом підвівся, зірвав біле суцвіття вишні, понюхав його, сунув до кишені і, обіцяючи скоро повернутися, пішов з двору. Пішов та й ніби канув у воду.

А Савка ждав. Вірилося — прийде.

Минали літа. Однієї ранньої осені, коли ще не зовсім побуріла степова трава, а в гаях-байраках, ніби тільки на вибір, дерева проймались молодим багрянцем, з'явився Гордій Головатий.

Він увійшов на те ж обнесене муром подвір'я, зупинився, озирнувся навколо, ніби впевнявся, чи туди потрапив, або ж роздивлявся, які тут сталися зміни, і голосно покликав господарів.

Першою вийшла з хати Оксана в оточенні аж трьох чорнявих, схожих на матір хлопчаків, а потім з'явився і Савка. Після міцних обіймів побратими, відступивши на крок, роздивлялися один одного. Ставний, світлоокій, помітно змужнілий, з кучерявою борідкою, Савка був такий, як і раніше, красень; Гордій теж, здавалося, не змінився, ніби роки над ним не владні, не залишають сліду,— бадьорий, рухливий, відкрите обличчя, як завше, поголене, чисте, тільки чуб став помітно сивіший. На Головатому широкі сині штани, сорочка з вузьким вишитим коміром, наопашки та ж, бита дощами, обвіяна вітрами, кирея, та нема біля боку, за чересом, кривого ятагана. Зате в руках довга сукувата, з облізлою корою палиця, а за плечима торба.

— Та чого ж це ми стоїмо, мовчимо! — вигукнув здивовано Савка.— Пішли до хати чи, може, тут, під вишнями, поговоримо, потрапезуємо.

— До хати, до хати,— запрошувала Оксана,— гостя посадовимо на покуті та й почастуємо. Це ж сьогодні свято. Ми вас так довго виглядали. Данило наш, старшенький, не раз вилазив аж на сторожову фігуру та вдивлявся, чи, бува, не йде високий дядько в киреї, з великим ятаганом при боці. Це все Савка йому у своїх оповідях таким вас намалював. Ану, діти, беріть дядька під руки і ведіть, гуртом ведіть.

Хлопчаки обступили Гордія, не знаючи, що їм робити. Та він першим вхопив рукою двох менших і притис до себе, примовляючи:

— Коваленки. Еге ж коваленки, отак!

— Та вже привчаємо,— похвалилася мати.— Навіть малий, Гордійко, тягнеться до молотка. Та годі вже там з ними, пішли...— І, вклоняючись, показала рукою на сінешні двері.

— Та тут я,— спохватився Головатий,— з великим гуртом. Дозвольте запросити?

— Запрошуй, аякже! — мовив Савка.

— Та приспішіть, не томіть людей!..— Обурилася щиро Оксана.

Гордій мерщій кинувся до хвіртки, відчинив і гукнув на вулицю: — Завертай сюди, завертай!..

У відчинені ворота на подвір'я в'їхав віз у запрязі пари коней, на ньому лопати, лом, дерев'яні кадуби і дошки. Услід за возом увійшло кілька чоловік, попереду високий, русявий, з борідкою, волосся на голові зачесане назад, лице продовгасте, сірі допитливі очі. В одязі чоловіка ніяких прикрас: в юхтові, вже вичовгані, поруділі чоботи заправлені широкі штани, короткий каптан, на грудях широкі застіжки, в руках така ж, як і в Головатого, грубенька палиця. І до всього (а це аж ніяк не пасувало) звичайний солом'яний обпалений сонцем бриль.

— Піддячий Григорій Капустін,— злегка вклоняючись, мовив чоловік з борідкою.

— Грицько, мій руський побратим,— додав Головатий.— Шукач чорного каменю.

— Кам'яного уголя,— поправив Капустін,— тут всі рудокопи.— Показав на стовплених біля нього людей.— Та будемо і вас просити.— Звернувся до Савки: — Мій друг Гордій багато говорив нам про вас...

— Щоб ти показав, де саме залягає оте крихке кам'яне угольє,— втрутився Головатий.

— А ти, Гордію, що, забув, де знаходиться оте місце? — здивувався Савка.

— Не забув і, мабуть, ніколи не забуду, — поспішив Гордій. — У тих порах я довгенько переховувався, коли тут, у степу, гасали царські людологи.

«Після повстання?» — хотів запитати господар, але вчасно стримався, здогадуючись, що це, напевне, було тоді, коли українським, хирлявим з'явився сюди Гордій і раптом, на прикре здивування, зник невідомо куди.

— Знаю те місце, знаю, — повторив Гордій, — та коли діло державне, вельми важливе, і коли ти, Савко, першим знайшов його, то вже тобі й першу честь.

— Так, честь, — підтвердив Капустін. Він витяг з обшлага рукава цупкий, сіруватий, вже зім'ятий папір, розгорнув його і показав, наголошуючи на перших словах:

— Берг-привілегія! — Потім почав уже повільно: — «Соизволяется всем и каждому, дается воля, какого б чина и достоинства ни был, во всех местах, как на собственных, так и на чужих землях, искать, копать, плавить, варить и чистить всякие металлы, сиречь: золото, серебро, медь, олово, свинец, железо, також и минералов, яко селитра, сера, купорос, квасцы и всяких красок, потребные земли и каменья, к чему каждый толико промышленник принять может, колико тот завод и к тому подобные иждивения востребуют». — Передихнувши, підвищив голос і продовжував: — «А тем, которые изобретены руды утаят и доносят о них не будут... объявляется наш жестокий гнев, неотложное телесное наказание и смертная казнь». Підписано государем Петром Першим у тисяча сімсот дев'ятнадцятому році, це два роки тому, — ніби між іншим сказав Капустін і сховав папір за обшлаг рукава.

— Що ж, веди... — звернувся Головатий до господаря.

— Нікуди я не піду, — відрубав Савка, — у мене своя робота. — Вклонився всім присутнім і повагом пішов до кузні. Вчулось, як дзенькнуло залізо, засопів міх.

Головатий залишив біля воза торбу, палицю і теж попрямував до кузні.

Підійшов до дверей, став біля порога, заступив світло. Савка зустрів допитливий погляд Гордія і, не припиняючи роботи, кинув, карбуючи слова:

— Що, помирився з царем Петром і запродався йому?..

Головатий, мружачи очі, ворухнув сивими бровами, відповів повільно, стримано:

— Не мирився і не запродався. Мені з царем з однієї миски саламати не їсти. Хочу, щоб у тебе у горнах і в інших ковалів

палахкотіло оте чорне каміння, щоб той вогонь землі був на добро всім людям. Отак.— І відступив від порога.

— Отак...— повторив у задумі Савка і випустив з рук молоток... Вогонь у горні почав чахнути-згасати. Згасло і невдоволення Савки. Він рушив до виходу. Проходячи повз Гордія, ніби ненароком, торкнувся його плеча і посміхнувся відкрито, щиро. Але не сказав ні слова.

Аж на другий день з дворища Савки Забари виїжджали гості. — Скоріше, не гайтесь! — підганяв Головатий.

Складалося таке враження, що ніби він серед рудокопів за старшого або принаймні помічник піддячого. Насправді Гордій не вважався навіть рудокопом. Зустрівшись на березі Сіверського Дінця, Капустін і Головатий здружились і почали разом шукати горючий камінь. Пошуки і привели їх до Зеленого хутора.

Наричений інструментом і деревом, віз рушив до смуги Чумацького шляху.

Степове урвище було таке ж, як і багато років тому, коли вперше на нього натрапив Савка, хіба що місцями трохи поширшали та поглибшали нори. Звідціля не раз брали вугілля чумаки, звідціля вивозили його мажарами до Бахмутських солеварень, вибирали і хуторяни для своїх кузень та печей.

Оповіді про користування вугіллям Капустін записав до своєї книжечки в шкіряних палітурках, оглянув місцевість і теж позачисував усякі прикмети.

Наказав надобати і засипати в окремі коробки на возі пудів три-чотири добірного, у грудомохах.

Рудокопи взялися до роботи. Гордій і Савка відокремились, відійшли в степ, аж до того місця, де зупинялись чумацькі валки. Побратимам хотілося без свідків наговоритися вволю — порадитись. Бо ж так довго вони не бачились. І поговорити було про що.

— Ти, друже, знайшов своє місце-долю,— мовив роздумливо, щиро Гордій.— Роби людям лемеші, серпи та й будь щасливий довіку... А я все ще тиняюсь. Так мені випало-судилося. Сходив уже, мабуть, півсвіту. Бачив море і гори. Побував на берегах Волги, Дону та Москви-ріки, звідтіля завернув на Ворсклу, а потім до Дніпра. Отам було добрався до Кодака, слухав, як ревебурунить Ненаситець. А до Лугу не пішов, згадав, що там зараз руїни. Січ спустошено. Отак. Відбушувало низове товариство. Де ж мої побратими?.. Защеміло моє серце, розрадив сам себе та й повернув назад, на схід сонця вибрав дорогу. Серце так вимагало. Отож зібрав рештки булавінців та й гайнули. Справляли поминки по Кіндрату, Семену Драному, Микиті Голому та й по всіх, хто стояв і загинув за волю сіроми. Не один маєток пустили

за димом, а людей невільних напучували іти в широкий світ. Так і говорили: «Тікай за Сіверський Донець, у Дике поле, там просторо, сховаєшся, заживеш без пана». Та почали на нас полювати царські ловці. Довелось розбрестися. Отак.

— Попрошу тебе, друже,— звернувся раптом Головатий,— прокажи мені на прощання оту пісню про чумаків і чайку. Хай згадається чумакування наше.

— Прокажу, якщо не забудь,— погодився Савка. Подумав трохи та й почав:

Ой їхали чумаченьки з України,
Та й стали попасати край долини,
Та й стали попасати край долини,
Та й викресали вогню із ожини,
Та й запалили комиш по долині...
Та й попеклися діточки чайні...

— Чашчка літає, квилить-проклинає,— підказав Головатий.

— Еге ж,— продовжував Савка,— промовляє:

Ой бодай ви, чумаченьки, солі не набрали,
Ой бодай ви, чумаченьки, вози поламали,
Ой бодай вам, чумаченьки, воли поздихали,
Як ви моїх малих діток із світа зігнали...

— А тепер ще про Сірка,— попросив Гордій.

— Гаразд,— сказав Савка,— хоча це тільки дещо з того, що про нього співають кобзарі.

Та, ой, як крикнув же козак Сірко,
Та й, ой, на своїх же, гей, козаченьків,
Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтесь до хана у гості.
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.

— Таки виїжджав,— не втерпів Головатий,— битися з ворогами виїжджав,— раптом схаменувся. На знак мовчання поклав на вуста пальця, прищурився і слухав проказуване.

Та ми думали, ой, та ми думали,
Що то місяць в степу, ой, заходжає,—
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає...

— Оступає,— повторив останнє слово Савка і замовк.

— Спасибі! — проказав розчулений Гордій.— Це, мабуть, діялось таке десь біля річки Кінської або ж біля річки Гайчура. Нещодавно бував я у тих місцях.

— Усякі місця згадуєш, а про Кам'янку і не натякаєш,— з легким докором мовив Савка.

— Он що тебе кортить, муляє! — вигукнув Головатий. — А ти б давно уже мусив би запитати: чи гостював ти, чоловіче, в наших благословенних краях? А я б тобі: гостював-бенкетував, та ще й добре. Було, забігли ми цілим загonom булавінців до села Кам'янки, хотіли бачити дуку Саливона. Ну, розуміється, по змозі полоскотаги його та, може, й засвітити у його гнізді. А він, стерво, ще й не бачивши нас, злякався та ходу із свого двору у лозняки, а звідтіля хотів переправитися на ту сторону Вовчої, та вода не витримала таке товстенне, важке жлукто, і пішов на дно. Отак.

«Раніше б йому було піти», — подумав Савка.

— А Лукаша бачив? — запитав по хвилі.

— Аякже, бачив. Такий дядько, як і ти. Тільки замість борідки запорозькі вуса відпустив. Жито та гречку сіє. Женився на Варці Гутяковій. Лелеки їм двох дівчаток принесли... Оце, мабуть, і по всьому, — сказав багатозначно Головатий, спостерігаючи, як від урвища виїжджає віз з рудокопами. — Проведу на дорогу, до Москви, отих своїх друзів, вклонюся низенько цій землі та й подамся на захід.

— Чого це? — стривожився Савка.

— На тій стороні України, — продовжував Гордій, — нап'юся води з рідної Синюхи та Ятрані, зберу ватагу добрих хлопців-побратимів та й будемо колошкати магнатів Конецпольських, Потоцьких, бо страшенно багато пани та підпанки залили сала людям за шкуру. Багато...

Продовжуючи друга, Савка дійшов аж до тернового щовба, зійшов на нього, стояв, пильно вдивлявся.

Разом з ним, здавалося, вдивляються на захід уздовж Чумацького шляху, і кам'яні ідоли-баби. Мовчать. А Савці хочеться кричати на весь широкий степ. І в грудях йому жагуче тісно. Й він тільки шепоче: «Щасливо... друже, щасливо...»

А кремезний, ставний, з брилем на палиці Гордій відходить не поспішаючи: полуденне, густе сонячне проміння золотить не зігнутому літами й негодами спину і сріблить його чубату голову.

ІСКРИ ГНІВУ

Осіній запізнілий ранок. Застояна вогкувата теплінь. Пахне терпкою цвіллю зіпрілого дерева, прив'яленим листям. Над звистою течією Дінця стелеться волохатий серпанок туману. Він виходить з берегів, розповзається, здіймається вище і вище, оповиває дерева, крутогори і повільно тече кудись — у дикопольський незвіданий край.

Гордій Головатий, тримаючи за повіддя коня, стоїть над хлюпотливою водою, дослухається. З протилежного берега долинає приглушене туманом тупотіння, глухувате тельнякання, шамотіння коліс, пофоркування коней.

У житті понизовця було багато зустрічей і розлук. От і зараз тільки-но розстався з тими, що назвали себе рудознавцями. Тривалий час разом з ними Гордій мандрував пішки і кінно Доном та Сіверським Дінцем. А тепер попрощався сердечно, як з друзями. Єдина прикрість залишилась на серці — гостра суперечка з рудознавцем, піддячим Григорієм Капустіним.

Парокінний віз уже перехопився на той берег, готовий до від'їзду. На ньому — крихкий горючий камінь, який повезуть до Москви, Петербурга — на пробу.

— Поїдемо, здамо нашу знахідку до Берг-колегії, — радо говорив Капустін, — хай там знавці-учені мудрують, випробовують його вогнедайність.

— Та ж не раз, не два випробували вже тут у кузнях, в печах, — нагадав Головатий. — Жар дає он який!..

— Сам бачив, що горить, — погодився рудознавець, — а в Берг-колегії вони там по-своєму...

— Все буде до ладу, — запевнив Гордій. — Буде!

— Повинно так бути. А тобі спасибі за добре слово, спасибі за те, що допоміг нам знайти угольє,— щиро мовив Капустін, поклавши руку на плече Головатого.— Ми виконали волю царя, зробили добру послугу його величності.

— Не царю! — спалахнув Гордій.— Людям!

— І людям,— погодився рудознавець. На його широкому, облямованому русявою, злегка закучерявленою бородою виду ковзнула щира посмішка.— І людям,— повторив, зиркнувши на спохмурнілого Гордія.

— Готово! — почулося з протилежного берега.

— А я, друже, знову про те, про що вже говорив. Давай, Гордію, з нами. З тебе буде добрий рудознавець,— прощаючись, нагадав Капустін.

— Ні! — твердо мовив Головатий.— У кожного своя дорога.

— Ти ж натякав, що залишаєш цей край,— вів далі Капустін.

— Але не залишаю свого діла,— Гордій поправив недоуздок, підтягнув попруги сідла, пустив коня.

Обірвана розмова не відновилася.

Капустіну не все було зрозуміле в словах Головатого. «Яка у нього своя дорога?» Йому дуже хотілось залучити до рудознавського діла цього немолодого, кмітливого чоловіка.

А Гордій між тим міркував: «І на біса він доточує отого царя? Стараєшся для людей, а він, бач,— послуга його величності...»

— Готово! — знову долинуло з того берега.

— Іди! — Головатий відсторонився, дав дорогу.

Капустін ступив крок, другий, наблизився до плоту, яким мав переправитись, і раптом повернув назад.

— Не годиться так,— сказав і, схвильований, усміхнений, широко розкрилив руки.

Головатий ступив йому назустріч. Вони стисли один одного в обіймах, розцілувалися і розійшлися.

Гордієві здалося, ніби він ще й досі чує голос Капустіна, перестук коліс його воза. Прислухався — німо. Тільки на воді скидається-жирує риба та в кущах верболозу перекликаються птахи. Туман розсіявся, заясніло. Посеред Дінця сонце топило золоті леза, грало нестримне кипіння. Здавалося, що вода ось-ось збуриться — і широкі брижі хлинуть на берег...

— От і скінчилося байдикування,— промовив сам до себе.— Скінчилося...

Присів навпочіпки, зачерпнув пригорщею води, напився.

Якусь мить прощальною милувався бистриною. Потім напоїв коня і, ведучи його за повід, подався в глибіню дубового і соснового пралісу.

Вже аж надвечір понизовець вибрався з лісової гущавини. Позаду, на півночі зостався Донець з його зеленими берегами, широкими заплавами, непролазними хащами, з галявинами одвіку не кошених трав.

Гордій мав доволі часу, аби подумати про те, як йому бути далі, куди податися. Нав'язувалося одне, давно задумане: «Прощайся, козаче, з Дикопіллям і — на Правобережну Дніпрянщину, на знедолену панами Україну. А що робити там — підкаже серце: можливо, доведеться гуртувати дейнеків-повстанців у рубайському чи уманському лісах. Або на Побужжі, де ще, певно, тліють готові спалахнути іскри гніву, полишені загонами Семена Палія.

Та легко сказати «прощайся», коли навіть намір відірвати себе від того, до чого прижився, боляче ятрить душу. Це ж отут за твоїх молодих літ вихорив бентежний дух волі. І ти, Гордію, разом з побратимами-булавінцями йшов на ворога... Не справдилося сподіване: розвіявся дух боротьби — затих на Дону, Дінці, Айдарі. По горах і долинах — всюди могили бойових побратимів. Але тим, хто живий, заповідано діяти — будити бунтарський дух. Отож, Гордію, не гоже прощатися, доки тут не викрешеш надійної іскри гніву з людських гарячих сердець...»

З отакими думами виїхав Головатий на степовий простір Дикого поля, на безкрає привілля.

Давненько він не бував тут, але по незабутих прикметах пізнавав цю місцевість. Он там, за лісовою каймою, городок Тор*. Трохи праворуч, у степовій імлістій далині, де видніється, ніби гребля, вузький горбастий перевал, — там ріка Бахмутка. Вона нерівною дугою повертає на південь — веде до соляного городка Бахмута. Отуди, до того городка, Гордій і держить путь. Але поїде не берегом річки, а осторонь — буйнотравним степом. Так безпечніше. Не зустрінеється з небажаними людьми. А коли б навіть хтось лихий заступив тобі дорогу, то є де розминутися — заховатися у зарослій високими травами лощині чи в густолистому байраці.

Кінь ішов рівною ходою, вибираючи, де зручніше. Іноді його груди розсували високі густі полинові зарості. Збитий тьмяносивий гіркуватий пилок забивав подих, клубочився навколо сивою

* Тор — нині Слов'янськ.

метелицею. Згодом почали все частіше траплятися терни, і подорожній змушений був звернути на торований шлях.

Дорога стелилась до Бахмута, а Гордія поривало повернути на захід, перетяти ріку Бахмутку, взяти напрям понад Сіверським Дінцем і завітати в село Маяки. Кортіло погостити в колишнього понизовця Петра Скалиги, з яким у загонах Кіндрата Булавина мчав від Дніпра по Дону, до Хопра. І, здається, саме в цих місцях вони перетинали Бахмутку, коли з отаманом-булавінцем Семеном Драним навально рвались до містечка Тора, щоб стати на бій з царськими військами.

«Воно годилося б побувати і в соляному городку,— роздумував понизовець.— Розшукати б друзів, спом'янути минувшину. А згадати є що: вогнисту веремію, смертельні бої-січі за волю...».

Годилося б, але спочатку треба побувати в Бахмуті, пробратись до тайника, де сховано скарби і зброю, переконатись, що цілі вони, вирішити, як бути з усім тим, заповіданим. А тоді вже можна думати й про інше.

Смеркало. Городок облягала ніч. В розлогій низині над річкою де-не-де блимали вогники-каганці. Над соляним промислом крізь чорну димову запону в небо здіймалась ще не роздмухана низька й бліда заграва.

За околицею в чагарниках Головатий стриножив і пустив пастися коня. Там же, біля примітного дерева, залишив свою кирею і аж тоді подався до городка. Ніким не помічений, проминув солеварні, перебіг вулицею, що вела до містка-переправи через річку, садками добрався до фортці й заліг у дубовому гайку поблизу церкви.

В бахмутському поселенні церква — найпримітніша будівля. Своєю округлою, ніби велетенська груша, банею вона величаво височіла над приземкуватими хатками, над верховіттям дерев. Церкву звели козаки Ізюмського полку, які селились понад Бахмуткою. Вони варили сіль, стояли на сторожі у фортці.

Коли зовсім смеркло, Головатий, впевнившись, що поблизу немає нікого, вийшов із засідки. Скрадаючись, добрався до мурів церкви, під її північне крило.

Там на рівні одного аршина від кам'яного підмурка відміряв розчепіреними пальцями вліво дванадцять п'ядей, знайшов на цеглині неглибоку розколину. Від тої мітки відміряв три п'яді донизу, до ребра нічим не примітної цеглини, і почав розхитувати її. Але дарма. Цеглина лежала непорушно.

«А може, помилився?» — майнула думка.

Головатий вдруге переміряв. За третім разом брав не на вказівний, а на середній палець, на повну широчінь, і набралася ще одна цеглина. Почав розхитувати її. Здалося, зрушилась. Натиснув

ще раз, пучками вхопив за ледве примітні виступи і видобув. У неглибокій виїмці в стіні знайшов те, що шукав: великого мідного ключа.

Біля дверей церкви якусь мить сторожко прислухався, видивлявся на всі боки. Потім обережно відімкнув замок, прочинив двері, витер саквами пилюку з чоbit, протиснувся в отвір і замкнувся зсередини. Тримаючись стіни, добрався до віттаря і підліз під широкий, накритий килимом престол. Під ним на кам'яній плиті намадав невелику, як підківка для чоbit, заглибину. Праворуч від неї на другій плиті така ж заглибина, але не посередині, а скраю. На цю, на другу плиту, натиснув з усієї сили рукою. Ще й ще раз — і плита повільно зрушилася, відкрила вузький, як нора, отвір. Головатий просунув у нього сакви, а потім протиснувся й сам.

Спершу довелось повзти, та невдовзі склепіння повищало — можна було звестися на повний зріст. Пробираючись попід стінкою, укріпленою дубовими обаполами, Гордій обмацував замотані в рядна, обкладені клоччям, змащені жиром рушниці, списи, бердиші, ятагани, пістолі. Все це схоронене тут Кіндратом Булавіним, Семеном Драним і ними — їхніми бойовими побратимами.

У протилежному кінці склепу, в боковій ніші на кам'яному підмурку, стояв мідний казан з пів-аршина заввишки. Головатий зняв з нього повстяний килимок, потім дерев'яну, схожу на велику сковороду, покришку, опустив руку, помадав — повний, як і багато років тому, коли наповнювали цей казан золотом та сріблом, вихопив кілька пластинок і в ту ж мить кинув назад у посудину. Вчулося тонке дзвеніння, ніби хтось торкнувся зразу багатьох туго напнутих струн. Понизовець застиг, дослухаючись до тих звуків, а в уяві зринуло...

Степ. Високе чисте небо. Простір повпять веселі мерехтливі тони. Омита весняними дощами густа зелень аж очі вбирає. І всюди квіти, квіти: жовтаві, білі, синяві, блакитні. Святково... А вони, кілька чоловік, їдуть засмучені, мовчазні, похмурі. Душу кожного ятрить пекуче горе — програно бій, немає товаришів-побратимів. Там, на полі бою, біля городка Тора поліг і їхній отаман Семен Драний. Не полічити полеглих... З тих, що залишилися живими, одні подалися на південь, у дикопільські нетрища, а інші ховаються у лісових хащах понад Сіверським Дінцем.

Лиш вони четверо, після кривавої січі вихопилися з оточення полків Шидловського і з повстанськими скарбами рушили на південь. Перед вели торський солевар Микита Жура і понизовець Петро Скалига. Інші двоє супроводжували віз із добром.

Їхали тільки вночі. Вдень ховалися в байраках, очеретах. На світанку під недільний день підїхали до соляного городка Бахмута. Причаїлись у густих чагарях поблизу того місця, до якого мали добратися.

Було погожо, затишно. Перев'язали рани, відпочили і заходилися чистити й пакувати зброю. Коли стемніло, а місяць ще не зійшов, усі четверо з тим вантажем пробралися до мурів церкви. Один Микита Жюра знав таємницю підземелля. Тієї ночі до склепу Булавіна перенесли усі привезені скарби. Попід стінами склали зброю, а золото й срібло зсипали в казан.

І ось тоді Микита Жюра скинув з голови шапку і притишено і водночас урочисто сказав:

— Все, що тут схоронене до нас і нами, заповідане отаманами Булавіним і Драним на «святе діло». Так говорили колись вони, так нині випало говорити мені. Поклянемось же, друзі-побратими, не забути цього.

— Клянемось! — промовили всі в один голос.

— Поклянемось, — продовжував Микита, — берегти нашу таємницю від зловорожого ока і вуха, від ворожих рук.

— Клянемося берегти!

— Скарби оці маємо брати лише для боротьби з ворогами, — заповідав Микита. — А якщо при крайній нужді для себе потрібно, то брати тільки одну жменю.

— Одну жменю, — було вимовлено твердо всіма чотирма.

Коли вийшли з підземелля і закрили під престолом ляду-плиту, полами свиток та шапками розмели-розвіяли свої сліди. Двері церкви замкнули. Ключа заховали в умовленому місці, попрощалися, побажали один одному кращої долі та й розійшлися у темну ніч різними шляхами-дорогами.

Загони нескорених царським військом булавінців залишили Дон, дикопільські простори України та й подалися на Кубань. У Петербурзі, Черкаську, Воронежі, Ізюмі та ще у багатьох місцях вважали: усіх «пущих завогачиків» покарано, а голоту, втікачів та робітних людей приборкано.

Дух волі таки й справді пригас, але не розвіявся геть. Знаходилися невгомонні, непокірні.

Загін повстанців з'явився на берегах Дінця і почав дошкульно колошкати надміру запопадливих дуків. У ті дні Гордій Головатий й Микита Жюра побували в підземеллі під церквою, взяли десятків два списів, пістолів та ятаганів і всякого потрібного припасу. Зброя добре послужила, але не довго.

Узимку, коли випав великий сніг, а слідами повстанців ув'язувались та й ув'язувались драгуни й посіпаки з Ізюмського полку, загін розпорошився. Тоді Гордій утретє побував у підземеллі і

залишив там свою зброю. Але не назавжди — до слушного часу. А такого сподіваного часу щось довго не траплялося. Та й нині, здається, немає.

«Оце вже, мабуть, ти востаннє отут... — подумав про себе Головатий. — А хто ж навідуватиметься сюди після тебе?.. Микита поліг у бою з драгунами, Петро, нікудишній на ноги, сидить у своїх Маяках. А про четвертого побратима ні слуху ні духу, напевно, загинув. Отак... А може, таки ти знайдеш, кому звірити таємницю. Живі ж доки ще побратими, з якими, бувало, пліч-о-пліч ішов на січу. Одні — у Ясеновому, інші — на хуторах Зеленому та Овдієвому. Шукай, може, знайдеш...»

Перевіривши скарби, Головатий узяв з казана пригорщу дзвінких кружалець, в кутку розшукав свої два пістолі і ятаган, які пролежали тут багато років, обережно вибрався з церкви і поспішив до гаю, де залишив коня і кирею.

У глибокій, попелясто-сивій оболоні неба мерехтіли, іскрилися й падали ламкі золоті списи, слалася широка густо-зоряна смуга Чумацького Шляху — вічного дороговказу.

Головатий лежав горілиць з розплющеними очима і мимохіть дослухався. Серед чагарників часом зашурхотить у траві миша або їжак чи тонко, ледве вловимо ковзне-шелесне опадаючий лист. А золоті вії зір ворущаться, тремтять; світляний пил спадає на віти, листя, трави; простір повниться синяво-тьмяним холоднуватим мороком, тишею.

Гордієві здалося, ніби він лише на якусь мить склепив повіки, пірнув у забуття, а прокинувся — світляна широка смуга на небі помітно перемістилася на захід, починало благословлятися на світ.

Сон уже не йшов. Нагорнулись всякі непрошені думки, настирливо напосідали спогади, ніби хтось сторонній підказував, воскрешав давнє, напівзабуте.

Вимальовувалось, мов ожило, січове товариство. Він побачив себе у своєму Уманському курені ще тоді, коли з'явився туди юнаком, випрягшись з ярма пана Потоцького. Пригадалася перша сутичка-бій з татарським чамбулом, який посунув з Криму на Україну. Та січа чомусь доточилася до іншої, яка сталася багато років пізніше, на Айдарі, біля городка Закотного з козаками черкаського отамана Максимова. Одне нанизувалось за одним. Уява знову перенесла до Дніпра, на Січ, у той же Уманський курінь, до Кодака. Тут вони удвох з Кіндратом Булавіним пишуть «пре-лесного» листа, щоб розіслати його по Україні та Дону. Навіть запам'яталося дещо:

«...добрым людям и всяким черным людям всем також стоять в купе за одно... А которым худым людям и князям, боярам, и

прибыльщикам, и немцам, за их злое дело отнюдь бы не молчать и не спущать...»

Дванадцять їх на чолі з Булавіним прибули на Січ і добре заворушили отими словами «отнюдь бы не молчать и не спущать» лиходіям. І хоч як опирався кошовий Кость Гордієнко, а напровесні того пам'ятного 1708 року за Булавіним пішло кілька тисяч понизовців. Були вони в боях на Дону, Слобожанщині, билися в загонах Семена Драного біля городка Тора.

«Ото розвередив душу, — картав себе Головатий. — То вже, зайдо Гордію, мабуть, ознака того, що старієш. Побував, бач, у тому Бахмуті, де востаннє бачився з побратимами, — і збурило, потягло на сльозу. А може, це від того, що відбився від справжнього діла, довго байдикував — став на стежу Грицька Капустіна, шукав отих чорних горючих мінералів. Але ж воно на добро людям. На добро. Кожному своє. Доля Грицька у Берг-колегію, а твоя, Гордію...» — Головатий задумався.

Щоб розвіятися, позбутися цих прикрих думок, підвівся, походив галявиною і знову вмовився на тому ж місці на розстеленій киреї під кущем глоду. І думки напосідали ті ж самі.

Непокоїло: до кого потрапить оте все, що лежить у бахмутському склепі? Де знайти міцні, надійні руки і серце?

«А кому оці?» — і накрив п'ятірнею два пістолі. Майже сорок років були вони в нього за чересом. У руці тримав міцно, несхибно. Один з них, більший, з довшою цівкою, з поцяткованою сріблом рукояткою, — пам'ять старого січовика Небаби. Дарунок не забувається.

Згадалося...

Літній тихий день. Пообідня пора. Понизовці вправляються — показують один перед одним вміння орудувати шаблюкою, ятаганом, влучати в ціль. Не обкурених ще порохом димом новачків та молодиків навчав Небаба. Чулося спокійне наставницьке, а то й гостро-осудливе:

«Нападай спритніше!»

«Ставай рівно! Не судомся!»

«Та не відступай, не відступай, сучий сину!..»

«Насідай збоку!»

«Та й спритний, як собака до бліх...»

— А ти що, прийшов за витрішками? — запитав Небаба Головатого, який стояв осторонь гурту.

— Нічим, — признався зніяковілий Гордій.

— Він тільки на тому тижні прибився...

— Наш, уманський. З берегів Синюхи, — вступилися за хлопця декотрі з понизовців.

— На мого.— Небаба вихопив з-за пояса пістоля і подав Гордієві.

— Ану подивимось! — зацікавилися хлопці.

— Стороніться, вліпить у пузо і...

— В гузно!..

— Та хай бабахне хоч у небо...

— Може, вперше держить в руках...— потішалися жартуни.

Головатий прицілився і вліпив кулю в зуби намальованого на дошці ошкіреного голомозого.

— Ану спробуй іще.— Небаба зарядив пістоля й подав:

Коли Гордій не схибив і втретє, старий січовик запитав, де хлопець навчився так добре влучати.

— На панській волоні. З бузинової пукалки,— признався Гордій.

— З пукалки? — здивувався Небаба.— Диви, сто болячок йому в боки, із бузинової! А тепер ти, козаче, стрілятимеш із справжнього.— І заткнув Головатому за пояс пістоля.

...На другому пістолі, трохи меншому, з химерними візерунками на рогових черенках, пучками намацав дві вкарбованих срібних літери — «І. С.».

«А кому ж цей дарунок Івана Сірка?..— подумав Головатий. У грудях раптово війнула терпка щемлива хвиля. І враз опечалився, ніби вже й справді прощався з цією дорогою для нього річчю.— А може, вдалося б пронести,— заспокоював себе.— Пістоль згодився б там, на Правобережжі, для розмови з ясновельможними...» Але ж на дорогах, по яких доведеться йти, дуже багато кордонів, чатують на берегах Сіверського Дінця, біля Ізюма, Полтави і понад Дніпром.

Звідкись долинуло тягуче, заворожуюче «курли». Гордій прислухався, глянув у небо — журавлиного ключа не знайшов. Небесний дороговказ — Чумацький Шлях — розривається на клапті й меркне, зникає. Ледве чутне «курли» ще раз долинуло, впало на повіки і склепило їх. Замість зоряної дороги привиділась голуба зі знайомими берегами його рідна степова Синюха...

Він скоро знаходить мілку переправу і вже опиняється по той бік річки, прямує на захід. Широка, заросла густою осокою заплава звужується понад яром; у лісових нетрищах заховалися білостінні, криті соломою, очеретом хатинки. Гордій минає знайомі сусідські обійстя, іде городами, пробирається крізь густолистий вишник. Бурштинові, ще не зовсім достиглі грона обтяжують, гнуть долу віти. Гордій, не зупиняючись, на ходу хоче зірвати найпривабливіші, найстиглиші, та розпачливо голосний крик змушує прискорити ходу. Він мчить на той крик: на стежці з'являється сестра Катря з дитиною на руках.

«Братику, рідний, рятуй!..» — Благаючи, сестра вхопила за руку, підвела до повітки. Там на змервленій, зіпрілій, аж зеленій соломі лежить Охрім, чоловік Катрі. Три дні тому Охріма, який занедужав і не зміг вийти на панські воловні, покарали канчуками. Хворий не вийшов другого і третього дня. Тоді на обійстя прибув сам пан економ. Розприндився, розверещався, наказав вставати. Але Охрім не міг навіть підвестися. Розлючений пан разів кілька оперіщив хворого арапником, потім озвіріло, з розмаху вдарив ногою раз, удруге, втретє... доки не вилив усю свою зневагу і лють.

Непритомного Охріма відлили водою. Лежав нерухомий, ніби закам'янів, ледве дихав. Худе посіріле обличчя в синіх басаманах. На грудях, скронях запеклася кров. Зустрівши Гордія очима, Охрім силкувався щось сказати, але не міг. Ворухнув спраглими устами й заплющив очі. З-під вій викотились і застигли дві великих, змішаних з кров'ю сльози.

Гордій мовчав, зціпивши зуби. Груді повнили, розпирали пекучі біль і гнів. Та що міг вдіяти...

Вже над могилою Охріма дав клятву помститися. Тієї ж червеневої ночі подум'я над панським маєтком освітлювало дорогу на південь...

Головатий прокинувся. Глипнув — ранкова заграва обіймала півнеба. Випала роса. Похолодало. Земля прокидалась від сну: легкий вітерець уже бавився листям, погойдував віттям дерев, ганяв у низини білуваті пасма туманів. З півночі по той бік Бахмутки синяву неба запинала сивіюча імла. Було невідомо, чи то ще не вляглась степова пилюга, чи то скопище диму, що валив і валив з Бахмутських куренів-солеварень.

Уже коли сходило сонце, Гордій ретельно почистив зброю, перевірів, чи не відволожився порох, зарядив пістолі, але не застромив їх, як годиться, за пояс, а кинув у сакви і рушив у дорогу.

* * *

Невеличкий хутір примостився над глибоким і довгим яром. Півтора-два десятки хаток ніби раптово вибралися з широких заростей болотяної осоки, вибігли, злякалися безкрайньої рівнини й зупинилися, вросли у завітчану степовими квітами землю.

Де саме стояв курінь-зимівник найпершого тут поселення, козака Овдія, достоту невідомо. Хоча старіші з поселенців показують якусь завалену, замулену землянку. Навколо неї перепалена глина, попіл, череп'я та залишки низькорослого дикого вишняка. Від неї до яру, видно, колись ішов глибокий рів. Тим ровом можна

було в разі небезпеки збігти донизу, в густі комиші, до байрачних нетрищ.

Як тільки вдалині показалися хатки і садки, Головатий повернувся до ближчого гаю, залишив там коня і попрямував до хутора. Тут він був уперше. Довелося спитати у стрічних, де живе Пилип Стонога. Розшукувати довго не довелося. Обійстя Стоноги було примітне: обсажене акаціями, кленами, обнесене частоколом. У тій загороді — хата, хліви, клуня, повітки, на подвір'ї всякий реманент, вози-мажари.

Пилип зустрів, здавалося, радо: стис в обіймах, розцілував. Вражали тільки оті занадто голосні вигуки — «друзе мій», «Гордійку», «любий». І поспішно, ніби з надмірного бажання пригостити дорогого гостя, повів його до хати.

У просторій, з дубовими лавами світлиці посадив на почесне місце, на покуті. А сам чомусь не знаходив собі місця, никав, тупцював, позирав у вікно, ніби виглядав іще когось. В той же час цікавився, де Гордій бував, звідкіля прибув. А розмова не клеїлася. Запитання та й відповіді на них були скупі й нещирі.

Головатий знав Стоногу струнким, хвацьким, чорновусим і відчайдушно сміливим. Після загибелі Семена Драного у багатьох булавців була навіть думка обрати Пилипа Стоногу отаманом. Але він незабаром десь зник. Вважали — загинув. А коли з'явився, вже було пізно: загін почав розпадатися...

Минуло десять років. Перед Гордієм сидів такий же ставний, але вже бородатий, огрядний, напевне, вдоволений життям чоловік.

— Ти скоро там, Пилипе? — почувся різкуватий, сердитий жіночий голос.

Господар помітно знітився, крутнувся, замахав на гостя рукою, мовляв, побудь сам, метнувся в сінці чи й ще кудись і повернувся з хлібиною, нарізаним на тарілці салом, огірками, цибулею, потім вніс невелику сулію з горілкою, настояною на травах, з причепленими до шийки сулії на строкатій шворці двома чарками. За третім разом приніс велику миску, наповнену молочною кашею.

Гордій вдоволено зиркнув на ту миску. Там парувала його улюблена страва.

Господар підсунув ближче до гостя наїдки і почав наповнювати чарки. В сінях почувся притишений гомін.

Двері відчинилися навстіж. В горницю увійшов коренастий, ще не старий чоловік з рудуватим скуйовдженим волоссям і такою ж рудуватою ріденькою борідкою, босий, ноги в волових кізях, штани короткі, латка на латці, а місцями одні гноти, таке ж лахміття й замість сорочки.

— Воли, добродію, вже в ярмах,— мовив рівним глухуватим голосом рудоволосий і показав пужалном у вікно.

В сіни ввійшли ще троє: молоді, безвусі. Теж босі і в такому ж брудному дранті.

— Я зараз вийду. Подождіть там, надворі,— невдоволено кинув Стонога.

— Що за люди? — здогадуючись, поспішив запитати Головатий.— Твої?..— наголосив різко, розтягуючи слово, і втопив погляд в застиглого, з піднятою сулією в руках господаря.

— Втікачі. З панських, боярських,— намагався вимовляти спокійно, вдавано байдуже Пилип. І ніби між іншим: — Пригрів. Годую. Одягаю.

— Та бачу,— в тому ж різкому тоні повільно мовив гість.— Бачу. Пригадуєш, як ми з тобою та Семеном у Маяках, в Ізюмі та в інших місцях брали на цундри та й били дуків-зажер, які пригрівали бідного втікача-сірому, і так пригрівали, що він ледве дихав...

— Так ті «пригрівали» ж, сказати б, своїх, із-за Дніпра,— виправдувався Стонога.

— А ці? — запитав з притиском Гордій.

— Із-за ріки Ками, від якогось князя...— почав Пилип.

— Так що, ці не люди? — скипів Головатий.— Не така кров? Он який ти став?! — уже гримів, підводячись. Ложка, яку він тримав у руді, тріснула.

— Геть! — гримнув, теж зводячись, наїжачений Стонога.— Геть, голодранцю!..

Зціпивши зуби, Гордій вийшов з-за столу і повільно, крок за кроком почав наступати.

Пилип не витримав, задкуючи, опинився біля дверей, крутнувся, ступив через поріг у сіни і раптом зник десь у суміжній хатині.

Головатий натягнув шапку, постояв хвилину у важкій задумі, перекинув через плече сакви та й подався геть з осоружного двору.

Іхав на північ і на північ. За глибокою прірвою, де починається річка Луганка, Гордій повернув на схід, до хутора Микитового. Степ вирівнявся: аж до небокраю тяглися бурі, ніби іржаві, смуги збляклої трави, паленіла шипшина, червонів кущуватий глід. Низькорослі кривобокі дубчаки у байраках вже помітно втрачали свою зелену окраску.

Пильне око понизовця вловило раптову появу п'яťох вершників. Вони вигулькнули з яру, мабуть, чатували, підкрадалися. А коли наблизилися, припустили своїх коней навперейми. Можна було повернути назад, добратися до ближчого байраку, але Гордій

розміркував: гайок замалий, місцями вже оголений — не захова-
єшся. Та й коні у переслідувачів, напевно, бистріші, свіжі.

Запам'ятавши прикмети: два низькорослі один біля одного ку-
щі терну, рівчак, зарослий полеглою сивою травою,— Головатий,
не зупиняючи коня, опустив у траву ятагана, через кілька кро-
ків — пістолі й гаманець і, ніби нічого не помічаючи, їхав тою ж
повільною ходою. Коли переслідувачі наблизилися, повернув сво-
го коня назустріч. Але проїхав так, аби бути поблизу того місця,
де лежать пістолі і ятаган. На думці було: якщо буде неперелив-
ки, кинеться до зброї. П'ятох, напевне, не подужає, але й живим
до їхніх рук не дасться...

Озброєні бердишами, списами, пищалями, в гостроверхих, на-
сунутих аж на вуха шапках, в чумарках, перев'язаних поясами,
вершники оточували широким півколом, ніби давали можливість
спробувати вирватись. Але Гордій про втечу й не думав.

Коло замкнулось. Йому запропонували злізти з коня, скинути
кирею, чоботи, шапку. Не питаючи, хто він, звідкіля та куди їде,
уважно обшукали, чи нема зброї та, мабуть, і грошей. У шапці
знайшли цупку шкурлатину, списану великими чорними літера-
ми, з відтиском царського орла.

— Що тут? — запитав один з вершників.

— Дивіться. Читайте,— спокійно, навіть, могло здатися, зухва-
ло кинув Гордій.

Шкурлатина пішла по руках.

З того, як вони, роздивляючись, вертіли і так і сяк, було ви-
дно, що всі п'ятеро неграмотні.

— Про що ж тут? — уже сердито запитав той же, мабуть,
старший дозорець.

— Грамота,— сказав нарочито твердо, з погордою Голова-
тий.— Рудознавець. «У всіх місцях як на власних, так і на чужих
землях шукати, копати, плавити, варити і чистити всякі метали,
дебто: золото, срібло, мідь, олово, свинець, залізо, а також мінера-
ли, як селітра, купорос, галун і каміння»,— проказав скоромовкою
виразно запам'ятоване з написаного у Петербурзькій Берг-коле-
гії і читане Григорієм Капустіним. Не сказав тільки, що грамота
підписана Петром Першим. Не назвав і свого імені та прі-
звища. Знав: він у списках «пущих завогчиків», «зловредних бу-
лавінців», яких розшукують на Дону, на землях Ізюмського, Хар-
ківського, Ахтирського полків та й по всій Слобідській Україні.

Виголошене понизовцем вплинуло.

Шкурлат знову заходив по руках.

— Орел царський.

— Царський.

— Такий, як на штандарті.

- І на паперах.
- І про метали-мінерали, мабуть, правда.
- Мабуть...— розмірковуючи, перемовлялись між собою дозорці.

Повернули шкурлат Головатому і від'їхали.

Коли вершники геть віддалились, Гордій, ведучи коня за собою, завернув до тернових кущів, підібрав свою зброю, гаманця і рушив знову своєю дорогою.

Зважаючи на дуже делікатну затію, яка може нашкодити тим, до кого буде звертатися, Головатий вирішив бути вельми обережним, завидна не з'являтися в селище, не зустрічатися з небажаними. Отож у другій половині дня аж до вечора випасав коня на розлогій, зарослій лозняком леваді, відпочивав. Коли геть стемніло, городами пробрався до обійстя Кліма Гончаренка.

У хаті ще не спали. Гостеві були раді. Нагріли літепла обмитися з дороги, дали повечеряти. Коня поставили під повіткою до ясел із сіном і вівсом.

Багато років тому доля звела Кліма і Гордія в один повстанський загін, там вони й здружилися. І вже навіть після того, як здавалось, зовсім згасло булавінське вихоріння, їх кілька чоловік не кинули зброю. На прудконогих, як сайгаки, конях краями степ аж до Луганки, Кальміусу і наганяли холоду дукам-срібляникам. Та вже коли (як мовиться, проти рожна не попреш) з усіх боків насіли царські посіпаки, довелося розбрестися. Відчайдушний Клим з Переяслава пішов у прийоми — одружився з дочкою гончара з Микитового.

Скоро на ярмарках у Торі, Бахмуті і аж у Черкаську пішла слава про добрячі, дзвінкі, як з міді, розмальовані тарелі, глечики, миски Гончаренка Кліма.

В затишнім курені гончарні пахло замішаною глиною, перепаленим череп'ям, лоєм та тютюном з Гончаренкової люльки. Розмовляли про се, про те, почали згадувати минуле, побратимів — саме на це й наводив Головатий.

— Цього року напровесні помер наш Данило Чупринюк, — тихо, довірливо мовив Клим. — А пригадуєш, який був силач, коня на плечах підіймав. Жити б йому та жити. Молодий ще був. Та, кажуть, рана доконала. Боявся розголосу, нікому не показував, що в нього розрубане рамено. Лікувався травами, не допомогло. Прикинувся антонів вогонь — і нема чоловіка.

— А Гараська, того, що з Курська, твого побратима, — продовжував Гончаренко, — напровесні спіймали і повели...

— Хто впіймав? Хто повів? — стривожився Гордій.

— Посланець воєводи з того ж Курська, — відповів Клим. — Звичайно, не один, а із загоном, гасав тут, нищорив і винюхав,

упіймав кріпака. А за тиждень-два з тої ж Курщини та з Полтави сюди прибуло кілька родин з ським-таким реманентом. Оселилися. Живуть.

Розмова закрутилася навколо того, що дикопільський степ залюднюється, та ще й хутко залюднюється. В низинах, понад ярми, ближче до води, отаборюються цілими хуторами втікачі з Правобережної і Лівобережної України. Колишні поодинокі козацькі зимівники обростають новими поселеннями.

Поряд з втікачами з Київщини, Чернігівщини, Волині осідають орловські, курські.

Широкий, безкрай степ. Щедра земля. А привілля нема. Шматують, загарбують ковилевий простір, сіножаті, байраки, пустища і поселення царські посіпаки: князі, воєводи, дідичі, всякі служиві. І люди, що ховалися тут, у степах, від татарви, споконвіку боролися з кримчаками, ті, що недавно тут оселилися, стають кріпаками. Їх уже женуть на «послушенство» — на панщину. По спинах гуляють канчуки.

— А місяців два чи трохи й більше, — оповідав Гончаренко, — до нашого Микитового заявився із загоном якийсь служивий, майор, чи що. Вели забитих у дуби і пов'язаних один до одного налигачем десятків два втікачів. Впіймали і в Микитовому чотирьох...

— І ніхто не спробував відбити? — запитав, зиркнувши гостро, Головатий.

— Чому ж, — заперечив Клим. — Загін той трохи було наполохали, багатьох кріпаків відбили.

— Отаке!.. — зрадів Гордій.

— В сусідньому селі, Ясеновому, по дорозі до Торської фортеці, — пояснив Гончаренко.

«В Ясеновому живе колишній булавінець Тиміш, — згадав Головатий. — Ото, мабуть, він і креше іскри... Це добре».

— А щоб роздмухати на повну силу, як колись? — сказав уголос.

Клим не відповідав. Сидів нерухомо і раз по раз пихкав своєю люлькою.

Гордій, затамувавши подих, скося позираючи, ждав.

Окутане пасмами диму, густою вечоровою сутінню обличчя Гончаренка було невизначне, якесь занадто широке, одутлувате. І вся його постать у довгій, аж до колін, вимазаній глиною сорочці нагадувала незграбну кам'яну бабу, яка стоїть на степовій могилі.

— Відійшов я від такого діла, — щиро признався Клим. — Не думай, що боюся, — цідив повільно, — а якоесь так, ніби перебродило в мені й осіло...

Люєвий каганець, який ледве блимав хитким жовтавим язичком, почав і зовсім чахнути. В курені потемнішало. Господар заходився підтягувати гнота — мабуть, почував себе незручно за свої слова й почав запевняти, що коли б десь затівалося «святе діло», то він, напевне, міг би де в чому допомагати.

Гордій уже не слухав. Була думка запитати, чи далеко звідсіля до того Ясенового, чи знає він тамтешнього чоловіка Тимоша, але не запитав.

Схід сонця Головатий зустрічав серед моря райдужно-золотистих іскор, завислих густими гронами на пір'їсто-волохатих стеблах тирси, на іржавих волотках полину, на довгих кущуватих і цупких вусиках пирію.

В степовому роздоллі почував себе бадьоро, спокійно. За звичкою бути завжди наготові окидав поглядом аж до обрію. Табунець сайгаків, наполоханий його появою, вискочив з зеленої долини і прудко помчав. Порівнявшись із степовою кам'яною бабою, що похмуро, витрішкувато ледве визирала з бур'янів, зупинив коня, зняв шапку, вклонився. Вклонився не ідолищу, яке бовваніє отут, можливо, й тисячоліття, а могилі, на якій воно стоїть. Це вже в Гордія так: де б не зустрів могилу, завжди вклонявся з надією, що хтось чемний вклониться, віддасть шану і його прадідам, батькам, котрі спочивають на цвинтарі в далекому, загубленім серед лісових хащів хуторі Рубайці.

Пригод у дорозі ніяких не трапилось. Не бачив нічого підозрілого. Хіба що вдалині, аж під обрієм, було, з'явився загін вершників. Вони розтягнулись довгим ланцюжком, їхали в тому ж, що й Головатий, напрямі. Хто такі — невідомо. Карателі чи сторожа, яка чатує, щоб не прорвався до осель на берегах Сіверського Дінця татарський чамбул. Аби уникнути зустрічі з невідомими, Гордій звернув трохи праворуч, до неглибокої лощини, доки загін не зник — ніби розтанув. Та зустрітися з тими вершниками йому таки довелося, і навіть скоро.

Широка, приземкувата, з нерівно підрізаною, низько навислою стріхою хата Тимоша Теслі стояла біля самісінького дубового гайка. Дерева обіймали півколом, як живопліт, обійстя, затіняли від сонця, захищали в негоду від вітру, хурделиці. Тут було затишно. Стіни хати побілені. Вікна обведено синюватою облямівкою. Широка, рівна призьба. Але на подвір'ї, порослому споришем, ні клуні, ні повітки, ні якогось реманенту — голо.

— Тимоше, а до нас гість! — почувся жіночий голос.

Із-за густого, уже пойнятого червіньковим полум'ям вишника вийшов довготелесий, з розкуйовдженим на голові сивуватим волоссям, босий, у білій розхристаній на грудях сорочці і в широких

полотняних штанях чоловік. У руках він тримав ціп і два жовтаво-рябих гарбузи. Слідом за довготелесим ішли двоє дітей, теж несучи гарбузи. За хлончаками спроквола простувала невеликого зросту, в широкій — в кілька пілок — спідниці, пов'язана рябенькою хустиною жінка.

— Он він, біля воріт,— показали хлопчаки.

Тиміш неквапливо відкинув геть ціп, поклав гарбузи, перестрибнув через палісадник і з розгону широко розкритими руками обхопив Гордія.

— Головка! Ой ти ж мій Головка! — вигукував на radoщах Тиміш і раз по раз чоломкався.— А ти такий же, як колись, як тоді...— казав він і підморгнув Гордієві.— Минають літа, а ти не міняєшся з виду, не міняєш своєї стежки...

— Така моя доля. І не нарікаю на неї,— відповів Головатий.

Готуючись частувати гостя, Тиміш наказав жінці до борщу і каші зварити вареників з сиром, а до оковитої обов'язково дістати з льоху отих огірків, що засолені з хроном та вишневим листом.

— Нічого цього не треба,— рішуче запротестував Головатий.— Тільки, якщо можна, кашу пшоняну, а то, признаюсь, бачив учора, а не їв...— І йому мимоволі згадалося до подробиць все, що відбувалося на подвір'ї і в хаті Пилипа Стоноги.

— Як так — не треба? — обурювався Тиміш.— Готуй, жінко, усього, що у нас є, і якнайсмачніше. А ти, Гордійку, коня свого пусти на город, хай пасеться.

— Я вже знайшов добре пасовисько,— заявив Головатий.— Он там, під дубовим гаєм, зелена отава.

Тиміш хотів було зупинити Гордія, щось ніби збирався сказати, але тільки махнув рукою.

Вертаючись до хати, Гордій розглядав город та обійстя Тимоша, усі його статки. Вражало, що тут, як і на подвір'ї, убого. Дивувало: навколо, скільки оком кинеш, степ, цілинна земля, а город маленький. Раніше, як видно, був набагато більший, та кимось обкарнаний. І те, що на ньому вродило, якесь миршаве, ніби господарі полінувалися докласти, як то годиться, до землі рук. Невеликий вишник занадто густий, поряд нього притулилися маленький стіжечок жита, кілька околотів, купка свіжої соломи.

«Яка причина такої недбалості? — думав стурбований Головатий.— З виду, здається, Тиміш чоловік при здоров'ї, і жінка ніби не квола, обоє не старі, при силі. У загоні Тиміш був не з останніх козарлюг, надійний, душею лагідний, а в бойовому ділі — твердий».

Роздумування Головатого перервав господар, запросивши до столу.

— Давай, друже Головко, пополуднуємо. Хоча воно така пора, що можна й підвечіркувати. Так ми давай зараз.

Біля дверей, де господиня поралася з мисками та ложками, юрмилось аж п'ятеро дітей, білоголових, з умитими, засмаглими личками, — три хлопчики і дві дівчинки. Сорочки, штанці і спіднички на дітях чисті, але уже в латках, вистріпані. Старшенькі хлопчик і дівчинка стелили в палісаднику під розлогими кущами ружі рядно та рушника, на яких мали ставити страву. А малеча горнулася до матері і цікаво позирала на дядька, який ішов, обнявшись з їхнім батьком.

Головатий глянув на гурток убого зодягнутих дітлахів, і його ще гостріше вразили Тимошеві нестатки. Невже причиною велика сім'я?.. Не зведе кінці з кінцями, а до того ж, мабуть, неабиякі клопоти збирати бойових однодумців... Бо хто ж, як не він, підняв людей у Ясеновому на розгром карателів, про яких говорив Клим.

А поки що, відганяючи геть всі прикрі думки, Гордій розкрив свої широчезні сакви і частував малечу медівниками, бубликами, старшим тикав до рук мідні шажки, копійки і шкодував, що немає в нього якихось дитячих іграшок-забавок.

Полуднували всім сімейством. Тільки діти трохи осторонь від дорослих.

Гордій щиро хвалив страви. Вони були смачні, особливо борщ і молочна каша.

Від воріт донеслись навальні, лункі удари. Били чимось дерев'яним, важким.

Тиміш схопився і, як був — без шапки, босий, поспішив на той виклик, відчинив ворота. На сірому, не так баскому, як ситому коні, прикрашеному дорогою, з срібними та мідними бляшками уздечкою, в'їхав непоказний з себе, але набундючений, худорлявопикий, ще молодий чолов'яга. Привертало увагу виголене широке підборіддя, над скронями звисали мички рудуватого волосся, на голові, ніби великий прив'ялений лопух, нависав сукняний капелюх.

Погарцювавши на подвір'ї, вершник зупинився біля хати, де стояв Тиміш.

— Збирайся до кошари. Повезеш вовну до Святогірської переправи, — не вітаючись, навіть не дивлячись на того, до кого звертався, наказав гаркаво прибулий. — А жінка твоя, — додав, ніби раптово згадавши, — завтра ранком хай виходить до магазю в'їти зерно. — Шарінув повіддя, кінь крутнувся, готовий рушати.

Тиміш заступив дорогу.

— Я прошу дати мені два дні. На току розкидане збіжжя. Треба домолотити.

— Вовну спаковано на возах. Вирушати сьогодні,— ніби відрізав голобородий. Зиркнув на палісадник, де сиділа принишкла сім'я, затримав погляд на гостеві і виструнчено, заломивши доверху криси капелюха, повільно виїхав з двору.

— Ваш пан-володар? — запитав Головатий Устю дуже стримано, ніби про щось звичайнісіньке, хоча весь набрякав обуренням, гнівом.

— Управитель маєтку,— відповіла жінка, бліднучи, і посіріле округле лице її зросили сльози. Вона не витерла їх, стояла ніби скам'яніла.

— І давно в ярмі? — тим же тоном вів Гордій.

— З весни пішов третій рік,— відповів уже Тиміш.— Все Ясенове, навколишні хутори, байраки, сіножаті милостиво даровані з Петербурга ротмістру Синьку.

— Синьку, кажеш? — перепитав, схоплюючись на ноги, здивований Гордій.— Знаємо,— відповів сам собі.— Знаючий. В Ізюмському реєстровому полку був осавула Синько, а перейшов до драгунії карателя князя Долгорукого — став ротмістром. Знаємо — лисиця. Тхір. Довго ганявся за нашим загоном, та сам було попався в пастку. Мали сунути його у зашморг. Змолився: «Каюсь. Помилявся. Кину зброю. Піду в Святі Гори на прощу. Хай бог простить гріхи». Відпустили. Так оце він...

Тиміш стояв понурий і тільки ствердно кивав головою...

— А ви що, сонні телята? Обора вам сподобалась, і навіть не мекаєте? — уже глузував Головатий.

— А чого ж мекати? Обора нова, затишна, міцна,— теж в'їдливо відповів Тиміш і вже спокійно, щиро: — Писали папери, їздили нарочні до Ізюма, до Белгорода, були у воеводи, а нам одне і те ж — «дароване самим його величністю земля і все, що в ній».

— Податися б у якийсь вільне місце,— встряла до розмови Устя.— Але ж з таким кагалом... та й куди його...

До воріт підійшли кілька чоловік, взутих у постолі, декотрі в личаках, з торбинками за плечима — воловики, які мали вирушати з мажарами, навантаженими вовною.

Устя пішла до хати готувати харчі в дорогу.

— Тяжко. Ой тяжко, Головко,— в глибокій задумі з бодем вимовив Тиміш.— Скрутили, давлять. Але ми теж часом, буває, кусаємось.— За цими словами він випростався, пожвавішав.— Тижнів два тому ми засвітили панові Синьку добрих дві свічки — скирти сіна згоріли дотла.

— Хто — ми? — поспішив Головатий.

— Тобі, Головка, признаюсь. Тільки тобі.— Тиміш кинув порпатись біля постолів, підвівся, наблизився і майже пошепки: — Робітні люди з Бахмута: Григорій Шагрій, Яким Куцевич, або просто Яким, я та ще наш ясенівський хлопець Семенко.

— Семенко зараз тут? — запитав Гордій.

— Теж у Бахмуті. Та що я плету,— спохватився Тиміш,— поблизу Бахмута в долині випасає кінські табуни. Семенко у нас і заводій. Але якщо правду мовити, то кусаємо ми дуже легенько, як беззубі, тільки лякаємо. А хотілося б, як ото, бувало, ми з тобою... Та, признаюсь, боюся посиротити дітей...

Гордій обняв Тимоша і щиро розцілував його.

Вже коли прощалися, у Головатого, було, з'явилася думка запитати Тимоша, як прізвище того «заводія» Семенка. Але поблизу стояли воловики. Вирішив: «Не варто при невідомих людях згадувати таку людину. Досить і того, що знаю, де його шукати».

Коли сонце стало на вечірнім прюзі, понизовець уже під'їжджав до Бахмута. Було бажання зразу ж добратися до тієї долини, де випасаються косяки коней, але насувалася ніч. А приїхав не в гостину, а по такому ділу, що з наскоку, напевне, його не закрутиш. Треба бути обачним. Та й добре поміркувати, з чого та як його краще починати.

Коня стриножив на тому ж місці, де випасав кілька днів тому,— на галявині в чагарях. Сам перебрався ближче до городка. В низині неподалік від Бахмутки виднілися окутані димом та клубками пари солеварні. Головатого зараз цікавили не ті споруди, не сіль, а солевари: Григир Шагрій і Яким Куцевич. Що воно за люди? Як з ними зійтись?

* * *

Приземкуваті, неоковирні печі працювали натужно, з невмовкаючим тремтливим гудінням. Солевари підкидали в печі цурпалля, чорну масну вугільну жорстку і весь час помішували копістками густу киплячу рідину. Роба на сковородах бралася пухирцями, булькотіла, зривалася, з сичанням бризкала на залізні рами печей, на глиняні підмурки. Зелено-жовтавий ядучий дим, валуни гарячої пари вирували під низько навислою стелею, білими суволями стелилися долу, завихрено рвались на простір. Здавалось, ось-ось станеться вибух — і в небо шарахне разом з парою й димом печі і довжелезна шопа-курінь.

Григир Шагрій зібрав із сковороди білопінну, ще вогкувату, збиту в крихкі кім'яхи сіль і зсипав до короба. Потім звично набрав із кадуба році, мав би вилити на розжарене деко, а він

поставив коряк на підмурок печі, сторожко озирнувся і в ту ж мить вхопив залізну коцюбу, вдарив у порожнє деко раз, удруге, потім зачастив швидко, дрібно, а під кінець знову двічі повільно.

У відповідь на ті умовні сигнали десь аж у протилежному кінці куреня почулися такі ж лункі удари. Шагрій задоволено посміхнувся, тінню майнула задума й розтанула. Григійр вистався. Глянув уздовж куреня, ніби його дуже цікавило, як працюють сусідні печі.

За хвилину сюди з'явився молодий, років тридцяти, невеликого зросту, з завихреним чубом, засмаглий, босий і майже голий солевар Яким. Руде, просякнуте ропою лахміття звисало на грудях і на спині. Здавалось, потягни злегка за ті гноти — і вся ота зітліла верета розлізеться.

Молодий солевар, переступаючи з ноги на ногу, насторожено чекав.

— Допоможи, Якиме, — звернувся умисне голосно Шагрій, — бачиш, занадто повна, сам не підніму. Копати будемо завтра гуртом, — проказав притишено, коли Яким нагнувся над коритом. — А цієї ночі майнемо у «гості». Стрінемось на тому ж нашому місці, в чагарнику, як сходитиме місяць. Підіймай! Не розхлюпай! — прокричав удавано сердито. — А якщо не зможеш, — мовив знову тихо, — пришли когось із своїх до мене, в садок, з новою кописткою — буде знак, що в тебе не все гаразд і треба бути насторожі.

— Як щось буде негаразд, прийде мій Андрійко, — сказав Яким, коли підняли й почали вилити ропу.

Звились густі клуби пари й диму. Вони вдарили в стелю, закрили піч і почали розповзатись, заповнювати курінь.

Яким зник, ніби розтанув у білих рухливих завихреннях.

Двигтять, стрясається розжарена піч. Нестерпно поратися біля неї. Все тіло пройняте жаротою. Ніби гострими лезами жалить, впивається солоня ропи. Від неї пухирі на руках, обличчі, ногах.

«Кинь к бісу оті гаспидські ядушні печі, — не раз уже радили товариші, дружина, — скалічиш зовсім руки, а то ненароком позбудешся і очей».

Григійр не зважає на ті поради. З малих літ його привчено поратись біля отих печей, казанів, сковорід. І хоч як тяжко, а втягнувся в оту пекельну роботу. Та, окрім набутої звички, у нього є ще важливіше, глибоко заховане в серці — клятва. Клятва про помсту. І доти, доки він не вчинить так, як поклявся, не піде з цих куренів, від цього вогняного палахкотіння...

А мстити було за що: злигодні, втрати, які ятрять душу, ідуть слідом за Григором з далеких дитячих літ. У пам'яті закарбувалося...

Ніч. Темна, непроглядна. Сіявся теплий, дрібний дощик. Родина Шагріїв, обвішана великими саквами, наповненими доверху усяким збіжжям, вийшла з хати. Батько, мати і він, малий десятирічний Григорко, впали на коліна, поклонилися на всі сторони рідній землі, взяли її, духмяну, облиту слізьми, у вузлики, поцілували одвірок і, скрадаючись, сторожко дослухаючись, прийшли садками за околицю хутора. Там, у густому житі, що вже колосилося, долучилися до великого гурту людей — втікачів з села Дубового та хуторів, маєтків полкового писаря пана Бутила.

Вони вирушали в далекий невідомий край — Дике поле — в надії, що там заховаться від панщини, зітхнуть вільно.

Поспішали. Попереду йшли проводирі-дозорці, які знали дорогу. За найменшої небезпеки люди зникали у травах, чагарниках, перелісках.

Йшли без перепочинку. На світанку переправились через тишу, але в тому місці широку ріку Псьол. Вирішили днювати в комишах. Та не встигли сяк-так розташуватись, як на тому, тільки-но залишеному правому березі завалували, заскавучали собаки, вчулись голоси панських переслідувачів. Десятків два вершників при зброї, з мотуззям, щоб в'язати втікачів, гарцювали на високому стрімкому березі.

Думалося, що вершники погарцюють і зникнуть. Але вони не від'їжджали. Почали спішуватись і отаборюватись.

Батько Григорка Іван Шагрій наказав усім чоловікам видобути в кого що є: ножі, списи, серпи, навіть швайки — та й бути напоготові.

Перебратись на цю заплавну долину вершники не наважувалися. Знали: конем у грузьке болото, в густі комиші не поїдеш, втікачів зненацька не застукаєш. Чекали, коли вийдуть на сухе, на дорогу, тоді й розпочнеться полювання.

Під вечір води в заплаві побільшало. Десь у верхів'ях ріки, напевне, випали дощі-зливи. Вода затопила навіть маленькі островці-купини, на яких досі тулились жінки й діти. В таборі почалося ремствування. Почулися нарікання:

- Боягузи.
- Треба вириватися.
- Загинемо.
- Вирушаймо негайно.
- Сидіти отут, в болоті, — говорив Іван Шагрій, — не порятунк. Але й піші далеко не втечемо. А в народі, здається, мовиться так: «В бою за волю смілі стають до ворога лицем, а не гузном».
- Станемо лицем.
- Станемо всі, — заявили втікачі.

І стали.

По глупій півночі, коли на сході ледве починало сіріти, вісімнадцять голих чоловіків, тримаючи в зубах (чи як хто міг) всяке гостре залізччя, перепливли ріку в тому місці, де отаборився загін посіпак. Був намір оточити їх навально, обеззброїти і спробувати всовістити — свої ж бо хлопці, сільські. Порадити їм не чинити зла, вертати назад: мовляв, не наздогнали...

Підкрастися, як було задумано, не вдалося. На заваді стали собаки — загавкотіли, заскімлили. В таборі прокинулися. Сталася кривава січа. Полягли два втікачі і половина загону переслідувачів. Решту було пов'язано. Коней і зброю дубівчани забрали з собою.

І потягнулася дорога, довга-довга, виснажлива. Ішли второваними стежками і навпростець, через поля, ліси та переліски. Ховалися в яругах, нетрищах. Боялися зустрічі з татарами, боялися і своїх людей, бо не знаєш, що в кого на мислі, який у кого намір.

І таки не встереглися.

На переправі через річку Уду потрапили до лабет посіпак харківського полковника Донця. Втікачів розділили на окремі групи. Одних погнали збирати збіжжя, що вже перестигало на корені, інших — до городка Ізюма будувати фортецю.

Родині Шагріїв пощастило вирватися з тієї фортеці.

З валкою чумаків, які їхали по сіль, добралися до соляного городка Тора, а згодом перебралися й до Бахмута.

Іван Шагрій став солеваром. З ранку до смерку порався біля розжареної печі. Коли заходила розмова про ту роботу, говорив з посмішкою, скрушно: «Гірко було там, на Присуллі, не з медом і тут, на цій солі. Та хоч не періщать тебе канчуком, не женуть на панське «послушенство».

У Бахмуті на солеварнях і Григир до діла привчався — розтоплював печі, подавав ропу до варниць. Призвичаювався і до іншого.

У ніч під двадцять місяця жовтня вони пробиралися вгору понад берегом Айдару до Шувльгин-городка, де засів із своїм загonom князь Юрій Долгорукий. А їх, робітних людей-солеварів і втікачів, вів бахмутський соляний отаман Кіндрат Булавін. Вів, щоб скарати того князя-душителя. Бо, як говорив і писав Булавін: «И они князь со старшинами будучи в городках, многие станицы огнем выжгли и многих старожилых казаков кнутами жгли, губы и носы резали и младенцев по деревьях вешали».

Першого ж дня, як солевари вийшли з Бахмута, батько і син зустрілися.

— І ти, Григоре? — запитав здивовано батько, назвавши його по-дорослому.

— Ага! — відповів коротко син.

Старий Шагрій схилив голову. На переніссі йому глибоко прорізались дві борозни. Сивіючі кошлаті брови наповзли аж на повіки і, здавалося, закрили очі. Широке, засмагле, карбоване вогнем і ропою лице спохмурніло й застигло.

— Сидів би дома! — кинув різко старий.

— Сміливі стають до ворога тільки лицем,— мовив Григир.

Старий ще нижче опустил голову. Раптом глянув на лукаво усміхненого сина і теж посміхнувся, поклав на плече Григора руку і, ступаючи вперед, повів парубка за собою.

Від тої ночі батько й син в усіх походах-січах булавінців були пліч-о-пліч.

Були вони поруч в бою і того липневого дня під городком Тором в загонах Семена Драного.

Добру силу, понад шість тисяч побратимів, зібрав отаман і оточив Тор. Били по ньому з гармат, ходили на приступ. І, напевне, узяли б його, та підоспіла сила-силенна царського війська: драгуни і кінні полки полковника Шидловського. Війська ті вів брат загиблого в Шульгин-городку князя-карателя такий же князь-кат Василь Долгорукий.

Ворожі табори стали один проти одного неподалік від Сіверського Дінця в урочищі Крива Лука. Весь день обидві сторони ніби примірялися, намацували, вивідували, де б його зручніше вп'ястися, вгризтися. Пострілювали зрідка з рушниць-гавківниць, та окремі сміливці вибігали, погрожували, кепкували і, похизувавшись, зникали в таборі.

Справжня веремія почалася пізно, по заході сонця, коли геть смеркало. Попереду зчеплених один до одного за козацькою тактикою возів-мажар стали піші й кінні булавінці. Та відчайдушна сміливість і впертість були безсилі проти численного й добре озброєного ворога.

Кривава січа тривала до ранку. Повстанців було розгромлено. Хоча й не остаточно, але з Кривої Луки вони відступили й почали розпорошуватись.

...Григир опритомнів, але не міг збагнути, де він і що з ним сталося. Здавалося, його підхопив шалений вихор і безперестанку крутить і крутить.

Розплющив очі. Прямо над ним нависав неймовірно великий, тьмяний місяць. Жахний стогін заповнив простір. Його чуто там, у вишині, під зорями, і тут, у траві, на широкій лісовій галявині, і далеко, в гущавині дерев. Григору ще привиджувалося, ніби на нього насуваються лева, списи; дивувало, чому не чути пострілів, барабанів, криків. І в ту мить свідомість прорізало: «Де батько?.. Він же був поряд!..»

— Де батько? — ці слова він вимовляє голосніше і голосніше, його крик заповнює все навколо.

Григір хоче підвестися. Голову проймає нестерпний біль, і раптом все поглинає чорна безодня. А коли перед очима посвітлішало, він почав повзти. Натрапляв на мертвих, вдивлявся в їхні обличчя, падав і знову повз і повз. Шукав... Батька не було.

На трави впала роса. Місяць похилив на захід, почав згасати. І світ став сірий, збляклий. Зібравши рештки сил, Григір вхопився за пагіння якогось куща, звівся на ноги і, хитаючись, мов сп'янілий, пройнятий тупим болем, ходив, шукав...

На краю галявини, де починалося рідколісся, набрів на постать жінки. Вона стояла заціпеніла, мов кам'яна баба. На білу з поликами сорочку спадали розплетені коси. До ніг жінки тулився хлопчина.

На появу Григора жінка і хлопчина не звернули ніякої уваги. Він підступив ближче, ще крок, ще — і з криком «батьку!» впав на холодне тіло.

— Сину, сину... — озвалась жінка. — Їх треба поховати.

Григір підвівся. І лише зараз помітив, що поряд з батьком лежить ще убитий з великою русявою бородою і таким же чубом. На грудях, як і в Григорового батька, запеклася кров.

— Отак поруч, отут, під оцим кленом, і покладемо їх навіки, — говорила жінка, порядкуючи біля мертвих.

Великими широколезими мечами, які вона підбрала на полі бою, заходились копати яму. Копали навперемінки. Землю викидали руками, а коли заглибились, — шапками, знайденими тут же, на галявині.

Коли насипали могилу, жінка впала на неї і зайшлася нестримним плачем. Підвівшись, наказала стати на коліна синові і Григору.

— Проказуйте, діти, за мною, — мовила повільно, притишено, але владно. — Проказуйте:

— На могилі наших батьків, які полягли за волю люду, клянемося!

— Клянемося! — повторив твердо Григір.

— Клянемося! — з тремтінням в голосі мовив хлопчина.

— Бути, як батьки, — продовжувала жінка, — стояти за волю, мстити ворогам, мстити!

— Мстити!

Зріднені клятвою, вони довго стояли над могилою, суворі, в глибокому мовчанні.

В хащах урочища десь біля Дінця знялася раптова стрілянина. Рештки розбитих повстанських загонів, відступаючи, напевне, чинили опір.

— Розвидняється. Вирушаймо,— звеліла жінка і вказала рукою на схід, де крізь віти дерев уже пробивалися ламкі промені сонця.

— Я до своїх,— кивнув головою Григир у той бік, де гримотіло.

— Хай вам щастить,— мовила жінка,— хай щастить доконати супостатів... А буде нагода — просимо завітати до Ясенового, до нас, Лащових. Я, Марія, і він,— показала на хлопчика,— мій Семенко, Лащові. Просимо...

Вона повернулася на схід сонця — пішла. Сив слідом за нею. Хитнулося віття ожини, війнув і розтанув тихий шелест.

...Уже з дорослим, відчайдушно сміливим Семенком Лащовим Григир не раз робив наскоки на маєтних, які чинять зло, неволять сірому.

Ось і цієї ночі вони збираються завітати в «гостину» та налякати одного такого жмикрута. Цікаво, що завітають саме до пана, який коверзує в рідному селі Лащового, в Ясеновому. Отож Семенко квапить вирушати і, мабуть, мучиться від нетерпіння зустрітися з «рідним» паном.

З кадуба біля печі вибрано всю ропу. Григир вибив чіп у денці, тонкою цівкою ринула каламутна ропа. «Рідини було мало. «Ну й добре,— подумав,— зварю, що залишилось, і на сьогодні по всьому». Упродовж шопи видно всі печі, широкі, присадкуваті, ніби розсунуті недовершені копиці. У стелі над ними звисає довгими клаптями кіптява. Біля печей рухались повільно, мов сновиди, чорні, в лахмітті, з набряклими, червоними обличчями люди; в кожного в руках лопата або копистка.

Раптом Григир помітив в отворі дверей Грименка — управителя соляного промислу. Стоїть, високий, сутулуватий, тонкий. В чоботи заправлені широкі сині штани, поверх яких аж до колін спадає біла, внизу мережана червоним тонка сорочка, перев'язана синім, з великими китицями шнурком. Поверх одягу довга з сивуватої матерії чумарка. Біля управителя, переступаючи з ноги на ногу, щось жваво говорив, аж вихилявся, наглядач Кастусь Недзієвський — молодий, ставний, чорновусий, з голеним довгастим обличчям, в чоботях і в такій же, як і у Грименка, чумарці, тільки перев'язаній зеленим поясом.

Управитель увійшов до куреня, зупинився поблизу печі Шагрія, озираючи, що робиться в солеварні.

«Оцього налякати б, і налякати по-справжньому», — майнула гостра думка, і Григир скопив очі на управителя.

Вже кілька місяців, як він довідався, що нібито у дні, коли загони повстанців оточували городок Торі і туди ж підійшов із своїм військом Долгорукий, соляний наглядач Грименко прислу-

жився князеві. І ото, говорять, за ту прислугу згодом став управителем у Бахмуті. А чи ж так воно, треба перевірити — побувати в Торі, розпитати тих людей, що напевне знають про Грименкові «послуги».

Слід перевірити, а воно ніяк не випадає добратися до того Тора. І серце не вгамовується. Завжди в час зустрічі з управителем Шагрієм сповнюється гнівом, проте гасить його надією, що незабаром черга дійде і до пана управителя. А поки що...

«Цієї ночі в Ясенове. А завтра побувати в Торі,— розмірковував.— Але ж завтра треба копати колодязь, добиратися до своєї ропи. А то ходиш біля солі, а їси несолоно».

Було і справді так. Солевар не мав права винести з собою з куреня навіть пучки солі. Вона була царською монополією. Промислом відало соляне управління у Петербурзі. Управитель, довірена від казни людина, продавав сіль, але дуже дорого. Бахмутчани потай копали свої колодязі і вибирали з них ропу.

Двічі, ніби звичайний погріб, копав і Шагрієм колодязя на своєму подвір'ї. Але ропи не добув. А зараз вони гуртом копають під горою, у садку Якима Куцевича. Ропи поки що немає. Але вперто копають і копають.

Під кінець дня Шагрію працювалося вже через силу. Та необхідно було поспішати — закінчувати ним самим загадане. Ще вранці, коли заступав до печі, він домовився з соляним наглядачем, що сьогодні зварить п'ятнадцять корців солі. Зате завтра не вийде до варниці. Той завтрашній день йому дуже потрібний.

Григір підживив, розворушив у печі вогонь і, підводячись, подивився туди, де стояв управитель. Грименка там уже не було. До Шагрієвої печі наближався наглядач. Підступивши ближче, він глянув на коробки з сіллю й перевів погляд на солеvara.

— Останню довершую,— відповів на німе запитання Шагрієм.

— Добре,— буркнув Недзієвський, зазираючи до кадуба з ропю.— Тепер для тебе буде інша робота,— так само знехотя, повільно мовив наглядач.— Збирайся в дорогу.

— Куди? — теж вдаючи байдужого, запитав солевар.

— Поїдеш за чорним каменем. Так звелів управитель,— поспішив додати наглядач.— Вирушай сьогодні, як зійде місяць,— уже жвавше наказав.— Вози на волонні.

— Як умовлено, я засипав п'ятнадцять корців,— відрубав твердо Григір.

— Воля пана управителя! — підвищив голос Недзієвський. І, мабуть, для того, щоб надати сказаному більшій значущості, підняв угору свою довгу і товсту покарбовану палицю, якою заміряв ропу в кадубах і сіль у коробах.

— Вирушимо завтра, — погодився Шагрій, розмірковуючи, що поїздка до хутора Зеленого за тим кам'яним вугіллям буде навіть доречною: зустрінеться там з товаришами-побратимами.

— Ідеш сьогодні! — наголосив украй роздратований наглядач і подумав: «Оперіщити б тебе, лайдаче, києм — і до дзябла. Та ж кращий солевар. А їх мало...»

— Хай на світанку, — вів своє вперто Шагрій, натискуючи з силою на копістку, занурену аж на дно дека. Копістка раптом тріснула і переламалася навпіл.

— Псуєш царське добро! — грізно зауважив Недзієвський.

— Моя копістка, з дому, — кинув байдуже солевар.

— Тут все, — поводячи широко рукою, з урочистим наголосом мовив наглядач, — його величності великого государя Петра Олексійовича Романова... Все!..

Григій відкинув набрякле в ропі цурпалля, взяв до рук другу копістку, помішав нею на деці, потім вхопив широку жолобчасту лопату і почав вибирати сіль, довершувати п'ятнадцятого короба.

Треба було негайно зустрітися з Климом, порадитись, як бути, попередити Семенка, щоб сьогодні не приходив на умовлене місце. Але поблизу весь час, наче зумисне, крутиться наглядач. Забуваючи про обачність, Григій метнувся в той бік шопи, де була Климова піч, але там уже порався інший солевар.

За Бахмуткою над лісовою смугою сідало сонце. Невідомо звідкіля з'явилося довгасте хмаринне пасмо.

Воно притупило золоті сонячні промені, почало громадитись, туманити обрій. Торкнувшись верхів'я лісу, сонце кинуло в небо величезні світляні мечі, востаннє прорвало густу сивіючу запону і почало згасати. З яруг виповзла вечорова волохата сутінь. Сиза оболонь потьмарилася, зблякла. Насувалася ніч.

Коли сонце зовсім сховалося, малий Петрик довго стояв біля перелазу, вдивлявся у той бік, звідкіля мав з'явитися батько. А його не було та й не було. Хлопчик вийшов на вигін. Та з високої трави далеко не побачиш. Тоді він вибіг на пригорок, на кам'яні брили. Світ поширшав. Навіть стало видно густий чорний димовий стовп — це там, де батько варить сіль. Та он він уже йде. Петрик побіг назустріч, щоб узяти в нього велику копістку і віднести її матері. Ту деревину мати вимочить, потім у солону воду всипле борошна, замісить і спече смачні млинці.

Але цього разу батько тримав у руці тільки довжелезне вишневе пужално.

З прикрим здивуванням зустрічала Григора дружина Одарка, коли побачила, що в руках чоловіка немає сподіваної копістки.

— А я гадала, — мовила з докором, — принесеш хоча б закропитися... І діжу вчинила. Тісто підходить.

— Оце добре. Дуже добре! — поспішив Григiр жартiвливо, вдавано весело. — Будемо з книшами i калачами. — Пiдхопив си-на, дружину взяв за руку й прискорив ходу.

— Обходила я, оббiгала усiх сусiдiв, — жалiлася Одарка, — хотiла позичити хоча б тої роци. А воно нi в кого нi краплi.

Григiр нiби не чув тiєї скарги.

— Збирай, Одарко, в дорогу. Поiду до хутора Зеленого по чорне камiння, — сказав, коли вступив до хати. — Спечи хоча б коржiв. — Витягнув з-за пояса полотнянi, просяклi ропою рукави-цi й поклав у миску з водою.

— Це ж страм людям казати, — нi до кого не звертаючись, розпалюючи пiч, обурювалася Одарка. — Чоловiк — солевар...

— Так i приповiдається: «Чоботар без чобiт...» — кинув Григiр.

— Гори ж iї там навалено, — вела своє Одарка. — А людям навiть дрiбки не дають. Куди дiвають?..

— Iдять самi, — жартував Шагрiй, а в душi закипало.

Вiн знав, куди вiдправляють сiль. Та й тут наживаються, жи-рiють управитель та пригiнчi — всякi наглядачi з «таможенної iзби». А коли знаходять у когось iз бахмутчан потайний коло-дязь — засицають, а винуватця, порушника царської монополiї, карають батогами, силою змушують працювати на солеварнi рiк або й два. Наче той винуватець має робити задарма бiля держав-них варниць.

— Була бiля тої вашої нори у Якимовому садку, — мовила Одарка, подаючи до столу запашнi зарум'яненi коржi. — Навiть лазила, допомагала вибирати землю. Прокопано багатенько, а на ропу й натяку немає.

— Буде, — запевнив Григiр. — Прискоримо. Досi копали утрьох, а зараз беремо до гурту ще кiлькох чоловiк, та й будемо копати день i нiч.

Розмовляючи з дружиною, бавлячись iз сином, Шагрiй не за-бував позирати у вiкно, чи, бува, не починає сходити мiсяць, i роздумував, чи сказати дружинi, що цiєї ночi, перед тим як виїхати до Зеленого хутора, вiн з побратимами майне в одне мiсце, де збираються полякати одного дуку-жмикрута. Вона, його люба Одарка, знає, що вiн у гуртi з тими, якi чинять розправу над всякими дiдичами та запопадливо-хижими пригiнчими. Вона, напевно, зрозумiє, що й зараз вiн мусить бути там, де будуть його друзi. А спокою в неї не буде. Зболiє стривожене серце. Бо ж iз цих нiчних мандрiв можна i не повернутися.

Та ще коли б пiсля нiчного зухвалого наскоку вiн, Григiр, мiг навидатись додому, а то ж поспiшить виїхати в дорогу. Роздуми краяли серце, i, навiть вирiшивши не тривожити дружину своєю

таємницею, спокою не мав. Гнітило й те, що він змушений критись від найдорожчої йому людини.

На сході ще не рожевіло. Небо чисте, визорене. Григир вирішив — пора. Попрощався з Одаркою, поцілував сонного Петрика і вийшов у ніч.

Дорога повела через вигін в напрямку соляного промислу. За дільницею городка Григир обминув подвір'я «таможенної ізби», воловні й опинився в Бахмутських чагарях. Напрям узяв до невисоких, але навіть здаля і вночі помітних двох берестів — умовного місця зустрічі.

З небес сіявся тихий мерехтливий полиск і топив у сріблі всю землю. І те, що вдень було звичайним, зараз видавалося таємничим. А може, це й тому, що Григир ішов на потайне діло...

Клима він застав уже біля береста. Скоро з'явився і Семенко. Ще здалеку, десь із яру, він подав голос — прокричав пугачем, а вже поблизу верескнув достеменно сорокою і вигулькнув на галявину, рішучий, сповнений завзяття, аж сяючий. З усього було видно: Семенко радо вирушає в нічну «гостину».

— Касян там? — запитав Шагрій.

— Там. І коні на припоні, — відповів притишено Семенко.

Григир пригнувся, змахнув руками, ніби збирався плисти, розсунув віти і шурхонував під листяний намет. За ним поспішили Яким і Семенко.

Пробиратися серед густих кущів було незручно й забарно. Біля Бахмутки вийшли на биту дорогу. Вона вилася на південь — схід, вела в широку, розкраяну навпіл рікою долину, облямовану високими деревами.

Незабаром дорога завершила в комишеві зарості. Вчулось іржання та пофоркування коней. Їх було тут десятків три-чотири. З них кілька пар об'їжджених, а решта ще ні разу не гнuzданих.

— Отам, — вказав рукою Семенко і завернув до одинокого розлогого і густолистого дерева, здаля схожого на велетенську копицю сіна.

Підійшли до мажари-буди, в якій жили пастухи-коноводи. Двоє їх — Касян і Семенко. Тут зберігалися сідла, пута, вуздечки та всяке похідне і господарче причандалля.

Разів кілька гукнули Касяна. Але той не обізвався.

Мабуть, десь вештається на леваді. А може, уклався вже спати.

Поблизу буди паслися стриножені, осідлані коні. Семенко метнувся в кущі, що маячили під горою, і приніс звідтіля зброю.

— Пістолі, ятагани вам, як старшим, вправнішим з такими цяцьками, — заявив весело, — а мені до вподоби оця залізна жердина. — І взяв до рук довжелезного списа.

— На таку шпичку можна настромити добрий десяток павів,— обізвався Яким.

— Ой ні, хлопці,— зауважив Шагрій.— Зараз вони, добродії, дуже товсті.

— Упирі,— вимовив з притиском Семенко і вихопився на коня.

Коли вершники відїхали, з-під мажари виліз Касян, коренастий, в кожусі і в постолах, підстаркуватий, худорляво-жилавий, зарослий вигорілою на сонці бородою і такою ж кучмою густого волосся на голові. Звівшись на ноги, він пильно вдивлявся, наслухав: м'який, ледве вловимий тупіт копит віддалявся й затихав. Касян зітхнув, перехрестився, якусь хвилину ще дослухався — тихо. З мочарів долинув різкий, ніби простуджений голос деркача, в кущах заквилила якась нічна пташка. Квиління било в груди старого пастуха, наповнювало їх тугою. На очі навернулися сльози, було невимовно тоскно, ніби його оце тільки-но тяжко образили.

Раптом Касян рішуче ступив до мажари-буди, взяв до рук обротъ, довжелезну мотузку з волосяною петлею, і поспішив до табуна. Заарканивши ще не приборканого огиря, загнуждав його і вмить опинився в нього на спині. Кінь ставав дибки, шалено кидався на всі боки, рвав землю копитами, потім ніби ошпарений помчав стрілою, забирав у степ, але далеко від свого табуна не віддалявся. Нарешті кінь стомився. Захеканий, у милі, він ще коверзував, мордувався та, нарешті, зупинився.

Вгомонився і вершник. Біля мажари Касян розгнуздав коня, відпустив його. І не так заспокоєний, як стомлений скаженим гарцюванням, зів'ялий поліз у мажару-буду спати.

Пірнув у сон — ніби у чорну, непроглядну пітьму. Та ось пітьма почала рідшати, світлішати. В імлістій круговерті з'явився спершу ледве примітний, наче припорошений земляним пилом срібний хрест. Його наближала чиясь невидима рука. Потім рука стала зрима — заросла рудувато-сивим волоссям, з довгими брудними пальцями, що міцно вп'ялися в хрест. З'явилась і постать богомола — висока, в чорному довгому, аж до п'ят, чернечому каптані. На випнутих грудях лежала сива, з рудими пацьорками борода. Тонкий, загострений, ніби дзьоб, ніс звисав над щільно затиснутим ротом. З-під кошлатих, насуплених брів дивились злі вицвілі очі. Маківка голови гола, ніби вичовгана, і присмалена сонцем.

— Я знаю, ти з отих розбишак,— прорік богомол тихо і навіть наче лагідно, неосудливо,— з тих розбишак, що розорили воєводу Амосова. Знаю...

Страшний своєю байдужістю голос віддалився, хрест гойднувся, померк, постать у чорному розтанула в каламуті.

...Касян бачив себе серед розлюченого натовпу. Чоловіки, жінки, молоді і старі — всі кидали каміння, били кілками по вікнах, дверях. Лункі удари, крики, стогін, прокляття змішалися в суцільне ревище...

Насувалася ніч, а натовп зростав, набухав гнівом. Ось рухнули дубові, ковані залізом двері — і люд ринув у палац, запрудив вузькі проходи і просторі горниці. Трощили все, що трапляло під руку. Потім палац, комори, стайні потонули у вируючій вогні.

Раптом почулось:

— Стрільці!..

— Стрільці!..

— Люди, тікайте!..

Касян вибіг на подвір'я. Біг по зчорнілому, стоптаному снігу. Вчулися постріли. Кулі просвистіли над головою. Він біг з дворища воеводи ковзкою дорогою до свого селища. Вже бачив свою хату, але і там стріляли. Він повернув назад, на ту ж дорогу, по якій тільки що біг, вимчав у поле і подався до лісу. Кружляв, хотів добратись до свого селища з іншого, безпечнішого боку.

Світанок зустрів у лісі. Ішов навмання, але був певний: знайде потрібну дорогу. Минув день, другий. Доймав мороз. Особливо було дошкульно ногам. Личаки геть порвалися, розповзлися. Відпочивав у дуплах дерев, але недовго — боявся заснути, знав: засне — не прокинеться. Гриз кору молодого пагіння ялин, але голод не вгамовувався.

На третій день блукання натрапив на чиїсь сліди. Пішов по них. Припорошені снігом, вони губилися. Довго і вперто шукав, знаходив і знову губив. Вкрай знесилів і не міг уже йти. Тоді повз, котився. Удалині, під сплетінням ялинових віт, побачив приземкувату хатинку, з-під стріхи струмились пасма сірого диму.

Довго лежав біля порога. Задубів, почав засинати. Зібравши рештки сил, підвівся, хотів відчинити двері — і впав на порозі, знепритомнів.

Отямився в хаті. Розплющив очі, а пільма не віддалялася, лише посвітлішала. Вчувся голос, далекий, ледве чутний, і перед очима з'явився хрест...

— Пити... — вимовив Касян, мабуть, тільки губами, бо слів не почув.

Хрест зник. З'явилася дерев'яна таця, на ній — щойно спечений, трішки пригорілий, рум'яний, запашний корж і глечик з водою.

Касян жадібно вдихав ті пахощі, очима поїдав коржа, а все його нутро проймали корчі, тіло судомив гострий, пекучий біль, груди палила жага. Простягаючи руки, він рвонувся, хотів схопити страву.

В ту ж мить таця віддалилась.

— Признайся: ти був з ними? Ти із тих?..— Таця наближається. Голос ніби випліскується з води, старечий, скрадливий. Таця з коржем перед очима. Простягни руку — і вхопиш. Він ворухить пальцями. Вони вигинаються когтисто, тремтять. А таця віддаляється — не дістанеш.

— Я з тих...— сказав він, знеможений.

— Із тих?! — повторив із злістю богомол.

Таця впала на голову. Вода залила обличчя, хлюпнула на долівку. Тамуючи біль, Касян злизував спраглими губами краплі вологи, звалився долу й припав ротом до брудної калюжі.

— Вставай!

— Ставай на коліна!

— Вставай!..— повторювалось вимогливе.

Касян підвівся. Перед його очима з'явилися: корж, глечик і хрест.

Богомол дав напитися, з'їсти шматочок коржа і, піднісши вгору хреста, наказав повторювати за ним слово в слово...

— Перед тобою, боже, каюся! Каюсь і даю клятву: віднині ніколи не брати до рук зброї. Не знімати руки на пана...

«Не брати до рук зброї»,— повторював і повторював щодня разом з молитвою.

Весною залишив хижу богомола. Була думка навідатись до рідного села. Але дізнався, що воно спалене, зруйноване дощенту, а людей покарано, розвіяно по світу.

Багато з того, що пережив Касян у дні бурлакування на Волзі, на Дону, забулося, вивітрилось. А пережите у хижі богомола, ота клятва не забуваються...

Касян здогадується, знає, у яку саме «гостину» вирушає Семенко зі своїми побратимами. І щоразу після їхнього від'їзду його б'є пропасниця. Йому теж хотілося б разом з ними майнути. Але ота клятва перед хрестом...

Їхали риссю, припускали і вскач. Семенко попереду. Він поспішав. Треба було добратися до сходу місяця. Простували степовою цілиною, перетинали заболочені низини, мочарі. Зупинилися на пригорку біля степового байраку. Коней стриножили, пустили пастися і поспішили вийти на широку, затишну рівнинну галявину, на якій росло кілька поодиноких дерев.

Пахло кошарою, овечим лосм.

— Отам, під тою грушею,— мовив тихо Семенко,— біля крайнього воза нас ждатиме Тиміш.

Біля найвищого дерева стояли чотири мажари з вовною. На високому стовпі під дашком висів великий ліхтар. Світло падало на мажари, на великий, приладнаний, як кринична жердина, безмін, яким важили спаковану вовну.

Запрягали волів. Від воза до воза повільно з ліхтариком у руці переходив огрядний, у куцій чумарці чи кожущку чоловік. Він оглядав, обмацував мотуззя, рядна, якими вповито було вовну, і підганяв воловиків.

Три мажари уже могли б вирушати, а з четвертою була затримка. Теліпався не натягнутий як треба мотуз. Мотуз натягнули. Та сталася ще одна затримка: воли не йшли в ярмо. Мабуть, як слід ще не привчені або ж боялися світляного пасма, що било з ліхтаря.

Нарешті борозний віл переступив в'їя, дав шию. Воловик накинув ярмо, встромив у верхню дірку нашійника занозу. Віл шумно зітхнув, мотнув головою, заноза тріснула й переламалася. Ярмо упало.

— Вайло! Недотепа! — верескнув гнівно чоловік з ліхтарем, здійняв з плеча ремінного арапника і люто огрів хлопця по голові раз, вдруге, замахнувся і втретє, але не встиг. Погас розбитий ліхтар, а Семенко вдарив списом по ногах кривдника. Той мов підкошений звалився долу. На голову йому накинули торбу, зв'язали руки, ноги, підхопили, понесли в лісову гущавину і поклали ниць.

— Оце і є його великопанськість, гаспид Синько,— мовив низьким голосом Семенко, ставлячи свого списа на спину панові.

— Був Синько. Коли ж дослужився до ротмістра і став маєтним, то перевернувся на пана Синька,— сказав Шагрій.— Та хай як хоче себе називає, це його діло, а біда, що цей пан людей неволить.

— Неволить, і запопадливо,— продовжував Семенко.— До пожалуваного йому хутора Синько силоміць доточив селище Ясенове:

— Он як? — здивувався Яким.— А може, пан мав право?..

— Вельможний цупить все, що підвернеться, і кричить на весь світ, що то по праву,— пояснив Григій.

— А так. Правда,— підтвердив Семенко.— Цей пан заявляє, що в нього є грамота на землі на сто верст навкруги. Хто не вірить, опирається, того він тяжко карає. Позавчора скарав двох жінок — стару Ярину та її дочку Мотрю — за те, що відмовлялися іти на «послушення». Ярина того ж дня померла. А вчора

Синько забив до смерті пастуха Данила. Ось тільки-но розкрояв арапником обличчя воловикові.

— Доволі! — припинив оповідь Шагрій.— Яка буде, товариство, кара нелюдові?..

Побратими мовчали.

Від галявини долинуло гавкотіння собак, людські голоси. Там, напевне, стривожились рантовим зникненням пана. Коли б хтось дослухався, то почув би і голос воловика Тимоша, який по-своєму давав лад — заспокоював людей, направляв їх шукати пана в протилежний, де він тепер знаходився, бік.

Почувши голоси, Синько спробував було підвестися або хоча б перевернутися на бік і, можливо, подати голос про порятунок. Але гострий спис гасив ті наміри. Довелося вклякло лежати й не ворушитись.

— Так яка буде кара?..— знову повторив Шагрій.

— Мотузка міцна. Дубова гілляка витримає,— порушив мовчання Яким.— Не треба з отим мотуззям і вовтузитись,— вів далі роздумливо.— А натиснути на списа...

Зв'язаний застогнав, заскімлив.

— А може, в пана залишилася іще хоч крапля людяності, совісті,— почав роздумливо Семенко.— Хай пан дасть людям спокій.

— Помилуйте,— заволав благально, схлипуючи, Синько.— Не вбивайте.

— Помилуємо? — запитав Шагрій.

— Побачимо, як він після цього буде ставитися до людей.

— Хай так.

— Помилуємо.

— Перевіримо...— повторили всі троє один за одним.

Над верховіттям дерев почало світлішати. На сході зарожевіло — пробивався місяць. Пора було вирушати.

Попустили трохи мотузку на руках зв'язаного і відійшли.

Вертали тою ж степовою дорогою — навпростець. По освітленій місяцем землі коні ступали упевнено, бадьоро. Побратими мовчали, ніби ні про що було говорити. Насправді кожного непокоїло: чи не марно згаяно ніч?

«Може, того супостата треба було по-справжньому провчити?» — думали.

— А дідич Качура, отой, що клявся, божився,— почав першим висловлювати свої думки Яким,— знову взявся за своє: загарбав громадські левади, луки.

Григір і Семенко мовчали.

Шагрій згадав, як одного разу перед клечальною неділею вони вастукали увечері того Качуру на леваді і почали совістити, що він чинить людям зло. Розлючений дідич вхопив вила і поліз у бійку. Довелося дати йому доброго прочухана. Божився, клявся, що віднині ногою не ступить на чуже, громадське. А воно, бач, клятва була на вітер...

— Гадаєте, налякали пана Синька? — не мовчалося Якимові.

— Просився ж як слізю,— сказав Шагрій.

— Побачимо. Перевіримо,— одізвався і Семенко.

Згадалася нараз його подруга Христя. Уранці вона довідається про оказію з паном Синьком, завітає до його, Семенкової, матері, вони удвох радітимуть з того, що провчено жмикрута... А за день-два Семенко і сам навідається до Ясенового і розкаже, як лякали...

Вже біля Бахмута, в чагарях, передаючи коня Семенкові, Григир сказав:

— А чи не слід нам, товариство, діяти трохи крутіше?

— Лоскотанням пана не проймеш,— докинув Клим.

— Я теж так думаю,— признався Семенко.

— Проїмемо чимось і гострішим,— уже навздогін кинув Семенко Шагрієві, який спішив до воловні соляного промислу.

Коли геть віддалився і затих тупіт кінських копит, Синько перевернувся на бік, вивільнив з мотуза руки, скинув з очей пов'язку, розв'язав вузли на ногах.

Довго сидів, віддихувався, приходив до тями, все ще не вірячи, що залишився не тільки живим, а й навіть не побитим. Лише на спині, там, де торкався спис, трішки саднило.

Оговтавшись, звівся на ноги, кулаком погрозив у той бік, куди зникли нічні невідомі нападники. З думки йому не сходило, що він уже чув голос одного з розбишак, запам'яталось, що той теж ось так гаркавив.

Здогад пройняв блискавично. Навіть уявилося: високий, плечистий, показний з себе, круглоголовий, сірі очі, завихрене русяве волосся, гаркавить. Бачив його не раз у Торі, у Святогір'ї.

Вирішив запопасти його до рук. А там — кільце до кільця потягнеться і весь ланцюжок, знайдуться такі, що дізнаються, хто оті двоє... Не гаючись, навіть не довідавшись, як там його вози з вовною, Синько вирушив до свого двору. Мав намір прихопити кількох своїх охоронців і податися навздогін. А потім розміркував, що негоже йому, статечному, відомому в окрузі дідичу, особисто ганятись за якимись голодранцями.

Загін у вісім озброєних охоронців з цидулою Синька до Грименка про допомогу на світанку вирушив до городка Бахмута.

Семенко зняв з коня сідло, заховав у потаємному місці зброю і, перетинаючи долину, направився до мажари-буди. Назустріч йому на повному скаку мчав Касян. Домчавши, злетів-спішився.

— Там за тобою! Ловці!..— ледве вимовив, надміру схвильований.— Бери мого коня. Тікай!

Але вже було пізно. Загін вершників оточував з усіх боків. Пручання було даремне. Семенка миттю зв'язали, кинули на візок-драбиняк і рушили.

Гордій Головатий з'явився біля мажари-буди тоді, коли візок в оточенні вершників був далеко від Бахмута.

Привітавшись з нахмуреним кремезним чоловіком, понизовець запитав, чи є тут пастух Семенко.

— Був такий,— відповів повільно, неохоче Касян, повертаючи коня, щоб від'їхати, але глянув на сивовусого вершника, проїнявся до нього повагою і вже мовив лагідніш: — Лиходії повезли. Куди — не знаю.— І вказав рукою на дорогу, що вела на південь.

Головатий не поспішав наздоганяти. Їхав назирці. Коли впевнився, що везуть в Ясенове до панського двору, узяв гак степом аж до дубового гаю. В селище в'їхав з південної окраїни. Коня пустив у Тимошів садок. Сакви залишив у хаті, а в киреї наопашки, під якою сховано пістолі, поспішив на вулицю, де вже збиралися до гурту стривожені ясенівчани.

Синько у тій же, що й раніше, куцій чумарці, в округлій присадкуватій шапочці, тільки в інших (напевне, не випадково заміняених) широких синіх штанях, запущених в низькохалявні чоботи, сидів на ганку, видивлявся. Ніби дожидався значного гостя.

На візку, що підкотив до ганку, із зв'язаними руками сидів Семенко. Здавалося, він спокійно озирав будинок, байдуже зиркнув на пана, розглядав вершників, які півколом оточили візок.

— Робітний соляного промислу? — раптово наїжачившись, запитав Синько.

Семенко ствердно кивнув головою.

— У Торі з паном Грименком бував?

— Так.

— Питаю, у Торі? З Грименком? Говори!..

— Бував.

— Де? Де бував?

— У Торі.

— Ага!.. Мій нічний гостонько!..— торжествуючи, вигукнув Синько.— Підвела тебе буквочка. Підвела...

Скочив з веранди, вихопив в одного з вершників канчука і почав несамовито періщити ним зв'язаного по спині, руках, голові. Кров залила обличчя. Та Семенко сидів непорушно.

Вгамувавшись, Синько наказав забити злочинця в колодки і відправити до Торської фортеці.

Візок їхав вулицею селища. Семенко уже в дерев'яних колодках-дибах на руках і ногах стояв, вітався з зустрічними. Люди вибігали з хат і йшли за возом, забігаючи наперед. Юрба наростала і наростала. Вершники, що супроводжували візок, оточили його тісніше, відпихали кіньми людей.

Вид скривавленого хлопця обурював. Чулися погрози. Люди виносили й кидали у візок до ніг закутого вузлики з їжею, соломі, щоб було м'якше сидіти.

З однієї хати вийшла стара, сивоголова, висока, зсутулена жінка.

— Сину, синочку мій, куди ж це тебе? — залементувала, кинулася до візка.

Вершники загородили їй дорогу. Але люди зупинили коней, взяли стару під руки, підвели. Семенко нагнувся. Мати, цілуючи сина, зайшлася нестерпним плачем.

Візок рушив. Стара впала на землю. А в цю мить біля Семенка опинилася середнього зросту, кругловида, чорноволоса дівчина, в чорній спідниці, в білій, розшитій квітчастими поликами сорочці.

— Христя. Наречена...— почув Головатий.

Дівчина припала до грудей Семенка, поцілувала його, обтерла широким рукавом своєї сорочки кров на обличчі.

Вершники-конвоїри, погрожуючи, наказали Христі забиратися геть. А потім почали силою стягати з візка. На ходу це було незручно. Коней зупинили. Два конвоїри спішилися і зсадили дівчину. Але вона в одну мить знову опинилася на візку і прив'язала себе розплетеними косами до диби, щоб бути поруч з коханим.

Один з конвоїрів вихопив шаблюку, намірюючись різати косу.

— Люди!..— крикнула Христя, здіймаючи вгору стиснуті кулаки.— Люди!..

— Сваюля!

— Розбій!

— Не дамо знущатися! — чулося грізне, вимогливе в гурту.

Натовп жінок, дівчат ринув, відтиснув геть вершників. На конвоїрів полетіло каміння, кім'яхи землі, дерев'яне цурпалля. Кимось кинутий камінь влучив у голову коневі. Кінь рвонув, став дибки, вершник випав із сідла. Вчувся крик, зчинилася метушня.

Раптом пролунали постріли. Конвоїри з оголеними шаблями, з піками насували на безоружний людський натовп.

З візка, розтявши косу, силоміць зняли Христю.

— Гони коней!

— Гони скоріше! — кричали вершники.

Погрозливі вигуки, лемент заглушили постріли. Коні рвонули. Збита курява заповнила вулицю і вкрила сивою пеленою збуджений натовп.

За селом, на повороті дороги, біля дубового гаю, загін вершників раптово повернув назад, помчав вулицями селища до панського двору, напевне, втихомирювати бунтівливих ясенівців. Візок супроводжували лише два конвоїри та кучер, щупленький білявий хлопчина.

Головатий на певній відстані їхав за возом. Коли побачив двох вершників, у понизовця блиснула думка — спробувати звільнити отого Лащового, з яким йому так і не вдалося поговорити.

Завернув до двору Тимоша. Скоро зібрався в дорогу. Коня провів рідколіссям і опинився попереду візка. Задум понизовця був дуже простий, хоча й ризикований: зненацька напасти на конвоїрів і звільнити закутого. Ще в Ясеновому, коли вирушали в дорогу, Гордій, придивляючись до тих двох на неосідланих конях, визначив, що ті посіпаки не сміливого десятка. Якщо ж вони вчинять опір, тоді заговорять пістолі.

Весь час Головатий їхав попереду. На поворотах чи на роздоріжжі, ховаючись від стороннього ока, стежив, куди звертає візок, і остаточно впевнився: Семенка везуть до городка Тора. І, напевне, до фортеці.

Степ змінився на ріденькі переліскові смуги, які поступово переходили в суцільні соснові та дубові гаї.

Городок Тор уже був недалеко, за пасмами пригорків.

Дорога перетинала дрімучий ліс. Понизовець вибрав зручне для нападу місце і засів. Наготував пістолі, ятагана почепив з правого боку, напохваті.

Учувся тупіт копит. Вразило, чому так гулко. Заторохтів візок. Головатий підвівся, став за грубезною ялиною і застиг в напруженому чеканні. Сторопів від несподіванки: візок супроводжував цілий загін.

Від раптової злості майнула спокуслива думка: вцілити переднього, у зеленому, вигаптуваному срібними шнурками кунтуші, обвішаному пістолями, — мабуть, старшого в загоні.

Холодна розсудливість, обачність взяли гору.

Не поспішаючи, Головатий вивів коня з низини, де той випався, і, вже їдучи позаду, стежив. Конвоїри і візок завернули до

центру городка, де солеварні і фортеця. Гордій пришпорив коня, виїхав на дорогу, яка вела до козацького селища Маяки.

Насувалася ніч. Сутінки заворожували степ, гаї. В небесній оболоні привітно замиготіла, ніби тільки-но оновлена, чиста вечорова зоря.

Головатий ні на що не звертав уваги. Поспішав у гостину та на пораду до свого давнього побратима Петра Скалиги. Їхав сповнений роздумів про звідане ним за останні дні, про те, що нібито і не згайнував даремно часу, але й того, чого хотілося, чого шукав, поки що не знайшов.

Гордій причинив сінешні двері, навпомацки пробрався праворуч і опинився у наповненій тьмяним місячним сяйвом світлиці. Покликав господаря — ніхто не обізався. Повертаючись до сіней, навмисне грюкнув дверима.

— А який там біс вештається? — почулося знадвору.

З-під повітки, наповненої сіном, вийшов господар, Петро Скалига.

— Ти, Гордію? — запитав спокійно, неквапливо, сливе байдуже, ніби знав, що той саме оце прийде, і, обтрушуючи одяг від чіпких пирію та типчаку, пішов назустріч гостеві.

Вітаючись, не чоломкались, а торкались плеча один одного, і чулось коротке, глухувате:

— Отак!

— Еге ж, отак!

— Стережись!..

— Маєш!..

— Ти ждеш його на маковія, а він — коли сніг повіє, — з легким докором мовив господар. — Друзяка, як з лободи ломака.

Посідали на дуплястій вербовій колоді, що правила за призьбу.

— Ти, Гордію, нівроку ще, слава богу, сторчак! — відсапуючись, зауважив Скалига.

— Та ще через перелаз, а можу й через тин, — відповів Головатий.

— А мені, мабуть, уже рясту не топтати, — спокійно, як про щось звичайне, сказав господар. — Відтопталося...

— Отаке верзеш, — заперечив Гордій, окинувши пильним поглядом високу, згорблену, висріблену місяцем постать — білі на очкурі штани, біла сорочка, біле на голові волосся і такі ж білі, звисаючі донизу вуса. Таким він був і чотири роки тому, коли розлучилися.

Зринуло, як уперше познайомились...

Того дня Гордій за влучне стріляння одержав як нагороду від понизовця Небаби пістоля. З гуртом своїх друзів-уманців він

завітав до сусіднього січового куреня. На майдані, в колі козаків, один цибатий білоголовий молодик, вихиляючись, пританцювуючи, оповідав щось дуже смішне.

— Здоров'я сусідам! — привітались уманці.

— Спасибі.

— Кланялись Оверко та Івась!..

— Тим же києм і вас!..

Тут всі давно уже один одного знали.

— А це хто такий? — запитав цибатий про Гордія.

— Твій, Петре, земляк, — відповіли уманці.

Цибатий вдавано набундючився, випнув живота, надув щоки і взявся в боки.

— Не знав, не відав, — проказав нарочито повільно низьким голосом, — що у мене є й такі земляки-сопляки.

Гордій скипів, розмахнувся й затопив в обличчя зухвальця. Петро гепнув на землю, але в ту ж мить, ніби підкинутий пружиною, схопився, кинувся на Гордія. Вони вчепились за барки, потім вхопили один одного в обійми.

— Розбороніть!

— Розчепіть їх! — почувлися тривожні голоси.

Серед січового товариства суворо каралась будь-яка бійка чи сварка.

— Чоломкайтесь!

— Чоломкайтесь, сучі діти! — вигукнув, нагодившись на ту катавасію, сивовусий Небаба. Петро, заюшений, криво посміхаючись і мружачи ліве підбите око, першим почав миритися з Гордієм.

Увечері вони сиділи над дніпровною водою, згадували: Гордій — свою Рубайку, Петро — рідну Торговицю.

Звірялись один одному, мріяли про лицарські вчинки, вигривали наміри зібрати гурт таких, як самі, сміливців, заскочити у ті рідні краї і добре провчити панів та недоляшків.

З роками дружба не згасала. Гордій (після смерті Івана Сірка та коли було ушкоджено руку) осів на Вовчій в козачому зимівнику в Кам'янці; ходив на Дон з чумацькими валками; допомагав чим міг бідній сіромі. Ота волелюбність завела його і на береги Сіверського Дінця до загонів Кіндрата Булавіна.

У тих повстанських загонах був і Петро Скалига. Після поразки під Тором Петро повернувся на Січ. А там розбрат, не розбереш — хто куди... Петро довго не роздумував, пішов бити короля Карла. На милиці, із шведською кулею в носі і з царською відзнакою за Полтавську баталію дошкандибав Скалига до Дінця, до селища Маяки...

— Відтоптався...

— Ото зарядив: ку-ку та й ку-ку.

— Та воно правда,— погодився господар.— Що на душі, те й на язиці. І нікому пожалітися... А ти, Гордію, у веремії, в бучу ще лізеш? — запитав раптом, міняючи тему розмови.

— В думках та ще, буває, у сні,— признався Головатий. Вимовив глухо, здавалось, неохоче, але щиро, з затаєним сумом. І, помовчавши: — Отак, в гостину до тебе завітав. І за порадою.

— Що, опікся десь чи, може, скрізь уже скоренив неправду? — глузливо прискалюючи ліве око, запитав Скалига.

— Прощаюся,— твердо вимовив Головатий.— Прощаюся — і на Правобережжя.

— Потягнуло до рідної хатоньки? — нарочито пискливо тягнув Скалига.

— А чого ж, заведу бджілок,— в тон господареві цідив Гордій,— та й буду забавлятися, як дехто забавляється отими божи-ми мухами... А гоститиму у хаті-палаці ясновельможного пана Потоцького...

Ліве око господаря уже округлилось і дивилось незмигно на гостя.

— Побував я у церкві, у склепі,— почав спроквола Гордій.— Навідався...

— Перевірив? — насмішкуватий тон господаря змінився на схвильований. Він підвівся, ступив кілька кроків сюди-туди, сів на колоду, ближче до гостя.— І що ж? — нетерпляче запитав.

— Казан, як був, повний,— спроквола вів Головатий.— І все інше теж на своєму місці. Дещо, мабуть, тільки заіржавіло... Всі оці дні, Петре, шукав я того, хто б кресав іскри із свого серця та серцець людей...

— З тих, що колись разом з нами кресали, є ще, здається, дужі,— підказав Скалига.

— З декотрими зустрічався,— відповів Гордій.— Та про те, що бачив, не хочеться навіть згадувати. Один став жмикрутом, той горшки ліпить, того заарканено кріпаком. А одного молодого, кажуть, полум'яного у мене з-під самого носа вихопили. Говорили, є ще відважні, але, признаюсь, тих не бачив. Хоча, брешу, бачив: козаківну в запасці. Така, напевне, могла б заткнути за пояс і козарлюгу. Жалкую, що не довелося дізнатися, чия вона дочка. Отак...— закінчив невесело.

— Отак, Петре,— знову почав, помовчавши.— Не тільки достойного на «святе діло», а навіть нікому передати ось ці пістолі, що ношу в саквах. Хіба отій, що в запасці, Христі...

— Христі, кажеш? — перепитав Скалига.— Якщо в Ясеновому, то це дочка Калача, побратима Семена Драного. Були,

як мовиться, нерозливвода. І загинули, б'ючись пліч-о-пліч. А Христя ота — в батька, не з боязких.

Гордій мовчав.

— Скільки весен і зим, як ти, Головатенко, не був у цих краях? — запитав Скалига.

— Чотири, — відповів Гордій.

— А скільки з отим рудошукачем, Капустіним?

— Одне літо. І осінь, — додав Головатий.

— Набігло, сказати б, і небагато, — роздумував Петро, — а подій усяких за оці літа, гай-гай!.. Скажімо, таке: бувало, бідний чолов'яга, коли йому непереливки або душа просить волі, чкурне з маєтку сюди, в Дикопілля. А тут, у степах, як у море пірнув...

— Було, — ствердив Гордій.

— А тепер, — наголосив твердо Скалига, — за указами, дарчими грамотами від самого царя його наближені і тут прибирають до рук землю і людей.

— Не вспоминай при мені, — просив Гордій, — отого осоружного царя. Це він вхопив пазуристу, пошматував, роздав своїм вельможним все, що було біля Дніпра, Слобожанщину і вже роздаровує Дикопілля.

— Отож і я кажу, — вів свою думку господар. — Повсюдно запроваджується панщина. Розгулявся канчук. До того ж чоловік, бувало, втікав з насидженого місця сам чи з гуртом таких же сіромах, а зараз людей гоном гонять, як бидло, з одного місця на друге. І вкорінюють, де хочуть. Я, ти та ще такі, як ми, кресали іскри проти царя, князів, воєвод, проти того коверзуна, крутія, кошового отамана Кості Гордієнка, проти гетьмана Мазепи та всякої хапкої старшини. А зараз ті іскри ледве-ледве тліють... Люди стають якісь дрібненькі душею. Іноді навіть думаєш: для кого кресав оті іскри?

— Ти, Петре, оце, як той тхір, підпускаєш вонючого духу, — дошкульно кинув Головатий.

— Як тхір?! — образився Скалига. — Тьху!..

— Не думаю, що ти страхополох, — не здавався Гордій, підводячись. — А от почав верзти дурниці. Не знаю, як хто, а я вірю у «святе діло». З пістоля Івана Сірка, хай йому покійно буде в могилі, рука Головатого за волю сіроми не схибить!

— А я, — теж підводячись, мовив Скалига, — пильную бджолу. То до моїх вуликів приходять добрі люди. І коли, буває, горять маєтки вельможних, то і я дечим причетний до того...

— От і висповідались, — сказав Гордій.

Аж тепер мала починатися між ними задушевна розмова.

Вечеряли під повіткою. Господар простелив килимок, на ньому — рушника. Приніс всяких наїдків. Від чарки Гордій відмо-

вився. Не покуштував ні в'яленого чабака, ні смаженої качки, ні коржів з маком. Пожував хліба з цибулею і запив кислим молоком. Те ж саме вживав і господар.

Їли мовчки, не поспішаючи. Так призвичаїли їх ще з юних літ.

Гроза насувалась із-за Дінця. Чорні кучугури хмар відразу поглинули надщерблений місяць. Війнув холодний рвучкий вітер, заграв у діброві басовитим гудінням. Десь за Дінцем розкряла півнеба блискавка. Ніби неохоче, спроквола, ліниво прокотилося туге гримотіння. Блискавки частішали, рвали чорну низьку запону, на мить освітлювали сивіюче звивисте хмариння. Гриміло все ближче і ближче. Упали перші краплі. Дощ припустив і вщух, ніби лякав або ж роздумував — іти чи не йти. А потім залопотів і полився без упину.

Крізь скажений посвист вітру, гуркотняву грому і періщення дощу раптово вчувся людський голос. На подвір'я з густої водяної круговерті з'явилася постать. Вона, хитаючись, ішла... зупинялася...

— Прямуй сюди! Під повітку! — майже разом прокричали Скалига і Головатий.

Постать шарпнулася на голоси. Порив вітру шугнув, ударив зливою. Постать хитнулася і мов підкошена впала.

Головатий і Скалига, як були, вибігли на подвір'я.

— Ви, діду Петре? — почулося зраділе. — Спасибі. Не турбуйтеся. Я сама.

Голос дівчини видався Головатому знайомим.

— Я до вас, дідусю. До вас, з тяжким горем, — додала дівчина, викручуючи мокрі обтяті коси.

— Говори сміливо, Христе, цей дядько — свій чоловік.

«Христя, наречена Семенка...» В уяві Гордія постало: візок, постать парубка з завихреним білявим чубом. На руках дибіці. Поряд юнака дівчина...

— Говори, що там у тебе... — нагадав господар.

— Семенко у Торі в острозі, — вимовила на диво спокійно Христя. — Минулої ночі вони налякали ясенівського пана...

Христя оповідала, як везли парубка, як збунтувалися ясенівці. Головатий не дослухався. Він знав більше, міг би розказати про свою невдачу спробу звільнити того Семенка.

— А солевара Григора зараз у Бахмуті немає, — повідомила Христя. — Тільки Яким, Григир поїхав...

— Знаю. В дорозі, — сказав Скалига. — А з тим паном можна було б заждати, — ніби роздумував сам з собою. — Та якщо

сталося, то вже нічим не зарадиш. Семенка треба виручати. Ось що,— уже звернувся до Христі,— ступай, дочко, до хати, там на жердці знайдеш одяг онуки. Перевдягнися в сухе, відпочинь — і гайда до Тора. Відшукаєш хату ченця Якова, його ще там знають як чаклуна. Знайдеш, його хата поблизу фортеці. Розкажеш старому все, що сталося, і попросиш від себе та й від мене, хай довідається, куди саме запроторили парубка. Це важливо знати. А тоді подумаємо, що нам робити.— В дорогу, Христе,— радив Скалига,— вирушай на світанку. Вітрище і дощ, треба гадати, ранком втихомиряться. Іди відпочивай.

Христя обхопила голову руками, метнулася і зникла в хаті.

Скалига, закотивши штани, накинув на голову ворочком мішок, пішов босоніж до пасіки. Повернувся не скоро. Затьопаний, мокрий, але задоволений.

— Вулики як вкопані. Не пошкодило,— говорив сам із собою.— Діло таке,— уже звертався до гостя,— треба попередити того бахмутського солевара Григора про небезпеку. А то, може, і йому простелеться дорога до Торської фортеці.

— От і є причина зустрітися,— сказав Гордій,— кутаючись в кирею і простягаючись на сіні.— А солевар той, як виявляється, не стоїть осторонь боротьби.

— Навіть, скажу тобі, стоїть дуже близько,— запевнив Скалига.— Якщо ти, Гордію, доберешся щасливо до нашої Синюхи,— уже крізь сон, але виразно чує Головатий голбс Петра, який улігся поряд,— то на тому торговицькому березі, отам, де річка круто повертає на південь, біля самої води хата... пізнаєш по кам'яному підмурку. Та ще прикмета: з причільної сторони груша, висока, крислата. Грушки невеликі, кругленькі, червонобокі, а солодкі... Особливо коли влечаться. Та ще там невеликий вишняк. Зайдеш до хати, вклонишся тим, хто там зараз живе. А якщо пусто, вклонися тому місцю, від мене вклонися...

Слова глушить дощ, розвіває вітер. А старий говорить і говорить...

Надійшов похмурий світанок. Набухла від дощу земля німувала. Рівнини перетворилися на широкі мілкі озера. З низин тягнуло задухою перетлілої трави, намумом.

Перед повіткою, де, ще не прочумавшись, лежали Скалига і Головатий, з'явилася Христя.

«Ти що, дівко, чи не здуріла, в таку негоду всю ніч мандрувати»,— хотів дорікнути господар, та тільки вимовив здивовано:

— Була?

— Була! — поспішила відповісти Христя.— Запроторили у башту.

— Іди в хату. Відпочивай,— звелів Скалига.— Я буду думати. Іди!

Христя повільно рушила подвір'ям і, вже взявшись за клямку дверей, обернулася, сказала:

— Він у третій башті, що навпроти хати дідуса чаклуна. І зникла в сінях...

На подвір'ї з'явився Захарко, дуже схожий на татарчука хлопець. У руках тримав великий лук, а на чересі — сагайдак, наповнений опереними стрілами. Скалига показав йому на зелене верховіття високої сосни. Захарко пустив стрілу. Верховіття захиталося. Друга стріла надломила гілку.

Скалига виніс із комірчини тонке і вузьке лезо ножа, запитав, чи стріла донесла б його на таку, як ота сосна, височину.

— Допесе і влучить,— запевнив Захарко.

Головатий розумів: Петро задумав послати ножа в'язневі через заготоване віконце башти.

— А може, спробувати звільнити з допомогою когось із сторожі...— налякнув Гордій.

— Я теж про це думаю,— сказав Скалига.— А ти, Гордію, коли зустрінешся з Шагрієм, то вже разом навідайтесь до торського чаклуна Якова Щербини. Нам треба діяти спільно і не гаючись.

Головатий висипав з потаємної кишеньки решту золотих і срібних кружалець — на звільнення в'язня, попрощався і поспішив до Бахмута.

Не доїжджаючи городка, звернув на дорогу, яка вела до хутора Зеленого. Тою дорогою мав вертати з чорним камінням Григій Шагрій.

Візок із в'язнем в супроводі вершників-конвоїрів та сторожів в'їхав на подвір'я фортеці. Семенка зсадили на землю.

Рухатись у дибах він не міг. Довелося знімати з ніг важкі колоди.

— Та вже заодно збили б і з рук. Не втечу ж,— попросив хлопець, озираючи вузьке, затиснуте високими кам'яними мурами дворище.

На прохання не зважили.

Семенко турнув звільненими ногами колодки, випростався і рішуче закрокував до воза з наміром розбити об полудрабок дибиці. Але його перехопили, взяли під руки й повели.

Зайшли у вузький, з низькими дерев'яними східцями, які вели вгору, темний коридор. Нарешті зупинилися, відімкнули двері і пхнули в невелику, збиту у зруб з дубових колод комірчину. Непривітно, темнуватого. Денне тьмяне світло сіялось крізь вузький проріз-дучку. Воно, здавалося, розганяло по кутках густий морок, і саме з ним у хижку вливалася ядуча задуха.

З рук в'язня зняли дибичі, зате ноги забили в колоди, прикуті ланцюгом до одвірка окованих залізом дверей. Можна було сісти, лягти, перевернутися з боку на бік, навіть підвестися і ступити один-два кроки, але не добратись до прорізу-дучки.

Оговтавшись, Семенко уважно оглянув комірчину. Дучка привертала особливу увагу.

«Коли б збити з ніг дибичі,— майнуло заманливе,— то боком, хай з натугою, а можна було б протиснутись, але ж голими руками дубові колоди не роздовбаєш».

Семенко через силу підповз до дверей з наміром оглянути, може, десь знайде щілину або ж спробує навалитись плечима. Але оглянути не довелося. Вчувся скрегіт залізного засува чи замків. Двері відчинилися, до комірчини увійшов з ціпком у руках кремезний, не молодий, але й не старий, повновидо-рум'яний чоловік. Старенька чумарка, на голові підпалений сонцем бриль, сині виляні штани, стоптані, запорошені постолі — все говорило про те, що чоловік відміряв не одну верству дороги, доки сюди добився. Але як він опинився тут, у башті? І чого йому треба?

— Здоров, хлопче! — скидаючи бриля, привітався рум'яновидий.

— Здорові були і ви, дядьку,— відповів чемно Семенко.

— А чого це тебе, небоже, сюди запроторено? — здивувався гість.— Молодий, здоровий, тобі б оце вправлятися з ціпом чи заступом або в полі орати, а тебе, ніби злодюгу, завели до фортеці, замкнули у вежі. Та ще й, бачу, розписали, покромсали, сучі діти? Он які басамани на лиці, на плечах закривавили. От нелюди!..— Гість забідкався, заойкав, аж скривився.— Я, хлопче, тутешній, торський,— крокуючи-тупцюючи, уже трохи спокійніше продовжував дядьку,— а раніше, правда, це було давненько, проживав у Ясеновому. Знав твого батечка, царство йому небесне, еге ж, знав, та й матір знаю. Лащові. Та оце довідався, молодого Лащового, їхню дитину, Семенка, привезли до Торської фортеці, кажуть, лиходій, щось накоїв... Згадав я, хлопче, твоїх рідних,— добрих, порядних людей,— та й думаю: увірву часинку, піду провідаю, свій же, сказати б, чоловік, дізнаюся та, може, чим і допоможу, бо ж я, признаюся щиро, маю тут руку, знайомий із сторожею, та й з тими, в яких кінці на волю чи в неволю... А поки що підкріпися, друже, ось хлібець, сальце, підкріпися...

Дядько поклав біля Семенка полотняний ворочок із їжею, підійшов до прорізу-бійниці, встромив у отвір голову, глянув.

— Височенько,— мовив ніби сам собі, височенько запроторено, хай йому біс! Оце згадав,— звертаючись до в'язня,— пішла така чутка, ніби минулої ночі у тому Ясеновому добре віддухопелили, чи навіть прибили до смерті, тамтешнього дідича. Чи ж так?..

— Не знаю. Не чув,— відповів байдуже Семенко.

— Та не будь таким непривітним, відлюдком,— образився гість.— Кому-кому, а мені, друже, ти можеш сміливо звіритись. Я не чужий, не ворог...— І посміхаючись, понизивши голос, довірливо: — Кажуть, дідич той, Синько, чи як його, пізнав тебе... Та це, Семенку, любий, не так уже й важливо, можна викрутитись. Добре, їй-богу, добре, що ти не признався отим посіпакам. Діло поведемо удвох. Викрутимося. А дідич той, мабуть, таки добре в'ївся людям у печінки, коли проти нього ремствують і такого страху йому нагнали... Одні кажуть, тої ночі отих, що наганяли, було троє, а інші — ніби чоловік півста ловило пана та м'яло. А скільки ж насправді?..

В'язень мовчав.

— Хто-хто, а ти повинен знати про ту катавасію,— уже вимогливо прискіпався гість.— Хай безневинно тебе ув'язнили, але ж не викручуйся, тієї минулої ночі ти був у Ясеновому?

— У Бахмуті,— заперечив Семенко, намагаючись сісти навпочіпки.

— Брешеш! — скипів дядько, оперіщив хлопця палицею, потім вихопив з-під поли ремінний, з прикріпленим на кінці залізним обрубком нагай і одним коротким, рішучим ударом розсік вухо, щоку аж до підборіддя. Семенко обома руками прикрив очі, хитнувся, упав. Удари канчука падали на плечі, руки, ноги.

— Вас було троє! Троє!.. Хто вони?.. Хто вони?..— за кожним ударом злітало грізне, вимогливе. Голос заповнив комірчину, слова обривалися, то знову злітали, високі, скажено-верескливі. Потім голос почав віддалятися і зовсім затих, зникло і мерехтливе світло...

До свідомості в'язень прийшов розбурканий гримотінням. Крізь бійницю вривався гуркіт, шумливе періщення дощу. Подихи вогкуватого вітру остуджували комірчину, але не гасили спраги, яка нестерпно діймала. Семенко дослухався до шуму, до безперервного дзюрчання, і в напружливій уяві бачив перед собою кипучо-грайливі потоки... Здавалось, вода поблизу, підступає і ніяк чомусь не хлюпне ближче, все тіло проймає палючий вогонь — до нестями хочеться закропитися хоча б краплиною цілющої вологи.

Вітрові хвилі заносять у проріз дощові бризки, він намагається вловити їх спрагливими губами, до нього вони не долітають.

Руки намацали колоду, ланцюг, залізо було холодніше, ніж дерево. Але як його дістати?.. Семенко ліг боком, скоцюрбився, рукою вхопив ногу, підтягнув, прищав устами до терпкого залізного кільця й застиг.

Крізь забуття-дрімоту він нараз уловив якийсь брязкіт, ніби щось вдарилося об стіну і в ту ж мить упало на підлогу. А може, здалося?.. Оглянув стелю, стіни, зирнув на дучку. В отвір проникали рапкові промені сонця, били навскісно, досягали дверей, грайливою райдугою відбивались на краєчку одвірка, широким пасмом стелилися по підлозі. І раптом Семенко побачив у тій світлій смузі довгу дерев'яну стрілу з залізним наконечником-пожем.

З завмиранням серця, прислухаючись, чи, бува, хто сюди не наближається, хлопець, зібравшись з силою, рвонувся до стріли. Гримнула диба, задзеленчав ланцюг, ноги у щиколотках проїняла нестерпно пекуча ломота. Проте він лише торкнувся вказівним пальцем тонкої кленової палички, навіть зрушив її з місця, але не більше.

Украй знеможений, перепочиваючи, Семенко ні на мить не відривав погляду від деревини з залізним наконечником, міряв очима відстань: якихось, може, кілька вершків — і він вхопить той порятунок. І — воля!..

Коли, напружившись, рвонувся іще раз, рука, здавалося, зламалася чи вивернулася в суглобі плеча, пальці зсудомило. Лежав навznak, безсилий; тіло, проїняте тупим болем, дерев'яніло, хилило на сон чи втрачав свідомість, але він вирішив не здаватися, і вирувала тільки єдина думка, рішуча, вперта: перепочити, зібратися з силою і знову... Він мусить дістати, мусить...

— Еге-ге-ге!..

— Оце так дивина!..— почувися майже разом пискливий голос уже знайомого червонопикого дядька й інший, грубіший.

— Не дістав!

— Еге ж, щеня!

— А докинув же хтось...

— Знайшлися, бач, такі, що турбуються, вболівають.

— Знайшлися, сучі діти!

— Гей, ти, розбишако! — червонопикий з розмаху вдарив в'язня під бік ногою, повернув його навznak.

Над Семенком стояли двоє в одязі козаків Ізюмського слободського полку: у сірих коротких свитках, підперезаних шерстяними поясами, широкі сині штани звисали над халявами чобіт, в руках нагаї.

— Хто вони, твої спільники?

— Хто вони?

— Говори, з ким був у Синька?

— Говори, собако! — викрикували обидва і оскаженіло били ногами, нагаями.

Опритомнів, коли волокли вниз. Дерев'яна колодка билася об круті східці, але болю в заціпенілих ногах Семенко вже не відчував.

Внизу, біля льоху-склепіння, почув:

— І цього до того гурту?..

— До того, що відправимо до Ізюма, до фортеці.

Відчинили двері, кинули на щось мультке, холодне. Хотілося глянути, куди ж він потрапив, але не міг розкрити залиті кров'ю повіки.

* * *

На стінах, жердках просторої світлиці висіло безліч пучків духмяного любистку, м'яти, кануперу, материнки, пагінястого донника, сивого полину, вічнозеленої омели, ялини, кетяги калини, модрини. І тут же: сніпки пшениці, проса, вівса, гречки — все, що родить у полі, росте на городі. Пахощі переповнювали кімнату. Їхній солодкуватий дух бив у передпокій, сіни, аж надвір.

Старий Яків у сірих, грубого полотна штанях, у білій, з мережкою на рукавах сорочці лежав випростаний на низькій, дерев'яній, вимощеній татарським зіллям та полином примістці. На диво густе біле волосся розпатлане, срібляста борода спадала на груди, очі прикривали зморшкуваті повіки.

— На яких саме словах ми, Арсенку, зупинилися? — запитав старий.

— На соляних шляхах.

— А як воно там...

— Стародавній «соляний шлях» брав свій початок від Дніпра, пролягав степом на південь до Чорного моря, вів на схід, — читав Арсенко. — Та ще «соляний шлях» починався з Карпатських гір і тягнувся до Київської Русі. А шлях «муравський» виникав із глибини України і йшов до Криму, Азовського моря, завертав на північ, вів до Калуги, Москви. Шляхи довгі-предовгі. Люди говорили загадково: «Лежить Гася — простяглася: як устане — до неба достане». «Кальміуська сакма» — шлях, яким виривалися з Криму татарські орди, — уповільнив читання Арсенко, — і плюндрували землі слов'ян — людей забирали в неволю, грабували чумацькі валки з крамом...

— Про шляхи, мабуть, доволі, — роздумуючи, мовив старий. — А до написаного додай таке: «У віки XV та XVI сіль на Україну

ішла з поліської Велички, Перемишля, Галича та Криму». У тих Величківських копальнях побував і я. Та про це, хлопче, не вписуй, кому воно потрібно. Побував я там після того, як варив ту сіль у Соловецькому монастирі. У тому монастирі я і почув говорене ігуменом Зосимою: «Дров множество секущи готовлях, и воду от моря черпяху и тако соль варяху торжникам на куплю».

Сонячний зайчик продерся крізь листя вишні і почав бавитись на долівці.

— Сонце на полудень,— сказав, обриваючи свою оповідь, старий.— Давай, Арсене, перепочинемо. Я подумаю, що ми будемо з тобою вписувати далі, та, може, й подрімаю трохи. А ти погуляй, збігай до озера, покупайся. Назбирай у садку груш та яблук. Катай...

Старий зручніше вмоствився і заплющив очі.

Арсенко побував у садку, але швидко вернувся до хати. Тихцем, скрадаючись, позирнув на сонного чи задуманого старого, пройшов до столу, сів на те ж місце, на якому тільки що сидів, узяв до рук не відому йому, написану самим Яковом Щербиною книгу, розкрив і почав тихенько читати.

«Ординці напали на світанку. Хутір наповнився стугонінням, жахними криками, вогнем. Хату Щербини татари обложили з усіх сторін. Намагалися підпалити — не горіла. Вночі пройшла злива — солом'яна покрівля намокла. Татарва била дерев'яними таранами в стіни, двері. Усе двигтіло, але не піддавалося. Нападники лізли у вікна. Але в отворах стояли батько, мати, мій старший брат Степан і я.

Розхитана хата ходила ходором. Впали причільна стіна і половина стелі. Під ними навіки полягли батько з матір'ю. Я і Степан билися з татарвою ще в сінях, потім на подвір'ї. Нараз мені на голову упало щось важке, пекуче. Коли прочумався, розплющив очі, мене, заарканеного, зв'язаного, тягли з двору.

Востаннє я бачив зруйновану, задимлену хату, біля призьби з затиснутими в руках вилами мертвого брата.

Татарський чамбул рухався на південь. Щоб уникнути зустрічі з можливою погонею, вони пробиралися ярками, долинами.

Мені здавалося, що я не витримаю тих мук. Боліли розбиті, скривавлені ноги, набрякли зв'язані сирицею руки. Хотілося упасти на землю і хоч на мить перепочити, а татари гнали і гнали — поспішали до свого надійного захистку, за Перекоп.

Невільників було розбито на групи по десять-п'ятнадцять чоловік, кожний із зв'язаними за спиною руками. Перед мене йшов молодий, чорноволосий чоловік із сусіднього села, позаду — наш хутірський парубок Іван.

Однієї ночі розгулялася гроза. Небо краяли блискавки, раз по раз гримотіло. Лив і лив дощ. Татари поховалися під свої вивернуті кожухи, а невільники, як були — босі, голі чи в якому дранті, лежали на землі в грязюці.

— Не ховай руки. Мочи сирицю. Мочи...— почув я голос Івана.

Коли сириця намокла, він зручно примостився й почав гризти вузли. Руки звільнилися.

— Гризи на моїх руках,— сказав Іван.

А я не міг навіть розкрити рота, поворухнути губами. Вони розпухли, запеклися кров'ю, як і все моє лице.

— Відсторонися,— наказали мені.

Я відсторонився.

Вузли на руках один одному гризли Іван і чорноволосий.

Грозова злива потроху вщухала. Треба було поспішати зникнути з табору. В одного дядька в кишені знайшовся уламок підіска. Гостряком перерізали мотуззя, вузли. Сусід допомагав сусідові. Звільнилися десятків чотири невільників. Люди почали розповзатися. Татари помітили. Зчинилась метушня, галас.

Іван і я відповзали з табору у напрямі стриножених коней. Тим же уламком підіска розрізали волос'яні пута. Не було сідел, обротів. Коні не хотіли відлучатися від табуна, але ми їх відлучили і помчали в степ.

Спочатку щодуху мчали, подалі віддаляючись від чамбула. А коли впевнилися, що погоні немає, пустили коней чвалом.

Сонце звертало на захід. Коні потомилися. Вирішили попасти та й самим пошукати якогось споживку. Нічого не знаходили, крім трави. Навколо, куди не глянь, безкрай степ.

— Я буду пробиратися до свого хутора,— сказав Іван.— Мати моя, напевно, жива...

Мене дома ніхто не чекав.

Ми попрощалися з Іваном, як брати, що розлучаються навіки.

Не один день, не одну ніч я провів на самоті в степу, в лісових хащах.

Неподалік від городка Ізюма вирішив перебратися на східний берег Сіверського Дінця. А берег крутий, не спустишся. Поїхав далі і потрапив на переправу.

Два чоловіки у чорних, довгих, як у попа рясах, свитках перестріли і, не питаючи, хто я, звідкіля, куди моя дорога, стягли з коня, скрутили руки і прив'язали до стовпа. У мої щирі оповіді про татарський наскок, про загибель моїх рідних і про те, як я опинився тут, не повірили. Сказали, що я все вигдавав, що я злодій, украв коня з їхнього монастирського табуна і гріх повинен спокутувати.

Мене замкнули до великої клуні. І там від світання до смерку я перебирав вовну, розпушував, вибирав реп'яхи, всяке сміття. Я зовсім занидів, і мені дозволили копати город, рубати дрова. А глибокої осені, коли були впевнені, що напівголий, босий невільник нікуди не втече, мене забрали до монастиря прислужувати старому ченцеві.

Одного зимового дня сталося дивне. Я розтопив грубку, підмів, як годиться, келію і сів до столика, на якому лежала розкрита книга, й почав читати. Вимовляв тихо, протяжливо, часом скоромовкою, голосніше, так, як ото читав старий чернець Ієронім. Начитавшись досхочу, підвівся з ослона, озирнувся, а за плечима стоїть з широко виряченими очима старий чернець.

— Ти грамотний? — запитав він здивовано.

— Ні.

— Як же ти читаєш?..

— Отак. Як чув.

— Ану повтори.

Я почав читати, навіть не дивлячись у книгу.

— Диво! — сказав, хрестячись, Ієронім.

— Я можу прочитати і те, що ви читали учора.

— Те, що учора?

— Уранці і ввечері.

І я почав читати.

Чернець остовпів. З острахом дивився на мене, хрестився й сопів. Потім крутнувся і тихцем вийшов з келії.

Я поворушив у грубці, почав збиратися по воду. До келії набилося повно ченців. Я читав їм навіть ті молитви, які чув минулої неділі у монастирській церкві.

— Феномен! Феномен! — почув не зрозуміле мені слово.

Того дня мене відвели до ігумена. Владиці я читав не тільки молитви, а й казки, яких знав чимало.

Відтоді мене почали вчити читати й писати по-справжньому.

За рік-півтора я не тільки читав, а й малював візерунчасті букви, переписував з книг, знав добре лічбу і навчився латині.

Мене возили до Москви. Там у монастирях я переписував усякі казання, притчі, життя святих, історії, потрібні монастиреві, і вчився сам.

На третій рік мого перебування у Святих горах на Дінці я та ще два ченці виїхали в далеку подорож до Києва. У тамтешніх монастирях, у Лаврі, ми мали списувати книги.

Іхали землею Слобідської України, вважай, — пустинною землею. Люди купчилися біля городків, де був захисток, — фортеця. Бо ж сюди, аж до Сіверського Дінця, до Осколу і далі, навально набігали кримські ординці, пустошили, брали ясир. Негусто було

людей і в полтавському краю. Сюди теж дотягалася татарська рука. Та ще забігали сюди загони бундючних польських магнатів. Не гребував пожитися чужим добром і свій, доморослий старшина, полковник чи якийсь осавула.

До Києва ми не доїхали.

Біля якогось села нас перестріли кілька верхівців при зброї. З одягу не розбереш, хто такі. У свитках, кунтушах.

Візок з кіньми і все, що було у візку, забрали. Ченців теж кудись погнали. А мене замкнули до дерев'яної комори.

Тої ж ночі мене перевезли через Дніпро і долучили до гурту молодих, як на підбір, здорових хлопців.

Всіх посадовили на коней, прив'язали до сідел і під наглядом озброєних вершників погнали невідомо куди.

Їхали день і ніч. За кілька діб опинилися в передгір'ї Карпат. Нас опустили в глибоке підземелля. Як згодом я довідався, у Величківські соляні копальні.

Робота моя була простою: виносити коробки з сіллю до верхньої галереї. Тяжкий (на чотири пуди) короб здіймав на плечі і по крутих східцях простував нагору. І так день при дні: без перепочинку, під наглядом пригінчих.

Минали дні. Тяжкі. Я перестав їх лічити. Навіть не знав, коли мінялося світло на темряву, а темрява — на світло. Бо жив у підземеллі.

Одного разу, спускаючись донизу, я звернув у бічний прохід-галерею. Довго блукав. Нарешті вдалині ніби почало розвиднятися. Ще трохи пройшов — і перед очима відкрилася велика лискучо-зеленава світлиця. Попід стінами стояли витесані із зеленої солі, як із мармуру, дивовижні велетні і підпирали плечима стелю. Східці повели нижче у глибіню, до ще більшої, наповненої рожевим сяйвом світлиці. Звідси починався рівний і довгий перехід. Перехід той розширився і раптом став вулицею. Праворуч і ліворуч громадилися то в рожевому, то зеленовому сяйві палаци, бапти, костьоли — з солі. Назустріч і поряд мене йшли люди. Дуже бліді, в лахмітті. Чулися польська, російська, українська і татарська мови.

На майдані казкового городка мені заступили дорогу два наглядачі. Потім з'явилося іще кілька, схожих на жовнів. Підхопили мене під руки, пхнули в якийсь бічний прохід, і я поповз, ніби по ковзкому льоду. Уже внизу мене підхопили троє наглядачів. Два тримали за руки, третій заковував у залізні кайдани.

Нас, закутих у ланцюги, напівголих, а то й зовсім голих, було багато. Наглядач бив у мідне, схоже на баняк, било, ми виповзали з підземного, заповненого ганчір'ям та струхлявілою соломною загоном, набирали пригорщами з великого казана холодного рідкого

кулешу і хлебтали. Після такої їжі ми один за одним вповзали в пробиті у товщі солі нори. І там залізними молотками лупали кам'яну сіль. Мучила задуха. Очі та й усеньке тіло роз'їдали дрібні соляні скалки, порохнява. Ятрились рани.

Багато днів, тижнів, а може, й місяців я не чув людської мови, тільки удари била, удари молота.

Однієї ночі, або, краще сказати, коли ми були вкрай виснажені і лежали покотом у підземному згоні, я почув людську мову. Чоловік, який лежав поряд мене, ні до кого не звертався, говорив сам з собою:

— Ми невільники. Робоча худоба. Вони взяли наші руки, ноги. Вони вбивають у нас все людське, гасять наші чуття. Але доки ми не скорені духом, ми люди... Я і тут, у цій домовині, продовжую жити. Я і осліплий бачу сонце, зелений луг, квіти. Бачу, як он там тече звивиста річка, як верба ступила у воду і купає свої зелені коси... Я чую співи пташині — гімни коханню і славу життю. Я бачу, як ти, моя люба Ядзю, ідеш мені назустріч, облита сонцем, розквітла в коханні. Я падаю перед тобою на коліна, цілую твої руки, Ядзю. Яке щастя бути людиною... Де б ти не був, будь завжди людиною, — останні слова незнайомиць проказав латиною.

— Будь завжди людиною, — повторив я теж латиною.

Чоловік підсунувся ближче до мене, потис мені руку.

Це був молодий солекоп, але дуже виснажений, весь покритий струпами, роз'їденими сіллю.

Ми подружили, звірилися один одному. Він, Ян Кошуцький, магістр Ягелонського колегіуму. Його звинуватили в єретицтві: ніби він не так, як вимагає свята інквізиція, трактував народження пана Єзуса. До того ж він вільнодумець, вимагав збавити ціну на сіль, доводив, що мірка її коштує якийсь гріш, а з людей деруть злотий. За наказом короля Владислава, який правив Польщею ще у XV віці, тих, що звинуватили перед ясновельможним паном, і єретиків засилали до соляних копалень. Ян Кошуцький цю кару відбуває вже п'ятий рік. А з підземелля цього мало хто виходив на волю.

— Я караюся за сіль, — говорив Ян. — Я не міг мовчати, бачачи, як за неї такий же дар природи, як земля, вода, деруть безбожно з бідної людини останнє.

«Сіль — ознака непорочності».

«Друзів зустрічають з хлібом і сіллю».

«Якщо ти їв у людини сіль, будь вірним даному тобою тій людині слову».

«Сіль — добро, без неї не проживеш. Але вона і проклята: знесилює, вбиває все живе, рослинне, із-за неї були війни і чвари,

гинули люди...» Тепер я знаю, як її, ту сіль, видобувають,— мовив засмучений Кошуцький.— П'ятий рік і, мабуть, останній... Ще рік тому я міг спробувати звільнитися від цих залізних пут, вийти на волю. Міг, та побоявся, що не знайду дороги на поверхню. Зараз, коли б скинув кайдани і знайшов дорогу, ноги уже не винесуть... А ти, мій дорогий і останній друже,— радив Ян,— доки не роз'їла тебе геть сіль, може, спробував би...

— Як?! — захопився я за ті слова.

Він показав мені на соляній стіні продовгасті неглибокі насічки. Їх солекопи вирубували щодня і в такий спосіб вели лічбу днів. Сотні, тисячі тих зарубок.

З одної Ян витяг невеличку, тоненьку, вже заіржавілу пилочку. Коли і хто приніс її у це підземелля, невідомо. Але тому, хто наважувався тікати, вона була в добрій пригоді.

Я зважився тікати.

— Благословляю,— сказав магістр Кошуцький.— Хай тобі, друже, щастить.

Та після того побажання раптом став сумний і признався, що дуже тривожиться за мою долю, що місяць-півтора тому чотири молодих сміливих солекопи пішли звідси, але не вирвались на поверхню.

Ми не мали постійного місця роботи. Кожний хто де хотів, там і рубав, аби навалити визначені тобі ящики солі. Того дня ми вибрали пічки неподалік один одного. Рубали вперто, поспішали, а перепочиваючи, пиляли пилкою залізо на моїх ногах.

Нарешті з ніг злетіли кайдани. Але я не відкинув їх геть: сюди мав зайти старший наглядач. Він буде перевіряти, скільки нарубано солі, і повинен бачити на ногах оте залізяччя.

Кошуцький озирнув мене, посміхнувся, прислухався, чи поблизу немає когось стороннього, і почав, уже вкотре, наставляти, як краще пробитися підземними проходами, та повчав обережності.

Голос Яна став урочисто-схвильованим. І, здавалося, з його розпухлих, червоних повік потечуть криваві сльози.

— Будеш, друже Якубе, під небом, згадай безталанного Яна Кошуцького, пастуха, магістра, солекопа, і розкажи про нього людям. За юних років він мріяв бути другим Коперніком — прославити ойчизну. Дійшов зрілого віку, опанував науки і став на боротьбу за кращу долю бідного люду. Він умер на священній і проклятій солі. Хотів написати все, що знає про неї, і не встиг. Може, ти, Якубе, напишеш?..

Я пообіцяв.

— І якщо,— притишив голос Ян,— доля занесе тебе до мого Кракова, зайди в хатину навпроти ратушної брами. Знайдеш там

мою кохану Ядзю і, якщо вона й досі мене чекає, скажи їй, що Янек не прийде. Хай буде щаслива...— І, вже цілуючи на прощання, на диво твердо, навіть бадьоро проказав не латиною, а рідною польською мовою: — Будь завжди людиною!

— Будь завжди людиною,— повторив і я теж своєю рідною.

В затемнену штольню віддалилася його висока висхла постать, і я зостався сам.

Незабаром до комірчини, вирубаной в соляній стіні, зайшов наглядач. Я погасив каганця, підкрався і оглушив його грудкою солі. Роздягнув, зв'язав руки і ноги мотузкою. Тут він мав лежати всю ніч до ранку.

В одязі старшого наглядача, з грубезною палицею із залізним наконечником я ішов норами-переходами. З моєю появою раби-солекопи кидались врозтіч, слуги-сторожа поштиво давали мені дорогу. Куди я ішов, не відав, а спитати в когось стрічного було ризиковано. Кожен міг подумати: значна людина на промислі і не знає, куди іде,— щось, мабуть, не так.

Після довгого блукання я нарешті опинився у підземному соляному городі, як мені здавалося, уже баченому. Рідко з'являлися перехожі. Я натрапив на ту вулицю, котра вела до виходу, яким виносять коробки з сіллю. Але піти туди я не наважився. Ходив вулицями того соляного городка і не знаходив з нього виходу.

А час збігає. Спливе ніч. Уранці знайдуть зв'язаного наглядача. Він здійме тривогу, дасть знати сторожі — і мене впіймають.

А що можна вдіяти?..

Почали гаснути ліхтарі. Вулиці опустіли. Я звернув у завулок. На порозі низенької хатини сидів старий у чорному одязі. босоногий, у чорній шапці. Я підійшов до нього.

— Втікач,— сказав він.— Бачу. Втікач.

Я признався.

— Ти сміливий. Люблю сміливих,— ніби сам до себе говорив старий.— Допоможу.

Ударив глухий дзвін. Вулицями пішло відлуння. Гомін виповнив городок. Темнішало.

— Поспішімо. Незабаром світанок,— підганяв старий.

Завів до хати. Відчинив бічні двері. Війнуло вологою, холодом. Узяв до рук ліхтарика, і ми пішли вузьким проходом, в кінці якого з'явився другий старий, теж у чорному одязі. Я зрозумів, що ці діди сторожують оцей довгий коридор.

— Сміла людина,— сказав мій провідник.— Молодий. Хай іде у світ.

Двері відчинилися.

Я вклонився, щиро подякував старим, ступив через високий поріг і опинився на широкій, освітленій ліхтарями вулиці.

— Будь обережний, сину, біля брами! — почулося навздогін. Дорога вела вгору і вгору. Проїжджали вози, вантажені коробами, деревом, якимось збіжжям.

Брама була відчинена, а вози почали зупинятися. Виявилося, що по той бік брами збилося теж багато вантажних і порожніх мажар. Зчинився галас.

Я зробив відчайдушний вчинок. Піднявши вгору палицю, як це робили наглядачі, пішов сміливо до брами.

На проході стояли чотири охоронці, озброєні мечами.

— Дорогу! — крикнув я владно, змахнув палицею — дав знак, щоб рушили вози.

Валка рушила. Я ішов попереду. Якою безконечною довгою видавалася та відстань. Та ось отвір у підземелля до соляної в'язниці позаду. Воля!.. І, мов підхоплений вітром, я мчав у степовий простір. Знемігшись, упав на землю, перевернувся горілиць, жадібно вдивлявся в небо і плакав від радості. Воля!.. Схаменувшись, піймав себе на думці: досить радіти. Треба хутчій вибиратись з цих країв. А якими шляхами?

Знав тільки одне: слід іти на схід, вибиратися з гір, лісів, долати багато великих і малих річок — до рідного степового краю.

Опівдні, вкрай знеможений, я зупинився біля якогось невеликого озера. На березі знайшов кілька сухих рибин, з'їв, ледве доповз до кущів ліщини і заснув. Прокинувся перед заходом сонця. Потягло до води. Купався довго, з насолодою. Коли вийшов на берег, одіж моя зникла. Лежала тільки палиця.

Двічі обійшов навколо озера, придивлявся, прислухався — ніде нікого. Знайшов лише рибальські порвані сіті та кілька дрібних сухих рибинок.

Насувалася ніч. З гірських ущелин віяло холодом...»

Старий не спав. Перевернувся на бік і скоса, нишком спостерігав за укліяким над столом хлопцем. Не знав, що той читає, але радувало захоплення малого.

Незабаром сповниться три десятки літ, коли Яків Щербина опинився тут, у городку Торі. Оселився неподалік фортеці та соляного озера. Збудував хату, виростив сад, завів пасіку, лікує людей та навчає грамоти малих торців. Багато навчених Яковом Щербиною, прозваним незлобиво, навіть з пошаною чаклуном, проживають у Торі, інші пішли у широкий світ.

Він довго шукав того, кому б можна було передати свої скарби — знання; набуті за довгі роки, та хто б допомагав йому вести записи, бо сам уже не бачить так зірко, як колись. А повинен же розказати людям бувальщину і що діється нині у цьому краї. До

того ж йому належить дотримати слова, даного колись своєму визволителю Кошуцькому, розказати, що чув від нього і що знає сам.

Арсенко, здається, той, кого він шукав. Кмітливий, старанний, беручий до науки. Хлопець не тільки швидко навчився читати й писати, а вже й сам пробує викладати на папері свої думки і враження.

Хлопець кінчив читати і, глибоко вражений, задумливо підвів голову, глянув на поличку з книгами. В стосику кілька їх, всі в шкіряних оправах. А в котрій з них продовження?.. Не втримався, підійшов, розгорнув одну, другу, третю.

— На чому там обірвалося? — запитав тихо Щербина.

— Насувалася ніч. Холодно. І тільки рибальські сіті... — поспішно сказав, ніяковіючи, хлопець.

— Еге ж, голий, — додав старий. — А в сітях не нагрієшся.

— А що ж було далі? — цікавився Арсенко.

— Було дуже прикро, — ухилився від прямої відповіді Щербина. — Та хоч як буває тобі кепсько, а шукай порятунку. І я шукав... Та про те, Арсенку, трохи згодом, а зараз давай продовжимо наш запис.

Старий устав з постелі, якійсь час сидів на ослоні задуманий. Підняв голову, глянув у вікно на зелений моріжок, на вигравання сріблястих хвильок на воді озера, перевів погляд на папір на столі і почав:

— З покоління в покоління передається-переказується отаке:

«Шатра кочівників стояли на березі соляного озера. А навколо степ і степ. Три дні і три ночі треба було мчати прудконогим конем на схід, щоб дістатися великої ріки Дону. А потім іще три дні гнати коня далі до ще більшої ріки Ітиль. А коли мчати на захід, то теж через три дні нап'єшся води з ріки Славуті. І теж на третій день доберешся до безкрайньої, вічно неспокоїної гіркої води на півдні — до моря.

Степ, степ.

На привільному просторі випасалися коні, верблюди, осли, овечі отари. Біля шатер жахтіли огні, пеклися трав'яні коржі і м'ясо. Ту страву поливали ропою з озера, і вона ставала смачною, запашнистою.

Та на тому місці тирлування траву геть-чисто винасли, збили.

Одного дня на світанні каган, вождь кочівників, дав знак — наказ згортати шатра, рухатися далі.

Востаннє люди хлюпнули на страву солоної озерної води, наповнили нею шкіряні торби-бурдюки і відійшли.

На новому місці розташувалися серед рідких перелісків. Текло звичайне табірне життя: гарцювали на конях, воїни вправля-

лися з мечем і луком, на варті стояли дозорці, пастухи пильнували худобу, доїли кобилиць. А біля шатер палали вогнища. Там готували хмільний напій — кумис, пили його, заводили танці, співали пісні, смажили свіже і в'ялене м'ясо, а коли їли його, обливали ропою з бурдюків.

Не відливав ропи із свого бурдюка тільки один пастух Хатар. Кмітливий і допитливий, він помітив, що ропа на вогні гусне, а пролита на розжевлене вугілля чи на гарячу землю осідає білим дрібненьким піском. Той пісок такий же солоний, як і ропа.

І Хатар додумався: щодня виносив з табору свій бурдюк, клав супроти сонця, щоб випивало вологу.

Минали дні. Кочовий табір кружляв, віддалявся все далі й далі від солоного озера. Спершу до нього треба було їхати півдня, потім — день, затим — два, а згодом — п'ять днів, щоб привезти ропу.

Хатар нетерпляче ждав сподіваного чуда. Щодня молив сонце скоріше випивати з його бурдюка воду. І бурдюк помітно зменшувався. Білий пилок осідав на стінках.

Хатар забував про їжу, про все, чим жив досі. Вірив: буде чудо...

Рідина гусла, стала голубуватою, сівою, та, як здавалося нетерплячому пастухові, згущалась дуже повільно. Можна було б спробувати підігріти на вогні, але ж ті, хто помітить, скажуть — дивак. І того й гляди, відберуть бурдюк з водою. Хай краще уже п'є сонце.

В таборі пішли чутки:

«Хатар чаклун».

«Хатар хижий».

«Хатар хитрун, ховає бурдюк».

За ропою з порожніми бурдюками поїхали вершники. Вже пішло й на п'ятий день, а вони не вертають.

Зник і Хатар.

Його знайшли в степу. Сидів у траві над розкритим міхом. Ропи в ньому залишилося лише на дні.

Пастух поводити себе дивно. Молив сонце, щоб дужче припікало. Заявив, що скоро буде чудо...

У таборі пішла чутка: «Хатар втратив розум».

Ропи вже не було до страви кагана. І він наказав розшукати пастуха, взяти і принести його бурдюк.

Довідавшись про такий наказ, Хатар заховався.

Ті, що шукали його, повернулися ні з чим.

Розгніваний каган вдруге наказав знайти пастуха живого чи мертвого і відняти бурдюк.

Воїни кинулись виконувати волю повелителя.

Цього разу Хатар сидів на степовій могилі, щоб бути ближче до сонця, здіймав угору руки і молив світило... Забачивши людей, Хатар намірився тікати, та стріла наздогнала його.

— Дивіться, що сталося з ропою?!

— Суха!

— Суха!..— Пробували і здивовано роздивлялися білий пісок. Обережно підняли бурдюк і понесли до табору.

Скам'янілий пастух залишився на степовій могилі. Стоїть і нині, вгрузаючи в землю, обпалений південним сонцем, обвіюваний вітрами, обмитий дощами, з благальним поглядом у небо...»

Арсенко дописав останнє слово і, не випускаючи з рук пера, глянув на старого.

— Мабуть, досить компонувати,— впіймавши допитливий погляд, сказав Щербина.— Пополуднуємо, відпочинемо і займемося з тобою лічбою та кирилицею. Розумні люди, скажу тобі, були оті болгари Кирило і Мефодій, розумні. Дали, бач, нам, слов'янам, зручне і відмінне від інших аз, буки, веді...

— А коли ж,— нагадав малий, буде розказано про те: «Зайшла ніч, похолодало...»

Старий лагідно розсміявся, підійшов до полицки з книгами, витягнув із стосика один чималий зшиток.

— Тут тільки начерки,— ткнув пальцем.— Доведеться переписувати...

Перед вікнами промайнули дві постаті. Рипнули сінешні двері.

«По ліки»,— здогадався Арсенко.

Приходять щодня чоловіки, жінки. І всіх їх чаклун обділяє травами, корінням, а кого тільки добрим словом, порадою.

До хати увійшли Гордій Головатий і Григій Шагрій.

— З понеділком здоровимо!

— Хочемо бачити йогомосць Якова Щербину.

— Поговорити-порадитись,— вклоняючись, проказали гості.

— Яків Щербина тут. А йогомосці немає,— посміхаючись, мовив господар. І, вклонившись, запросив сідати.

— Ми хотіли б віч-на-віч...— почав Шагрій.

Почувши це, Арсенко поспішив з хати.

Гості позирали на високого, білоголового, у всьому білому господаря. А той теж з цікавістю розглядав кремезного, чубатого, однорукого, уже підстаркуватого і другого — білявого, ще молодого, з міцними, рубцюватими від опіків руками. Щербина відразу впізнав по тих опіках солевара.

— Нас направив сюди, ваша мосць Якове, наш побратим Петро Скалига,— пояснив Головатий.

— Друзі мого друга — мої теж, — шанобливо відказав Щербина. — Радий вам. А «йогомосці» прошу мені не доточувати. — зауважив рішуче.

— Нас хвилює доля запротореного до Торської фортеці молодого парубка... Лащового, — заявив, карбуючи слова, Гордій, якому почала набридати задовга церемонія вітання.

Старий задумався. Гості напружено чекали. Мовчання затягнулося.

— Ви знаєте, за що його ув'язнили? — запитав господар.

— За бунтарство, — відповів Шагрій.

— А головне — за переляк дворянина, дідича Синька, — зауважив Щербина і почав оповідати, як саме лякали в лісі того пана.

Гості промовчали, що вони не тільки добре знають ту нічну «гостину», а й один з них, тут присутніх, брав у тому участь. Дивувало, що старий так добре обізнаний з тією подією. Та ще з дечим, чого і вони не знали. Виявилось, що Синько уже побував у Бахмуті, Ізюмі і тут, у Торській фортеці, і скрізь домагається жорстокої кари тому зухвальцю Семенку, вивідує, хто саме був з ним тієї ночі, коли лякали...

— Треба було б не жаліти, та хоча б оддухопелити добре. А то тільки всовіщали, — мовив тихо, але з серцем Шагрій.

— Не про пана нині розмова, — сказав господар, пильно глянувши на гостя. — Після невдалої спроби звільнити хлопця його перевели з вежі до підземелля. Боюся ще гіршого: є чутки, що Лащового та ще кількох, як говорять, дуже небезпечних поженуть до Ізюмської фортеці, а звідтіля трудно вертати.

— Як же врятувати? Як?.. — бідкався Шагрій.

Йому не відповіли.

— Як там з охороною?.. — запитав Гордій.

— Зараз там наших людей немає, — зрозумівши натяк, відповів господар. — Всю колишню охорону замінили. Прислали нібито з того ж Ізюма чи з Воронежа.

— А якщо силою? — кинув твердо Головатий. — Навально?

— А де візьмеш таку силу? — теж твердо мовив Щербина. Розмова вичерпалася.

Господар поставив на стіл червонобокi яблука, жовтокорі групи, вкриті памороззю сливи, у янтарних щільниках пахучий мед, пухкі, рум'яні пампушки і щиро припрошував. А гості не їли. Гнітило оте, чим закінчилася розмова: «А де візьмеш таку силу?»

— Та ще хочеться нам почути ваше слово про бахмутського управителя, — порушив мовчання Шагрій.

Щербина кивнув головою, мовляв, зрозуміло, узяв до рук жмут паперів, які не встиг віддати Арсенкові, перегорнув ще раз,

удруге, підніс близько до очей, але не міг вчитати. Тоді поставив на вікні проти світла широку, наповнену водою пляшку. За нею папери.

Букви ніби набрякли, побільшали.

— Отут зібрані записи про вікопомні події літ сімсот сьомого та сімсот восьмого,— примружуючи праве око, Щербина вдивлявся лівим і мовив тихо сам до себе: — Ось ватажок бунтарів, утікачів, голоти, робітних людей Кіндрат Булавін. Еге ж, отаман Булавін. А ось його сподвижники: запорозький отаман Щука, отаман Семен Драний, чернець Филимон, понизовець Головатий...

Гордій хотів було запитати, що там записано про Головатого, та вирішив не перебивати господареві трудне читання.

— Ось про отамана Некрасова, який відвів рештки булавінців на Кубань, ось про отаманів Голого і Хохлача. Та, нарешті, і про ту сумну подію в урочищі Крива Лука... Знайшов,— звернувся до гостей Щербина.— Отут, на цьому аркуші, про князя Долгорукого, полковника Шидловського та про їх прислужувачів:

«Син торського таможенного Аністрат Грименко вивідав, де саме в урочищі біля Дінця та яким строєм стоять вози повстанців, вивідав уразливі місця і підказав начальникам царського війська».

— Тому тепер бахмутський управитель! — не втерпів вигукнути Шагрій. Він стояв поруч господаря і теж дивився на синюваті розпливчасті за склом літери. Раптом випростався, надміру схвильований, важко задихав. Подякував господареві і попрохав далі не читати.

— Зберемося з силою,— уже прощаючись, заявив Головатий, показуючи на мури фортеці, які виднілися неподалік, за деревами,— і вдаримо по замках!..

— Тоді додасте і мою, хай вутлу, а все ж силу,— заявив господар.

— Спасибі, побратиме Якове! — Гордій рішуче поклав руку на плече Щербини.

— Спасибі і вам за честь! — щиро відповів господар і поклав руки на плечі гостей. Вони пройшли аж за вигін до узлісся, де паслися коні Головатого і Шагрія.

Випровадивши гостей у дорогу, Яків Щербина поспішив додому, komponуючи в умі слова, щоб записати їх на папері. Добрі, щирі слова про людей, з якими познайомився і які йому припали до душі.

Христя з ранку до вечора запопадливо поралася в городі — допомагала сестрі копати буряки, погожої днини молотити жито, стинати пожовклу коноплю-матірку та разом з давно вже вибраною плоскінню мочити в луговій копанці. Та що б не робила, де б не була, а її не залишало тривожно-настирливе: «До кого вдаритися зі своїм горем... Чи ж знають побратими-однодумці Семенка, що з ним сталося?.. А може, і над ними нависла така ж загроза: диби, фортеця?» Щоб запобігти такому лихові, Христя побувала в Бахмуті, але тільки згаяла час, бо ж Григій Шагрій ще не повернувся з поїздки до хутора Зеленого. Двічі навідувалася до хати солевара Якіма Куцевича і — не заставала. Домашні Куцевича не призналися невідомій людині, що Яким дома, на городі, копає соляного колодязя.

Невдача ще більше стривожила Христю. Але не збила з наміру. Вирішила: не вдалося зараз, зустрінесться трохи згодом. От тільки час біжить, а дорога кожна хвилина. Перебування у фортеці не гостини. Там нівечать, карають на смерть. Від однієї згадки, що Семенко зазнає мук, Христі самій ставало нестерпно боляче, наvertsалися сльози і ще дужче хотілося діяти, діяти не гаючись, рішуче. В розпалі своїх думок, в уяві вона бачила себе в гурті відчайдушно сміливих побратимів і навіть, як був Семенко, на чолі того гурту. Вони вирушають скарати підлого ясенівського пана Сянька, навалюно прориваються до Торської фортеці, полонять сторожу, звільняють Семенка й інших в'язнів...

«Але щоб прорватися до тієї фортеці, — роздумувала тверезо Христя, — треба мати неабияку силу, а де ж ті побратими... А що, коли пробратися до фортеці самій і спробувати...» Була певна: сміливості вистачить для такого вчинку. Треба тільки на всякий випадок мати з собою зброю та вміти володіти нею.

Вирішила: буде із зброєю. Буде!

Суботнього дня по роботі Христя зібралася в дорогу. Одягла празникове, бо ж нібито мала з гуртом жінок і дівчат іти на прощу до Святогір'я. А насправді то був тільки привід, щоб вийти з дому. Робила так, як задумала: розшукала в комірчині залишену покійним батьком шаблюку, засунула її у сніп жита і про людське око з тим снопом вирушила з Ясенового до Маяків.

Петро Скалига був на пасіці, лежав у курені на сіні: старому нездужалося. Особливо погіршало йому після поїздки до Тора. Дорога була, сказати б, і недалеко, їхав на возі, але щоб наблизитись непомітно до фортеці, довелося якусь верстуву пройти пішки, борсаючись у високій траві. А вже по всьому, коли вони із Захар-

ком пустили у фортечну башту стрілу з лука і вертали назад, не втерпів, аби не побувати в городку, в домі друга Якова Щербини. Отож оті переходи степом, вулицями далися взнаки. Лежить тепер колодою.

Сонце звернуло з полудня, било навкісно, добре вигрівало. Скалига підставляв голову, руки, оголені ноги і не міг нагрітися. І на душі було невесело. Стрілу з ножиком-пилкою закинули тоді у отвір-віконце башти, а толку ніякого. Може, не в те вікно попали, чи, може, там, у башті, не було його, чи ще стала на заваді якась причина, а хлопець з фортеці не вийшов. Немає вістей від Гордія Головатого. Виїхав з двору в степ — і як у воду канув. А пора б уже йому об'явитися та й сказати, кого зустрів-бачив, що надумав...

Двічі онука Ганка кликала старого полуднувати, а він ніби й не чув, лежав, вигріваючись, поринувши у свої невеселі думи.

Приходу Христі Скалига був радий. Зачувши її голос, навіть підвівся і пішов назустріч. Здивувало: дівка з'явилася з житнім околотом, тільки чомусь дуже тонким як на півснопа, в кількох місцях перев'язаним перевеслами, і нащось несла його аж із дому.

Розмова почалася про те, що непокоїло обох.

— Не з'явився іще?

— Ні, дідусю, не з'явився.

— Дізналася?..

— Дізналася... З башти перевели його до льоху.

Старий спохмурнів, задумався. Білі кошлаті брови наповзли на очі, такі ж білі довгі вуса ворухнулися і раптово опали. Скалига помітно згорбився, зиркнувши на гостю, закивав докірливо головою, хотів сказати, що Христя принесла йому дуже неприємну звістку, але не сказав.

— Я, дідусю, прийшла до вас по науку, — заявила Христя, — хочу бути вправною з шаблюкою, а коли можна було б, то й з пістолем.

— Чого це тобі так заманулося? — здивувався старий.

— Та я давно, — призналася щиро дівчина, зашарівшись, — мріяла тримати по-справжньому зброю, та все якось не випадало, відкладала. А зараз, бачу, пора...

— Що це за така «пора»? — здогадуючись, усе ж таки допитувався Скалига.

— А хіба з мене, діду Петре, не міг би бути козак? — випроставшись, аж ставши навшпиньки, заявила Христя. — Признаюсь, може, мені доведеться побувати отам, — додала, вказуючи в напрямі Тора, — у фортеці. Тож треба вміти.

— Хай так,— погодився старий,— а що ж ти, козаче, будеш тримати?..

Христя швидко розв'язала околота і витягла звідти шаблюку.

— Оце держалка! — вигукнув здивований господар.— Батькова?..— не то запитав, не то стверджував, роздивляючись тонке, вигинисте лезо, трохи закарлючену, із срібними насічками та цятками рукоять.— Для вправ однієї мало,— мовив ніби до себе. Покликав свого підручного татарчука Захарка і наказав йому принести зброю.

Захарко виніс із хати дві старих шаблюки. Вони хоча й були змащені смальцем, але вже не вилискували сріблястим полиском, леза притуплені, з'їдені іржею.

Скалига викликав на двобій Захарка й почав показувати, як краще наступати, оборонятися. До них приєдналася й Христя.

Вправи тривали щодня. Господар, здавалося, помолодшав, став рухливим, спритним, тільки швидко стомлювався. Тренуючи, оповідав, як його навчали отаким вправам з шаблюкою, списом та пістолем на Запорожжі та як доводилося викручуватися, відступати і насідати уже у справжніх бойових герцях з ворогами.

І того дня по обідній порі в затінку кленів старий Петро сидів на колоді, посмоктував давно згаслу люльку і пильно стежив за двобоєм. Його особливо радували успіхи Христі: наступала навально, спритно. Ось вона подалася вперед, правою рукою винесла шаблюку, потім іще раз, іще, ніби раз по раз кресалися срібні іскри, дзвеніли натягнуті струни. Захарко метнувся вбік, струни обірвалися. В ту ж мить Христя перекинула шаблюку з правої руки в ліву, і знову злетів тонкий високий звук.

— Добре, козаче, добре!..— вигукнув у захопленні Скалига.— Чудово, їй-богу!..— Нараз хитнувся, але вчасно захопився за колоду руками і втримався. Повіки стали набрякло-важкі, склепились. Старому здавалося, що він насправді опинився на полі бою — дзвеніння мечів, голоси нарастають, повнять степовий простір, гойдається, вихорить збита курява... Курява і дим вкривають, тьмарять сонце.

Бій нарастає. Скалига всередині січі. Пліч-о-пліч бойові побратими. Багато їх. Він бачить знайомі поєтаті, обличчя, його не дивує, що одних він знав давним-давно, за юнацьких років, інших — уже будши літнім, а то уже й підстаркуватим. А вороги, з якими точиться бій, чомусь упереміш: турки, шведи, татари, ляхи. Привиджене почало туманитись, зникати і — обірвалося.

Аністрат Грименко прокинувся від пообіднього сну. Вставати не хотілося. Лежав у вигрітому ліжку під теплою ковдрою. Защеміла, ніби по ній полізла мурашва, ліва рука. Почав її обмацувати правою, потім уже обома усього себе: вилицювате, худе, з ріденькою борідкою обличчя, вузькі, гостро випнуті, курячі груди, кістляві стегна — все було худорляве, пліскувате. А Грименку хотілося бути гладким, огрядним. Він певний — це надавало б йому статечності. А поважний вигляд дуже потрібний, коли ти хочеш водити компанію з високими чинами в канцеляріях Ізюма, Воронежа та й у Петербурзі.

Вступивши в капці, накинувши на плечі халата, Аністрат виїшов на балкончик. З пригорка, на якому містився будинок, було видно майже все бахмутське поселення. Вздовж ріки над широкою низиною тонкою пеленою слалися туман і дим із солеварень. Курені стояли в якихось ста кроках від будинку. Грименко ковзнув байдужим поглядом над задимленими приземкуватими шопами, і зір його прикипів до двох довжелезних, викладених з саману, критих тесом куренів. Глянув, задоволено посміхнувся — власні! На зручному місці, недалеко шопи, а печі муровані, з широкими сковородами. Тільки скоріше б розтопити їх — і посиплеться сіль... Це ж буде подія: поряд з царською варитиметься сіль Аністрата Грименка.

Управитель перевів погляд на протилежний бік Бахмутки. Запнутий туманом, ледве виднівся гінкий частокіл «крєпостіци», а віддалік неї теж бахмутське поселення: білі хатки, землянки, курені. І всі ті житла почали вже обростати вербами, кучерявими кленами, крислатими грушами, вишнями.

З яких тільки країв не добираються сюди втікачі, голота. Одні одних не знають, а туляться, мов рідні. Клапоть землі, над головою сякий-такий дах, хай у землянці, в курені — аби не капало. А біля порога під вікном уже шелестить листям деревина, виткнулися шпичасті півники, в'юниться барвінок, красуються мальви. Та хай навіть проросте лобода, тільки б не ходила стежкою ворожа нога, не дивилися б на тебе, як на свого слугу-невільника, хижі очі, не свистів би над тобою, не крявав би твоє тіло канчук.

Живуть вільні...

Зиркнувши, Грименко захопив очима всецьке поселення, а потім почав віддирати клопоть за клаптем, подвір'я за подвір'ям, вулицю за вулицею.

Не раз, не два присмерком, місячної ночі або вдосвіта, коли ще міцно сплять поселенці, він, крадучись, виміряв вздовж і впо-

перек оту місцевість. І до всього, що є на ній, придивлявся. Він знає: там живе понад шістдесят родин. А всіх з жінками та дітьми набереться понад дві сотні. Це не так багато, але й не мало. Та йому, солепромисловцю Грименку, щоб розпалити оті його печі і забезпечити їх ропою, треба хоча б сорок чоловіків з міцними руками. Все наготові. Треба тільки людей-солеварів.

«Та вже й наморочився, хай йому біс,— майнуло в думці Аністрата,— але ж треба, аби було так, як задумав. І тільки так. Земля ота повинна бути моєю...»

І знову пожадливо окинув широчезний зелений клин садків, серед яких, наче гнізда, визирали будівлі поселенців. Цей «кляпоть» дається йому не так легко, як декому з тих, що мають чини та добру руку серед вельможних. Грименко побував у Воронежі, в белгородській провінціальной канцелярії та в канцелярії Ізюмського слобідського полку, доводив, що він також прислужився у розгромі Булавіна та його отаманів. Визнали. Сказали, що пам'ятають про все, але ж треба, щоб з Петербурга була «пожалувана грамота», що йому особисто виділено землю з кріпаками.

Довелося вдаритися до столиці. За порадою старшого наглядача Кастуся Недзієвського до Петербурга відбув молодий, але метикуватий наглядач Фонька Сутугін. Йому дані всі потрібні папери та поради, до кого слід там з'явитися та що говорити.

Відтоді, як посланець переправився через Сіверський Дінець, Грименко лічить дні його подорожування. Він ніби бачить, як Сутугін, минаючи городок Стару-Білу, мчить Муравським шляхом, добирається до Калуги, потім до Москви. А звідти — битим шляхом до Петербурга. Де вже там перебуває посланець, неможливо уявити. Але Аністрат певний: Фонька Сутугін зробить все, щоб виконати наказ. Крім важкенького капшука з грішми, йому обіцяно не один корець солі.

Минали тижні. Минув місяць, другий, вже збігає і третій, а посланця немає. Закрадається тривога: чи не трапилось там чогось лихого? Останнім часом управитель не відлучається навіть від дому. Жде посланця ранком, вдень і ввечері.

Сутугін прибув глупої ночі.

Жовтавий язичок свічки ледве освітлював великий округлий стіл. На ньому хліб, ковбаса, сало, солоні огірки, цибуля. Все це поспіхом зібране, набатоване великими шматками і безладно розкидане по тарелях, полумисках. Над цими невибагливо приготовленими наїдками красувалися поставці, барильця, пляшки з горілкою і вином. Саме оце було заздалегідь припасено, як гадалося, для важливої okazji — зустрічі посланця.

— Ваше здоров'я,— здіймаючи келишок з вином, кинув Грименко глухо, здавалося, спокійно, не виказуючи ні радості ні

смутку. Хоча був дуже невдоволений з того, що почув від свого посланця і вчитав у привезених ним паперах.

Спершу господареві годилося б, як то водиться, привітати гостя з щасливим поверненням, закінченням подорожі, але від такого поздоровлення Грименко утримався. Отим коротким «ваше здоров'я» він звертався і до другого гостя — Кастуся Недзівського, який сидів за столом. Хоча цьому гостеві хотілося сказати щось приємніше.

Настрій у Аністрата Грименка був пригнічений. Печалитись і справді було чого. Замість сподіваного надання права на землю та кріпаків Фонька Сутугін привіз відписку: «Виділяти для соляного промислу потрібну землю та дозволяти всіляко залучати місцевих жителів і зайшлих яко робітних людей».

Грименко знає, що є «Описні книги» поручика Петра Язикова, якому цар Петро Перший доручив у тисяча сімсот третьому році описати бахмутське поселення.

І Язиков написав:

«На новоселенном месте на речке Бахмутке жителей торских и маяцких и иных разных городов — тридцать шесть человек...»

«Це писалося майже два десятки років тому,— думав збентежений Аністрат.— Глянув би тепер той Язиков, хто розсівся на берегах річки та скільки зараз тих жителів. І як їх залучиш...»

Доцідивши з келишка, господар поставив його на стіл і пильно глянув на Сутугіна. «Не зумів чи обдурив?» Така думка у Грименка з'явилася тої хвилини, коли Фонька переступив поріг і почав доповідати про свою поїздку. Допікає вона Аністрата досі. «Байдикував. Товкся в канцеляріях соляного управління, а до палацу його величності, мабуть, і не думав добиратися».

Це був тільки здогад приголомшеного і роздратованого Грименка. Насправді ж посланець старався, щоб зробити так, як йому було наказано. Двічі він домагався пробратися до царського палацу, але туди його не пустили. Спасибі, що хоч в соляному управлінні написали-пояснили, як бути, коли не вистачає солеварів...

Вертав Фонька нібито й не з порожніми руками, але розумів: не добився того, за чим їхав. І потерпав, передчуваючи гнів.

Прибувши до Бахмута, Сутугін, перед тим як стати перед господарем, завітав до Недзівського. Той, на подив, був дуже радий з невдачі посланця.

— Пане Фоне, друже коханий! — вигукнув у захопленні Кастусь.— Це приємно, що так сталося.

Кинувся обіймати спантеличеного Сутугіна. І хоча була пізня пора, квапив негайно йти до управителя.

І ось вони втрьох сидять за столом. Сутугін мляво, неохоче, в сумом оповідає про свої дорожні злигодні і зачитує наказ-пораду залучити місцевих та зайшлих жителів...

Грименко нагнувся, вихопив папір, пожмакав його і зі злістю кинув в обличчя Сутугіну.

— Пане! — верескнув Недзієвський, підхопив папір і почав його обережно розгладжувати.— Тут бардзо важливе писання. Бардзо!..

Угамувавши господаря, Кастусь натякнув йому, що хоча й пізня пора, а не вадило б по-справжньому повечеряти: посланець же з дороги, та є про що поговорити...

Три келишки наповнено вином.

— За ваше, Аністрате Івановичу,— здіймаючи келишок, злегка вклоняючись, мовив з веселою, чарівною посмішкою Недзієвський,— і з щасливим поверненням, друже,— кивнув головою до похнюпленого Сутугіна.— За успіхи, розвій нашого соляного промислу! Вони, панове,— продовжував уже урочисто, вказуючи туди, де бахмутське поселення,— всі вони наші підсусідки. Вони будуть варити нам сіль! Віват!

Украй здивовані Грименко і Сутугін поставили на стіл свої келишки і втопили очі в усміхненого Кастуся Недзієвського, який раптом став ніби огряднішим, поважнішим і, не розуміючи чим, привабливим.

— Тепер наші! — твердив своє Кастусь, тикаючи пальцем у розгорнутий аркуш.— Ось вписано: «Наділяти землю...» — чудово!

— Ага! — плямкав губами, облизувався й розпливався в широкій посмішці Грименко.— Вони осіли на нашій землі!..

— Наші підсусідки,— підкреслив Недзієвський.— Ми про них піклуємось. Захищаємо! — додав так, ніби й справді доконче хотів когось в тому запевнити.

— А так, захищаємо від ординців! — вигукнув управитель, показуючи в той бік, де знаходиться фортеця.— А за це...

— Кожний дорослий по два дні на солеварнях...— визначив Кастусь.

— Три... Чотири дні «послушенства», як і в інших панів,— піднімаючи вгору вказівний палець, повільно, урочисто виголосив Грименко.

— Забагато, пане,— заперечив Недзієвський.— Треба привчати їх поволеньки, щоб не сполохати... Поволеньки, потрошечки,— вихиляючись, мружачи очі, вів своє Кастусь.— Сьогодні деньок, завтра два.— копати колодязі, ходити біля печей. Дамо навіть потрошку до хліба солі. Отак і приманимо солодкою цукеркою, а завтра — хльось-хльось канчуком і привчимо.

— Копати! Рубати! Возити! Розтоплювати! — повторював у захопленні, переступаючи, ніби у танці, з ноги на ногу, Грименко. Раптом схаменувся, засвітив ще кілька свічок. Світлиця немовби побільшала, стала кращою. На столі з'явилися іще пляшки з вином, горілкою.

— За вас, мої вірні!..— проголосив розчулений управитель, підіймаючи келих.

— Віват! Віват, панове! — Недзієвський спритно, одним ковтком вихилив із свого келиха, рештки рідини вихлюпнув під стелю. Краплини, падаючи на долівку, па стіл, загасили кілька свічок. Світлиця наповнилась мороком, стало видно, що надворі вже світає.

Підпилий господар і його гості вийшли на ганок. Перед ними у передранковій імлі нерівними рядами будівель простяглось бахмутське поселення. Де-не-де світилися вогники.

— А як вони не захочуть? Збунтуються? — сказав Фонька Сутугін, який весь час мовчав.— От хоча б отой бунтар Шагрій. А за ним підуть і інші...

— Є сторожа. Мушкетери,— кинув коротко Недзієвський.

— Та й у нас самих є чим пригостити,— обізвався управитель.— Вгамуємо...

Йому згадалося, як він, хоча й позаду, а мчав на коні, коли кіннота Шидловського громила булавінців біля Дінця в урочищі Крива Лука...

Вернулися до світлиці. Наповнили келишки. Розмова вже йшла спокійніше. Вирішили, не гаючись, побувати в канцелярії Ізюмського полку, саме у відділенні, яке відає розподілом маєтностей, і взяти дозвіл на прирізку землі до соляного промислу.

— Треба вміло підказати, де саме та скільки прирізати,— резонно радив Недзієвський.— А для такої okazji годилося б дечого туди підкинути...

— Солі. Рибки. Кілька пар коней,— зрозумів натяк Грименко.— Та, якщо треба, то й...— він запустив руку до кишені штанів і забрязкотів кругленькими.

— А того лайдака Шагрія, якого ви, пане Фоне, спом'янули,— в'їдливо кинув Кастусь,— пошлемо за горючим камінням або зв'яжемо... Мотузку знайдемо.

Келишки наповнювалися і наповнювалися. Розмова жвавішала. І все про те ж, як із приватного соляного промислу разом і з царевими підуть валки мажар із сіллю до Воронежа, Курська, Калуги, Харкова, Полтави.

А до Бахмута повертатимуть капшуки, торби, казанки із золотом, сріблом.

Колодязь глибшав. Копали при світлі каганця. Землю витягали відрами, прив'язаними до довгої мотузки, яка накручувалася на коловорот. Цьому навчився Шагрій, побувавши в копачів чорного каменю — вугілля.

Солоної води поки що не було. Глеювата кам'яниста земля змінилася на вогкуватий пісок. Волога проступала все більше й більше. Сподівалися ропи. Копали позмінно, один за одним.

Тої пам'ятної ночі в норі довбали Шагрій і Яким. Вгорі біля коловорота орудував солевар Іван Гризло. Лопата Якіма натрапила на обліплений мокрим піском білий камінь. Відсунули його набік, щоб не заважав. А копати було все важче. Натикаючись на те каміння, лопата йшла поповзом, відбивала пліскуваті прозорі скалки.

— А ці тверді бризки солоні, як ропа,— мовив Яким.

Шагрій узяв до рук відбиту від білої грудомохи велику прозору скалку, лизнув.

— Солоне,— підтвердив,— і справді походить на сіль,— додав, зачудований.

Кілька білих кам'яних брил винесли з нори на поверхню, роздивлялися при денному світлі, поперемінно куштували.

— Сіль!

— Сіль!

— Сіль!..— повторювали один за одним, вражені, радісні.

Набрали в торби, в кишені білих брилок, скалок, ішли вулицями поселення, на radoщах показували зустрічним знайдене і дарували по кілька дрібок солоного каменю. Мовляв, споживайте на здоров'я, ласуйте, добро не випрошене, не куплене у царевій монополії, а знайдене, і тепер воно буде для всіх людей.

Того ж дня об ранній обідній порі на подвір'ї Якіма і аж на вулиці товпилися схвильовані бахмутці. По черзі один за одним спускалися до нори й виносили звідтіля у відрах, коробах, торбинах білувате соляне кришиво.

Нора була завузька. Її почали розширювати, поглиблювати.

На ранок другого дня дорогу до Якимового обійстя загородила сторожа соляного промислу.

Перед багатолюдним натовпом бахмутівців з'явився Недзівський. Здіймаючи догори затиснутий у рці великий аркуш паперу, він заявив, що віднині вся земля бахмутського поселення, отже, і соляні колодязі, норі належать соляному промислу.

— Всі, хто поселився на цій землі,— наголосив старший наглядач,— вважаються підсусідками. А підсусідок, як відомо,— вів обережно Кастусь,— повинен завдячувати своєму господареві. Хто не схоче коритися такому законові, той мусить звільнити землю.

- Вигадка!
- Брехня!
- Ворожа затія!
- Покажи грамоту!

Голоси протесту, обурення заглушили голос Недзієвського. Сміливці спробували вихопити з його рук аркушик.

Недзієвський в ту ж мить заховав його, вислизнув з оточення і в супроводі озброєних охоронців подався до будинку управителя.

Люди ще трохи погломоніли й почали розходитися. Аж раптом почулись розпачливі голоси. Блискавично рознеслася чутка, що наглядачі у супроводі сторожі обходять двори, оголошують те саме, що говорив і Недзієвський.

Наглядачі записують, хто залишається у підсусідках, а тим, які відмовляються, наказують негайно забиратися геть.

Хтось порадив іти до Грименка. Чоловіки, жінки заспішили на околицю до будинку, затіненого берестами, кленами і обнесеного високим частоколом.

Брама зачинена. З цепів спущено собак. За частоколом походжала озброєна сторожа. Натопт навалюно прорвався і тісним багатолюдним кільцем оточив будинок.

Після рішучих погрозових домагань на ганок вийшов Аністрат Грименко. Поруч нього стали Недзієвський, Сутугін та ще кілька наглядачів і озброєні охоронці.

Управитель переказував уже відоме про землю, належну солянному промислу, про підсусідків і застеріг, що коли хтось не скориться, буде суворо покараний. Люди помітили, що показаний Грименком папірець далеко менший від того, якого зачитував Недзієвський. Бахмутці рішуче зажадали, аби їм дали до рук аркушик, щоб пересвідчитися самим.

Грименко відмовив.

— Омана! — почувся високий голос Шагрія.

Сплелосся кілька рук, Григорія підняли, і він опинився на тому живому вузлі, ніби на підвищенні, біля самого ганку.

— Пане Грименко, — кинув твердо солевар. — З твоєї затії нічого не вийде. Ми не скоримось!

— Не скоримось! — гримнуло рішуче, багатоголосе.

— Геть!.. — погрожували з ганку.

— Не скоримось!..

Недзієвський нахилився, сказав щось на вухо Грименку і подався з ганку.

— Геть! Геть з двору! — викрикнув Грименко.

Охоронці, наставляючи перед себе мечі й списи, відтіснили людей за огорожу. В цей час Недзієвський з кількома наглядача-

ми та охоронцями відрізали невеликий гурт натовпу, де знаходився Шагрій.

— Попався, тепер поговоримо!..— вигукнув злорадо і водночас задоволено управитель, допомагаючи охоронцям в'язати руки Шагрію та ще кільком бахмутцям.— Сюди їх! — І показав на бічні двері, які вели до комірчини, а звідти — до підземелля.

Дворище спорожніло. Біля брами і навколо будинку попід частоколом стали вартові.

Бахмутці відійшли далі, в чагарники. Єдності вже не було. Розбилися на окремі групки. Розмова велася притишено. Чулося:

— Треба щось робити...

— А що?..

— Що поробиш?

— Бідному ніде немає дороги.

— А може б, стати підсусідками?.. День чи два того «послушенства» — це не так і багато...

— А куди подінешся...

— Гей, люди, товариство! — почулося владне.

Вибравшись на пеньок, над натовпом піднісся ставний, сивочубий, з завислими, обпаленими сонцем вусами Гордій Головатий. Його мало хто знав, але були такі, що бачили разом з солеваром Шагрієм на вулиці, на базарному майдані. А постать цієї людини була примітна, привертала увагу.

Бахмутці збивалися до великого гурту.

— Давайте, товариство, поміркуємо,— почав спроквола Гордій.— Найсвятіше та наймиліше для людини — воля. Еге ж, воля. А йдеться зараз про те, аби нас заарканити... Так, заарканити!

— Поки що кажуть на день-два,— озвався хтось.

— А що заспівають завтра?! — підкинув Головатий.

— На три.

— На чотири!

— Накинуть, як волам, ярмо!..

— Закабальють нас і дітей наших! — злітало з гурту.

— А друзів наших уже зв'язали і кинули на дно темниці! — підвищив голос Гордій.

— Та, звісно, не в гостину забрали.

— Пригостять під ребра.

— Сваюля!

— Так що ж маємо діяти, товариство? — уже грізно, на повний свій голос запитав Головатий.

Якусь мить усі мовчали.

— Коли тебе хочуть вкусити,— почулося,— то й ти не будь беззубим дурнем.

— Еге ж, кусайся!

- Не давайся в пазурі!
- Ми вільні. У нас є права.
- Тими правами, як віхтем...
- Право одне: кусайся!

— Хто хоче боротися за волю, — карбував Головатий, — за свої права, той завтра до сходу сонця прийде сюди, на це місце. Підемо вимагати звільнення наших друзів. Та ще раз запитаємо, по якому праву на нас накидають отой аркан — панщину. А якщо ні... — Гордій не поспішав закінчувати. Хай люди вирішують самі.

— Тоді докажемо силою! — злетіло дзвінкоголосе.

Головатий обернувся. За його спиною в гурті жінок стояла Христя.

— Силою!

— Силою!.. — війнуло багатоголосе.

— Завтра усім сюди! — вигукнув як наказ солевар Яким, ставши на пеньок поряд Головатого.

Люди почали розходитися.

Поселення облягала тривожна ніч.

Головатий розумів, що вся ця історія, на жаль, може закінчитися баталією. Господарям соляного промислу потрібні робітні люди. Та бахмутці теж не ликом шиті, голими руками їх не візьмеш. Чимало з них уже бували в бувальцях, тікали від свого пана, знали ціну волі. І раптом їм знову хочуть накинути зашморга.

Гордієві не хотілося, щоб люди лізли на рожен. Та й рожен той зараз гострий — десятки озброєних охоронців. «Було б добре, коли б усе закінчилося мирно, — розмірковував понизовець, — але треба бути готовим до всього...» І він почав рішуче діяти: Яким Куцевич, Гризло та їхні однодумці-солевари збирали до гурту бахмутців, вели розмови, що треба всім бути насторожі й готовими стати до бою.

Не гаючись, Головатий того ж дня розіслав нарочних до навколишніх городків, хуторів — до поселян, кріпаків і робітних людей — із закликом про збройну допомогу.

Вночі з допомогою Якима та Івана Гризла Головатий виніс із тайника під церквою майже всю зброю і взяв на «святе діло» десять жмень кругляків із казана.

Зброю переховали в лісі, неподалік від того місця, де мали збиратись люди. Яким та Гризло весь час наглядали за схороною, оберігали, щоб ніхто, навіть випадково, не натрапив на неї.

Ранком до сходу сонця бахмутці зібралися. Правда, з'явилося набагато менше, ніж учора.

Гуртом рушили до двору Грименка. Але до брами не дійшли. Із-за частоколу гримнули постріли. Зчинилась метушня,

крижи. Сім чоловік упали на землю. Двоє убитих, п'ятеро поранених.

Бахмутці відійшли в чагарі. Але ніхто не залишив гурту навіть тоді, коли в поселенні, десь аж по гой бік Бахмутки, почулися постріли і долинули тривожні голоси.

Люди, які тільки що підійшли, повідомили: наглядачі та охоронці обходять двори і оголошують наказ про підсусідків.

Головатий уже не вмовляв, а кинув коротке:

— Хто хоче мстити, боротись за волю, той матиме зараз зброю. Ми своє візьмемо силою.

Набралася добра сотня. Зброю видавали Яким і Гризло. Крім повстанців, озброєних мечами, ятаганами, списами, бердишами, з поселення підходили з вилами, з гостро затесаним кіллям.

Дворище оточили широким тісним кільцем. Але підійти близько не могли. За частоколом, навіть і на самому частоколі, зухвало примостившись, сиділи і час від часу для остраху пострілювали мушкетери. Десятків три мушкетів, які виніс із підземелля Головатий, поки що були непридатні. Їх треба було почистити, перевірити бойову придатність. Та й порох, здається, відволожився.

Вирішили забрати зброю в охоронців, які зараз бешкетують в поселенні. Христя та Гризло очолили невеликий загін і вирушили.

Розпорошену по дворах охорону було легко обеззброїти. На наглядача та двох охоронців, які його супроводжували, гуртом зненацька нападали. Посіпак навіть не в'язали, а позакидали до льоху на подвір'ї солевара Гризла.

Головатий давав лад у загонах повсталих. Це за його порадою вони оточили дворище з тим, щоб нікого не впускати туди і не випускати. Гордій скрізь устигав.

Підбадьорював, наказував бути пильними, запевняв, що, коли настане ніч, все кодрло разом з управителем буде в руках бахмутців.

Під час чергового обходу до понизовця підійшов сивобородий чоловік у кожуху, постолах і волохатій шапці. Здіймаючи шапку, сивобородий визько вклонився. Головатому здалося, що він уже бачив його і навіть недавно.

— Я Касян Кононих,— назвав себе сивобородий.— Доглядаю кінські табуни. Давним-давно дав клятву перед хрестом — не брати до рук зброї. І не брав. А зараз таке діється... таке діється, що треба бути з людьми.

— То що ж? — запитав понизовець, якого зацікавило сказане.

— Таке діло, що треба зняти з мене клятву,— відповів Кононих.— А зняти її може той, хто мав хреста і причетний до священства.

— Я маю тільки пістоль,— мовив Гордій.— Але до священства трохи причетний,— жартував весело.— Пив горілку з отаманом загону булавінців — ченцем Хвилимомом. І ятаган мій трохи схожий на хреста.

Кононих задумався.

— Знімай! — попросив рішуче.

— Знімаю! — виголосив Головатий.— Та бери, Касяне, он під крилатим берестом зброю і йди до загону.

Кононих натягнув шапку, вхопив бердиша і щодуху помчав до повстанців.

— А, святенник...

— Кинув Грименкових кобилок.

— Давай сюди! — привітали щиро Касяна.

— Та не стовбич. Залягай. А то мушкетери зіпсують тобі шапку й кожушину.

— А мені не первина бути під кулями,— заявив добродушно, спокійно пастух,— я штриканий і смалевий панами. А тепер хочу сам їх смалити...

Потупцювавши, Касян нарешті приєднався до гурту.

* * *

Смеркало. По денній роботі Савка Забара замкнув браму, взяв на засув хвіртку над перелазом, за звичкою, перед тим як іти на нічний відпочинок, постояв, дослухався. В хуторі і навколо, в степу, було тихо. На вишці, яка невиразно маячила вдалині на горбі,— німо. Дозорці не подають знаку. Отож татари не наближаються. Спокійно. Безпечно. Можна відпочити. Забара закрокував до хати. Нараз вловив неясне гупотіння, торохтіння. Воно наближалось, ось уже в хуторі, на вулиці — і враз затихло, зате вчулися приглушені голоси, потім легкий, але виразний стук. Савка зазирнув у щілину між частоколом: біля подвір'я стояло кілька запряжених волів, товпилися люди.

Стукіт повторився, проте настирливіше.

На запитання: «Хто такі?» — заявили: «Свої».

Довелося перепитати: «Хто саме?»

— Робітні люди.

— Копачі вугілля.

— У нас важливе діло.

— До коваля...

— До Данила...— навперебій один одному злітало різноголосе, але притишене.

Забара здивувався. Він знав багатьох вуглекопів, бо ж часто бував за околицею хутора, там, де з-під землі вибирають чорний

горючий камінь, ладнав коловороти, бадді. Та й сюди, до кузні, приходили копачі у своїх справах. Але ж то завжди було ще за дня.

Савка заявив, що пустить для перемови тільки одного чоловіка, і відкрив хвіртку.

— Зінько!

— Зінь, іди!

— Іди говори! — наказали в гурті.

На подвір'ї біля Забари з темряви постав невеликого зросту, в чорному чи в дуже запорошеному вугільною сажею одязі чоловік.

— Ми копачі вугілля,— почав він повільно й поважно, на диво грубим грудним голосом.— Ми вирушаємо до городка Бахмута. Там наші побратими-солевари в біді..

— В біді? В якій?..— перепитав Савка.

— Неволять!..— відповів коротко, з притиском Зінько і помовчавши: — Соляний бахмутський управитель накидає аркана.

— Затіває послушення!

— Так, так! Кріпацтво!

— Боротись треба!

— Еге ж, відбити охоту!

— Руки вкоротити!..— у підтвердження сказаного Зіньком чулося глухе, ледве стримуване по той бік брами.

— А чим вкоротиш?..

— Вирушасмо без зброї.

— Зброї чортма!..

— Хоча б сякі-такі списи!

— Пособи, ковалю Даниле! — вставив і своє тверде, вимогливе Зінько.

— Залізо в нас є, привезли.

— Треба загострити.

— Щоб списи...

— Ножі!..— просили вуглекопи.

На гомінливу багатоголосу розмову з хати вийшла сім'я Забари: дружина Оксана і двоє діток. Стояли біля порога збентежені, налякані. Савці не хотілося, щоб домашні дослухалися до його перемови з нічними відвідувачами. Вів сам вирішить, як бути, що йому робити, і розмірковував, чи варто встрявати до якоїсь, кимось затіяної бучі...

— Можна було б допомогти, а чому ж, можна було б...— мовив повільно, здавалось, неохоче Забара.— Тільки ж зараз ніч... Отож давайте завтра завидна...

— Буде пізно! — заперечив Зінько.— Без зброї нам вирушати ніяк не можна! — уже наполягав вуглекоп.— «Поспішіть і майте

при собі зброю!» — так наказав через свого посланця і Головатий із Бахмута.

— Головатий?

— Гордій?! — майже разом запитали здивовано Савка і Оксана.

— Головатий. Гуртує людей — втікачів, солеварів — проти гнобителів.

Господарі уже не дослухалися до оповіді Зінька про події в Бахмуті, про те, хто такий Головатий та що він закликає сірому... Вони кинулися мерщій відкривати браму.

Всю ніч у кузні кипіла робота. Ранком, ледве почало світати, кілька десятків озброєних вуглекопів вирушали в дорогу в напрямі городка Бахмута.

Серед тих робітних людей був і коваль Савка Забара.

Другого дня під вечір бахмутцям прибула добра підмога: солевари з Тора, вуглекопи з хутора Зеленого, поселенці, кріпаки з Ясенового і з навколишніх хуторів. Прибули хто з чим, хто що роздобув, але всі озброєні. Та й оті вісімнадцять мушкетів і припаси до них, відібрані у охоронців, стали в добрій пригоді. Коли геть стемніло, кілька повстанців з мушкетами залягли неподалік брами й почали її обстрілювати.

Саме сюди, до обстріляної брами, на галас, який там зчинили повсталі, як і було задумано, скупчилися майже всі охоронці. А тим часом бахмутці з протилежного боку зробили великий отвір в частоколі і ринули на подвір'я. Зав'язався короткий бій. Опір сторожі був кволий. Охоронці кидали зброю, декотрі зразу ж перейшли на бік повстанців.

Запалав будинок. Повстанці розбили двері, які вели до світлиці управителя, та ляду до підземелля, куди запроторили захоплених Недзієвським солеварів.

Головату доконче хотілося добути оту кляту грамоту про землю та підсусідків, дізнатися, що саме в ній написано, і знищити, щоб не було й сліду. Але де шукати той папір, не знав. Ходив у вже наповнених димом світлицях від столу до столу, від шафи до шафи і не знаходив.

Майже слідом за понизовцем нишпорив і Кастуєв Недзієвський. Він знав усі ходи й виходи, потайні місця і теж шукав того папірця, привезеного Фонькою Сутугіним із Петербурга. Шукаючи папери, Кастусь наткнувся на мертвого Грименка. Обшарив його кишені, забрав гаманець, відірвав від чумарки мідні гудзики, витрусив з бічної кишені дрібні монетки і зник потайним ходом, який вів з будинку аж за частокіл у густі кущі ліщини. Звідтіля можна було легко дістатися чагарників.

Повстання розгорялося. До загонів вливалися робітні люди, кріпаки, підсусідки із селищ по Сіверському Дінцю, Айдару, Осколу. Приходили втікачі з Дону. Стало відомо, що повстанці розгромили Торську фортецю, і всі в'язні, що знемагали там, зараз на волі.

Коли поширилась така радісна чутка, до хати Шагрія, де перебував Головатий, увійшла Христя.

— Батечку рідний,— мовила схвильовано, падаючи на коліна,— допоможіть дізнатися, що трапилось з Семенком...

— Встань! Чого падаєш переді мною?! — обурився понизовець.— Встань, тоді й говори.

Христя підвелась.

— Я вже зболіла серцем. Забула про свою домівку, про все на світі,— заливаючись слізьми, тужно мовила дівчина.— Я чатувала біля тієї фортеці, виглядала. А коли ми зв'язали сторожу і випустили бідолашних з тієї хурдиги, я придивлялася, шукала — і не знайшла. Де ж він, Семенко?.. Я була в того чаклуна, питала його, а він мовчить. Бачу, мені він не довіряє. Тільки й сказав: «Заспокойся, дівко». То ви, дядечку, дайте йому такий знак, щоб він мені сказав, де його шукати.

— Що нам робити, дочко, вирішимо,— заспокоював понизовець.— Горе в тебе, горе і в інших. До одних воно прийшло, до інших насувається...— Роздумував: треба вволити просьбу дівчини. До того ж необхідно дізнатися, що скоїлося в тому соляному городку. Те, що сталося тут, у Бахмуті, і там, у Торі, так не минеться. Сподівайся карателів.— Будемо боротися, Христе! — заявив твердо й рішуче.— Готуйся в дорогу!

Сказане заспокоїло, окрило дівчину.

На раді Головатий, Шагрій і Куцевич вирішили прискорити організацію бойових загонів, заpastися зброєю. Одночасно всім, хто бажає залишити городок, допомогти лаштуватися в дорогу. Того ж дня понизовець передав побратимам скарби для придбання зброї, возів, тягла, одежі та всього необхідного в далеку дорогу.

До Тора Головатий і Христя прибули, коли сонце вже зависло над західною околицею городка.

Коней залишили на моріжку під лісом. І поспішили до знайомої хати. Увійшли до сіней і зупинилися. Із світлиці долинав високий хлопчачий голос. Заходити, перебивати було незручно. Довелося ждати і мимоволі слухати:

«В тому хуторі, до якого я добрався, два тижні копав колодязь за те, щоб мені дали сяку-таку одіж. Уже одягнений, прямував до рідного краю...»

Гордій обережно відчинив двері. Біля столу стояв Арсенко і з захопленням читав. Господаря не було.

Якова Щербину знайшли в садку. Побратими почоломкалися. Здіймаючи бриля, господар привітався й до Христі, яка стояла осторонь, покликав її до гурту. А коли підійшла, дав до рук кошика, попросив, щоб назбирала яблук.

Головатий і Христя розуміли: чаклун хоче вести розмову без свідків. Це трохи ображало дівчину. Не чужа ж бо вона тут. Не раз бачились, розмовляли. Може, у старого є якісь свої важливі таємниці, якими він хоче поділитись з Головатим. Що ж, хай ділиться. А їй хочеться знати тільки одне: яка доля Семенка? Де він зараз?..

Побратими сиділи мовчки. Щербина задуманий, похнюплений. А коли заговорив, то про те, що бджола цього літа чи розледачіла, чи багато випадало дощів — меду чортма, щільники у вуликах пікудишні...

— Про мед іншим разом,— перебив Головатий.— А що там?..— кивнув головою в напрямку фортеці.

— Я здогадався зразу, чого ви прибули,— признався господар,— та хотілося віч-на-віч,— глянув туди, де Христя збирала яблука.— Хай дівка мені пробачить... Таке діло: був наскок. Вдалий. Багато в'язнів звільнили, хай їм щастить, а того, нашого, за днів два до розгрому фортеці погнали до Ізюма. Та ще скажу печальне,— понизив голос Щербина.— Побратим наш, Петро, хай буде йому пухом земля...— підвівся, скинув бриля, схилив голову.

Підвівся, скинув шапку і Головатий.

Посідали. Довго мовчали.

— Я вже мудрую, як записати про те, що в Бахмуті та навколо нього викресали іскри,— почав господар.— Добре діло. Хай хоч трохи вельможним запахне смаленим та деяким довгокаптанникам вріжуть поли. Але скажу тобі, друже, іскра ота багато не спалить. Скоро згасне.

— А якщо добре роздмухати?

— Тлітиме, тлітиме довго,— продовжував, не відповідаючи на пряме запитання, господар.— І спалахне колись, іншим часом... А давай, дочко, і нам яблук! — гукнув до Христі. А Гордієві потиху: — Вбережи, друже, від напасті-лиха отих, що оце зараз викресують іскри. Знай: із Белгорода, з Харкова, з Ізюма ідуть на Тор, на Бахмут царські втихомирювачі і карателі...

— Ми до їхніх рук не дамося. Зброї не кинемо,— натиснув на слова Головатий.

— Я був би радий, коли б збороли. Але ж...

— Знаємо. Буде важко. Але ж силу борють силою,— кинув, могло б здатися, уже визивно понизовець.

— До сили, хоробрості треба ще й обачності й розуму.— Щербина, мружачись, кинув допитливий погляд на гостя.

— Так, обачності і розуму,— погодився Гордій.

Христя поставила кошик, наповнений яблуками, грушами, сливами. Але ніхто того навіть не покуштував.

Від дівчини не втаїли, де знаходиться зараз Семенко. Христя вислухала, здавалося, спокійно. Не сказала ні слова, ні про що не запитала. Тільки помітно зблідла, підхопила кошик і спішно віднесла його до хати.

Коли виїхали з городка, Христя зупинила свого коня.

— Моя путь до Ізюма,— заявила.

— Отак! — вигукнув здивований Головатий і подумав: «Оце, їй-богу, не баба, а справжній козак!»

Від наміру їхати не відмовляв, був певний: така козаківна між людьми не загине і свого доможеться. Задумався над тим, що годилося б допомогти їй, удвох би доїхати до Ізюма, роздивитися там, рознюхати та й поміркувати, як краще, з якого боку братися за діло.

Але ж бахмутці — робітні люди, втікачі, всі, хто збунтувався вараз,— ждуть не діждуться його поради.

«Вбережи від напасті-лиха тих, що викреслюють іскри»,— збіглося сказане чаклуном Щербиною з його, Головатого, думками,— еге ж, правда, треба якось вберегти...

— Вклоніться, дядечку, там усім, з якими я в ці дні подружила-поріднилася,— ніби вгадуючи роздуми понизовця, мовила Христя.— Маю надію, що і я скоро повернуся, і не одна...

Головатий запевнив, що виконає просьбу. Коли довідався, що Христя має намір, не гаючись, вирушаги, порадив не вириватися проти ночі в далеку дорогу, а завітати до Маяків, зустрітися з татарчуком Захарком, порадитися з ним, як краще, обачніше повести себе в Ізюмі, а може, навіть Захарко погодиться поїхати разом, це було б дуже добре, бо ж там, в тому городку, в нього є свої люди, які знають входи і виходи у фортеці.

По тій розмові Гордій витягнув з-за пояса пістоля, подарованого йому Небабою, порохівницю, кулі і віддав Христі. Потім відкрив саквину, наказав дівчині запустити туди руки і взяти скільки захопить у жменю. Почувши незвичайне брязкотіння і зрозумівши, що саме там, у торбині, Христя рішуче відмовилась брати.

— Бери! — наказав понизовець.— Тобі в дорозі згодиться. І вам обом, коли зустрінетесь... Хай вам щастить!

— Спасибі за все! — подякувала дівчина, від'їжджаючи.

Головатий теж рушив. А вже коли від'їхав далі, озирнувся, впіймав очима легку, виструнчену постать вершниці і проказав уголос:

— От вража дівка! Вродлива і смілива. Хай же щастить їй...

На початку місяця вересня з Харківського слобідського полку до Ізюма прибув загін з п'ятдесяти шабель. До того загону долучилося сімдесят п'ять шабель Ізюмського, теж слобідського полку. Оті сто двадцять приборкувачів вирушали втихомирювати бахмутців. Повсталих було далеко більше. Але ж вони — робітні люди, втікачі-поселенці, підсусідки поміщиків — не навчені військової справи, до того ж у них зброя — саморобні піки, ножі, а то й звичайнісівські вила та всього-на-всього тридцять мушкетів і десятків два пістолів. Усе це враховував Головатий і його помічники-побратими. Проте ж будь-що, а карателів треба якщо не знищити, то бодай затримати, щоб дати можливість повсталим бахмутцям зібратися й вибратися з городка в безпечніше місце.

Спочатку задум був дуже простий: перестріти карателів у лісі. Саме таке зручне місце було за кілька верст від Бахмута — густий гінкий чагарник, вузька дорога. Коли козаки наблизяться, вдарити по них з мушкетів. Ті, що зостануться живими, напевне, завернуть назад.

А чи ж завернуть? А якщо й завернуть, то чи надовго? Може, тільки на день-два, хай три. А бахмутцям необхідно на збори та щоб подалі зникнути принаймні десять днів.

Після багатьох роздумів-здогадок було вирішено: краще перестрівати й затримувати козаків у зручних місцях зразу ж, як вони вийдуть з Ізюма.

Три невеликих загони, очолювані Головатим, Шагрієм і Куцевичем, поспішали на ізюмсько-торську дорогу.

Перша зустріч сталася в хащах біля Сіверського Дінця. З наближенням карателів гримнуло водночас п'ятнадцять мушкетів. Кілька вершників звалилося з коней. Зчинився галас, метушня. Але загін не розгубився. Перешикувавшись, козаки рушили вперед. Та за версти три-чотири постріли знову перетяли їм дорогу. На цей раз зав'язалась перестрілка. Повстанці із своїх засідок вціляли на вибір влучно. Козаки ж били наосліп, в кущі. Карателі змушені були повернутися назад, до Ізюма.

Вирушили через тиждень. Просувалися обережно. Придорожнє густолісся прочісували піші охоронці. Але це не рятувало.

Повстанці обстрілювали їх. Вершники часто зупинялись, спішувались, намагалися вловити тих, що так зухвало нападають. Але дарма. В лісових нетрищах важко будь-кого впіймати.

Так минув ще тиждень.

На торсько-бахмутській дорозі наскоки припинилися. Всі, хто мав вибратися з соляного городка, виїхали. До того ж зникнення тих, що обстрілювали, мало говорити, що то були не бахмутські повстанці.

Довжелезну валку возів-мажар з халабудами Головатий нагнав неподалік річки Луганки. Місце було знайоме. Саме отут, понад Луганкою, він колись перетинав степ, мандруючи з чумацькою валкою мудрого ватага Ціпов'яза. Не один день, не одну ніч з чумаком і ковалем Савкою вони брели в отій спаленій сонцем траві, їдучи на схід із села Кам'янки. Он там, повз оту могилу, заселену скопищем кам'яних баб, пройшов він із загоном булавінців до Сіверського Дінця. А трохи згодом, ліворуч від цього місця, вони з Кіндратом Булавіним простували на Січ після того, як зазнали поразки під городком Закотним. Цією ж дорогою вертали з Великого Лугу з кількома тисячами понизовців бити домовитих та цареве військо.

Бахмутці зійшли біля підніжжя могили. Одні з одним прощалися. Головатий повідомив, що карателі, ввійшовши до Бахмута, здивовані й збентежені, що не знайшли там бунтівників. Але вони можуть кинутися на розшуки. Отож треба, не гаючись, ховатися.

— Прямуйте на південь, у простір Дикого поля,— радив понизовець.— Розбредайтеся, осідайте біля річок, понад ярами, в байраках, в комишах. Зброю не кидайте. Заховайте до слухного часу. Так заповідайте і дітям своїм...

— А ми,— заявив Шагрій та ще кілька відчайдушних,— поки що навідаємося ще в «гостину» до панів Синькових, Недзієвських, Качурів.

Головатий задоволено посміхнувся. Він стояв на кургані, вдивлявся на південь. Вози-мажари роз'їжджалися в різні боки. Он три останніх, ніби пірнули, спустилися в низину, з'явилися на горбі, зупинилися, мабуть, перепочивати. Знову рушили і зникли за далеким млистим обрієм.

Головатий zostався один. Це його не печалило. Він звик і до цього. Самота не гнітила. А все ж на серці щімко — доймало прощання з побратимами. Та й закрадалося: «А чи ж усе ти зробив?..» Стояв, дослухався до ледве вловимих порухів степу, надивлявся на мінливі, смугасті перекасти, гомінкі байраки і навколишню жовтаву рівнину.

На душі мало бути спокійно. Всі дні свого перебування тут, на цих дикопільських просторах, жив не для себе. Тепер з чистим сумлінням розстався і з людьми, і з цим краєм. Його шлях проляже за Дніпро, до рідної степової ріки Синюхи, до людей, доля яких йому теж не байдужа.

Гордівву увагу привернуло віддалене поскрипування коліс, голоси:

— Гей! Гей!

— Соб! Соб!

«Ось і трапились попутники. На добро»,— подумав радо.

Зійшов з могили, поправив на плечах кирею, підхопив сакви, взяв за повіддя коня і попростував до шляху — назустріч чумацькій валці.

ФОРТЕЦЯ

Христя зупинила коня і довго проводжала поглядом кремезну постать у киреї і смушевій, з заломленим верхом шапці. Здавалось, вершник не їде, а відпливає. І перед ним розсувається не пухнасте сиве волоття тирси та жовтавоцвітні грона гінкого буркуну, а набігають навстріч зелено-іржаві хвилі і тихо бурунять. Вершник проїхав, розгойдані трави здіймаються, вирівнюються, і тільки де-не-де видніється сколошканий слід.

Ось він востаннє розсунув зарості, звернув за кущі терну, кирея майнула, наче чорні розпростерті крила, і зникла. Христі здалося, ніби невидима нитка, яка досі соталась, зв'язувала її з вершником, в цю мить обірвалась. Стало до болю щімко, жалко, що відїхав отой мовчазний, мудрий, нерозгаданий і такий близький тобі чоловік. І від того ще значиміше здається сказане ним:

«Роби, дочко, так, як тобі підказує серце... Та й добре, що ти вболіваєш і за долю знедолених... Будь смілою, мужньою. Хай тобі, дочко, щастить».

Вона знає: шлях, обраний нею, важкий, небезпечний. Але ніщо її не лякає, з нього вона не зійде, не відступить. І певна, буде удача.

На щовбі, за зеленовою ялиноюю смугою, здалося, з'явилася знайома постать. Дівчина вдивлялась. У вечоровій, затягнутій волохатою млою далині виднілися дерева, кущі, а вершник ніби розтанув між ними.

— Рушаймо! — наказала сама собі. Підбрала повіддя і навернула коня в напрямі селища, яке ледве виднілося за гористими перекатами.

Спадав вечір.

До Маяків Христя добиралася понад берегом Сіверського Дінця. Дорога була нерівна, покручена, виляса густоліссям, захарашена поваленими деревами. Щоб обминути колоди та густе

плетиво буреломного галуззя, довелося злізти з коня і вести за повіддя. Зате, здається, ніхто не бачив, коли в'їхала в селище.

На подвір'ї Скалиги її зустріла онука діда Петра Ганка. На привітання гості вона мовчки кивнула головою і залилася слізьми. Христя розуміла тяжку скорботу дівчини, бо й саму гризе печаль. Минуло тільки три місяці як померла мати. А до того горя додалося й інше. Оце й жене воно її у невідомість...

А Ганка шостий день як поховала діда — єдину рідну людину.

За садком, в кінці городу, де стрімка ялина широко розкинула віти, ніби оберігаючи спокій, насипано горбок пришерхлої землі.

Дівчата підступили до могили і схилили голови.

Коли повернулися на подвір'я, Христя залишилася під повіткою, а Ганка вийшла аж за ворота, вдивлялася в бік ізюмського шляху — виглядала Захарка. Він мав повернутися ще вчора. Тривожило: чого так довго забарився, що там могло статися?..

Вузька кривуляста дорога вибилася з ізюмської лісової гушавини на рідколісся й повела у напрямі Тора і Маяків. Захаркові була добре відома оця горбкувата та піщана місцевість. Особливо втямки йому три бронзокорі сосни на узліссі обіч дороги. Дві зачучерявлених, вузлувато-лапатих стоять, сплелися вітами, обнявшись, вийшли на простір і задивилися, чатують. Третя красується трохи осторонь, на розпластаному горбі, розкішна, крислата. Вона ніби ревниво оберігає дрібний зелений молодняк, який розрісся навколо неї. Бувало, Захарко, проїжджаючи цією дорогою, обминав, хоча це й було незручно, оту гінку сосну. Або ж, під'їжджаючи, чимдуж гнав коня, щоб скоріше промчати. І зараз при згадці, що так себе поводив, навіть посміхається. А в пам'яті закарбувалось і, напевне, довіку не забудеться оте жахне, що сталося з ним біля тих сосен...

Крим і Сиваш вони залишили далеко позаду. Степову оголену, піскувату рівнину промчали швидко. У широкій трав'янистій низині річки Кінської відпочивали, пасли коней. На березі розбились на кілька окремих менших загонів-чамбулів. Одні мали рухатись на північ, в напрямі городків Балаклеї та Ізюма, інші — кількасот вершників — братись на схід, вийти до правого берега річки Кальміусу, на дорогу, яка здавна так і називалась «Кальміуська Сакма». І отією дорогою теж мчати на північ.

На четвертий день, під вечір, коли заходитиме сонце, усім вагонам належало зібратись у дубовому байраці, між городками Ізюмом і Тором. А вже звідтіля разом навално перебраться монастирською переправою через Дінець, вдарити на городок Царе-

борисов *, розбігтись по воронезьких селах, хуторах, взяти ясир, все, що цінне, але легке в дорозі, і швидко вертати на «Кальміуську Сакму».

В дорозі на північ до Сіверського Дінця, що б не трапилось спокусливого, не чіпати, а вже вертаючись з Руської землі, добре пошарпати Ізюм, Тор та інші городки і селища. Забирати все, що трапить під руку, а найперше дівчат, хлопців, та й старіших, якщо вони при силі. Проте навіть без такої поради-наказу всі знали: живі гяури — найцінніше. Саме за такою здобиччю татари й гайнули до уруських поселень.

В чамбулі всім заправляли старші, значні й досвідчені мурзи, беї, хет-худи, які вже бували в таких наскоках-походах.

Хто вів татар тієї весни, Захаркові невідомо. Він знав лише свого хет-худа — хазяїна, який підбив, підмовив його та ще кількох сусідських хлопчаків вирушати в похід на гяурів.

«Ви — дурні ішаки, бецмани, — говорив він зневажливо, єхидно посміхаючись. — Вам уже по п'ятнадцять, шістнадцять. Слава аллаху, вигнались, ввійшли в силу. А сидите на шиї батьків, ловите рибку в морі. А вона, клята, не завжди йде на гачок або в сіті. А там, в улусах урусів, можна впіймати он які рибини!.. Та ви ж, тюхтії, знаєте, в якій ціні на кафському базарі уруські красуні. Гей! Гайда ж на добрий улов!..»

Скільки їх, сотні, тисячі хлопчаків-татарчунів, знаджених, захочених, привчалися бути грабіжниками, людоловами.

Цього Закір не знав. Він мчав поряд з хазяїном на його коні, в його кожусі, у гостроверхій баранячій шапці, з його тугим бойовим луком і сагайдаком із стрілами та ножами. За спорядження та їжу Закір повинен був робити все, що йому накажуть: доглядати коней, прислуговувати хазяїну. А вже там, в Урустані, мав ловити і в'язати гяурів, зносити до купи награбоване добро. З усього, що заберуть, Закірові — десята частка. А якщо хлопець покаже себе умілим, спритним, то, можливо, у нагороду залишиться йому і той кавурий кінь, на якому він їхав.

З появою татар на березі Кальміусу на вершині фігури — сторожової башти — запалали куделі клоччя з дьогтем: сповістка про появу ворога — мурзаків. Через кілька верст попереду, на узвишші, запалала друга фігура. Клуби чорного диму розповзалися, встеляли степ. Сподівайся — спалахнуть інші башти та й піде ота сповістка. Татарам треба було приспішити, не дати гяурам сховатися. Вершники припустили коней. Та, на щастя, фігури не спалахували. Тільки аж біля річки Торець було звівся високий сивувато-жовтавий стовп диму і раптом, ніби підтятий, обірвався,

* Ц а р е б о р и с о в — нині Червоний Оскіл.

розтанув. Не подавали тривожної сповістки навіть з найбільшої і невсипущої на Сакмі маяцької фігури. Та радість нападників була передчасна. Цього разу їх хитро обдурили й заманили в пастку.

У призначений час, на світанку, кілька тисяч татарських вершників ринуло до Сіверського Дінця на переправу. Гулкий тупіт копит стрясав землю. Стугоніння, високі несамовиті викрики, по-свисти, гоготіння, удари арапників роздирали світанкову млу й диким ревищем здіймалися в небо.

Раптом на побережжі Дінця на маяцькій фігурі завирував дим. Та спалах, здавалось, був уже запізнілим, непотрібним. Татари вихором мчали повз селище. Нестримна лавина вирвалася на міст, а він — раптом розпався, осів у воду. Осів із сотнями мурзаків.

Навальний рух уже не можна було зупинити. Задні насідали на передніх і на всьому скаку, як у безодню, падали й падали, гатили ріку. Ті, що відразу не потонули, намагались переплисти, перейти вброд. Але напстрикувались на вбиті біля берега гострі паколи. А тих, що все ж таки добирались до протилежного берега, зустрічали списами й мечами поселенці з Тора і Цареборисова.

Добра сотня а чи й дві татарських вершників, решта десятитисячного чамбулу, уникаючи неминучої загибелі у воді, повернули назад. Але їм нелегко було вибратися з тісного кола ізюмських козаків, торських солеварів та переселенців.

Закір мчав поряд свого хет-худа, тримаючи за повіддя другого запасного коня, на якого мали нав'ючувати захоплене в урусів добро. Неподалік від Дінця хазяїн вирвався трохи вперед, врізався в ворухку людську гущу. Коня і вершника раптово закрутило, змішало з десятками інших коней і людей, здійняв і кинув у крутизну скажений, смертельний вихор. А над тим чорторисем повнило простір жахне гоготіння, вищання, лемент. Закіра теж добре струсонувало, але він все ж таки втримався за гриву коня, поставив його дибки, крутнув і помчав назад.

На піскуватій рівнині, біля двох розложистих сосен, він побачив кількох вершників-урусів, які, напевне, його переймали. Завернув до одинокої третьої сосни, помчав крізь низькорослу поросль і ніби мав ось-ось випорснути з оточення. Та кінь чомусь зашпортнувся, а може, його було чимось підтято, сосна, здалося, як підрубана, впала на тім'я, і світло раптом потьмарилось, померкло.

Коли розплющив очі, над ним зависло лезо довгого списа і вчулись незрозумілі урусські слова: «Я візьму його собі».

Закір знав — смерть неминуча. Весь зіщулився, заціпенів.

Відчув — холоне. І ні думок, ні бажань, летить у безодню. Але чому так довго?..

Над ним стояв високий сивовусий гяур з мушкетом у руці, вдивлявся в його, Закіра, наповнені сльозами очі.

Вже згодом, опинившись на дворищі сивовусого, дослухаючись до його голосу, зрозумів, що отими вимовленими тоді незрозумілими словами цей старий врятував його від смерті. А з часом, оговтавшись, дізнався, що рятівника звать Петром Скалигою з селища Маяки.

Коли бранця звільнили від пут, він міг піти куди завгодно. В перші дні перебування в Маяках в нього, бувало, закрадалася думка про втечу. Але Закір гасив її роздумами, що він один не здолає оті багатоденні степові та яружні переходи до Криму. А потім подумалось, що було б невдячно, навіть підло так вдіяти. Адже старий господар був добрий, не неволив, навчав роботі в садку, на пасіці. Навчав і мови уруської, а потім читати й писати.

Вони часто розмовляли про кримську землю, про те, як там живуть люди. Одного разу за такої розмови Скалига не то жартома, не то серйозно сказав, що він здивований, чому Захарко, так звали тепер хлопця, не майнув досі до свого рідного краю. Хлопець зашарівся, знітився, мовчав. Він не признавався, що, крім поваги й приязні до господаря, у його серце ввійшла, хвилює й бентежить русокоса, синьоока Ганка, онука Скалиги.

Пішло на третій рік перебування Захарка в Маяках. Того року буйно розігралась весна.

Стояла друга половина дня. Скалига сидів на колоді біля повітки і довбав дуплянку-вулика. Ганка і Захарко вийшли з вишника, ніби виринули з білопінного шумовиння. Наближаючись, уповільнили ходу, на якусь мить затримались і раптом, взявшись за руки, впали перед старим на коліна.

— Дідусю! Батечку! — з тремтінням в голосі, майже разом вимовляли дівчина і хлопець.— Ми любимо одне одного. Благословіть!

Старий, здавалось, не здивувався. Ніби отакої okazji він ждав давно. Не кваплячись, відклав набік колоду, на верстака поклав молоток, долото, відсунув дуплянку і, обтрушуючи фартуха, наказав молодяткам встати.

Вони підвелися.

— Ранувато, діти мої, ранувато затіяли,— мовив, як би роздумуючи. В голосі не чулося ні осуду, ні відмови. Але коли б Захарко і Ганка були досвідченішими і спостережливішими та не сповнені бентежним почуттям, то з тієї повільності у звертанні до них і хитрувато примруженого ока, коли говорилося «ранувато», вони б уловили приховану відмову.

— У нас уже і з попом домовлено,— вирвалося щиро у дівчини.

— Як це? — здивувався Скалига.— Захарко ж...

— А так,— поспішав, посміхаючись, хлопець,— я уже хрещений.

— Що ж, може, це й добре, може, й на краще,— зауважив не так їм, як сам собі Скалига. А потім з тим же повільним роздумом повів мову, що треба заходжуватись копати грядки та садити городину. І ніби принагідно згадав, що вони з Захарком давно не були в Ізюмі, а туди доконче треба поїхати, провідати своїх знайомих та, може, там роздобудуть насіння нової городини, яку називають картоплею.

— Отож хай Ганка заходжується,— уже наказував старий,— та напече хліба, насушить сухарів, щоб вистачило не на день-два, а в довгу поїздку.

Захарко й Ганка не надали належної уваги і отому виразно, зате загадково сказаному — «на довгу поїздку».

За три дні Скалига і татарчук вирушили в дорогу. З обійстя виїжджали не на вулицю, а повз садок, через леваду. Щоб дати можливість онуці з Захарком попрощатися без свідків, старий виїхав з двору трохи раніше. Ніби йому доконче треба було побувати там, де буде сіножать, глянути, чи, бува, не замулили весняні води низини та як там підіймається молода трава.

Захарко наздогнав Скалигу, по-молодецькому виструнчений, радісний. Їхали ялиновим лісом понад Сіверським Дінцем. Потім завернули на захід, на степову дорогу в напрямі Ізюма.

Сходило сонце. Іскристо ковзнуло верховіттям ялин, осокорів, Дубів. Заступав день.

Коні, підбадьорюючи один одного, бігли ніби наввипередки, охоче, квапливо. Та ось Скалига уповільнив швидку ходу свого коня.

— Давай, Захарку, поговоримо, поміркуємо, як бути,— почав старий сироквола, рівно, як говорив завжди з хлопцем.— У тебе, сину, є рідні — мати, батько.

— У Кафі. Біля самого моря,— відповів хлопець, здивований, що господар повів про це мову.

— Не знаю, як там у вас, татар,— натискував на останніх словах Скалига,— та гадаю, що воно, мабуть, так, як і у нас, українців. Мабуть, так, що коли ото дівчина впаде в око і заступить собою всіх на світі і ти хочеш бути в парі тільки з нею, наймилішою, найдорожчою, то про своє щастя, наміри свої ти повинен сказати рідним — батькові й матері, просити в них поради й благословення.

Захарка ніби вітром здуло з коня. Він упав на коліна́ лицем до сходу сонця, яке тільки-но викотилось на зрожевілій обрій, і, здіймаючи вгору руки, вклонився низько до землі і швидко, швидко, аж захлинаючись, говорив по-татарському, потім почав хреститись і швидко шепотіти. Нарешті щось незрозуміле вигукнув і заплакав. Коли повернув обличчя до Скалиги, сказав суворо і благально:

— Батьку! Я молив аллаха й молив Христа, щоб вони пом'якшили твоє серце. Ти, батьку Петре, був до мене добрий, як рідний, а зараз ти злий, жорстокий, як шайтан. Ти гониш мене від Ганки. Ти, мабуть, мені не віриш, що я її кохаю і вона мене кохає.

— Сідай на коня! — сказав Скалига. — Тобі, сину, я вірю. Але ти поїдеш до своїх батьків. Так треба. Тільки в цьому році не вертайся. Запам'ятай.

Скалига передав хлопцеві свою торбу з харчами, свого запасного пістоля, шаблюку, гаманця з кількома дукатами та рублями і побажав щасливої дороги. Але татарчук не від'їжджав. Уже на коні він ніби застиг, вдивлявся в той бік, де знаходяться Маяки, і тихо, з пристрасною ніжністю раз по раз щось шепотів.

— Пора, — мовив теж тихо, але настійно Скалига. — Пора!

Захарко взяв напрям на південь. Коли вершник уже сховався за обрій, старий ще довго вдивлявся, чи не вирине десь примітна, висока постать у кургузому кожушку, у шапці-малахаї. І, впевнившись, від'їхав, повернув на дорогу до Маяків.

...Через рік, весняною порою, коли парувала земля і зацвітали садки, повернувся Захарко. Старий Петро здивувався. Сподівання, що час, дорога, зустрічі, розмови з рідними остудять спалах у серці хлопця, не виправдались. Та свого здивування і невдоволення Скалига не виказав. Прийняв бравого парубка ввічливо, гостинно, навіть, могло здатися, як бажаного. А в душі не змирився. З благословенням на шлюб з Ганкою зволікав і зволікав.

Кмітливий юнак здогадувався, що люди, які приходять і приїжджають до господаря з Тора, з Бахмута та з навколишніх селищ, з'являються не тільки за порадами, а й за допомогою. І навіть за зброєю. А бувало, з'явиться один-два, а то й цілий гурт невідомих і переховуються на пасіці, в садку, в лозняку на леваді. А потім зникають. Називалися вони знайомими, земляками, родичами. А насправді то були втікачі, бунтарі-дейнеки. Скалига розумів: не втаїтись йому, та й потрібний був помічник. Отож поволі, обережно почав звіряти Захаркові таємниці «святого діла» — боротьби за кращу долю сіроми, яку провадив разом з побратимами, волелюбами, колишніми булавінцями та такими ж, як і сам, уже колишніми понизовцями-січовиками.

Виїжджаючи до городків та селищ, Скалига іноді брав з собою і Захарка. Побувавши в Ізюмі, водив по вулицях, показував здаля фортецю на горі Кремінець, в селищі, за околицею городка, познайомив з татарами, які давно вже там поживають. Тоді ж зумів звести і познайомити з пахолком самого володаря Ізюма полковника Шидловського Гасаном. Так ніби старий передбачав, а може, й напевне знав, що оті знайомства стануть в добрій пригоді.

Волохатий присмерк згусав поволі. А ніч, здавалось, впала раптом німою чорнотою. Ні шелесту, ні подиху — глухо. Ніби все навколишнє завмерло. Ганка, сторожко дослухаючись, чатувала на вулиці, а Христя томилася в тоскному чеканні під повіткою на подвір'ї. Десь опівночі посвітлішало. В каламутному небі з'явився місяць.

На вулиці вчувся тупіт копит, притишений говір, а потім і кроки.

Христя пішла назустріч.

— Ханум * Христе, — мовив тихо Захарко, — я знаю, чого ти приїхала. Я знав, що ти будеш тут. Про тебе говорив козак Головатий, коли був на похороні діда Петра.

Татарчук змовк, зітхнув. Проказав кілька слів по-татарському. Раптом схаменувся й почав зрозуміло для Христі:

— Я, ханум, робив так, як наказав мені мій покійний господар, побував в городку Ізюмі.

— Ти довідався, де він?.. Що з ним, говори! — заспішила стривожена Христя, здогадуючись, чого саме їздив до того городка Захарко.

— Дізнався. Та краще б, ханум, мені про таке тобі не говорити.

— Говори! — благала дівчина. — Говори!

— Тоді знай. Семенка твого та інших в'язнів, які зараз там, в Ізюмській фортеці, скоро поженуть до Криму, мабуть, до Каффи, — додав, помовчавши. — А звідтіля, хтозна, може, й до Стамбула...

— До Криму, кажеш? — не вірячи, перепитала Христя. — Ти напевне знаєш про це, так?

— Так, — заявив твердо татарчук, — знаю!

— Треба заступити дорогу! — дівчина подалась наперед і зупинилась випростана.

Захарка вразила її рішучість, упевненість. Йому згадалося, як тижнів три-чотири тому отут, на дворіщі, покійний Петро Скалига і козак Головатий говорили про дейнекування пастуха і солевара Семенка та дівчини Христі. Вражало, що Семенко і Христя

* Х а н у м — жінка, дівчина (тут і далі — тат.).

в гуртом сміливців страхали панів, усяких крутіїв, лиходіїв. Його підступно було схоплено, катовано, забито в диби. На захист юнака і на борню з панськими посіпаками стала сміливо наречена Семенка Христя. Вона поривалася визволити в'язня з торської хурдиги. Але визволити поки що не вдалося. Зараз Семенко в Ізюмській фортеці. Та йдеться до гіршого...

— Його можна врятувати? Скажи, можна? Хто нам допоможе? Ти ж був там, у тому Ізюмі...

Та як гостя не допитувалась, Захарко не запевняв її про можливість порятунку, не сказав, хто вирішує долю в'язнів. Додав тільки, що з Криму женуть сюди великий табун коней. Коли вони прибудуть до Ізюма, тоді на південь поженуть людей. І, вже заспокоюючи Христю, запевнив, що скоро вони удвох з нею поїдуть до Ізюма. І отам, напевне, про все дізнаються. Але поїдуть тільки тоді, коли буде подано знак вирушати.

Гінець прибув уночі. Це був хлопчина років десяти-дванадцяти, босий, без сорочки, в кудлатій татарській шапці і в кожусі. Кожух захищав його від холоду, а підгорнуті поли правили за сідло. Влетівши конем на подвір'я, хлопчина заляскав прядив'яним арапником, заторохтів пужалном у сінешні двері. На той виклик з хати вийшла Христя і Ганка. Але гінець волів говорити лише з Захарком.

З пасіки вийшов татарчук.

— Гості прибули,— сказав хлопчина. Повернув коня й помчав дорогою назад до Ізюма.

Тою ж дорогою поспішали Захарко і Христя. Схід сонця вони зустріли в слобідці поблизу Ізюма, в татарській родині. Коли сонце дійшло середини неба і вже топило свої леза в голубій тиші дібров, Захарко обережно, скрадаючись, пробирався хащами понад берегом Сіверського Дінця до умовленого місця — крислатого осокура, де мав зустрітися із своїм другом Гасаном і дізнатися, хто саме оті «прибулі гості». А що вони з Криму — здогадувався, навіть був певний: звідтіля — з Кафи.

* * *

Кримський калга-бей* та ізюмський полковник Федір Шидловський ніколи не бачились. Але один одного добре знали, навіть заочно заприятелювали, а потім з-за дивних і трагічних обставин загендлювали.

Це сталося після отого весняного невдалого навалного наскоку татар на Слобідську Україну, зокрема на городки Тор, Ізюм

* К а л г а - б е й — намісник хана.

і на селище Маяки. Серед полонених, мізерної рештки войовничого, грізного і хижого чамбулу, серед отих, що не залишилися на дні Сіверського Дінця, що не полягли на пісках під Ізюмом, був син калги-бея. Жадібний до грошей, коштовностей, полковник Шидловський скористався з нагоди мати добрий зиск. Кількох полонених татар було відпущено на волю, навіть сприяли, щоб вони скоро добрались до Криму і передали калги-бею, що його нащадок живий, здоровий, добре їсть і п'є, але скучає за родичами, за Кафою. І якщо батько хоче побачитися з сином та ще декількома значними мурзами, то хай не поскупиться, надсилає п'ять сотень золотих дукатів, сотні дві аршинів доброго оксамиту, прянощів і двох німих молодих пахолків. Це, зазначено в умові, декому з наближених полковника здавалося безглуздою примхою. А Шидловському притьмом хотілося, щоб у нього, військового бригадира, можновладного магната, вартували і слугували без'язикі, як це заведено в Туреччині, у значних кримських мурз та у диванах, де вершаться суди. Можна було бути певним, що такі вартові не розголосять жодної таємниці, та й добрі служники з них.

На початку літа, коли гаї стали ще таємничо-принаднішими, на луках, заплавах впору стала гінка трава для косьби, завітували жита й почали набрякати бурштиновим соком вишні, до Ізюма прибився невеликий, в кілька чоловік, загін татар. Зустрічали їх далеко за околицею городка. Із зав'язаними очима провели повз башти, рови та кам'яні й земляні вали фортеці, з нижчого городка до верхнього.

Шидловський приймав мурзаків у просторій світлиці з двома видовженими і вузькими, як бійниці, вікнами. Сидів на дзиглику за невеликим столиком, біля вікна, так, щоб йому було видно гостей і дворище поблизу замкової башти, з якої починався вхід до цієї світлиці.

На великім візерунчастім килимі, підібгавши в білих повстяних шкарпетках ноги, сів товстуватий, у розшитій шовком і золотом тубетейці сивобородий. Це означало, що він не тільки старший, а й найстарший з присутніх тут. Бо за мусульманським законом бороду мав право носити тільки той, кому перевалило за п'ятдесят.

Майже поряд з сивобородим уместився огрядний, в широких смугастих штанях, у білій, розхристаній на грудях сорочці і накинута на плечі, зшитому ніби з густоплетеної сіті халаті молодий чорний таган-бей.

Зиркнувши гостро на господаря, бей окинув очима обвішану дорогими килимами та рушниками світлицю і, не виказуючи зди-

вування чи будь-якої зацікавленості, раптово застиг, ніби задрімав.

Позаду двох мурзів, теж підібгавши під себе ноги, примостився драгоман — (перекладач) Юхан — русявий, середнього віку, довгобразий, з голеним підборіддям, зодягнутий у татарського крою халат, на голові чорна, вимережана білими нитками тубетейка, з обличчя дуже схожий на звичайного сільського парубка із Слобожанщини.

Років вісімнадцяти-двадцяти татарчук стояв з похиленою головою біля дверей. Він був у біло-рожевих вузьких штанях, стрункий, смуглолиций, вродливий, без тубетейки, наголо стрижений, у гостроносих постолах.

— Намісник сонцесяйного володаря Криму, його вельможність сонцесяйний калга-бей, — почав сивобородий рівним, байдужим голосом, коливаючись назад-вперед, ніби злегка вклоняючись, — доручив нам, вірним його ханської сонцесяйності, стати перед ясні очі й вітати від його сонцесяйності тебе, уславленого в Урустані лицаря, можновладного ізюмського башу!

Драгоман перекладав, дотримуючись наголосу у вимові вітання-величання сивобородого.

— Його сонцесяйна вельможність, намісник сонцесяйного володаря... — продовжувалось та й продовжувалось гугняве.

— Скажи, хай починає про діло, — кинув драгоманові господар і перевів погляд на шкіряну, схожу на великого буртюка торбу, яка лежала під стіною біля дверей, де стояв татарчук.

Сивобородий випростав ноги і став підводитись.

Молодий таган-бей ворухнувся, щось невдоволено замурмотів. В ту ж мить юнак-татарчук підхопив і підніс сивобородому торбу. Старий витяг з неї сувій димчастого, потім голубого, як чисте весняне небо, за ним багрянистого, як схід сонця, шовку. Ті пір'яно-легкі сувої спадали долу, ніби збігали потоки широкої, прозорої, пройнятої барвами райдуги води. На сувої ліг невеликий, сріблом мережаний та самоцвітами цяцькований пістоль. Біля нього покладено і капшука з грішми.

— Дукати, як зазначалося в умові, — проказав голосно драгоман.

Сивобородий знову загугнявив. До нього підступив татарчук. Старий захопив його за руку, турнув від себе, і той упав на коліна перед Шидловським.

— Німий. Без язика. Звуть Гасан. Буде вірним тобі, ага, слугою, — слідом за сивобородим, тільки голосніше вимовляв перекладач.

Господар був задоволений. А все ж запитав, чому привезли тільки одного, а не двох пахолків, як він просив калги-бея.

Сивобородий відповів, що, на жаль, не знайшли такого другого красеня без язика (наголосив на слові «без язика»), який був би до вподоби ясновельможному баші. Та треба гадати і сподіватися, що ця їхня зустріч не остання, що це тільки початок їхнього знайомства. Вони можуть міняти своє добро на добро, натякнув мурза, і така мінка може бути корисною для баші, кримським ханам та їм, вірним слугам сонцесяйних...

— Баша, володар Ізюма, має не потрібних йому людей,— заговорив тихо, але виразно молодий таган-бей,— ми в Криму теж маємо такий непотріб. Можемо обміняти...— прошепотів з придигом, ніби несміло, лукаво посміхаючись, зиркаючи чорними, лискучими, як омиті водою тернини, очима, а потім уже голосніше і швидше додав: — Дамо покірних, здорових, здатних до роботи.

Така незвичайна пропозиція вразила Шидловського. Від здивування він витріщив очі, потім закліпав, ніби запорошеними порохнявою, засовався на дзиглику, підвівся. На худорлявому, вилицюватому, дуже засмаглому лиці ворухнулись довгі і закруглені догори вуса.

Гості насторожились.

Засопів, щось бурмочучи, сивобородий. Мінявся з лиця, кривлячись, ніби від чогось кислого, і все ж посміхався таган-бей. Драгоман ввібрав голову в плечі і позирав, як злякана миша з нори.

Але гнів не вибухнув.

— Якщо тобі, баша, не потрібні люди-раби,— так само тихо і повільно, ніби цідив крапля за краплею слова,— тоді бери коней...— Таган-бей утопив у Шидловського очі і докинув: — Дамо наших, татарських, прудконогих, а ти, баша, людей...

Господареві не хотілося, щоб татари помітили його збентеження, відвернувся до вікна, виглянув, чи немає когось поблизу на дворіщі, потім узяв із столика до рук пістоля, почав уважно його роздивлятися і роздумував:

«А й справді, у фортеці є непотрібні, навіть небажані втікачі, тавровані і нетавровані. Таких набереться сотні дві чи й три... Бєлгородський воєвода запевняв, що з Петербурга скоро буде наказ будувати «українську лінію» — фортифікаційні споруди від Дніпра аж до Дінця, щоб перетяти дорогу татарам. Ізюмський слобідський полк буде копати рови, насипати вали на правому березі Сіверського... Лінію будуватимуть козаки, поселенці та забігли сюди кріпаки-втікачі. Дві сотні в Ізюмі,— підрахував полковник,— а позавчора пригнали сюди добру сотню розбишак

із Тора. А скільки їх усіх тут у фортеці, поки що ніхто не знає. Одні мруть, інших женуть до маєтків чи ще кудись. Отож, якщо направити до Харкова чи до того ж Белгорода... А в дорозі... Раптово наскочив татарський чамбул...»

— Голова за голову? — запитав уголос.

— Баш на баш,— перекладав Юхан.

— Людину за коняку, мало,— видавив із себе глухувато Шидловський,— малувато...

— Чому малувато?!

— Голова за голову.

— Голова за голову — якші!..

Татари посхоплювалися на ноги й рішуче підступили до господаря.

— Далека дорога...

— Гнати степом.

— Вовки...

— Грабіжники...

— Хай так, але малувато.

— Якші! Якші! — ляскаючи по плечах господаря, повторював чорний таган-бей.

Шидловський більше не заперечував. Після короткої мовчанки гості і господар збилися до тіснішого гурту й заговорили про те, що обмін повинен бути цілком таємним, відбуватися вночі, у відлюдному місці. Найкраще, мабуть, у хащах урочища Райгородка. У незвичайно напруженій словесній зливі господар не звернув уваги, що оте місце, Райгородок, визначили татари, що вони, виявляється, добре знають навколишню місцевість. Та, мабуть, і те, що в тому урочищі — власний хутір Шидловського.

У хвилини торгу ніхто не звернув уваги на татарчука, який стояв у кутку, біля дверей, вислуховував гендлярські розмови людопродавців і не міг навіть про себе нишком вимовити гнівне слово обурення, тільки в безсилій люті стискав кулаки.

Та про нього не забули. Коли виходили з світлиці на подвір'я, таган-бей, ідучи разом з Гасаном, проказав тихо:

— Будеш робити так, як тобі було наказано. Придивляйся, запам'ятовуй усе, що побачиш у фортеці. Вали, башти, підземні ходи. Де саме стоять гармати. Запам'ятовуй. А накреслиш тоді, коли до тебе прийде наша людина або ж я. Прислухайся до розмов господаря з іншими. Роби так, як наказано,— повторив,— будеш живий сам і твоя рідня. Хай допомагає тобі аллах!

Гасан кивнув головою і прискорив ходу, щоб бути ближче до свого нового господаря. Почув: Шидловський і драгоман обмірковують, як краще переганяти через дикопільські степи табуни

коней і де було б зручніше татарам перехопити невільників, яких виведуть з Ізюмської фортеці. Чув і запам'ятовував.

Юнаки зустрілися на березі ріки. Радо поляскали один одного по плечах, обнявшись пройшлися берегом.

— Я тут з Христею, про яку я говорив тобі,— заявив Захарко. Цим нагадав, чого вони прибули і чого він тут.— Вона там...— вказав рукою в той бік, де в розлогій низині, біля городка, знаходиться поселення Студенок.

Гасан кивнув головою, мовляв, знаю, круто повернувся, поклав руки на плечі друга, окинув радісним поглядом, струсонув, ніби намірявся борюкатись. Та зараз було не до пустощів. Відступив, пригнув гілляку осокара, виломив зручного цупкого патика, й почалася, як бувало завжди при їхніх зустрічах, незвичайна розмова.

На дрібненькому, злежалому, вогкуватому піску Гасан виводив великі літери, з них складалися слова. Захарко йшов слідом і повільно вголос читав, зразу ж затоптував написане. Коли чогось не міг зрозуміти або помилявся, Гасан мусив переписувати вдруге, втретє або дописував інше, зрозуміліше слово.

Захаркові стало відомо, що до Ізюма прибули ті, котрі вже були тут нещодавно з даниною і подарунками: сивобородий, таган-бей і драгоман. Вони вже бачилися, розмовляли з полковником. До городка наближається табун з двохсот сорока шести коней. А було їх кругленько — двісті п'ятдесят. Четверо лошаків загинули чи відбилися від гурту. Післязавтра вночі, як сходитиме місяць, на лісовій галявині поблизу Ізюма відбудеться обмін. Коней направлять просікою до урочища Райгородок. А кілька десятків в'язнів виведуть з фортеці і поженуть до Харкова. Але туди вони не дійдуть. Далеко від Ізюма, коли закінчиться густолісся й почнуться переліски, а там відкриється і степ, отоді, можливо, поблизу Балаклеї або ж трохи осторонь неї, де буде зручніше, татари перехоплять в'язнів і як полонених, невільників поженуть на південь, до Криму.

— А як бути нам? — запитав Захарко, згадуючи позавчорашню розмову з Гасаном про визволення з фортеці в'язня Семенка.— Як нам діяти?..— повторив, затоптуючи слова на піску.

«Ножами»,— вивів Гасан на свіжому, змитому водою піску. Потім накреслив дві постаті, зв'язані ланвою, і лезо ножа, яке перетинає ту ланву.

— І напасти зненацька. В зручному місці,— ніби запитував і сам відповідав собі Захарко.— Зненацька. Навальню.

Гасан кивав головою, згоджуючись. На його округлім лиці ні смутку ні радості. Він став ніби байдужий до того, що замишляється. Серце стискає глибока, безутішна зажура, скніння, і немає можливості по-справжньому, по-людському про те сказати.

Побачення було коротким. Захарко поспішав. Ще раз перепитав, якою дорогою поженуть в'язнів.

— Побажай, Гасане, удачі! — сказав весело, безтурботно, з хвалькуватим викрутом, ніби збирався не на небезпечний вчинок, а на веселу прогулянку. На ходу тицьнув у груди кулаком, махнув на прощання рукою, швидко перебіг галявину і зник у заростях вільшаника. Звідтіля зграєю знялися наполохані шпаки, закружляли, впали на віти осокорів, і знову полилося їх веселе різноголосся.

Гасан довго стояв на березі. Дивився на тихий, ледве помітний плин води, потім відступив кілька кроків, сів у затінку під стовбуром осокура і застиг у задумі. Йому нікуди було поспішати. Шидловський після розмови з прибулими з Криму негайно послав нарочного до харківського полковника Донця з повідомленням, що з Ізюма днів за чотири-п'ять прибудуть в'язні. Хай полковник вчинить з ними на свій розсуд. Залишить їх у себе чи перепроводить до Белгорода, щоб і там заздальгідь знали, куди пішли люди з Ізюма. Коли гінці відбули, Шидловський теж виїхав, а куди — невідомо. Додому має повернутись сьогодні вночі. Отож, поки немає господаря, Гасан вільний. Може навіть вийти з фортечною палацу, тільки не з городка.

Вертати зараз до замку і зустрітись там з мурзами, а тим паче з чорним беєм не було бажання. Навпаки, Гасанові хотілося зараз будь-куди зникнути, десь заховатися, щоб не бачити ні бея, ні безсоромних гендлярів, не чути жодного облудного слова, слова, сказаного його рідною мовою. Від цих, хоча і прибулих з його Кафи, навіть рідні слова кидають в дрож, в нестямі і хочеться крикнути їм у вічі щось гостре, сповнене гніву й презирства... Але він німий і раб.

Першого ж дня з появою таган-бея в палаці Шидловського бей заявив Гасанові, що пора вже виконувати доручене.

— Нам доконче треба знати, — вимагав бей, — де саме розташовані льохи, потаємні ходи у фортці, скільки тут гармат, де схороняється полкова зброя. Це все ти спишеш, коли ми залишимося удвох, та ще пригадаєш і запишеш усе важливе з розмов, наказів пана Шидловського своїм помічникам осавулам. Пахолок, — зауважив незаперечно таган-бей, — який повсякденно перебуває біля свого господаря, повинен знати усе, що робить і навіть що замишляє господар. Готуйся...

Гасан таки знав багато чого потаємного. Шидловський, будучи впевнений, що його без'язикий слуга нікому нічого не розкаже, ні в чому й не крився.

Комусь іншому, якщо це потрібно, Гасан, можливо, і розповів би — списав би на папері все бачене, почуте. Комусь, тільки не таган-бею. Чорний бей — його заклятий ворог. Він вирвав у нього язик, він завдав йому пекельних мук, убив горем, звів зі світу його, Гасанову, матір, пустив жебракувати батька, силоміць вирвав, поглумився над розквітлим в його серці коханням... І до всього — загнав його сюди, в Урустан, наказав бути шпигуном.

Війнув раптовий вітерець. Вчулося шелестіння. Гасан підвів голову, глянув під листвяний намет, перевів погляд удалину. Там, між рідкими кущами, майнула постать Захарка, плин думок змінився. Гасан відчув себе самотнім, ніби він давно вже на невідомій пустинній землі. Та ні, не пустинній, тут є люди, але він чужий їм. Серед тутешніх тільки один Захарко, з яким він єднався душею. Отут, під оцим осокором, вони зустрічались. На отім сивім піску виводили слова, креслили вулиці та дороги обом місця, будинки Кафі. Хвилювало уявне мандрування, довгі й короткі переходи. Вони один одному показували, де жили: Захарко в родині рибалки неподалік від моря, від гавані, там, де починається кам'яний мол. Гасан жив у комірчині кафської медресе *, в якій його батько сторожував. Натішившись спогадами, Захарко оповідав, як він опинився в цьому уруському краї, як йому живеться в Маяках, не потаїв і про своє кохання до синьоокої Ганки, розказав про те, як його посилав Скалига до Криму, до рідних по дозвіл — благословення на шлюб.

Небезпечною, виснажливою була ота подорож. І краще б не бути отієї весни в Кафі. Горем зустріла вона його: батька поглинуло море, а мати, виглядаючи свого рибалку, померла на березі моря. Старша Захаркова сестра, вислухавши, чого приїхав брат, сказала:

— Про твій намір, Закіре, поріднитися з гяурами я буду мовчати перед аллахом і перед людьми. Бо я сама нещаслива. Мій коханий Махмуд уже друге літо як пішов веслярем на сандалвітрильник у море. Поплив та й не вертає. Як тобі, Закіре, бути, порадься, брате, зі своїм серцем.

І він подався тим же бездоріжжям на північ, до Маяків. Здавалося, що все буде гаразд. Йшло до того, що Скалига дасть згоду на шлюб Захарка з Ганкою. Та тільки, як це ведеться в урусів, заручини справляють восени, коли впораються з негайною роботою: зберуть збіжжя, городину, опорядкують садки та й себе об-

* Школа.

шиють, обують. І настала осінь. Але помер Петро Скалига. Тепер, за тим же уриським звичаєм, треба ждати сорок днів по смерті старого, аж після того Захарко нагадає Ганці про своє кохання, і вони справлять весілля.

«Хай щастить йому...— бажає Гасан.— А мені...»

Давка гіркота наповнює груди хлопця, аж судомить. Йому нестерпно боляче. Неймовірно, але в його двадцять років, коли бажання жити такі буйнокрилі, коли все здається принадно досажним, груди наповнює радість, буяння, юні весни і справді легкі, щасливі, а він уже живе тільки спогадами з минулого...

Багато пережито. Звідане тяжким тягарем лежить на дні його душі, і він не має навіть можливості вилити разом із слізьми гіркоту, свою печаль перед кимось рідним чи другом. Бо ж, креслячи букви, не вичерпаєш накип горя із свого серця...

Коли виповнилось шістнадцять років, його ввіймали султанські слуги — чауші, відвели на дворище, де міститься кафський урядовий диван. Там його, на диво, пригощали м'ясним духмяним пловом, медово-солодким щербетом та такою ж солодкою водою. Після того він міцно заснув. Чи довго спав, що з ним робили — він не знав. Коли прокинувся, прийшов до пам'яті, був уже без язика. Лежав у якійсь маленькій, тісній, загратованій комірчині, увесь пройнятий пекучим вогнем, зі зв'язаними руками й ногами. Голова, пронизувана болем, замотана в ганчір'я. Рота теж забито смердючим ганчір'ям.

Матері, яка пробралася до знівченого сина, таган-бей, який раптом опинився в комірчині, сказав:

— Це Гасанове велике щастя. Тепер він буде охоронцем кафського дивану, а то б він міг бути спагі-воїном. Його могли б погнати в невідомі краї, та й десь там, на чужині, він міг загинути в бою. А тепер дякуй, ханум, аллахові, твій син буде у Кафі здоровий і довго житиме.

Але служкою в дивані Гасан не став. Його спіткало ще гірше лихо.

І того літнього дня вечорова сутінь надходила з півночі, з гір. Світло тьмарилось, фіалкові тони згусали й згусали. День скоро мав спливати геть, і землю вповис пічний темний морок. На ближчій до дивану мечеті муедзин проспівав у чисте небо своє протяжливе «Алла Акбар». З моря доносилося безнастапне рокотання. Так ніби там хтось могутній важко зітхав, і Кафа повнилась притишеним стугонінням. Але й крізь той відгомін прибою на вулицях було чути крики роздратованих ішаків, іржання коней, людські голоси.

Гасан, що вже став видужувати, нічого не чув і не бачив, крім любої Фатими, його подруги дитячих літ. Вона прийшла прові-

дати хлопця. Сиділи поруч. Дівчина відкрила фєредже-намітку, якою запиналась на вулиці перед чужими, на radoщах переповідала всякі новини, а то й просто говорила про се, про те, згадала, як вони, ще коли були підлітками, гралися на дворищі, про щось засперечалися, побилися, і Гасан вкусив її за руку вище ліктя. Фатима відкинула з плеча намітку і показала те місце. Гасан припав до руки, поцілував. Зніяковів, відчув, як шалено, сполохано тріпоче в грудях серце. Фатима змовкла, глянула на нього великими, чорними, раптово зволоженими очима, радісна, усміхнена. Зашаріле обличчя наближається. В радісній нестямі Гасан готовий був припасти й ловити губами усмішку любої.

— Милуєтесь? — почулося спершу здалеку хрипливе, в'їдливе, а потім вже ближче пролунав такий же хрипкий смішок.

Вони миттю схопились і, вкрай збентежені, зніяковілі, стояли, Фатима навіть не закрила, як це годилося, лице фєредже.

— Ти вмієш писати? — уже із здивуванням і острахом запитав тагап-бей. — Умієш?..

Під час розмови з Фатимою, чи певніше сказати, коли вона говорила, Гасан, дослухаючись, креслив прутиком на піскуватому ґрунті різні знаки, обриси будинків, зненацька вивів і ім'я дівчини.

Того ж дня його допитували. Він не потаїв, що грамоти навчився від хлопчаків з медресе, з якими затоваришував, коли допомагав батькові прибирати оту школу.

За утаєння, що він уміє писати, а відтак міг би, коли б був охоронцем дивану, розголосити якусь таємницю, Гасана мали б скарати на смерть. Але його помилували. І, як виявилось, помилували не з милосердя.

Хлопець опинився за Кафою, в горах — у невідомій медресе. Там навчали його уруської мови, письму та креслити хитромудрі умовні знаки, теж для потаємного письма.

Майже два роки він нічого не знав про долю своїх рідних і коханої. Довідався перед тим, як мав їхати до Ізюма пахолком і шпигуном. Дізнався про невтішне: мати з горя за сином померла, батько не має роботи, жебракує десь на невідільничому базарі, а Фатима в сералі * тагап-бея.

Вже пішло на третій рік, як він востаннє бачив Фатиму. А й зараз він чує її ніжний голос. Вона з'являється йому у снах. Вони йдуть у невідому далину, перед ними відкривається манливий, безкрайний, дивний світ... Раптом вони здіймаються і лнуть, ніби на крилах, над виповненою синявим туманом безоднею, здій-

* Гарем.

маються над бескидами, повітими в прозору, світлу голубизну, Гасан і Фатима поруч. Він сповнений радісного, незбагненого, дивного відчуття, та Фатима раптом зникає, немовби тоне в тремтливому, голубому леготі з барви веселки.

Іноді вона з'являється засмучена, в сльозах, зове, крає серце пекучим болем, просить звільнити її, взяти з собою. А він, розгублений, нерішучий, не може зважитись на такий вчинок і теж заливається слізьми. Часом (в гаю) він чує голос Фатими у щебеті птахів, у шелесті листя, у подувах вітру...

Вже тут, в краю урусів, Гасан багато передумав про свою і її долю. Він картає себе, називає боягузом, нікчемою. Атож, його одноліток Захарко, з серцем, сповненим кохання, двічі долав небезпечний степовий розгін, яруги і хащі між Кримом і Маяками, гибів на холоді, млів у спеку і залишився живий. І, напевне, скоро буде щасливий в коханні. А він, Гасан, мав нагоду, ще будучи поблизу Кафи, втекти з того шпигунського кубла медресе, знищити чорного таган-бея, забрати Фатиму й майнути...

Та й у ті дні, коли їхали сюди, до Ізюма, він був біля свого лютого ворога, і коли б справді в його серці вибрунькувалась, визріла помста, він задушив би гадину бей і повернув коня до Криму.

«Ти, Гасане,— ішак, який ніби і впертий, а йде, куди направляють, і везе на спині, що покладуть; ти шакал, який голосно виє, гавкотить, а сам труситься від страху й ховається в ущелини, нори. Ти міг би бути барсом, левом, міг би бути вільним, але не наважився. А була ж можливість, та й не раз була.

Уже тут, в Ізюмі, як наближений господаря, ти куди хочеш, туди і йдеш, а на стайні Шидловського томляться застояні огирі. Невже не скористаєшся нині з такої нагоди?..»

Рвучко звівся на ноги, озирнувся, глянув угору: шпаки, кружляючи, набирали висоту, вправлялись перед тим, як летіти у вирій.

Поспішаючи до поселення Студенок, Гасан уявляв, якою може бути сутичка з охоронцями в'язнів, а можливо, й з татарами-людоловами вночі на дорозі до Харкова. Бойова сутичка неминуча. А їх буде тільки троє: Захарко, ханум Христя і він, Гасан. Малувато. Потрібна добра зброя, прудкі коні. Нападати, як говорить Захарко, треба обачно. Зненацька, навально. А як воно буде?..

Заварилося через одного в'язня, а ота ханум Христя підбиває Захарка, щоб принагідно визволити тих бідолах якомога більше, навіть усіх. А хто він такий, отой Семенко, що з-за нього зчинилася така буча? Урусський бай?.. Та, мабуть, ні. До фортеці запроваджують втікачів, підбурювачів, непокірних мурзам людей.

Отож, напевне, і цей з таких. Недарма до Шидловського приїздив справжній уруський мурза, називається Синько. В них була розмова про бунти, непокору, і зле впоминали в'язня Семенка. Про ту зустріч треба буде нагадати Захаркові та сказати їй про те, що в господаря була розмова з прибулим з Криму про небезпечного козака Головатого. Татари чомусь занепокоєні, що той козак подався на південь, може, побоюються зустрічі, коли туди ж, на південь, поженуть в'язнів. Та, мабуть, ні. Дороги їхні розійдуться. А наші новинні зійтисся. Тільки треба, щоб ми сходилися першими.

А як воно буде насправді?..

* * *

Битий шлях тягнувся степом на захід і на захід. Гордій Головатий їхав попереду невідомої йому чумацької валки. Щоб не віддалятися далеко від неї, стримував ходу коня, навіть часто зупиняв його і, постоявши хвилину-другу, рушав далі.

Спливав похмурий осінній день. Сутеніло. Небесна оболонь повнилась сивіючою млою. Обриси сонця ледве проступали, а то часто і зовсім тонули в застоїній, здавалось, роздмуханій кимось вгорі порохняві. Млосне курище сіялось і сіялось, затоплювало землю, припорошувало трави, листя дерев. Вони тужавили, блякли, згортались і никли. І куди не глянь, аж під обрій стеляться широкі жовтаві плямисті смуги.

Бачене ставало звичним і не вражало. Та ось увагу Гордія почали привертати розкидисті кущі глодини. Вони ніби набігали з степового безкраю, зупинялись обіч дороги і красувались своїм густолистям, пломеніли, немов пойняті тихим ясним вогнем. Здається, те жевріння розгортається, і ось-ось на всім неозорім просторі війне, заграє буйно світло-рожевий спалах.

Осінь. На всьому тиха задумливість. Степ готується до сну. А може, степ тільки стомлено притих. У вишині і низом ще плінуть відзвуки літа. В іржавій, прив'яленій, сколошканій траві — шелест, пискотіння, тонке квиління, посвисти-переклики. А з вишини струмить, віддаляється розмірене «курли». Воно зове за собою в незвідане, загадкове, мрійливо знадне, яке десь там, може, на краю землі...

Кущі глоду погустішали. Багрянцеві спалахи затопили весь обрій. Поряд з глодиною з'явилися кострубаті загати тернини, заборсане плетиво ожини. Трави хвилясто впали до землі, залисіли піскуваті, омті дощами горби.

— Оце вже, мабуть, і там усе пожовтіло, зів'яло,— мовив угос, як звук говорити на самоті, Головатий.— А незабаром осиплеться лист, порідіє гущавина...

Й нараз перенісся туди, куди прямує,— опинився думкою серед широкої заплави річки Самари, там, де вона дугасто завертає на захід й повільно котить до Дніпра. Там, серед хворостяних корчів,— зимівники. В отих, з лозняка, хатинах можна перепочити, перебути, доки зберешся знову в дорогу, уже на правий берег Славути.

«А може, там, у низині, біля води, ще зелено, трави в соку, не полягли,— зринає думка в Головатого.— Хай би і так, але ж вода крижаніє, про плавбу і не думай. Сам ще зміг би човном чи на колоді, а коня через Дніпро не переженеш. Доведеться, мабуть, ждати, доки ріку скують морози. Доведеться. А поки що можна було б спуститися на пониззя, добратися до Хортиці, до Базавлука та й доземно вклонитись...

Ой, ні! — заперечив сам собі.— І не думай про таке, не тривож, не ятри болем... Там, на згарищі, поросли будяки, лобода. Теляче тирлице. Вітер здіймає й жене з краю в край сипку пилюгу з руїн та могил твоїх побратимів...

Прямуй, Гордію, своєю дорогою. За тиждень-півтора будеш біля Дніпра,— уже спокійніше розмірковував,— переберешся на Правобережжя. А там, на тій, тепер лядській стороні, буде видно, з чого розпочати, що робити-діяти. Згуртуємо побратимів, і запалають фільварки... Тільки треба було вибиратися туди за погожої літньої днини. Тоді б не тинявся по заплавах, а то, бач, запізнився. Надійшла осінь. Розкисне, затваніє. Еге ж, запізнився...

Ну, хай і так. Зате в ті згаяні дні он як було дмухонуло! — Гордій задоволено посміхнувся.— Еге ж, завихрило-закрутило, сипонуло щедро іскрами... Бахмутці дали доброго прочухана торським та бахмутським соляним управителям та наглядачам. Не один рив землю носом, чухав пом'яті боки, а декотрі уже й не підведуться...»

Із згадкою про ті недавні події в городку Бахмуті в уяві постало... Узгір'я, лісові хащі. Над берегами річки Бахмутки низький непролазний чагарник. В широкій долині — хатки, курені, землянки — вбоге поселення втікачів з усієї Росії... На лівому березі ріки — приземкуваті шопи — солеварні. А на пагорбі, на кам'янистому підмурку, за високим частоколом — великий, з баштами, ганками-прибудовами дім соляного управителя.

Над Бахмуткою стелеться дим, дотлівають хатки, курені, спалені панськими посіпаками. Тиша і попіл впали на зруйноване поселення. А постріли та тривожний гомін не затихають. Соляному управителю не вдалося підкорити, поневолити бахмутців.

Повстанці знищили панське кубло. Але й самі не знайшли сподіваного спокою. З Белгорода, Харкова наступали царські карателі. Довелося тікати в дикопільську глушину. Так і порадив він, Головатий. А що було робити, коли немає іншого рятунку? Люди захищаються у хащах, яругах. А чи надовго?..

Понизовець окинув поглядом причаєний степ — нікого. Німо. Озирнувся. На якусь версту-півтори чумацька валка. Чути поскрипування коліс, віддалене, неголосне погейкування чумаків.

«Та, мабуть, негоже стовбичити й стовбичити перед людьми, муляти їм очі. І коли вже тебе доля зводить з ними, то приставай до гурту, та й будь своїм», — розмірковував Головатий. Звернув з дороги, розгнуздав коня й пустив на пашу.

Валка наближалась. На передньому возі сидів непорушно, здавалось, куняючи, у вимащених дьогтем, припалих пилом, шкарубких штанях і сорочці, огрядний, з надмірно широкими плечима, округлим, ніби набряклим, зарослим рудою, аж червоною бородою лицем чоловік.

«Отаман-ватаг, — здогадався понизовець. — А чи ж так? Зараз дізнаємось».

І, знявши шапку, наблизився до воза.

— Здорові були! — чемно привітався.

Рудобородий ліниво ворухнувся, зсунув на потилицю бриля. З-під нерівно обвислих крис війнуло гарячим полум'ям. В ту ж мить криси наповзли на їжакувату кучму і погасили спалах. З-під кущуватих, вибілених сонцем брів метнувся по-совиному пронизливий погляд.

— З Дону прямуєте?

Ватаг не відповів. Спідлоба блиснув очима, випнув губи, аж настовбурчилися вуса. А крізь вузенькі, наче прорізані осокою щілини свердлив, пропікав гострими буравчиками.

Рудобородий, певно, думає-гадає: «І що це воно за такий з'явився отут, на глухій степовій дорозі? А чи ж один він тут? Чи не вивідник, бува? Еге ж, огляне, постежить, а згодом, коли геть стемніє, вижде, як заспокояться, вляжуться, поснуть, подасть умовний знак — і ватага відчайдушних розбишак накинеться на валку. Так бувало вже не раз. А грабуватимуть найперше переднього воза, де знаходиться отаман, де зберігаються скарби».

Воли, важко сопучи, ледве ступали по нерівній, вибоїстій дорозі. Не допомагали ні окрики уже охриплих чумаків, ні посвисти батога чи періщення пужалном.

— Скотина бідолашна знесилилась, певне, охляла. Добратися б вам до доброї паші та відпочити, — завертав на розмову Головатий.

Але марно. Не діждавшись слова від рудобородого, Гордій відстав і почав знову попасати коня обабіч дороги, де ще в'юнився не спалений сонцем шпориш та витикався, щетинився молодий пирій.

Чумаки, які ще здалеку помітили вершника і були раді новій людині, під'їжджаючи, вітались, кидали слово-друге, заохочували до розмови. Понизовець вдивлявся в засмагли, аж задубілі від вітру і сонця обличчя. Жодного знайомого. Але приємно було чути трохи нарочито визивне, а то й гостре, задерикувате, але щиро людське:

— Агей, чоловіче, звідкіля прибився?

— Та він тут, в бугилі родився.

— А мабуть, що так. Бо нівроку, видавсь дорідний.

— Куди стелеться доріжка?..

— Приставай до нас, буде охотніше.

— Еге ж, якщо по дорозі.

— Приставай, скуштуєш чумацького...

— Тумака й мамалиги.

— Мінняй коня на чабака.

— Зробимо з тебе чумака.

— Мінняймо.

— Гаразд, друзі, гаразд, аби добре годували,— відповів весело в тон Головатий,— та щоб на м'якому спалося.

— Нагодуємо.

— З лободи юшка, а кулак — подушка.

Нараз на передньому возі піднялася тичка з великим віхтем сухого бур'яну і червоною стрічкою. Чумаки змовкли. Насторожились. Ніхто не мовив ні слова. Ті, що під'їжджали, підходили, не вітались, дивились похмуро, з підозрою. Головатому була зрозуміла й не здивувала така раптова зміна в настрої людей: ватаг подав знак: «Будьте обережні, пильуйте».

«Хоч і хотілось, та не звертілось,— подумав з прикрістю Гордій.— Не змололось на цьому камені, засиплемо на інший».

Трохи збочив геть від дороги, але далеко не віддалявся, стояв на видному місці, проводжав чумаків. Наслухав.

З кінця валки доносяться високі, пискливі, то низькотонні, деренчливі звуки. На диво, з того чудернацького награвання почала компонуватися якась веселенька пісенька чи музика до танцю. Та ось вона обірвалась, розтанула. Раптом вчулося протяжне гудіння, а разом з тим — високе й тужливе собаче виття.

Головатий підступив до дороги.

З буди останнього у валці воза визирнув років шістнадцяти-сімнадцяти хлопчина, кругловидий, густе, підрізане округло, ніби під макітру, білясте волосся, великі сірі очі дивились довірливо,

усміхнено. Притуливши до губів невеличку довгасту дримбу, хлопчина награвав щось сумне, а два кудлатих собаки, рябий і чорний, що бігли поряд з мажарою, зупиняючись, витягали шиї, задерши догори морди, підтягували за музикою.

— Пищалка? — запитав Головатий, привітавшись.

— Дримба, — пояснив юний чумак, поштиво вклоняючись, не випускаючи з рук вигнуту каблучкою, завтовшки, як грубе пужално, лозину з розрізом-горликом, з якого витикалась тоненька, мовби листя пирію, пластинка.

— Дримба? — здивувався понизовець — Саморобна?

Хлопчина викинув на полудрабок босі, вимазані дьогтем ноги, в одну мить опинився на землі з наміром підійти до подорожнього. Але його випередили собаки. Вони люто накинулись на коня, а потім і на господаря.

Чумаченко втихомирив собак, наближаючись, ще раз привітався. Помітивши під полою киреї пістоль і ятаган, аж остовпів від здивування.

— Ви запорожець? — запитав, ніяковіючи.

— Був таким, — признався Головатий.

Хлопчина ще більше зніяковів. Воли без погонича зупинились. Собаки, мабуть, уже привчені підганяти, забігали, загавкотіли. Мажара рушила дорогою.

— Підемо, а то відстанемо.

Головатий і чумаченко приспішили.

— А я досі тільки чув, як розказували про тих лицарів. Та ще, бувало, наслухав пісні кобзарів. І ось довелось... — хлопчина не доказав і з зачудуванням озирає сивочубого чоловіка. Від збентеження, глибоко вражений такою зустріччю, чумаченко не знаходив слів, ніби не знав, про що йому говорити. Коли ж оговтався, запитав, куди запорожець їде, і, як і його старші побратими, запрошував приставати до їхнього чумацького гурту.

Йдучи слідом за мажарою, вони розговорились. Головатому стало відомо: валка з Прилук, побували на Дону, на Кривій Косі Азовського моря. Везуть рибу та всякий заморський і кавказький крам, а найбільше сушні. Мажар у валці біля сотні. А хазяїв тут тільки три чи чотири. Отож вони всім і порядкують. Бо їхні вози, їхні воли і їхній крам. А чумаки — сірома, з прилуцьких хуторів. Та й він, Санько, теж наймит. Уже третій рік за погонича волів, підручним отамана валки Дмитра Кавуна. Третій рік отак, як нині, у дорозі та й у дорозі. На початку мандрівка була в охоту, з нетерпінням дожидав того першого дня, коли нарешті зберуться до гурту, освятять вози і вирушать. Часто виходив аж за царину, вдивлявся на схід, куди мала стелитись дорога.

Поривало, манило невідане, і з думки не сходила та й наспівувалась така мила серцю пісня:

Весна-красна наступає,
Із стріх вода капле:
Уже нашим чумачепькам
Шлях-доріжка пахне...

Виїжджали весною, як протряхло та взялася травною земля. Було цікаво роздивлятися зустрічні села, хутори, повз які проїжджали. А попереду розкочувався, стелився горбастий, з яругами або ж рівний безкрай степ з перелісками-байраками.

Оповідав Санько охоче, весело тільки про початок свого чумакування. А потім захоплення збавилось. І він уже жалівся, як нестерпно, томливо у довгій-довгій дорозі, як в'ялить сонце, діймає вітер, в'їдлива мжичка, морози і сніговії.

— Та в мене є своя втіха,— хвалився хлопець.— Ось! — він показав каблучкувату пищалку, притулив до губів, і полилося деренчання, потім звуки змінилися на пискливі, тремтливі, аж залящало. Нараз відкинув дримбу, видобув з мажари сопілку, придмухнув у неї. І ніби звідкілясь з'явилася й подала свій глухуватий, ніжний, з переливами голос іволга, потім воркітливо, з пристрасним придихом обізвалася горлиця, слідом за нею розсипали свій сріблястий щебет ластівки, їхні перламутрові трелі підхопили й кинули в небо під сонце жайвори. Похмурий, сонний степ, здалося, почав оживати, мінитись, почала світлішати, глибшати оболонь.

Головатий заслухався.

— Співаю сонце,— сказав, передихаючи, усміхнений Санько.— Співаю сонце і все на світі.

— Як, як? — перепитав понизовець, ніби не дочув.

— У мене багато, багато співу,— здійнявши вгору й широко розводячи руки, мовив хлопчина.— Входить щось у груди і пориває, веселить або печалить. Я співаю про все, що бачу та чую. Буває,— довірливо звірявся чумаченко,— дивно тобі, дивно. Аж дух забиває, як ото заслухаєшся в дудіння вітру, у шелест лісу. А взимку, як ото в хуртовину сипоне, закрутить, засвистить, тоді і пісня твоя така ж, ніби віхола.

— А ти вмієш писати? — спитав Головатий.

— Не вмію,— хлопець задумався.— Еге, якби умів...— вимовив, зітхаючи. Змовк, але ненадовго. Випростався, примружив очі, на чистому засмаглому лиці ковзнула посмішка.— Якби умів, я б тоді...— проказав у задумі, і вже жвавніше: — Буває, почувеш наспівуване кимось та й сам береш так, як той, що співав чи грав. От послушайте. Це, мабуть, про таких, як я:

Та їде чумак, їде чумак
Із дому додому,
Та в нього штани полатані,
Порвана свитина,
Куди не глянь — кругом бідний,
Кругом сиротина.

«А воно таки, мабуть, про тебе», — подумав Головатий, зиркнувши на дрантивий одяг чумаченка.

— І в охоту мені такі, що співають в гурті. От оцю вже вам заграю, — сказав Санько.

Хлопець взяв до рук сопілку, продув, завів щось протяжливо сумне, потім сопілка почала витинати дрібно, грайливо. Та, напевне, здогадавшись, що подорожньому воно буде, мабуть, незрозуміле, кинув грати і швидко проказав:

Ой диба, чумак, диба.
Аж погіркла йому риба.
Коли й вози погубив,
В торбу риби накупив.
Ой риба-судачина,
Посиніло під очима...

— А може, затягнути вам такої, теж чумацької, щоб щипало за серце?

Було літо, було літо,
Та й стала зима...

— А чого ж, можна і такої, — погодився Головатий і подумав: «Талановитий, видно, талановитий хлопчина. Направити б його кудись по науку. Хоча б до такої людини, як торський літописець Яків Щербина. Той навчив би його, мабуть, не тільки грамоти, а й komponувати та записувати пісні і музику. Еге ж, із-за цього варто було б забитись до городка Тора, до Щербини, — роздумував Гордій. — Та й недалеко поки що від'їхали від того городка. Але як ти вивільниш з валки цього чумаченка? Та й чи наважиться на таку стежку він сам?»

— Оце «було літо» я чув від прилуцького кобзаря, — навперобій думкам Головатого вищебечує хлопчина, — чув, як ми виїжджали цього разу з Прилук і нас проводжали...

— Санько! Сучий сину! Сюди!..

— Санько! — передавалося грізне, нетерпляче з передніх возів.

Чумаченко побіг на виклик аж до отамана. Вертав збентежений, похмурий. Порівнявшись з Головатим, допитливо глянув на нього, здавалось, хотів щось сказати чи запитати, та тільки біля уст ковзнула і згасла млява усмішка.

Від передніх возів передавалось настирливе і знову грізне:

— Санько!..

— Гляди, сучий!..

— Гляди!

Чумаченко не звертав уваги на ті окрики, пішов, опустивши голову, набурмосений. Дійшовши до свого воза, зупинився, кинув востаннє погляд на понизовця, кивнув головою, ніби на прощання чи як докір, захопився правою рукою за полудрабок, лівою обіперся на спину вола і в ту ж мить забрався під буду.

Передні вози почали з'їжджати з дороги праворуч, ліворуч і зупинялись. Коли чумаченкова мажара проїхала на середину валки, вози знову з'їхали на битий шлях і, як звичайно, рушили. Чумаченкову мажару навіть трудно було б вирізнити з-поміж довгого рухливого ланцюга однакових з дощаними, рядняними будами, закіптюженими пилом, гуркітливих, скрипучих возів.

«Шкода хлопчини, — подумав скрушно Головатий. — Нагримавши, мабуть, сказали: «З ким зв'язався, збратався? Замість того, щоб нацькувати на харциза собак, повів з ним розмову та ще й награсш, наспівуєш!»

Жалкував Гордій, що не розпитав толком, не дізнався достоту, де ж саме Санько проживає в тих присульських Прилуках. Може б, принагідно довелось коли там побувати та й зустрітись. А побачитись з чумаченком хоча б ще раз хотілося. Припав до серця хлопчина, припав.

Збігав сьомий день у дорозі. Обминувши городки Тор, Ізюм та придінцеві селища, Головатий звернув з великого чумацького шляху на бічний, менш залюднений, який тягнувся від Азовського моря, від річок Кальміусу, Вовчої на Полтаву; стороною, з півдня, об'їхав Харківську фортецю і взяв напрям, як і було задумано, до заплави річки Самари. Прощаючись із Слобожанщиною, Гордій не міг не завітати до козачого селища Кам'янки на березі Вовчої. В тому ж бо колишньому зимівнику, за отаманування кошового Івана Сірка, Гордій разом з іншими побратимами не одну зиму вилежувався, вигрівався, загоював рани. Звідтіля, з Кам'янки, січовики спускалися на південь лякати зухвалих і підступних сусідів, ногайських татар, та й не раз вирушали під булавою того ж Івана Дмитровича в «гостину» до Криму. У Кам'янці, в кузні коваля Лавріна, кувалися списи, гартувалися піки — лагодилась козацька зброя.

Кам'янка — місце чумацьких зборищ, дорожнього перепочинку і великої торговиці. Тут-бо перехрестя доріг на Дін, до Дніпра,

до торгового Харкова, степової Полтави, на Правобережжя — до лядських городків і селищ.

«Доведеться дати добру сотню верст крѳуга,— вирішує Головатий.— Але треба навідатись, почоломкатися з друзями і зняти шапку біля могил побратимів. Треба...»

У верхів'ї річки Вовчої Головатий круто повернув на південь. Цілий день їхав понад лівим берегом річки, а потім почав забирати лівіше, в степове, трав'янисте безмежжя. Приємно було зустрічати знайомі, давно не бачені місця. І виднокруг, здавалось, поширшав. І далина манить і манить.

Високий, розлогий, сивокорий осокір затіняв широку, міцної будови, на кам'яному підмурку і аж на вісім горниць хату, другий, ще молодий, але гінкий, ріс біля дороги, ніби вибіг зустрічати проїжджих і закликає під свою листяну крону, вказує стежку, яка веде до огороженого частоколом дворища. А там уже примітну будову не проминеш. Над її порогом на шворці зависло кільце тлустої, підсмаженої, з порепаною, приперченою шкіркою ковбаси, великий, з півколеса, білий рум'яний бублик, сріблясто лускастий, з розпанаханим масним боком, тупоносий, очкастий чабак і зєленава, припорошена пилом, здається, вже кимось надпита, пляшка оковитої.

Придорожна корчма повнилась різноголоссям. У світлиці люди сиділи на лавках, товпились біля шинквасу, гуртами порозсїдались на дворищі, навколо постелених на траві ряден, килимків, рушників, стояли округ кадубів, які правили за столи. На них — жбани, поставці, кришталеві і простого скла чарки, маленькі череп'яні коновки, великі округлі і гранчасті сулії, окрайці хліба, розкраяні чабаки, тараня, сало, цілі і розірвані кільця ковбаси, городина, садовина.

Обідня пора. Подорожани збираються до гурту, розв'язують свої торбинки, ворочки, відкорковують, виймають чопики з посудин, їдять, п'ють, частують друзів, знайомих, заводять нові знайомства. Головатому кортіло завернути до дворища, зустрітись з людьми, бо вже третій день їхав самотою і не чув людського голосу. Та й там, в гурті, чимось підживитись.

Відчувалось, що сьогодні після ночівлі в байраці ще ні разу не запускав руку в саквину з хлібом. Поспішав братися до Кам'янки. А вона вже й не за горами.

Он там, на пригірку, уже видніються білі, з сірими низькими козирками-стріхами хатки, а на околиці, як і за минулих років, цемовби стоїть на сторожі крилорукий красень вітряк.

Щоб не привертати до себе чиеїсь зайвої уваги, Гордій зліз з коня, залишивши його біля молодого осокура, сам попростував до корчми. Але тільки оглянув знайому будівлю, до середини не зайшов, не пристав до гурту подорожан, які підживлювались, вернувся на дорогу й, ведучи коня за собою, повільним кроком пройшов повз гамірливе дворище.

«Проскочив, як крізь вузьку дірку, не зачепився,— подумав Головатий, радий, що ні з ким із знайомих не зустрівся.— Тепер можна і прискіпити».

Рішуче звернув на стежку, яка вела через леваду, в напрямку вітряка, проминув невеликий вільховий гайок і зупинився вражений.

В затінку старого крислатого осокура на днищі перевернутого каду́ба стояв босий, в дрантивих штанях, з перечепленою через плече торбинкою чумаченко Санько. Стояв скосбочений, награв на дуді, кумедно вихилявся і притоптував ногою. А навколо каду́ба з гавкотінням, спинаючись, щоб вискочити на днище, кружляли кудлаті — рябий і чорний. Юрба стовплених, уже на підпитку чумаків у захопленні, з реготом, вигуками і посвистом підбадьорювала гру хлопця і підганяла собак.

Рябий і чорний нарешті з розгону вискочили на каду́ба і, втихомирені, з висолопленими язиками, важко дихаючи, покійно лягли до ніг музиканта.

— Сопілку!

— Та хай на дуді!..

— Сопілку!

— Заграй на сопілці!

— Утни!

Санько, очманілий, оглушений вигуками, запустив руку в торбину, шупортася в ній і ніби нічого не знаходив. Йому, напевне, остогид галас стовплених навколо нього людей.

Головатий вдивлявся в стомлене, замурзане, здавалось, дуже змарніле, аж надто вилицювате обличчя й проймався тужним щемом. Після тієї першої зустрічі, коли юний чумаченко своєю щирою розмовою і дивною грою залишив світле враження, було зараз боляче бачити його на днищі бочки, чути розладнану гру на догоду захмелілим.

«Отак притупиться і згасне від природи даний хист»,— майнуло в думці Гордія.

Не гаючись, Головатий відвів трохи осторонь стежки коня, прив'язав повід до вільшини й рішуче закрокував з наміром зсадити з бочки хлопчину, а там буде видно, що далі діяти.

До чумацького гурту Гордій добирався якусь хвилину, а за цей час Санько ніби здимів. На каду́бі стояв, широко розкарячив-

ши ноги, середнього зросту, широкоплечий, як видно, великої сили чоловік. Здавалося, він не в широчезних синіх штанах, а з десяти, а то й п'ятнадцяти пілок спідниці. Під чорний, вимазаний дьогтем очкур було вправлено білу, новісіньку, з вимережаними рукавами, але вже в кількох місцях забруднену смолою сорочку.

Головатий зразу пізнав його, Остапа Кривду, чумака з Лубен. У дні свого чумакування Гордій часто зустрічався з Остапом на дорогах, на торговицях. Бувало, валки, в яких вони перебували, об'єднувалися, щоб безпечніше було в дорозі. Та й бувало, Остап Кривда перевозив з Дону до Дніпра, до Січі зброю та всяке військово-спорядження. А такий перевіз понизовці, розуміється, довіряли не всякому. Добряча душа. Веселуп. Трохи задержуватий, нетерплячий, як щось не по його, проте завжди товариський.

А що то він затіває нині...

— Гей! Товариство! — злетіло густобасовите. — Сьогодні набігло мені, закруглилося літ, літ... Ой, багатенько!.. Аж не хочеться навіть вимовляти, лякати себе і вас. З такої нагоди, товариство, ставлю барильце. І всіх запрошую на іменини! — відкинувши велику, лобасту, русявочубу голову, весело розреготався, аж загуло в кадубі й розкотилася гаєм луна.

— Бреше.

— Минулого літа, коли вертались, він також був вигдавав причину.

— Ага, справляв поминки якогось свого діда.

— Це від щедрості після доброго виторгу.

— Від щедроти серця...

— Байдуже, з якої нагоди, аби поставив, — чулося жваве в гурті чумаків.

А декотрі тільки багатозначно посміхалися.

— А гей, хлопці! Котіть, котіть сюди! — командував отаман.

З дворища корчми викотили дубове, пузате, обвите берестовими обручами, відер на п'ять-шість барило. Підкотили до осокора й поставили на порожнього кадуба.

Отаман обережно вибив днище. Війнуло пахом чебрецю, м'яти, духмяною сумішшю степових трав.

Чумаки притихли і, мов заворожені, стежили за вправними руками Кривди.

Остап скинув шапку, торкнувся пучками пальців дукача, який висів на грудях на цупкому, просмоленому мотузі, обвів пильним поглядом і вклонився на чотири боки стовпленим побратимам. Підхопив коряка, набрав з барила прозорі, із зеленкуватим полиском рідини. Такий же, наповнений оковитою коряк підніс і найстаріший у валці сивовусий чумака-воловик. Коли перші два попробували-посмакували і, почоломкавшись, відійшли, біля ба-

рила стали два літніх поважних чумаки. Вони теж спочатку самі покуштували духмяної, а потім повільно черпали коряками і наливали у що хто підставляв: у миски, ринки, у дерев'яну, череп'яну й залізну посудину. Обділені відходили й ставали навколо великого, простеленого на траві килима, впродовж і впоперек якого розтягнуто довгі рушники, а на них посередині велика біла паляниця, прикрашена кетягами калини, польовими прижухлими безсмертниками, синявими, з видовженими, як дзьобики птаха, косариками, білими з жовтавим осереддям ромашками. Навколо завітчаної хлібини безладно розкидані коржі, ковбаси, чабаки та бублики.

— Твоє здоров'я, Остапе!

— Багато років!..

— Дай боже, щоб усе було гоже!

— Хай буде!

— Хай!..— злетіло, крґужляло веселе, гомінке. Коряки занурювались, підіймались, опорожнювались і опорожнювались.

Не знайшовши в натовпі Санька, Головатий вирішив десь поблизу на добрій паші стриножити коня, повернутися сюди, до табору, привітати, як годиться, Остапа та й будь-що, а знайти чумаченка. З таким наміром Гордій, ведучи коня, почав обминати веселе товариство.

— А хто ото, бачите, цурається нас? — запитали з гурту.

— Еге ж, обминає.

— Стривайте! Та невже він?! — вигукнув здивований Кривда, жбурнув на землю жбана, чабака і щодуху помчав навперейми з вигуками: «Стривай, не втечеш». Догнав і перетяв дорогу.

Вітання було щиросерде. Коли друзі досхочу віддухопелили один одного в груди, межі плечі, нам'яли добре боки, Гордій в обнімку з Остапом, як був, з саквами через плече, опинився в колі чумаків.

— Товариство! — гримнув Кривда.— Оце ось, бачите, Гордій Головатий! Хто не знає, так знайте: січовик і чумак! Та й знайте, чумак з валки покійного Мартина Ціпов'яза. Це він, Головатий, ото зумів спасти чумаків від татар, коли ординці наскочили на валку.

— Чули про таке.

— Здоровимо Головатого!

— Здоровимо!

— Повним його! По вінця!

В гурті й справді були такі, що чули про нього, але всі вперше його бачили:

— Так що ж, товариство,— не вгавав Кривда,— почастуємо! Відниньки він, Головатий, хай буде у нашій лубенській валці.

- Хай буде!
- Хай з нами!..
- Матиме пайку до саламати.
- Кропіть, хрестіть його коряком!
- Повним!

— І від нас! — останні слова вигукнув огнебородий отаман прилуцької валки Дмитро Кавун. Дізнавшись, хто такий отой високий сивовусий чоловік, він уже двічі з коряком в руках намагався перепросити Головатого, щоб той не гнівався за нечемну зустріч на чумацькій дорозі. Але отаману ніяк не вдавалося підступити близько до козака, оточеного тісною юрбою.

Гордій пильно придивлявся, перепитував, хто звідкіля, і не знаходив чумаків з тих валок, в яких він багато років тому місив дорогу на Дон та до Таганського Рогу. На душі було трохи прикро, мимовільно закрадався непрошений смуток, набігала й тривожила думка: «Невже відтоді сплигло так багато часу і змінилося покоління людей... А може, твої колишні побратими зараз десь торують інші дороги... Підожди, може, ще й з'являться ті, з ким варив саламату. А зараз будь радий, що зустрівся з добрими людьми, що вони зігрівають тебе теплом свого серця, віддавай і ти їм своє, зав'яжуй щире побратимство».

Полудень. Але сонце не дійшло до середини неба, взяло путь трохи нижче та вже й не припікає, не дошкуляє так, як бувало влітку. Пливе, туманиться, купається в густому світло-волохатому серпанку. А буває й надовго ховається в темнуватім хмаровинні. І зараз насунулась сивіюча хмара й не поспішає відпливати. Війнуло холодком.

А в гурті чумаків було жарко. Барило спорожніло. На його місці з'явилась велика, опецькувата, оплетена тонкою жовтавокою лозою сулія. Охочі частуватись підставляли і підставляли свої посудини. Розмови пожвавішали. Здіймалася пісня.

Нараз пісня стихла. Увагу привернуло нетерпляче:

— Дай дорогу! Та пустіть же, чортяки!

Зчинився гомін.

Але його перекрило теж вимогливе:

— Дорогу! Чортяки!..

В коло протиснувся високого зросту, сухорлявий, ще молодий, з хвацько підкрученими чорними вусиками, як видно, меткий парубійко.

— Я кручусь, верчусь біля волів, а мені хоча б словечко про таку оказію. Чортяки! Батьку! Отамане! — підступаючи до кадуба, звернувся чорновусий. — Почастуй... — і показав рукою, ніби підносить чарку.

Але порожньої посудини не було.

— Та Оверкові згодиться й мазниця.

В гурті розлігся регіт.

— Кому мазниця, а мені й отака згодиться.— Оверко вдавано набундючився, підкрутив вуса і з міцно стиснутими жолобком долонями поважно підступив до сулії.

Наливав сам Кривда.

— Щоб тобі, отамане, довго жилося,— вицмолюючи, з передихом мовив парубчина.— Їлося й пилося,— припадаючи устами до вдруге налітої пригоршні.— І щоб завжди моглося...— додав, вихляючи третю.

— Та він видудлить всю сулію!

— Досить!

— Не наливай!

— Дайте до пари! — просив Оверко.

— Молодчина!

— Вишити й поговорити.

— Митець, їй-богу, митець.

— Налийте йому!

— Налийте!

Оверко випив четверту пригоршню, розцілувався з отаманом, кільком чумакам, які стояли поблизу, підніс по дулі, нанизав на руку кілька кілець ковбаси, підхопив окраєць хліба, весело посміхаючись, озирнув стовплених друзів і поважно вийшов з кола, крокуючи на леваду, де випасалися воли.

— Мастак.

— Може, бісів волопас,— кружляло багатозначне в гурті.

Поблизу бренькнули і раптом обірвались, а потім знову забрипіли, загули струни кобзи, здійнявся й полинув рівний, хрипкуватий, тужливо-тремтливий голос. Чумаки, обступаючи старого, але ще міцного діда, споважніли, дослухались.

У полі коршомка муром мурована,
Муром мурована, ділом ділована,—

зринуло під звуки бандури.

А у тій коршомці сидять чужоземці,
Один чужоземець мед-горілку крає,
Другий чужоземець дівку підмівляє.

— К бісу чужоземців!

— Співай про наших!

— Веселої!

— Нашого Санька сюди!..

— Де він?

Санька знайшли на возі, в буді. Сонного підхопили під руки і принесли до табору.

Хлопчина, ще не прочумавшись, ніяковіючи, озирався, готовий чкурнути з гульбища, але його міцно тримали за сорочку, за розпанахану штанину і глушили настирливим: «Грай».

Хтось витягнув із торби сопілку і сунув йому до рук.

— Грай, Саню!

— Грай! — просили й наказували.

— Як скажуть дід Спиридон, — заявив розбурканий хлопець.

— Я поведу першим, а ти, синку, бери за мною другим, — порадив бандурист.

Спершу здалося, що зацвірінькали горобці, зацінькала зграйка срібноголосих синиць, налетіли, загули, густо задзижчали джмелі, повели свою з ніжнотонним придигом пісню щиглики. Потім звуки подужчали, зачастішали, здіймалися вище й вище, заповнювали долину, заворожували гай. До табору почали підходити люди з корчми, проїжджаючи з чумацького шляху.

Раптом вдарило, струсонувало землю, загупотіло, задріботіло кілька пар ніг. Коло почало розсуватися, і вже десятки ніг у постолах, чоботях, а то й босоніж збивали траву, вмивали і трамбували землю — закрутивсь, розгойдався в шаленому вихорі буйний гопак.

Головатий в надії зустріти знайомих особливо пильно придивлявся до подорожан, які підходили, під'їжджали до табору з чумацької дороги. Нараз помітив: з дворища корчми виїхало на добрих баских конях чотири вершники, в дублених кожухах, чоботях, на головах смушеві шапки і навіть за спинами башлики, хоча в такому зимовому одязі мандрувати було ще рано. Виїхавши на дорогу, вершники зупинились. Один з них спішився, підійшов до гурту чумаків, видивлявся — когось, напевне, вистежував-шукав.

«Чи не людохвати, бува, із слобожанського полку, від Шидловського, — зринула думка. — В кульбаках, бач, сидять вправно, муштровані до їзди верхи. Але ж ті, слобідські реєстрові, були б при зброї. А може, і в цих вона десть захована».

Той, що підійшов до гурту, почав запитувати, чи, бува, хто не знає, не бачив тут Головатого. Запитання підозрілого невідомого змусило насторожитись.

Гордій підняв з трави свої сакви, накинув на плечі кирею, намацав, вмовив зручніше за поясом пістоля і став спиною до стовбура осокара. Стояв, вдаючи байдужого, і ніби дуже уважно, навіть з захопленням спостерігав танок чумаків.

— Добродій Головатий? — запитав тихо, низько вклоняючись і наближаючись майже впритул, юнак у дубленому кожусі.

— Так, Гордій Головатий, — відповів той байдуже, не відриваючи очей від танцюриста Оверка, який цієї миті, кумедно

перекинувшись, став дуба — вгору ногами і заходив у колі на руках.

— Ми просимо вас поїхати з нами, — вказав на вершників невідомий, — до селища Кам'янки. У нас дуже важливе діло. Дуже...

Юнак вклонився і застиг в чеканні.

— Хто це такі «ми»? — запитав твердо, з погордою Головатий.

— Пробачте, добродію, але, на жаль, я не маю права вам про таке зараз сказати, — мовив так само тихо і поштиво юнак, озирючи стовплених чумаків. — А там, — вказав рукою в напрямі селища, — про все дізнаєтесь.

До осокора, спішившись, ведучи коней, підійшло ще два вершники і теж почали вмовляти.

— До Кам'янки я поїду тоді, коли сам захочу, — відповів холодно Гордій. — А зараз я в гостині у добрих людей. Отак.

— Ми просимо.

— Там вас ждуть.

— Ми довго вас шукали, — навперебій один одному квапилися вершники.

«Не людохвати, — вирішив про себе Головатий. — А хто ж такі? Насідають. Не відкараскаєшся... Десь, мабуть, щось затіваєть-ся!.. А що ж саме?»

Ой лопнув обруч та коло барила! —

завів, вихопившись на кадуба, здіймаючи вгору великий кухоль-жбан, Остап Кривда.

Але пісню нагло обірвали чумаки, які поспішили до отамана й про щось схвильовано йому заторочили, показуючи на невідомих, які оточили Головатого.

Кривда миттю зіскочив на землю.

— Тут розташувався чумацький табір, — ставши перед вершниками, заявив отаман. — Якщо ви, панове, чи не знаю, як там вас величати, прибули сюди з добрими намірами, то просимо бути гостями. А якщо на думці щось лихе, то геть к чортовій матері! Геть! — Остап так рішуче змахнув руками й підвищив голос, що аж коні рвонули повіддя й позадкували.

— Ми з просьбою.

— Важливе діло.

— Ми уклінно просимо поїхати з нами до Кам'янки.

Кривда скопив погляд на Гордія. Той стояв задуманий.

— Може, воно й треба... — мовив, ніби радячись. — Кажуть, якесь важливе діло.

— А чи ж правда?

Головатий мовчав.

— Що вони, твої знайомі? Друзі? — запитав, підступаючи ближче.

— Уперше бачу.

— Може, затівають щось зловмисне? — ніби сам до себе, але нарочито голосно мовив отаман. — Тільки ми не дамо затіяти. — І, хитро підморгнувши оком, додав: — Якщо, Гордію, їдеш, то і ми з тобою, гуртом. Тут обідали, там будемо вечеряти. Та й по дорозі нам. А то, бач, зустрілись, і тільки й того, що почоломкались, а не поговорили.

І справді, коли б розговорились, звірились, Кривда, мабуть, признався б Головатому, що більшість чумаків у його валці — втікачі, дейнеки. А ота затія з іменинами була тільки для того, щоб зібрати до гурту таких же сміливців з інших валок та й заявити панам, дукам про себе на берегах Ворскли та на Присуллі. А для цього у нього ж таки, Кривди, на возах упереміш з крамом є шаблюки, пістолі і всякі припаси.

— Добре. Спасибі, друже, спасибі! — щиро подякував Головатий.

— Гей! Товариство! — розкотилося владне.

В руках Кривди з'явилася довга, з червоною биндою і віхтем з золотистої пшеничної соломи тичка. Отаман тихо, майже пошепки говорив щось своїм підручним, які його оточили. Наказ передавали до гурту. Табір заворушився, загув глухо, тривожно — і стих. Чулось тільки шамотіння, приглушені перемови, так ніби тут, на леваді, й не було буйно веселого гульбища. Чумаки швидко розбивались на окремі групки, зникали, а потім з'являлись, юрмились до великого гурту. В багатьох під свитками, під сорочками, а то й на виду, на очкурах, на ремінних поясах звисали короткі ятагани, пістолі, ножі та загострені підіски, шворні. Вирушали мовчки, неспішно.

Велика юрба заповнила дворище кам'янської селищної корчми й почала розташовуватись навколо будівлі, ніби взяла її в широку міцну облогу. Остап провів Гордія до світлиці, попросив довго не баритись з отим «важливим ділом», на яке його запрошено.

І якщо буде щось негаразд чи не до вподоби, то хай подасть знак — чумаки чатуватимуть під вікнами, не взівають.

Охоронець чи прислужник вказав на бічні вузьенькі двері світлиці, злегка затормосив клямкою, напевне, як умовний знак, і пропустив поперед себе Головатого.

За столом, схилившись над якимись паперами, сидів підстаркуватий, круглоголовий, сивочубий, з голеним, повним, трохи ніби

набряклим підборіддям чоловік. Біля нього, спираючись рукою на стіл, стояв молодий, середнього зросту, чорнобровий парубок. Його повні уста обрамляли, ніби застигли п'явки, чорні, донизу опущені вуса. Третій присутній у горниці чоловік був уже в літах, кремезний, з помітним черевцем, вирлоокій. Над його правим вухом звисала довга сивіюча мичка. Сидів біля вікна й шупортася швайкою в люльці. Всі троє в білих без вишивки сорочках, у синіх широких штанях, заправлених в чоботи з високими халявами.

Горниця невелика. Тіснувата. Двоє вікон, двоє дверей. Одні — напевне, прохід до суміжної кімнати. Під стіною, біля причільного вікна, на жердці висять дублені кожухи, киреї. На кілочках шапки. А в кутку, під божницею, на широкій лаві — пістолі, шаблюки та великі шкіряні торби.

З появою Головатого господарі вийшли з-за столу, вклоняючись, назвали себе козаками Олешківської Січі й запросили гостя сідати.

Охоронець, не гаючись, вийшов.

Головатий, вмощуючись на лавці край столу, ще раз озирнув світлицю і в ту ж мить непомітно перевів погляд на господарів. А думка блискавкою: «Так оце такі вони, оті вигнанці — олешківці». І не сповнився ні подивом, ні захопленням. А те, що з його появою сивочубий, низько вклоняючись, поспішливо, солоденько заговорив, викликало настороженість чи навіть відразливість. А може, таке оманливе перше враження від настороженості, з якою переступив поріг?

Ще раз озирнув, придивився. Наймолодший, здалося, трохи знайомий. Десь начебто його бачив...

— Ми олешківці, — чує Гордій сказане сивочубим з таким жалем, — а були колись, як і ви, добродію, чортомлицькі...

Хоча вже, крім вітання, господар і гість перекинулись між собою словами про се, про те, а розмова не клеїлась. Першим посправжньому почав Головатий. Він знав про бідування козаків у тих Олешках, а все ж запитав, як їм там живеться.

— Як собаці на цепу, — сказав з притиском сивочубий і, мружачись, скривився; ніби випив настій з полину.

— Без дозволу не ступи, не сядь, не ляж і не смій, боронь боже, огризнутися — вдарять, та й дошкульно, — додав чорновусий.

— А так, так. Огринешся — вдарять, — стверджував сивочубий.

— «Козак», по-тюркському, по-турецькому та й по-нашому, українському, означає «вільний», а у нас зараз... — чорновусий ніби поперхнувся і обірвав мову.

— У нас в Олешках, — докінчив сивочубий, — козак — що той кріпак.

- Гонять на Сиваш.
- Болото місити.
- Сіль збирати.
- На Перекоп — будувати загати-фортеці.
- Кого хотять, того й женуть у ясир...
- Еге ж, до тієї триклятої Кафи.
- Недаром кобзарі і думу оту склали. Тільки у нас її співають потай. Може, чули:

Заступила чорна хмара
Та білу хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...

Про все, оповідане господарями, Головатий добре знав від втікачів, які прибували з Олешок на Слобожанщину, слухав господарів уважно, але поки що ніяк не міг збагнути, чого саме його покликано.

— А мудрує, коверзує у вас той же, Кость Гордієнко? — запитав зненацька і збив розмову з жалібного тону.

— Кошовим у нас Іван Малашевич, — поспішив сивочубий. — Булава випала з рук Гордієнка.

— Сірома вирвала? — допитувався Гордій.

— Та, вважай, що так, — відповів неохоче, мружачись, сивочубий.

— Лиха людина отой Кость, — обронив з притиском понизовець.

— Не можна так, добродію, шельмувати, — заперечив повчально глухуватим голосом балухатий, який досі мовчав.

— Підла людина! — притишено, але твердо вів своє Головатий. — Коли б не його, Гордієнкове, загравання з отим шведином Карлом та, нарешті, коли б Кость не злигався з Мазепою, то, може, все склалося б по-іншому.

Деяку мить тривала мовчанка.

— Перекинутись до шведа, а потім і до турчина-султана, за продати їм своїх людей, козаків, хіба не підлість, добродію? Підлість! — продовжував в'їдливо шпилити Головатий.

— Та годі вам, годі про все те минувшє, — з благанням втрутився сивочубий. — Тут ниньки наспіло інше, наше, так, наше, — повторив і почав про те, що кошовий Малашевич вельми ратує за повернення козацтва з Олешок до рідного краю. Дозволу поки що немає. Але є певна надія. Посланці з Олешок вдруге, розуміється потаємно, збираються вирушити до Петербурга за дозволом. — А нам, — зиркнувши на балухатого, підкреслив сивочубий, — випала честь перед тією поїздкою вдіяти дещо дуже важливе, що буде сприяти отій поїздки. Так. Сприятиме.

Перевів погляд на чорновусого, помовчав, ніби збирався з думками.

А потім повів трохи повільніше, намагаючись виразно вимовити:

— Нам випало розпочати вельми важливе будівництво. Якраз воно і змусило нас завітати сюди та й вас, добродію, даруйте, потурбувати.

— Отож,— доточував до сказаного і промовисто підкреслював сивочубий,— турбуємося, щоб якнайскоріше вивести наше козацтво з отих Олешок. Де саме осядемо? — сказав так, ніби перепитував.— Невідомо. Гадають, нова січ буде недалеко від колишньої базавлуцької. І землі наші, гадаємо, будуть у границях від Дніпра аж до ріки Кальміусу.

— І граничитимуть із землями Слобожанщини,— докинув чорновусий.

— Ви уже збагнули, добродію,— пояснював, вдивляючись примруженими очима на гостя і нарочито розтягуючи слова, щоб надати їм глибокої значимості,— що, осівши на Кальміусі, ми загородимо дорогу кримським татарам на Слобідську Україну, на руські землі.

Сивочубий змовк, затаїв подих і вп'явся очима в Головатого — хотілося йому знати, яке враження справило сказане на гостя.

А гість був непроникливо-байдужий. Мовчав. Здавалося, ніби ждав чогось важливішого.

— Ви, напевне, здогадуєтесь! — з юнацьким запалом вигукнув чорновусий.— Там, на Кальміусі, на березі моря ми збудуємо цитадель! — Стискаючи кулаки, він підвівся, збуджений, рішучий, осяяний, ніби готовий кудись іти.— Збудуємо міцну. Справжню!

— Здогадуюсь,— відповів Головатий.— Споконвіку ми загороджували собою шлях татарві, туркам, боронили людей України, Росії, Польщі. Еге ж, загороджували. Та й були в пошані. А часом вставали і на заваді панам-магнатам, дукам, старшині неволити сірому...

— Ви помиляєтесь! — скипів балухатий, зиркнувши гостро на понизовця.— У нас, на Україні, завжди було братерство, спільність усіх! — стверджуючи свої слова, він змахнув рукою, тютюн із люльки посипався долу. Це, мабуть, ще більше роздратувало господаря. Він промурмотів якусь лайку, важко підвівся, ступив крок до гостя і кинув твердо, владно: — Помиляєтесь! Так, так!

«Птиця, мабуть, не з простих,— подумав Гордій.— Приндяться, як вельможа».

І, теж звівшись на ноги, мовив твердо:

— Я пересвідчився на собі, на своїх побратимах. Та й бачив на своїй і на чужих землях: один біс пан український, руський, польський чи турецький — один біс! І тут і там: послушенство, оброк, неволя.

— Пане! Добродію! — заволав сивовусий і став попереду Гордія, мабуть, боячись, що той спересердя піде геть із світлиці.— Прошу вас, давайте поговоримо про наше спільне.

— Так, так,— погодився, втихомирюючись, балухатий,— треба про діло. У нас-бо велика затія. Сказати б, воскресіння. Так, так. Землі нової січі буде поділено на окремі паланки, і найважливішою з отих паланок має бути ота, Кальміуська. Там, на «Кальміуській Сакмі», має бути фортеця.

Виговорившись, банькатий сів на своє місце біля вікна.

Головатого зацікавило почуте від господарів. А до чого ж вони ведуть розмову?..

— Ходять чутки,— озвався, ніби між іншим,— що замишляється будівання великого валу з фортецями, названого «українською лінією».— І зразу ж додав: — Вал той та рів глибокий протягнеться від Дніпра аж до Сіверського Дінця, перетне оту Сакму. Кажуть, ніби ізюмський полковник Шидловський уже розпочав копати біля свого городка.

— Нас таке не цікавить,— ухилився балухатий.— Та й коли була б така лінія, то ми будемо попереду, біля Азовського моря.

Сивочубий розгорнув на столі великий аркуш паперу, помережаний видовженими, кривулястими, тонкими, як павутиння, лініями, які то розбігались у різні кінці, то схрещувались, переплітались. Між тими лініями красувались позначки — кружальця, хрестики, якісь закарлючки та ніби ненароком наляпапі й розмазані синяві плями. Придивляючись до тих ліній і позначок, Головатий легко визначив землі Правобережжя, Слобожанщини та незаймані дикопільські пустища. А по отій товстішій за всі інші лінії пізнав «Кальміуську Сакму». Вона бере початок від Азовського моря, а насправді від берегів Чорного моря, з Криму, огинає степ ногаїв, виривається вгору повз звивистий Кальміус, досягає Дінця, тягнеться далі до Царборисова, до Лівен та й далі... Клята, переклята дорога, якою, вискочивши з свого Криму, з ногайських степів, розбійницькі орди навалюють і пустошать все на своєму шляху.

— Перепона має бути саме ось тут,— ткнув пальцем сивочубий біля вузла тонкого мережива та синявої плями, що означала море,— тут, на Кальміусі, де була й раніше.— Віп зручно підсунув аркуш до понизовця.— Ось дивіться, отут будуть окопи, засіки. Отож, добродію Головатий,— проказав майже запобігливо,—

в оleshківському коші, коли ми сюди виїжджали, нас напучували запросити вас на пораду і на допомогу.

«Оце гачок,— війнуло в думці Гордія,— гачок, і гостренький...»

— Нам не можна гаятися,— похопився чорновусий,— ніяк не можна. Треба братись за діло.— Швидко підвівся, витягнув з відлоги киреї, яка висіла на жердці, невеликий голубуватий аркушик цупкого паперу й подав його сивочубому — дозвіл белгородської канцелярії на будівництво фортеці-сторожі та зимівників у гирлі Кальміусу.

— Ви, добродію, знаєте тамтешні місця-хутори, дороги,— скрадливо, повільно, стежачи, чи його уважно слухають, говорив сивочубий.— Звичайно, знаєте і людей тамтешніх.

— Та декого знаю,— відповів понизовець, зрозумівши, куди хилить господар.— Тільки моя дорога от сюди...

Він ткнув пальцем у накреслений на папері невеликий закуток — злиття річок Вовчої з Самарою. Ткнув у точку, яка мала означати селище. Провів пальцем лінію на захід, через уявні степові простори, через річки, повз городки й селища, перетяв береги Дніпра, взяв напрям трохи лівіше на південь — схід і зупинився в широкому трикутнику з ледве помітних синявих ліній, які показували напрям плину і злиття двох степових річок на Правобережжі: Синюхи і Ятрані.

— Там буде захист від татарів.

— Така фортеця потрібна...— чулось різноголосе, настирливе.

«А коли б у тих сторожах, козачих зимівниках та оселити сірому... втікачів. Отих, що зараз шукають притулку в петрищах Дикого поля... Ото, пане-брате, була б okazія,— стривожений такою привабливою думкою, Гордій аж сам собі посміхнувся.— А й справді, чому б не скористатися з такої нагоди. Може б, отам і дати надійний притулок...— тривожить, муляє, проймає хвилювання.— А на Правобережжя, як задумано, можна повернутися трохи згодом...»

Гордій дослухається до того, що говорять господарі, і нарешті вирішує:

«За умови: захисток робітним людям, всім, хто буде будувати... Ні, не тільки тим, а всім, хто осідатиме в Дикопіллі і найперше — біля річок Кальміусу, Крпнки, Кальчика...»

Стояв у задумі, не відриваючи пальця з паперу в трикутнику між степовими річками на Правобережжі.

Під вікном почувся тупіт, гомін.

До світлиці увійшов охоронець.

— Там,— вказав на двері,— люди, чумаки. Дуже занепокоєні.

— Хай подождуть! — владно наказав еивочубий. — І ще, добродію, — звертаючись до понизовця, — покажемо вам оте місце.

Чорновусий почав розстеляти на столі рудуватий, пом'ятий аркуш.

Двері від раптового дужого патиску відчинились, до світлиці ввалилась юрба чумаків.

— Чоловіка морите. Полонили, чи що? — запитав Кривда ввічливо. Але його грубий голос надав тому запитанню визивної суворості. — Кидай, Гордію, все к бісу, та й під небо. Заждалися!..

Незважаючи на обурення, рішучі протести оleshківців, чумаки відтиснули Головатого від столу і майже на руках витягли його з світлиці на дворище.

По той бік частоколу стояли стовплені, уже з батогами волопаси, підручні отамана. А геть далі, на дорозі, впродовж, мабуть, версти — вози кількох валок.

Попереду — прилуцька.

— Пора в дорогу!

— Доки будемо баритися?!

— Пора. Рушаймо! — нацосідали отамани.

Головатий здогадувався, чого зібралися сюди чумаки з усіх валок. Це витівка невгомного Остапа. Ось він стоїть поруч, налягає плечем, нахиляє голову й туркоче в саме вухо:

— Говори, говори, Гордію. Це тебе ждуть.

Діватися було нікуди.

— Друзі! Побратими! — знявши шапку, мовив Головатий. — Щасливої вам дороги! Дороги на захід сонця. А я, друзі, повертаю на схід, і мені побажайте щасливої!

Натовп мовчав. Біля вуха Гордія сопів Кривда і бурчав невдоволено:

— Що?.. Чого це ти зв'язався з отими череванями? — І скосякинув очима на балухатого. — На що вони тебе підбивають? Чого це тобі приспічило на схід?

Головатий розумів: він не має права говорити зараз, чого та куди саме вирушає. Але треба якось, бодай натяками, пояснити. Ці ж бо довірливі, щирі люди вважають його своїм, близьким. Сьогодні, при зустрічі, вони сердечно його привітали, пригостили, назвали побратимом. І він запевняв їх, що його серце з ними, що в них спільна дорога, і не на один день.

— Товариство! — гукнув до гурту. — Я завертаю назад, туди, — вказав рукою на схід, — у негайно важливому ділі, у нашому з вами, чумацькому... Побажайте, побратими, удачі!

Чумаки насупились, похилили голови. Декотрі, зиркаючи слідлоба на Головатого і на свого отамана, посмикували вуса, мовчали.

— Ти кажеш правду? — запитав стиха Остап.

— Так, друже, — мовив щиро Гордій. — Треба.

Кривда рішуче ворухнувся, ніби хотів розкидати геть стовплевих навколо нього, пильно озирнув оleshківців.

— Вертаєш? — запитав рішуче, невдоволено.

— Вертаю, — відповів Гордій.

Кривда вийшов наперед, неголосно, але так, щоб було чути всім, сказав, що Головатому таки треба їхати на схід.

— Хай їде туди, куди постелеться йому дорога. Та скоро повертає на наш чумацький шлях, — закінчив отаман. — Щасливої!..

— Щасливої!

— На добре!

— Удачі!

— Щасливої!.. — злітало.

— А може б, іще хтось повернувся з нами на схід? — ставши попереду Кривди, запитав чорновусий.

Над натовпом війнув гомін, перекотився й поволі стих.

З гурту вийшов обвішаний двома торбами Оверко і проказав співуче, весело:

— Сім літ чумакував, добра-удачі не зазнав. Хочу бодай сім днів покозакувати. Гей, друзі любі, друзі милі! Не гнівайтесь, якщо завинив, прощайте, добром спогадайте! — розвів широко руки, ніби обіймаючи, притулив їх до грудей, тричі на три сторони вклонився. І, заломивши набакир шапку, твердо ступаючи, приєднався до Гордія.

— Санька б, музику нам, — натякнув Оверкові Головатий.

— Я теж з вами, — почувся голос чумаченка.

Він заспішив з гурту, побував у буді своєї мажари, обійшов навколо неї, обійняв за шию, ніжно попестив одного вола, потім другого, погладив їм спину, підхопив торбу, з якої стирчали сопілка, дуда та ручка саморобної дримби, бігом примчав, схвилювано, як і Оверко, вклонився чумакам і став поруч Головатого.

— Щастя! — стискаючи в обіймах понизовця, зичив розчулений Остап. — Якщо буде потреба підвезти оте, чим разити-смалити, — шулячись, хитро підморгнув, — дай знати, скажи звідкіля: з Дону чи від Дніпра і куди саме... А оце на згадку... Будеш, друже, підживлятися, — і сунув до сакви Головатого оковану сріблом, з химерними візерунками важкеньку баклагу.

— Наривайте ярма! — почувся гучний, аж, здавалось, громохкий голос отамана. В постолах, цупких ногавицях, довгополій свиті, підперезаній широким зеленим поясом з рясними китицями, у смушковій із заломленим верхом шапці, ватаг Кривда здався й не дуже високим, зате огрядним. Стояв на передньому

возі під довжелезною, з червоною крайкою тичкою і стежив, як рушають з місця мажари.

Тупіт, зітхання, ремігання волів, рипіння коліс, поскрипування люшень, торохтіння розсохлих полудрабків, вийїв, голосні перемови-переклики чумаків будили застоюну холоднувату тишу осіннього дня. Валка рухалась назустріч, або, певніше сказати, навздогін сонцю, яке почало опускатися на захід.

Проводжаючи побратимів, Головатий вийшов аж за дворище корчми. Стояв обіч дороги, вдивлявся. Вози котили й котили. Чумаки, здіймаючи шапки, брилі, вітались і прощались. Понизовець, теж вклоняючись, бажав їм щасливої дороги, удачі, погожої днини — ні сльоти, ні посухи, щоб добре горіли ватри, пились цілющі води. А груди його ятрив щемливий смуток, бо ж міг би й він, Гордій, сидіти на одному з оцих возів або ж на своєму буланому і плисти й плисти степовим безкрасм, обвіяний хмільними, запашними вітрами, в гурті з побратимами.

До Головатого підійшов Оверко. Впевнившись, що поблизу нікого, хто б міг їх почути, мовив таємниче, довірливо:

— Я знаю, хто вони, — кинув у бік корчми, — знаю. Мені припався один з отих вершників. Тепер я думаю та й думаю, невже буде так, як говорять?.. — запитав, понизивши голос і озирваючись. — Невже отам, на берегах отого Кальміусу, і отаким, як я, можна буде осісти, зажити, орати, сіяти, косити? — В голосі дотепного вигадника, безтурботного сміхотуна, яким він здавався, бриніла глибока стривоженість і надія.

— Я теж про це думаю, — признався щиро Гордій. Думаю, сподіваюся. Коли ми, друже, будемо вже там, в тому краю, дізнаємось, що воно та куди воно буде наvertатися, загинатися, — отоді й поміркуємо. А якщо треба буде виборювати оте, про що ти думаєш, про що запитуєш, то, друже, візьмемося гуртом.

— Гуртом, гуртом! — повторив радо Оверко і відійшов.

«Багато їх, отаких сіромах, шукають осідку, волі і плачуть в надії... А як тобі, Гордію, поведисть?..»

З такими роздумами він повернувся до дворища, де розташувався загін оleshківців, з якими неждано звела його доля.

* * *

Коли надворі зовсім стемніло, в'язнів почали виводити з підземних кам'яних темниць на подвір'я. Тут сторожа-наглядачі в'язали їх попарно сирицею, еднали пару до пари. Набирався десяток, тоді з'єднували шкіряною ливною і виводили з фортеці на дорогу, що йшла від Ізюма до Харкова. Десятки шикували за десятками, і набралось аж двісті тридцять чоловік. Це були моло-

ді, здорові парубки. Зрідка траплялись і старіші. Але багато виснажених, з кудлатими, давно не стриженими головами, неголеними бородами; хто в світі, кожусі, а хто тільки в драптивій сорочці чи якомусь лахмітті, яке уже й не визначиш, що то за одяг. Все це небораки-крінаки, які, знемагаючи від гніту, сваволі, втекли з маєтків, або підняли руку на пана чи пригінчого, або завинили якоюсь непокорою, гострим словом. Багатьох приютив був дикопільський степ. Та й та куца, полохана воля параз обірвалася — попали до лабетів посіпак.

Шидловський заздальгидь подбав, щоб зібрати до Ізюма найбільше впійманих. Уже в себе у фортеці полковник відібрав найздоровіших, бо така умова з татарами: коні будуть на підбір молоді, жваві, прудконогі, то й люди в обмін повинні бути нестарі, здатні до будь-якої роботи.

Всім, кого виводили і в'язали, повідомляли, що перепроваджуватимуть до Харкова. Та в'язням було байдуже, тут чи там хурдига. Але хоча кілька днів пробудеш не в задушливому підземеллі, а під зорями, під сонцем чи хай навіть захмареним, але під небом. І не в одного небораки закрадалася спокусливо-хвилююча думка: може, якось пощастить в дорозі звільнитися від пут. Такі затаєні думки проймали ще глибше, коли в'язні вийшли за околицю городка, вступили в густі, кущуваті чагарники, а потім і під темні намети діброви.

Попереду живого людського потоку рухалися три вози з харчами. Слідом за ними їхало два озброєних верхівці, два таких же конвоїри давали лад посередині, і два пригінчих їхали позаду. Рухались дуже повільно. Спочатку люди йшли мовчки, а потім почали один з одним перекидатись словами. Наростав гомін. Конвоїри окриками-погрозами, а то й штурханами гасили розмови. Але не могли втихомирити.

У декого з верхівців закрадалося: чому на таку силу, та ще й таких небезпечних в'язнів так мало вирядили їх, охоронців. Вони, зрозуміло, і гадки не мали, що конвоїри, як і всі оці пов'язані ремінням люди, запродані, приречені. Одного з них, може, двох відправлять пішки назад, до Ізюма, як свідка раптового нападу. А решта стануть невільниками.

В той час, коли в'язнів виводили з фортеці, троє вершників — Захарко, Христя і Гасан, ведучи одного запасного закульбаченого коня, а другого нав'юченого одежею, харчами та зброєю, були вже за городком, на харківській дорозі. Ждати довелося довго. Закрадався навіть сумнів, чи ж виведуть цієї ночі в'язнів з цієї фортеці. Може, Шидловський передумав віддавати своїх православних людей татарам на поталу в неволю. Але ж полковник, як

запевняє Гасан, від'їжджаючи до Райгородка, наказав двом своїм осавулам особисто простежити, щоб усіх, кого визначено відправити, були своєчасно виведені з Ізюма.

Христя зажадала вертати, наблизитись до самої фортеці і дізнатися, що там зараз діється. Її послухали. Та не доїхавши верстви дві до городка, зупинились. В нічній тиші, від дороги, яка вела понад берегом річки Ізюмця, вчувся приглушений гомін, шамотіння, рипіння коліс. Гомін наростав, наближався. Сумніву не було — ведуть. Тепер хвилювало невідоме: чи багато там конвоїрів. Якщо їх десятки, то як справитися з ними в сутичці... Та й чи потрапив до гурту в'язнів Семенко...

Непокоїло: а що, як татари зразу ж, як тільки в'язнів виведуть з Ізюма, нападуть, полонять і поженуть своїм шляхом. А потраплять люди до рук мурзаків, то вже тоді виривати їх буде трудніше...

Напруження наростало. Захаркові хотілося, щоб все це якнайскоріше закінчувалось. Виконає останній наказ Петра Скалиги — визволить отого хлопця, і хай тоді буде як буде. А він, Захарко, подасться до Маяків. Він нетерпляче відлічує кожен день з отих сорока днів жалоби по покійнику. Залишилося вже небагато, всього дванадцять, і вони з Ганкою підуть під вінець.

Чекання, тупцювання на одному місці томило, в'ялило Гасана. Він потерпав, що може статися й таке: господар повернеться з Райгородка і, не знайшовши свого пахолка, здогадається, що він утік. І втік, напевне, з татарами. Гінці-сердюки наздоженуть кримчаків, не знайшовши серед них Гасана, пустяться на дороги, що ведуть з Ізюма, та й можуть натрапити і на цей слід. Думалося хлопцеві й про те, якщо здійсниться задумане — визволять стого в'язня, тоді Захарко поверне до своїх, уже рідних йому Маяків. А що будеш робити ти, Гасане?.. Ти не наважишся один, та ще в таку осінню пору шукати дорогу до Криму... Ти змушений будеш триматися цієї ханум Христі та її коханого. А куди вони подадуться, невідомо. Та й чи візьмуть вони тебе з собою?.. Може, іще не пізно було б повернутися до Ізюма? Але як ти поясниш, де був, що замишляв, нащо узяв з конюшні Шидловського аж троє коней, з комори зброю, харчі... Та й неминуче сьогодні, завтра чи трохи згодом, якщо тебе не закатують слуги полковника, доведеться зустрітися з чорним таган-беєм.

Десь опівночі, а може, трохи й раніше, стомлені, зголоднілі люди почали приставати, падати з ніг. А коли один, другий завалиться, їх не виділиш з гурту, хіба що перерізавши ливу. Нарешті, ніби змовившись, усі в'язні лягли покотом на землі. І ні оскаженілі окрпки, ні навіть удари арапників та штрикання шаблюками не підіймали обважнілих, знесилених людей.

На світанку похолодало, випала густа роса. В'язні самі, без понукування почали підійматися з землі, щоб не задубіти.

З-за високих виструпчених одна біля одної ялин, які красувались обіч дороги, сонця не було видно. Воно ніби йшло стороною, хіба іноді раптом ковзне-блисне крізь бронзовокорі стовбури заблуканий промінь, ковзне, посміхнеться і згасне. Та ось високу ялинову стіну змінили вільха, дуби, осокори... Ліс порідшав. Дорога поширшала. Промені пробивали хмаринну запону. Вдарила сонячна злива, і світ став веселішим. А в'язнів проймала туга і безнадія. Міцні вузли на руках туго набрякли. Стали цупкіші. Минулої ночі ніхто не зумів звільнитися, втекти.

По обідній порі, коли сонце било навскісно, вийшли на широку, розкраяну дорогою галявину. Зупинились. В'язні були раді перепочинку, кусневі хліба. Конвоїри перевіряли вузли на руках. В декотрих в'язнів сириця розтяглася, вузли ослабли, довелося перев'язувати. Це було загайно. А день збігав. На заході сонце зависло над обрієм.

Гасана вже котрий раз запитували, де саме можливий наскок мурзаків. Він, як міг, показував руками на мигах, креслив у повітрі якісь знаки, але все це було незрозуміле. Тоді хлопець витяг з торбини невеличкий вив'ялений і вибілений шкурлат і написав на ньому вуглиною:

«На другий день. В степу».

— Нам треба випередити їх,— нетерпеливилась Христя,— не прогавити.

— Зручніше було б нападати, коли стемніє,— почав Захарко. Гасан, тримаючи в руках вибілену шкурлатину, написав: «Треба сьогодні».

— Зараз,— уточнила Христя.

Захарко погодився.

Хтось із них трьох мав бути старшим. Досі ватажкував Захарко. Отож йому, мабуть, годилося б і зараз настроювати товаришів до бою, вказувати, що мусять робити. А він мовчав. Хоча й погодився напасті на конвоїрів сьогодні, але в душі не був переконаний, що треба негайно лізти в бучу. Може, зачекати до вечора, доки стемніє, а тоді вже...

— Гасан триматиме наготові коней,— розпорядилася Христя,— а ми,— звернулася до Захарка,— гадаю, впораємося з двома передніми, а потім вивільнимо бранців та й матимемо підмогу.

В цю мить дівчина неспізнанно змінилася, ніби стала вищою, обличчя, здалося, споважніло, і це надало їй ще більшої привабливості.

Готування було коротким. Перевірили пістолі. По два із зведеними курками заткнули зручно за череси, а ще чотири запасних лежали в торбині, яку Гасан тримав наготові.

Христя зняла з голови хустину, одягнула смушеву шапку, підбравши під неї чорні з хвилястим спадом коси, поправила на боці шаблюку і вмить опинилась на коні. Поспішив і Захарко.

На першого вершника, який куняв, сидячи на коні, панали раптово, відібрали зброю, зв'язали. Швидко впоралися і з двома охоронцями, що сиділи на возі і підвечіркували. Цих зв'язали вже звільнені від пут бранці. Налякані воанням наглядачів та пострілами для остраху, які раз по раз зринали з укриття, де засів Гасан, решта охоронців погнали своїх коней на дорогу до Ізюма.

Тепер уже в'язні звільняли від пут один одного. На radoщах обіймались, цілувались. Зчинився неймовірний галас, метушня.

— Семенко!.. Семенко з Бахмута! З Ясенового! — гукали Христя і Захарко.

Голоси їх тонули у гомоні, у викриках збуджених від радості десятків людей.

— Семенко! — повільно в один голос, щоб чутише було, вигукнули Захарко і Христя.

На виклик з'явилося кілька чоловік. Але того, кого шукали, не було. Дівчина направила коня впродовж дороги, їхала, не поспішаючи, від гурту до гурту, вдивлялася.

І раптом почулось радісне, здивоване:

— Христе, ти?!

Дівчина зупила коня. Семенко вибрався з гурту, поспішив пазустріч.

За мить він уже опинився на підведеному Гасаном коні.

Звільнені товпились біля возів з хлібом і водою. Нараз почулося тривожно-застережливе:

— Вершники!

— Ідуть сюди!

— Татари!

На віз вихопився високий, рукастий, з чорною скуйовдженою бородою чоловік. Він змахнув, ніби крильми, обома руками і закричав на диво високим і тонким голосом:

— Гей, люди, спасайтесь! Тікайте! Розбігайтесь!

Люди сторопіли, розгублено озираючись, затупцювали. Дехто віддалявся.

Дванадцять вершників-татар вихором мчали до табору. В'язні кинулися врозтіч. Татари почали переймати. Кілька вершників спішилися й заходилися в'язати впійманих. Люди вперто чинили

опір. Але ординці, навчені арканити, орудували спритно — в'язні нанизувались і нанизувались на довгу ланку.

А на мажарі все ще галасував кудлоголовий:

— Тікайте!..

До воза під'їхала Христя.

— Гей! — вигукнула дівчина і, здіймаючись на стременах, рішуче піднесла над головою шаблю. — Гей, сюди! У кого є зброя, наперед! Розбирайте вози, до бою!

Татари прожогом кинулися на гурт. В'язні розступилися, потім, оточуючи, зімкнулись.

— Насідай! Насідай! — лунав голос Христі.

Вона, вже без шапки, з розметаними косами, з шаблюкою в руці, насідала на мурзаків. За нею йшли в наступ з уламками дишлів, потрощених полудрабків, навіть з піднятими на руках колесами і вісями. Але ж у татар шаблі і ятагани. До того ж вони на конях. Вершники, вириваючись з оточення, наскакували з боків і нещадно рубали людей.

Вперта боротьба точилася, доки татар не повалили з коней і не відібрали зброю.

Тільки трьом нападникам вдалося вислизнути і податися геть у степ.

В бою полягло два десятки в'язнів.

Серед мертвих був і татарчук Захарко. Він загинув від своєї необачності.

Семенко взяв мертвого на свого коня, і, не гаючись, вирушили в дорогу. Вона пролягла крізь чагарники, а потім степом.

Прямували на південь. Поспішали, щоб подалі від'їхати від місця, де розігралась кривава січа, подалі від Ізюма.

Другого дня на світанку Захарка поховали недалеко від берега невідомої степової річки під одинокою, покрученою вітрами сосною.

Гасан скинув постолі, сів на землю обличчям до сходу сонця, подумки проказав усі знані ним молитви. Христя поклала на могилу пучок степових квітів, а Семенко гілку вічнозеленої хвої. Друзі востаннє кинули прощальні погляди на свіжу могилу, рушили далі.

Ні дороги битої, ні стежки або навіть людського сліду. Земля піскувата, ріденькі, низькорослі байраки. Кам'яністі щовби. Уклякла іржаво-бура трава. Вузькі завіхолені обрії.

Невідомий край.

Постало нерозв'язане питання: куди їхати? Христя радила, навіть наполягала повернути на північ, до Ясенового, зненацька заскочити до маєтку дідича Синька і добре провчити того зухвалого пана за всі заподіяні лиха. Семенко охочий був вертати,

тільки не до рідного села. До того ж він почував себе дуже кволим. А згодом, коли оклигає, то, можливо, на щось таке, як радить Христа, і зважиться.

«Якщо не вертати до берегів Сіверського Дінця,— розмірковувала Христа,— тоді дорога тільки на південь, у глиб Дикого поля. А там де приютитися?..»

— Говорили, що ти, Гасане, чув,— мовила дівчина,— ніби козак Головатий подався до моря,— проте, хто саме говорив, не сказала, щоб не вражати зайвий раз згадкою імені Захарка.

Гасан кивнув головою.

— Головатий з таких людей, що порадять і коли треба допоможуть,— роздумувала дівчина і скоса допитливо позирала на Семенка.— А де його там знайдеш?..

— Живі будемо, знайдемо,— охоче вхопився Семенко за думку прямувати на південь.— Знайдемо! — повторив голосніше і тицьнув Гасанові в груди, як це робив завше Захарко, коли був чимось схвильований або ж йому хотілося виявити свої дружні чуття.

Христа була рада, що Семенко збадьорився, повеселішав, і водночас жалкувала, що не наполягла на своєму, їхати до Ясенного.

Відчувши людяну щирість, Гасан посміхнувся. А глибоко заронена в душу тривога ні-ні та й з'явиться, замуляє: «А як мене приймуть оті інші уруси там, на березі Кальміусу?» Та радувало хоч те, що він їде до моря, почує його громохкий говір, вируюче, шумливе та ніжне плюскотіння, побачить, як котять, нуртують хвилі. І хоча трохи, а наблизиться до рідного краю.

* * *

До гирла Кальміусу найкраще було б добиратися відомою «Кальміуською Сакмою», та, щоб опинитися на тій дорозі, треба було від селища Кам'янки прямувати до берегів річки Берди. А потім у розлогім пустиннім степу взяти напрям на південь — схід і за днів два-три опинитися біля Азовського моря. Але вириватися в дорогу на південь і наближатися до ногайців було дуже небезпечно. Ординці тільки того й чатують, щоб зненацька напасти. До того ж уже осінь. Може задощити, і ти захряснеш у непролазній твані.

Радилися недовго. Головатий наполог рушати чумацьким шляхом. Дорога була трохи навкружна, отож забарна, зате безпечніша. Зустрічатимуться поселення, а в них свої люди.

Подорожани взяли з собою три казани, кілька торбин пшона і сухарів, шкіряні ворочки з салом та кілька саквин з вівсом для

коней. Після ранніх осінніх дощів випогодилось, протряхло. Із-за низьких рзірваних хмар часто виглядало, ніби вітаючись, сонце. Заворожений тишею степ німував. Закінчувалася пора осінніх перельотів. Хоча іноді холоднувату темінь пронизували запізнілі крики гусей. Над болотистими низинами, де ще звабливо буяла зелень, здіймались зграї качок. А в байраках, чагарниках — німо. Хіба що застрекоче зацікавлена чимось метка сорока; з'явиться, раз-другий дзенькне, ніби торкне туго патягнуту струну, метушлива синиця і зникне. Дрімає відкритий далекий виднокіл. На узвишші, ніби щоб похизуватись, з'являться, майнуть, немов миготливий легіт, сайгаки, і не простежиш, де вони зникли; з-під копит коня вимчить, відбіжить, озирнеться уже з білими підпалинами заєць, стрибне-брикне і десь причаїться, заляже.

Степ. Тиша.

Їхали швидко. Відстань, яку чумацькій валці треба долати якихось два-три тижні, кінні оleshківці проїжджали за півтора-два дні. Бита дорога вела на північний схід. За річкою Вовчою почали забирати на схід. А неподалік від річки Торець звернули з чумацького шляху на південь. Пробиратись степовим бездоріжжям було майже неможливо. Борсаючись у полеглий, сколошканій траві, коні стомлювались, уповільнювали ходу. Доводилось часто зупинятись, перепочивати, попасати.

Як тільки мандрівники збивались до гурту, заходила мова, щоб шукати кращої дороги. Але Головатий вперто не здавався. Вів за собою. За всякої нагоди завертав до зустрічних поселень. Впевнявся, що повстанці-втікачі з Бахмута та з придіnceвих селищ, хуторів знайшли пристанище. Жилося важко, багатом навіть у скруті, у нестатках, але ж на волі — без посіпак. Не свистить над головою нагай. Та чи ж буде воно так довго?..

— Боїмося, знищпорять арканники.

— А далі куди тікати?..

— Куди?..

— Ми вже й так, ніби на край світу...

— Хто оборонить?.. — звіряючись, бідкались люди.

Головатий переконувався, що його намір домогтися, аби нова січ взяла під захист поселення тутешніх людей, затія добра, необхідна. А як його таке здійснити...

Про що думали-гадали оleshківці — невідомо. Можна було тільки здогадуватися. Балухатий — полковник, за прізвиськом Балига, а сивочубий — суддя Сторожук до всього уважно придивлялися, бо знали: край цей увійде до нового округу — Кальміуської паланки. Отож, напевне, саме їм доведеться тут порядкувати. Придивляючись, ретельно вписували до своїх зошитів назви

річок, поселень, їх цікавило, скільки там проживає людей, звідкіля вони сюди прибули та яке в них майно.

Чорновусий юнак — писар Олесько був добре навчений позначати на папері умовними знаками селища, річки, глибокі яри, скелясті гребені та великі байраки. Списані позначками аркуші склалися у невелику шкіряну, схожу на рептух торбину.

Нарешті наблизились до моря. Голос його почули звіддалік, коли перетяли вбхід води річки Кальчика й поїхали понад широкою заплавою повноводого Кальміусу. Вчувся віддалений шум, немовби рвучкий вітер розгойдував шорсткі волотки осоки або шугав над ланами стиглої пшениці і черкав колос об колос. Минає ще якась хвилина, і вже не шуми повнять надбережжя, а гоготливе ревіння. Воно безнастанне й повсюдне. Здається, виринає з якоїсь далекої, там десь захованої безодні і котить, і котить степом.

Та ось з пригорка відкрилось і саме воно — море. Гойдається безкрая каламутно-сива черінь. А геть далі, під обрій, черінь горбиться, морщиться, стає ніби похилою і на рівному прюзі впирається в небо. І скрізь, куди не глянь, здіймаються піняво-грайливі хвилі, підганяють одна одну, ніби пустуючи, стинаються, зникають і виринають знову. В шаленім розгоні вали котять на берег. Розбитий, розбриканий вал відкочується, але не вгамовується, хвилі б'ють та й б'ють.

— От як розбурхалось Сурозьке, — мовив зачудований Олесько.

— Це ти, друже, називаєш по-давнішньому, — озвався Сторожук, — а по-теперішньому воно Азовське.

— Говорять, запорожці оцим морем добиралися сюди до Кальміусу, — сказав Олесько так, щоб чули всі.

— А так, — докинув Сторожук.

Головатий міг би сказати, що таким кружним шляхом добирался не завше, а тільки тоді, коли козацтву, яке вибиралося з Криму, турки заступали своїми галерами дорогу до Дніпра, та й треба було заховатись, перепочити. Але Гордій змовчав, уважно роздивлявся давно бачену місцевість. Не доїжджаючи до моря, навернув коня ближче до Кальміусу, за ним рушили всі подорожани і за хвилину опинилися на широкій, піскуватій, порослій рідкими кущами глоду і таволги рівнині. Серед кущів виласть ледве примітна, давно не топтана стежка. Вона привела до глибокого, місцями замуленого і зарослого травами рову. Над ним стирчав високий, нерівний, розхитаний, а то й зовсім повалений долучастокіл.

— От і кінець путі, — спокійно, як про щось звичайнісіньке, заявив Головатий. — Знайдемо коням добру пашу, а тоді вже

оглянемо,— зупинив нетерплячих, що вже було намірялися пере-
братися через рів. І подав знак спускатися до низини, де видніло-
ся мочариння та погойдувані вітром зарості осоки.

Коли вийти на стрімкий берег і стати лицем до сходу сонця,
праворуч буде море, ліворуч, внизу,— Кальміус. І там, де степова
спокійна ріка зливається з морем, де вже буруняться морські
хвилі, випнуто у воду овальний клаптик землі — «Наріжна гора».

Прибулі, навіть не перепочивши, бралися горбкуватими схила-
ми до фортеці. Хоча до неї можна було ввійти з якого хоч боку
через повалений частокіл, але зараз всі входили через отвір, який
колись закривався міцною, дубовою, окованою залізом брамою.

А тепер там стирчав тільки один підгнилий, з'їдений шашелем
стовп.

Ввійшли, збилися до гурту, мовчали. Потім розділилися на
групки. Оглядали земляний вал, кам'яні мури, частокіл. Все, що
було колись міцною спорудою, вражало запустінням, тишею.

— Тут треба добре докласти рук,— мовив збентежений Бали-
га до Сторожука, коли вони відокремились від гурту.

— Певне, що треба, пане полковнику.

— А так, так,— багатозначно погоджувався Балига.— Необ-
хідно заявити в Петербурзі, що козаки Олешківської січі вже роз-
почали споруджувати перепону на Кальміусі. А коли розпочнемо,
то будьте певні, що про таку нашу дію не гаючись заговорять
в Ізюмі, Белгороді, Воронежі та і в самому Петербурзі.

— Заговорять,— погодився сивочубий,— харківський Донець,
ізіумський Шидловський. Пронюхають і в Криму та в Стамбулі.

— Хай говорять,— мовив байдуже Балига і, скривившись,
змовк.

Було незрозуміло: йому справді байдуже чи не хоче про таке
говорити.

— Я, пане суддя,— перегода довірливо почав полковник,—
в дорозі пильненько придивлявся і скажу вам, що тут є гарненькі
куточки. Глянеш, і так тобі напрошується бажаннячко отам би
он, в тій затишній місцині притулити хутірець, щоб, як мовиться,
садочок, ставочок, млиночок і сіножатка. Земля, як видно по гін-
кій траві, тут родюча. Людей би тільки роботящих, сумирних
у підсусідки чи на оброк.

— Коли ми тут вкорінімося,— стверджував Сторожук,— тоді
ще більше приваблюватиме цей край. Сусідів наших і ворогів
братимуть завидки.

— В сусідів свої добра, а кримчаки, як відомо, зазіхають не
на землю, а на людей,— заявив Балига.

— Турчин зазіхає на те й на те. Кримчаки і турки спільники,
одного кодла,— твердив Сторожук.

Полковник мовчав. Суддя зрозумів: Бализі не сподобалось за-
уваження, і заговорив про те, що цікавило їх обох, що йому теж
сподобалися в цьому краї деякі місця. Особливо там, де річка
Кальчик наближається до Кальміусу. Та й тут, біля моря.

Після розмови про вподобані затишні куточки заговорили про
будування фортеці.

— Довгенько доведеться розбирати оце звалище,— обвів ру-
кою Сторожук,— а придатне для будування нової споруди бачу
тут тільки каміння. З залізом буде трудно. Деревини малувато,
і непригожа.

— Все потрібне знайдемо,— запевнив полковник.— Вдари-
мось на Дон, до Ізюма. А як залучити людей? Заковика...

— Головатий допоможе,— буркнув Сторожук.— Здається,
йому припала до серця наша затія. Хоча і неохоче погодився
їхати, брикався, а в дорозі пом'якшав.

— Не сказав би такого,— мовив Балига.— Нас ніби не цура-
ється, а в усьому гне на своє. В нього, напевне, засіло й вору-
шиться щось таке затаєне.

— Така натура. Брикливий,— визначив суддя.

— Укоськаємо. Не первина з такими брикливими. Добру вуз-
дечку знайдемо,— запевнив полковник.— Укоськаємо!

На четвертий день по прибутті Балига покликав наближених
до себе на раду. Сходились до хати, де полковник розташувався
в канцелярію. Коли всі зібрались, гуртом рушили понад берегом
ріки й облюбували місце біля поваленої дуплястої верби. Тут
у затишку можна було зручно розсістись.

Очі милував плюскітливий спокійний плин води, густа, хви-
лясто-рухлива осока. Вдалині, на заході, на спадистому пригорку,
ніби видовжені синяві гребені — байраки, а на сході, по той бік
ріки, аж під обрій тягнеться нерівне плетиво чагарників, а може,
й справжнє густолісся. Вабило вперше бачене, незвідане.

Якийсь час сиділи мовчки, поглядали, перекидалися незначни-
ми скупими словами.

Балига підвівся, відступив крок і почав піднесено врочисто
про те, що, слава богу, благополучно прибули до того місця, про
яке мріяли, жадали, до якого липули серцем. Подорожування,
мовляв, було щасливим, навіть приємним, і за все це складається
велика подяка проводиреві — Гордію Головатому.

— Спасибі вам, добродію,— Балига кивнув головою.

Всі, хто сидів на колоді, вклонились — одні низько, поштиво,
а інші теж тільки кивнули головами.

Коренастий, лисий будівничий Кузьма Маслій сказав, що місце уважно обстежене, скоро буде креслення нової фортеці. Стоятиме вона на тому ж місці, де стояла стара, але буде міцніша, стіни ширші. Будуть встановлені гармати, а для гаківниць проб'ють зручні бійниці.

Говорилося, що треба, не гаючись, будувати житла, стайні для коней, запасатися харчами. А до всього — треба людей. А їх нема.

— Наші козаки, — зауважив гармаш Груша, — уже побували в кількох ближчих хуторах і закликали, та зголосилося, як на сміх, поки що тільки двоє чи троє поселенців.

— Ми кинемо гучний клич, клич на будову великої фортеці! А також, — додав спокійніше, — попросимо добродія Головатого подати свій голос до тутешніх, які його знають, — і метнув очима на Гордія, що сидів на вивернутому з землі вербовому корчі.

— Ви дасте тим людям, як ми умовилися, притулок на цих землях, — обвів широко рукою Гордій, — і захищатимете їх від всяких напастей, особливо панських, — додав рішуче.

— Пан Овсій Балига, полковник, — наголосив Сторожук, — має повноваження і довір'я від белгородської канцелярії. Отож пан полковник буде діяти за тим правом і високими повноваженнями.

Все було сказано для того, щоб якнайсильніше вразити, збити з пантелику булавінця.

— Я віншую пана Балигу з його повноваженнями і довір'ям, — не збиваючись із свого спокійного тону і не вклоняючись, як це годилося б, мовив Гордій, — але я знову про те ж: притулок і захист.

— Буде притулок. Буде захист від наших одвічних ворогів! — твердо проказав Балига.

— Від татар, пане, ми будемо відбиватися гуртом, — уже тоном нижче і повільніше, ніби розтлумачував Головатий, — а я мовлю про захист від сваволі інших. Доки кримчак сюди з'явиться, то свій бузувір, пан дідич, впіймає сіромаху, закатає, поневолить. А ми чатуватимемо одвічних... — з іронічною посмішкою вимовляв так, як говорив Балига, — а на бузувірство своїх закриватимемо очі. А того й гляди, знайдуться такі, що допомагатимуть отим своїм...

— Он як! — кинув зневажливо, гнівно, закопилівши губу, Балига. — Це занадто! — вигукнув, заїкаючись, підступив до Головатого, втопив у нього розлючений погляд, наїжачено фиркнув, крутнувся і швидко закрокував уздовж берега.

Олешківці теж поспішили слідом за полковником.

Підвівся з колоди і писар Олесько. Але, ступивши кілька кроків, зупинився біля берега. У повільнім чорторії крутились дрібні уламки дерева, прижухла трава, листя, шумовиння. Вдивляючись у ту водоверть, писар, косуючи, стежив за понизовцем. Було бажання підійти до старого і сказати щиро: «Я з вами. Можу бути спільником». Або нічого не говорити, а просто по-синівському почоломкатись.

— Ач, як розприндилосьь,— почув Олесько знайомий голос,— ще й не стало по-справжньому паном, а вже як прищиться. Еге ж, стонадцять болячок тобі в боки! — вилаявся Головатий і поволі, не поспішаючи, почав підніматися до фортеці.

Назирці за ним, чатуючи звіддала, з наказу Сторожука ішов один із козаків-олешківців.

Швидко звечоріло. Від моря долинало ледве вловиме плюско-тіння, розмірений віддалений шерхіт. Головатий сидів на купі дрібного каміння, перемішаного з землею, зарослого мишієм, лободою. В кількох кроках стирчали, як величезні, зведені високо в небо крокви, стовпи колишньої сторожової вишки. Це вдруге в своєму житті Гордій перебував на цьому місці. Тільки тоді, якихось три з гаком десятків років, оце подвір'я ще було замощене камінням, посипане піском, стовпи вишки були вищі, з боків були драбини, а на вершині, на дерев'яному помості-сідалі, вдень і вночі пильнували зірко, вдивлялися у простір моря і степу вартові. Такі ж невсипущі вартові пильнували і на валах біля гармат і гаківниць фортеці...

Спогадування були недовгі. Непокоїло сьогоднішнє прикро-неприємне.

«А може б, тобі, Гордію,— картав себе,— треба було якось уникнути отієї гострої сутички з отим Балигою, не кидати слова прямо, а сказати якось трохи хитріше, розумніше чи м'якше, не йти навпростець, а ніби в обхід... Адже це, як і на будь-якім герці, де треба бути обачним, хитруватим. Бо і словом можна добре дошкулити. Воно буває тупе, буває і гостре. Можна захищатися, можна й нападати і вигравати бій. Балига, мабуть, був певний, вціляє хитро і сильним зарядом. Стонадцять болячок тобі в боки!.. Бачте, олешківського замісу свіжоспечений полковник збирається захищати від зовнішніх ворогів, а свої посіпаки хай арканять, мордують людей. Еге ж, хай неволять...»

І вже трохи спокійніше, розмірковуючи, Гордій подумав, чи не ошукав він сам себе, зачепившись за той принадний гачок... Балига прив'язав його до свого воза і хоче поганяти. Діло з при-

тулком сіромі може зірватися?.. Може. А може й не зірватись... А фортеця потрібна?.. Потрібна... А як воно буде? Побачимо...

Над морем посвітлішало. На сході небо почало багрянити, й, поволі виринаючи з води, піднялося величезне червонясте коло. Ніби війнуло холодним полум'ям. Коло, здіймаючись, почало тьмянити, морем простяглася широка грайлива срібна дорога.

Головату раптом вчулося, ніби оте срібне мерехтіння оживає, стає звуками, тонкими, високими, дивно мінливими. Вони линуць над морем, над степом, досягають руїн фортеці, здіймаються до місяця. Гордій підвівся і пішов навмання туди, звідкіля струмили звуки.

В проломі фортечної стіни на поваленій частоколіні сидів Санько. Приклавши до вуст сопілку, він то швидко, тремтливо перебирав пальцями, то вповільнював, ніби злегка гладив і гладив довгу цівку.

Заворожений грою, Гордій довго стояв за спиною хлопця і паслухався. Було зрозуміло: Санько вигадує, komponує музику про море. А воно, затоплене сяйвом, здавалось, стишувалось, засинало, ледве чутно хлюпотіло. А на простелену місяцем дорогу падають зорі, гойдаються, зникають, виринають знову і грають. Міняться дрібні золоті й срібні скалки.

Головатий відступив обережно, нишком, щоб не потривожити музику. Відходив з думкою направити хлопця до Тора, до літописця Щербини по науку. Спорядити, і хай їде з надійним подорожнім. А можливо, відвезти навіть самому. Така думка зродила й іншу: про подорож до придінцевого краю.

«Після отих гострих слів — баталії з Балигою, — роздумував Гордій, — мабуть, доведеться залишати оці азовські та кальміуські береги. Жалко тільки, що згаяно час. Прибився, та, мабуть, не до того берега... Пішов, здавалось, навпростець, а воно виявилось, на покручену, кружну. Та хіба первина кружляти... Побуваємо на березі Сіверського, а звідтіля, як було й задумано, майнемо та й поздоровкаємося зі Славутою...»

Вертаючись на облюбоване місце біля фігури, Головатий помітив, як попереду нього метнулась і заховалась за частоколом висока постать. Це не здивувало, не налякало. А все ж за старою звичкою торкнувся рукоятів — перевірів, чи на місці пістоль і ятаган.

Лежати в затишку на збитій траві було зручно. А не міг довго заснути. Сріблястий перелив звуків, які komponував Санько, долинав, заворожував. У душу вливався спокій. Хотілося відігнати все прикре, неприємне і ні про що не думати. Та ось побачив, як із-за частоколу, скрадаючись, вийшов той же невідомий, високий, в

кудлатій шапці, козушку, які носили оleshківці. Зупинився. Пригнувся, придивляється, напевне, перевіряє, чи понизовець тут. Впевнився й пішов геть.

«Мабуть, щось замишляється Балигою і Сторожуком,— здогадувався Гордій.— Хай замишляють, плетуть свої сіті. Не попаду. Голими руками не візьмуть. Та й побачимо, хто в кого першим вцілить».

День почався з несподіванок. Ранком, до сходу сонця, Головатий подався до низини напоїти коня, перевірити, чи, бува, не муляє путо, а можливо, й пошукати кращої паші. Але коня на тому місці, де вчора залишив, не було. Не знати, звідки з'явився високий в кудлатій шапці чолов'яга і, видно, здогадуючись, чого шукає понизовець, заявив, що всіх коней перегнали на інше, краще пасовисько. Гордій зрозумів, що за ним не тільки стежать, а й не дають можливості виїхати. Це обурювало. Дратувало. Вирішив податися на те нове пасовисько й забрати свого коня.

Повідомляючи, де саме знаходиться кінь, чолов'яга, ніби між іншим, сказав, що Гордія Головатого ще з досвітку розшукують якісь мандрівники чи люди з тутешніх хуторів — два хлопці й дівчина, а в них аж п'ятеро коней.

— Та он, здається, і вони,— показав чолов'яга у напрямі діброви, звідкіля прямували степом вершники. Але зараз їх було тільки двоє.

Зустріч з Христею і її супутником Семенком була для Головатого несподіваною і радісною. Це ж бо неабияка подія. Можна тільки дивуватись — визволити з Ізюмської фортеці-хурдиги свого нареченого і опинитися тут, на пустинному березі Азовського моря. А з якої причини?..

Замість вияву радості від зустрічі Христя, вкрай стурбована, з слізьми на очах, почала оповідь про пахолка полковника Шидловського, татарчука Гасана, який допоміг визволити з неволі наших людей-в'язнів. І ось щойно того Гасана впіймали якісь дозорці і повели на допит до тутешнього полковника. Вони з Семенком намагалися заступитися, а їх не хотіли й слухати.

— Дядечку Гордію, заступіться ви за добру людину,— благала Христя,— повірте, за добру.

Головатому не хотілося передчасно говорити, що він і сам зараз перебуває ніби у ворожому таборі. Отой он вершник, що видніється на горбі, весь час невідступно слідкує. Полковник Балига, до якого, як здогадується Гордій, повели Гасана, замислив щось поки що до кінця незбагненне, але вже зрозуміле: не випускати звідсіля Головатого. Тож чи не станеться після вчорашньої сутички ще гіршого. Може, оце й до речі поява оцих юнаків.

Зброя у них, як видно, добра: пістолі, шаблі, списи і троє запасних коней. Та якщо вже доведеться пробиватися, то один з коней пригодиться чумаченку Санькові. Та й не завадило б вирвати звідсіля і Оверка. А як уволити просьбу Христі?..

— Добродію Головатий! — прокричав звідтіля, прискорюючи кроки, посланець. — Вас розшукує пан Сторожук. Він у пана полковника. Там ждуть!

«Чергова несподіванка для тебе, Гордію, — подумав і справді здивований Головатий. — Та хай буде й так. Побачимо, до чого воно йде».

— За такої нагоди, коли запрошують, — звернувся до юнаків, — поїдемо гуртом.

— Куди ви, туди й ми, — охоче погодилися Христя й Семенко, підводячи йому коня.

Коли в'їхали у поселення рибалок, яке притулилося під горою, неподалік фортеці, на березі озера Домахи, Головатий спішився.

— Я буду он там, — показав на широку, а від того здавалося приземкувату, вкриту очеретом хату, з димаря якої вився тоненький сивуватий димок. — Далеко не віддаляйтесь, тримайте напоготові коней, — мав би сказати і зброю, але втримався, щоб не насторожувати і так надміру схвильованих юних друзів.

— Щось неприємне затівається?.. — запитала стурбовано Христя, відчувши, що Головатий у розмові з ними щось приховує, недомовляє. Чимось дуже заклопотаний, хоча, як завше, з вигляду спокійний, неквапний.

Головатий признався, що він і сам толком не знає, що воно й до чого йдеться. А коли не знаєш, хто якими очима на тебе дивиться й що замишляє, будь обережний, готовий до відсічі. Ведучи розмову, Головатий перевіряв справність притороченої до сідла коня зброї і пильно позирав на хатину під очеретяним дахом.

Сторожук перестрів Головатого посеред вулиці.

— А ми думаємо-гадаємо: де це наш проводир ходить-брідить. Чи не скарбів десь, бува, шукає, — вдавано весело вигукував сивочубий суддя, розводячи широко руки, ніби для обіймів.

Головатий не зупинився.

— Пішли, — підганяв Сторожук, — почувеш приємне для себе. Але не можу, не можу втерпіти. Знай, ми, друже, поміркували і так і сяк, та й будемо погоджуватися про той притулок та захист отих, що будуть зводити нашу цитадель. От, маєш! Усе на добре! Йй-богу, на добре! — вигукнув, підштовхнув понизовця. — Давай, друже, заїдемо до полковника, він підтвердить сказане мною та, напевне, і додасть щось іще важливе.

Гордія не так вражало оте повідомлення, як звернення до нього по-панібратському. Хоча й не названо по імені, але без отих «добродію, пане, мосьпане», як це було досі.

Дивувало, чого це раптом повіяло таким м'яким, приємним вітром. Треба припилувати, звідкіля воно віє...

Увійшли до невеличкого, відгородженого від вулиці кам'яними плескатими плитами чистого дворика. За довгим, застеленим смугастою скатертиною столом сидів, підперши щоку рукою, Балига. Над рудуватою, недбало причесаною головою зависла зломлена, з прив'яленим, блідо-рожевим суцвіттям вітка ружі. Праворуч і ліворуч від полковника стояли два озброєні шаблями козаки. Осторонь, на кам'яній брилі, сидів будівничий Маслій. В кількох кроках під стіною хати горбився з опущеною низько головою татарчук Гасан. У довгому, майже до п'ят кожусі, з опущеними руками, він був схожий на зіперте на стіну незграбне опудало.

З появою Сторожука і Головатого допит припинився. Балига запросив прибулих сідати і, трохи помовчавши, сказав строго:

— Татари — наші вороги. Мурзакам не місце серед нас, християн, — здвигнув плечима й рішуче підвищив голос, — а тим паче вивідникам! Смерть! В море його! Хай пливе до свого Криму!

Татарчук зблід. Рвонув на грудях кожушину, хитпувся, але не впав, ще нижче похилив голову і ніби закам'янів.

Мовчання було довге, напружене. Балига покректав, ніби прочищав горло, і задивився на димок, який, звиваючись з димаря, нахилився то в один, то в інший бік.

— Пане полковнику, — заговорив Головатий і обвів очима всіх, що були на дворіку, — це правда, татари наші вороги, неволять наших людей. Пощади людоловам-мурзакам не було й не буде. Але цей хлопчина, як нам відомо, сам був невільник, служкою в ізіумського полковника Шидловського. Тікаючи від нього, допоміг визволити з неволі наших людей. Хлопець без язика. Отож, мабуть, не вивідник. То хай би собі жив.

— Якщо без язика і допомагав у доброму ділі, тоді добродій Головатий має рацію так говорити, — обізвався Сторожук.

Балига підвівся, підійшов до татарчука, розкрив йому рота, зазирнув раз і вдруге.

— Втікач від Шидловського? — запитав, коли сів на своє місце за столом.

Гасан кивнув головою.

— Шидловського... — вимовив багатозначно полковник і перевирнувся із Сторожуком. — Бригадира Федора Шидловського... Відведіть до хати, — наказав.

Татарчук звеселів. Випростався. Широко відкритими очима глянув перед собою, затримав погляд на Головатому. На зарожевілому від радості і хвилювання обличчі юнака ковзнула ледве вловима посмішка.

Снідали за тим же довгим столом посеред дворика. Приємно пахло свіжоспеченим житнім хлібом, в'яленою і смаженою рибою, цибулею та огірками тільки що вибраними з розсолу, заправленого кропом, хроном та вишневим листям. На дворище доносився шум моря.

— Оцю чарку я підіймаю за славне лицарство,— почав урочисто Балига,— і за одного з тих лицарів — добродія Головатого.

— За нашу згоду,— вставив Сторожук.

— За нашу згоду, за те, щоб люди, які осядуть тут, у Приазов'ї, мали охоронні ярлики, безпеку,— підтвердив полковник.

Головатий подякував і зажадав, щоб робітних людей, які зводитимуть фортцею, було вписано до реєстру, який складатиметься кошом. Дослухаючись до обіцяного полковником, подумав: «Коли сюди збереться сірома, будемо гнуті на своє. І в самого чорта видеремо ярлики».

При розмові про фортцею будівничий домагався, не гаючись, дати йому на будову робітних людей. Головатий порадив споряджувати гінців-закличників, а до яких селищ та хуторів вони поїдуть і до кого саме звертатимуться у тих поселеннях, він скаже, коли закличники будуть готові вирушати в дорогу.

Допивши свою чарку, понизовець поспішив на вулицю, де на нього заждалися Христя і Семенко.

Сніданок, розпочатий надворі, продовжували в хаті. Балига і Сторожук випровадили всіх, окрім Гасана, який мав пильнувати дверей, щоб ніхто непрошений не зайшов.

— А пан суддя розумненько придумав, як укоськати того бунтівника,— почав Балига, наповнюючи келишок оковитою, задоволено посміхаючись,— їй-богу, розумненько.

— І полковник хитро доточив про ярлики,— теж з задоволенням мовив Сторожук,— а Головатий, здається, почав було розшолопувати, що кіш олешківський на землях кримського хана, а тут Дике поле. Та коли було пообіцяно безпеку, зиркнув і криво посміхнувся, а потім, не докумекавши, заспокоївся і почав про реєстр. А ви, пане, пообіцяли...

— Обіцянка-цяцянка, а дурневі...— Балига скрутив дулю, змахнув рукою і задоволено вигукнув: — Ось!

Обидва весело розреготались.

— Хай тішиться!

— Реєстра захотілося!..

— Хай. Скоро перехочеться.

— А робітних він нам закличе.

— Закличе. Будуть.

Обидва задумались, перенеслися до Олешків...

— Сьогодні послати нарочних до Олешок,— ніби наказував комусь Балига,— хай розкажуть там, що ми робимо та що будемо робити. Про це ж саме треба сповістити і наших сусідів у Черкаському. А найперше у Белгороді та Ізюмі.

— З Шидловським нам доведеться дружити,— наголосив Сторожук,— сусіда значний.

— У нас із полковником, чи то пак бригадиром Шидловським, немає нічого спірного.

— Розмежуємось, як добрі сусіди.

— На землі не зазіхаємо.

— Людей із Слобожанщини не думаємо зманювати.

— А якщо Головатий туди кине клич?

— Не ми, а він буде відповідати.

— Ми можемо Шидловському повернути навіть його слугу без'язикового.

— А може, хай викупить?

— Якщо потрібний.

Гасан не все розумів, про що говорили двоє підпелих уруських ефенді. Але второпав — лихі люди. Треба було б про все це комусь сказати. А кому? Єдині друзі — Христя і Семенко. Але ж вони і самі без пристановища, шукають порятунку, захисту. Найближча його серцю людина Головатий. Отой, мабуть, добре розібрався б у сказаному цими людьми. А де ж його знайти?

Негусто в Дикопіллі людських поселень. Хатки-хижки, землянки-нори, курені купками туляться на берегах річок, у заростях нстрищ, уклякли, щоб бути непомітними, щоб заховатись від небезпеки. Негусто поселень. Далеко вони одне від одного, але є прорізані колесами дороги чи ледве помітно протоптані серед хашів і трав'яних заростів кривулясті стежки. Вони зв'язують степові поселення. Радісна чи сумпа звістка-чутка передається від селища до селища, від людини до людини.

І ця звістка летіла швидко і хвилювала.

«На березі Азовського і Кальміусу починають нову споруду».

«Зводять фортецю».

«Зупинятиме татар».

«Туди, на Кальміус, говорять, закликає Головатий».

«Отой, побратим Сірка».

І вже пошепки, довірливо і не кожному зустрічному, а своїй людині:

«Отой, що ходив на Дону з Кіндратом Булавіним».

«Що водив на бій бахмутських солеварів».

«Говорять, обіцяє захисток».

«Піти б туди...»

«Підемо».

І йшли. Йшли поодинокі, а здебільшого групами. В степову далечінь та ще осінньої пори одному вириватися небезпечно.

У ті дні, зібравшись потаємно до гурту, рушили в дорогу і підневільні дідича Синька. Повів їх кріпак Тиміш Тесля. Напряму взяли на південь. Йшли навпростець. Услід, позаду гурту — дві конячини. Одна по обидва боки рясно обвішана торбинами, оклунками, зібганими свитками, постоломи, друга — також з оклунками, вузлами, двома великими саквами, в яких сиділи, визираючи, мов пташенята з гнізда, четверо Тимошевих дітей, а старшенька, тримаючись за полу матеріної свитини, йшла в гурті втікачів.

На світанку вони дісталися хутора Зеленого. Ввійшли, боязко озирнувшись та наслухаючи, чи нема чогось підозрілого, чи не вчується тупіт, голоси погоні. Доконче треба було десь заховатись, перепочити. Але ж їх чимало, та й не кожен дасть притулок невідомим людям з кінями, з домашніми пожитками.

День тільки починався. Зарожевілий схід заволікало тонкими блідими пластівцями хмар. На вулицях нікого. Тиша. Тільки із західного краю доносились дзвінкі перестуки молотків. Втікачі пішли на ті перестуки.

В кузні вправлялись чоловік і жінка. Тиміш, не криючись, сказав, що вони тікають на південь, до моря.

Ідуть тільки вночі. Оце вже збігла третя. А вдень ховаються. Досі днювали у петрищах, байраках. Стомилися дуже. Знесиліли.

Подорожніх впустили до двору, нагодували, потім вивели з хутора до глибокого яру і заховали в норах, з яких раніше вибирали кам'яне вугілля.

Весь день коваль вартував — оберігав сон, спокій втікачів. Коли геть стемніло й почав сходити місяць, вивів їх у степ, розказав про прикмети, які мають бути на дорозі до ріки Кальміусу, а там уже вона покаже путь до моря.

Прощаючись, коваль назвав себе: Савка Забара.

— Стривай, друже, стривай! — здивувався Тиміш.— Та ж про коваля Забару мені багато говорив мій побратим Гордій Головатий. А саме до нього оце ми й прямуємо.

— Він, Гордій, і мій побратим,— з гордістю мовив Савка.— Тепер признаюся, я пізнав тебе, Тимоше, як тільки зустрілися і ти заговорив, звідкіля вирушили; пізнав по прикметах, про які говорив мені Гордій.

— Оце зустріч! — звертаючись до своїх друзів-подорожан, вигукнув вражений Тесля.— Буває ж таке!.. Коли вже будемо там,— вказав на південь,— і розшукаємо його, Головатого, розкажемо, кого зустріли та що не перевелися іще на світі добрі люди. А зараз доземний уклін тобі, Забаро, спасибі!

— Та годі,— заперечив збентежений коваль.— Це ж таке звичайне діло, так повинно бути між своїми людьми: в біді-лихові зарадь, допоможи один одному. А коли зустрінете Гордія, сердечно, гаряче, міцно обніміть його,— обхопив Тимоша, розцілував, як рідного.— Та скажіть йому: Савка Забара жде в гостину.

Люди пішли, поволі розтанули у сріблястій імлі.

Савці згадалося, як цього літа від цього ж місця, від тернового пагорба, відходив на захід, здавалось, навздогін за сонцем, Гордій. Тоді, прощаючись, він говорив, що путь йому буде далеко на захід. А опинився, бач, на півдні. Говорять, будує фортецю, збирає до гурту голоту, і десь там буде їм осідок. А чи ж так воно? В кого дізнаєшся? Та серед копачів вугілля, напевне, є такі, що знають. Бо ж туди, де вибирають зараз чорне каміння, з'їжджаються люди звідусіль, та й передають всякі бувальщини, чутки, новини.

Глянув у той бік, куди пішли втікачі. Не видно. Ні сліду, ні навіть натяку, що тут хтось був. Ніч. Тихо. Степ німує. Тільки звідтіля, де вугільні нори, долинає безнастанне скрипіння воротка, яким витягають з-під землі цебри з вогняним камінням.

Головатий не мав постійного житла, хоча вважалось, що проживає у рибальському селищі у крайній від моря хатині. Але завше його бачили на дворищі фортеці, серед теслярів, мулярів. Разом з робітними він обладнував кузню, ставив курені, де б можна було людям обігрітись, перепочити. Треба було поспішати, б з кожним днем холоднішало, насувалась зима. На белебні доймали пронизливі східні та північні вітри. Щоб хоч трохи захиститися, коли насуне дощова, снігова хвища, посеред дворища звели широку, з дерев'яним дашком загороду. Там вдень і вночі палало вогнище. Тут, біля вогню, на вигрітій землі, вкладалися покотом на ніч і ті, що не мали справжнього людського житла.

Гасан вперто шукав, дослухався і таки довідався, де можна знайти понизовця. Разів кілька побував на дворищі, бачив там

Головатого серед робітних, але не підійшов, бо ж той завжди був між людьми і чимось заклопотаний. Нарешті, після довгого вистежування, хлопцеві пощастило зустріти його на березі моря.

В затоці, де Кальміус єднається з морем, де вбито в землю паколи і зведено над водою дерев'яні помости, зупинялись рибальські човни, баркаси з харчами, деревом, залізом. Сіявся дрібний дощик. Море і небо непривітно сивіли. Степове узгір'я огортали рідкі застояні тумани. У волохатій імлі ледве виднілись, а то й зовсім тонули хатки рибалок, дубовий гайок під горою і обриси фортеці.

Головатий вдивлявся в закаламучену далину моря, крокував вибоїстим, розмитим дощами берегом. З прибережної шелюги запнута рядниною з'явилася постать. Коли вона наблизилась, пізнав — татарчук Гасан. «Куди його несе в таку негоду?» — майнуло в думці.

Гасан зупинився. Скинув зацінало. Озирнувся навколо. Упав на коліна й охопив руками Гордія.

— Встань! — наказав Головатий.

Хлопець підвівся, схвильований, розгублений, нараз довірливо радісно посміхнувся, вихопив з бічної кишені штанів паличку і вивів на мокрому піску великими, старанно виписаними буквами:

«Ефенді читає?»

— Трохи тямлю, — відповів той здивовано, — і не називай мене, хлопче, так.

Татарчук збентежився, зиркнув, ніби перепитував, і застиг, здавалось, не зрозумів чи не дочув сказаного.

— Не називай так, — повторив Гордій.

Хлопець все ж таки, напевне за звичкою, почав було виводити оте «ефенді», та нараз засипав його піском, перейшов на інше місце і почав повільно, старанно креслити букви. Понизовець читав мовчки, а відповідав уголос.

«Головатий врятував мені життя. Я його раб».

— Не мав, слава богу, рабів і не хочу їх мати.

«Я буду тобі, ага, вірним слугою».

— Слуг, хлопче, не потребую.

«Буду довіку вірним тобі душею».

— Добре, хай буде так.

До берега, повільно краючи воду лиману, наближались два баркаси. З рибальського поселення зустрічати їх вийшов гурт людей. Гасан занепокоївся, заспішив креслити. Букви виходили незграбні, навіть не досить виразні, а все ж можна було вчитати:

«Полковник і той другий ефенді, що з ним, нечесні, дуже підступні».

«Здогадувався»,— подумав Гордій. І читав далі.

«Вони обманщики. Замишляють зле тобі і мені».

— Що замишляють?

«Я чув багато, але не все зрозумів. Запам'ятав: Головатого укоськати. Мене, Гасана, повернути Шидловському. Ярлики — обіцянка-цяцянка. Хай Головатий тішиться, аби тільки покликав робітників».

Люди, що вийшли з поселення, наближались. Гасан паписав останнє:

«Зустріну вдруге, скажу про інше, все, що пригадаю. Будь обережний, ага, хай захистить тебе аллах».

Швидко затоптав ногами написане, кинув у воду паличку, миттю підхопив, накинув па голову ряднину, вклонився і зник у заростях шелюги та осоки.

Почуте, чи певніше сказати, прочитане, не дуже-то їй збентежило Головатого. Про все те він і сам здогадувався. А все ж змусило задуматись. Полковник і суддя, коли бувають на будові, ніколи з ним, Головатим, не радяться. Ввічливі. Але чомусь уникають розмови. Людей, які прибувають сюди, гуртують, дають роботу самі. А тих, що горнутья до нього, відсторонюють, навіть, буває, випроваджують геть. Увесь час за тим, що він робить, де буває, з ким розмовляє, стежать. І не тільки отой довготелесий в кудлатій шапці, а й інші козаки-олешківці.

«Дурниці,— втішав себе Гордій,— будується фортеця, підходять добрі, надійні люди, і ми будемо гнути своє, задумане...»

Баркаси підпливали до берега. Вони везли цінний, дуже потрібний вантаж: гармати, пищалі, гаківниці.

Головатий заспішив до причалу.

Надійшла весна...

Христя витягла з печі великі, бронзовокорі, зісподу порепані, пухкі хлібини. Хату наповнив п'янкий житній дух. Жарко. Довелося відчинити сінешні двері. Війнуло запахами моря. До шерхотішня хвиль долучався розмірений гуркіт важких колод — «баб», якими забивали дубовий частокіл.

Христя попросила жінок, які допомагали їй, готувати новий заміс і вийшла на подвір'я. Голубіло небо. Минав ясний простір. Хотілося йти — трудити ноги, хотілося глянути, що там, за тим ярком.

Бурунились, набігали хвилі. В лице бив густий солонуватий пил. Христя взяла праворуч, вибралася на гору, пішла степовою

цілиною. Ноги путала сколошкана, ще цупка торішня трава. Приємно було відчувати холоднувату затужавілу землю. З-під злежалої трави уже пробилась шпичасті зелені парості. На підгір'ї, в облозі закучерявленої зеленої рути, ясніють синяво-фіалкові спалахи і, як густі бризки ранкового сонця, красуються острівцями жовтаві кульбаби.

Христя задивилась на перші дарунки весни. Такі ж чисті, довірливі, як і тоді...

Того дня вони йшли лугом у зелений безкрай, топтали молодий, густий, тонкостеблій типчак, конюшину, назустріч їм пливли й пливли фіалкова сон-трава, плеса кущистої кульбаби.

— Бачиш, як вогняно цвіте, — сказав, показуючи на ті квіти, Семенко, — отак і ми запалимо вогні, тільки справжні...

Він довірливо, з захопленням оповідав про своїх побратимів з Бахмутських солеварень, кріпаків з Ясенового. Нещодавно вони вирвали з пазурів царських посіпак десятків два втікачів, яких ті гнали до панських маєтків, а ще налякали кількох тутешніх дуків-багатіїв, котрі гнобили бідаків. Та це, запевняв Семенко, тільки початок. Гурт їх поки що невеликий, та він зростатиме. Вони матимуть добру зброю. Гайнуть по городках, селищах. Гуртуватимуть всіх знедолених, сіятимуть іскри гніву — виборюватимуть волю.

Із завмиранням серця слухала дівчина оту оповідь, проймалась звитяжним настроєм. Була певна: коли б Семенко жив у дні походів Богдана Хмеля чи Кіндрата Булавина, коли вирував бунтарський дух сіроми, він був би серед хоробрих звитяжців.

Коли Семенко із своїми побратимами, провчаючи лиходія Синька, потрапив до лап панських посіпак, Христя без вагання стала на його захист, а потім заходилась визволяти з хурдиги.

Семенко вільний. Поруч пеї. Мало б прийти омріяне, заронене глибоко в серце. Мало б. А воно...

Почалося, а може, краще сказати, виявилось в дорозі, коли прямували від Ізюма до Азовського моря. Був черговий перепочинок. Денне світло поволі меркло. Згусала й згусала волохата чорна тінь. Землю закутував чорний морок. На моріжку степового байраку паслися стриножені копі. Їх доглядав Гасан. Христя й Семенко сиділи в затишку під терновим кущем і теж пильнували, ловили пайменші порухи тиші. В степу, вдалині від людського житла, завжди будь насторожі — шугають вовчі зграї, наскакують хапуги — добувачі чужого добра, а то й гляди, підкрадуться татари. Наслухали, стиха перемовлялися. Христя уже вкотре радилась, умовляла вертати до рідного краю, погоджувалась оселитись не в Ясеновому, а в Торі чи Бахмуті: розшукати колишніх

Семенових побратимів або й згуртувати інших сміливців та й провчити посіпак...

— Хай уже хтось гуртує, б'ється. З мене досить,— обронив неохоче Семенко.

Дівчина заціпеніла. Може, їй здалося... А може, він сказав таке, не подумавши, аби щось сказати, блискавкою майнуло тривожене.

— Як це «хтось»? — запитала, намагаючись вимовити спокійно. А в грудях занило. Відповіді ждала, затамувавши подих, напружена, припишкла.

— Хай інші спробують,— процідив глухо Семенко.— Хай пробують...

Вкрай приголомшена, знітилась, а отямившись, вимовила твердо:

— А ми що, немоцні, каліки чи не хочемо добра?

— Пробували. Перехотілося,— кинув коротко, байдуже.

Христі все ще не хотілося вірити, що це сказав він, Семенко. Але ж сказав. Підтвердив.

Довго мовчала. Ніби забракло слів. Та нарешті потрібні слова з'явилися, вона рвучко звелась і, нехтуючи, що, може, хтось сторонній, небажаний почує, заговорила на повний голос, нагадала йому про мужніх, про всіх, кого знала, про тих, хто заступався, бився з поневолювачами. Впом'янула й Семенкового батька Лук'яна, і свого батька сотника Івана Калача, які загинули в бою з царським військом в загонах Кіндрата Булавина під городком Тором.

Припавши лицем до землі, Семенко лежав, ніби закам'янів. Дівчина змовкла. Ждала відповіді. Він мовчав. Укляклий. Нерухомий, важко, з натугою дихав.

Христі хотілося занурити пальці в його хвилясту кучму, підняти голову, притулитись лицем до його лиця, пустотливо затурчати йому над вухом, вибухнути безтурботно веселим сміхом, розтормошити, щоб Семенко став таким, як був колись...

І вона таки зважилась.

— Семенку,— поклікала тихо, поклала руку на його плече.— Семенку...

Він перевернувся, невдоволено щось промурмотів, відповз, скоцюрбився і знову засопів.

Христя поволі-поволі відступала. Потім прискорила ходу, відбігла в степ, впала на траву й зайшлася плачем.

На світанку осідлали коней і рушили в тому ж напрямі, на південь. Поспішали. З тривогою заговорили, що доїдуть до моря і обірветься дорога, а чи знайдуть вони там, на березі Кальміусу, те, чого шукають. Спогадували своє Ясенове, рідних та знайомих,

давніші події, пережите, бачене. Тільки ні словом не натякали про оту прикру розмову вночі, біля степового байраку.

Христя вирішила: Семенкова відмова вертати їй оті слова зневіри від того, що він, зазнавши тортур у Торській та Ізюмській фортецях, дуже стомився. А минуть дні на волі, в колі своїх людей, і тоді вони за якоїсь нагоди знову продовжать оту педокінчену розмову.

І така нагода трапилась.

Пізньої осінньої пори на дворище фортеці прибули втікачі з Ясенового.

Оповідючи, як вони тікали, як живеться людям, кріпакам, розказали про жахну подію, яка сталася в їхньому селищі.

Ясенівський дідич Синько наказав чоловікові і жінці виходити на роботу до його вівчарні. Ті люди відмовились, доводили, що вони з діда-прадіда вільні козаки-поселенці. Вдруге і втретє загадали панські пригінчі йти до вівчарні. А ті не йшли. Тоді до двору непокірних з'явився сам Синько. Він вимагав, погрожував. А люди затялися. Пан звелів своїм гайдукам відвести непокірних силою. Чоловік і жінка зачинилася в хаті, підперли кіллям двері, а самі з вилами, з камінням стали біля вікна. Дві доби тривала облога. Вперті не здавались. Тоді пан в безсилій скаженій люті своїми руками підпалив хату. Згоріло все посімейство: чоловік, жінка і троє діток.

— Хто такі оті спалені? — запитала Христя по тій печальній оповіді.

— Ленюки. Остап і Одарка з дітками, — відповів Тиміш Тесля. — Поховали їх посіпаки в одній ямі, не оплаканих людьми, без труни, без хреста. Так наказав пан, — видавив глухо Тиміш і змовк.

Мовчали всі, хто був на дворищі.

Почуте гнітючим болем стискало серця. Розходились понурені.

— Ленюки були наші сусіди, — сказав, ніби роздумуючи, Семенко, — добрі були сусіди, добрі, щирі люди.

— З отаких непокірних могли б бути і добрі бойові побратими, — зумисне вставила Христя. Коли говорила «непокірних», хотіла додати, «яких ти називаєш «інші», але роздумала: почнеться продовження отієї нічної розмови в степу. А воно не час. Поки що не треба вражати.

Але Семенко сам нагадав, що «святе діло» вершать сміливці.

— І крешуть іскри, — додала Христя, — а кресати треба, щоб такі, як отой Синько, знали: кари їм не минути. Семенку, любий, там нас ждуть...

Він не заперечував, але від прямого слова ухилився. Сказав, що нині в таку негоду, коли в степу тваньливо, нічого й думати кудись вирушати.

— І треба якось зібратися з духом,— признався.

Почувши таку відповідь, у дівчини відпала охота заперечувати, доводити, що негода надворі не та причина. Відсіля, від моря, водою-рікою, а потім кіньми та й пішки добираються люди до берегів Дінця, до Дону. З тамтешніх городків везуть сюди залізо, дерево, все, що потрібно для будови. Радувало, що признався: «Треба якось зібратися». А коли ж збереться?..

Зима того року була не жалкою. Як кажуть, сирітська. Морози візьмуться, днів кілька пощипають та й пересядуться. Війне відлига. Після днів в'їдливої мжички, липких туманів почало яснити. Завесніло. Протряхло. Ночами, особливо на світанні, коли тане, ховається морок, а синява здіймається вище і вище, розсуваються пизькі горизонти, з вишини линуть пронизливі крики, посвист і клекіт. Птахи здолали далеку відстань, перелетіли море і радісно вітають рідну землю, бадьорять тих, хто знемагає, відстає, зовуть за собою.

Христя, прокидаючись від сну, дослухалась, і коли вчувались оті піднебесні голоси, бентежилась душею, уявляла політ птахів, і хоча знала, їй ще не час, а готова була вирушати.

З будуванням фортеці зростало, роздавалось вшир рибальське селище. З'явилися нові хатки, землянки — що кому до вподоби чи на що хто був спроможний. Заклопотався і Семенко Лащовий. Ще взимку натягав з гаю деревини, а весною почав зводити хату, справжню, велику, з пристроєм-ганком, огородив хмизом чимале подвір'я. Якось при зустрічі з Христею ніби між іншим, а насправді серйозно хвалився, що вже ним зроблено, який буде город і що саме садовитиме.

— А земля тут,— запевняв,— добра, ростиме все, що посадив.

— Наша, біля Дінця та Лугані, мабуть, краща,— навмисне заперечила Христя.— Тільки там ту землю і хату треба захищати.

Сказане, здається, не збентежило парубка. А може, тільки вдавав, що не зрозумів натяку, безтурботно посміхаючись, зітхнув і скрушно, але весело, повчально мовив:

— Скрізь, Христишко, треба боронити: і там і тут. Та поки що тут...

Дівчина мовчала. Їй було тоскно. З думки не йшло: «Хата... город... грядки... буду садити...»

Ще з перших днів їхньої зустрічі вона гадала, що він обраєць її серця. Та й покійна мати принагідно говорила, що кращої пари своїй доньці, як той Семенко, вона не хотіла б. Сусіди, які знали про їхню дружбу, єднали їх. І Христя вважала, що вони будуть на все життя в парі, але не тільки щоб жити під однією стріхою і садовити город, а щоб разом, з бойовими побратимами, про яких, бувало, він оповідав, боронити свою волю.

Під приводом, що треба, не гаючись, навідатись до хати, перевірити, як там сходить опара, поспішила додому. А на самоті картала себе, чому не вилила гіркоти, не сказала, що було на думці. Та певже він став такий?.. І не знаходила слова, щоб визначити, який... Настирливо лізло й гнітило: «Боягуз... Нікчема... Тюхтій... Та невже такий?..» І було до сліз боляче.

А Семенко корив себе, що передчасно заговорив про ту хату. Збудував би, опорядив, тоді б у новій, затишній і своїй — весілля. Стурбувало і оте сказане дівчиною, ущипливе: «Тільки там треба захищати». Він розуміє, на що вона натякає. Але ж чи варто їй, яка вперто поситья з думкою вертати, говорити, що оті його колишні вічні наскоки, лякання дуків було юнацьке захоплення, як гра в дейнеки. Бо що вони, кілька чоловік, могли вдіяти проти сили царя, сили панів. Хіба що трошки налякати, роздратувати. Він, розуміється, не від того, щоб при нагоді стинатися з ворогами. Але щоб з того був толк. «Та попереду будуть ще дні сутичок з лихими людьми,— заспокоював себе,— а поки що треба набратися сили, пожити по-людському, для себе. Христя наvertsає добиратись до рідних місць. Але ж зараз перебувати там небезпечно.

Ні, краще поки що побути тут, на Кальміусі. Христя сама не наважиться вирушити. Мине час, і дівчина угомониться. Звикне».

«Еге ж, побути тут»,— роздумував, запевняв себе. А в душі відчував терпку гіркоту докору, гнітив скімливий неспокій, знав, що хитрує, хоче обдурити ніби не себе, а когось іншого. Отож і хапається за оте: «Попереду ще будуть дні... набиратися сили...»

Минали дні. Були зустрічі, були розмови з Семенком, а Христі у снах з'являвся інший. Він навіть трохи був схожий на Семенка. Але рішучий, при зброї. Стояли двос баских осідланих коней. Невідомий і Христя сідали і мчали, долали степ, минали знайомі і незнайомі місця. Вони поспішали — ворожі загопи десь там, мав статися бій...

Збуджена, в тривожній напрузі, дівчина прокидалася. Охоплювало непереможне бажання діяти насправді. А як? З чого розпочати?.. З ким порадитись?..

Головатого Христя знайшла на валу фортеці. Там на дубових опорах установлювали гармати, приладнували, прицілювали так,

щоб послані ядра лягали під правий чи лівий берег. А коли треба, то досягали б аж туди, де води Кальміусу вливаються в море. Там, де мають падати ядра, на хвилях погойдувались плоти з комішевими вітрилами, з віхтями соломи та ганчір'яними опудалами.

Коли мідні качалки-гармати буде прикуто залізними обручачами-скобами, тоді їх пачинять порохом, ядрами, і над рікою розітнуть прицільні постріли по отій удаваній флотилії. А із-за частого у степ посылатимуть дріб шваркотливі яничарки і далекобійні гаківниці.

Ждати, доки Головатий вийде з гурту робітних людей, довелося довго. Та ось, коли одну з гармат вповили обручачами, він уважно оглянув, обмацав, чи все до ладу, відійшов на бруковану доріжку, яка вела від валу до ближчої шопи, з якої робітні люди викочували дві опецькуваті, товстелезні, зеленкуваті, як колоди, гармати.

Христя пішла йому назустріч.

— Я до вас, на розмову.

— Говори.

— Я хотіла б віч-на-віч,— кивнула на гурт людей.

— Що там таке нагальне? — запитав, коли зійшли з доріжки і сіли на колоді неподалік від фортечної фігури.

Христя схилила голову і зиркнула раз і вдруге на понизовця. Він видався їй дуже стомленим. І пожалкувала, що прийшла турбувати. Але ж, крім нього, нікого, з ким можна порадитись. Та коли вже прийшла й заговорила, то треба продовжувати.

— Говори щиро, дочко,— ніби вгадуючи її думки, спонукав Головатий,— не соромся.

— А я з вами, дядьку Гордію, завжди щиро,— почала дівчина і змовкла. Потім твердо, навіть, могло б здатися, гнівно: — Ви, дядьку Гордію, мабуть, і зараз будете мені говорити, як говорили, що ми сидимо отут і робимо, бо ця фортеця дуже нам потрібна. Може, воно й так. А бусурмани вже з'являлися, тільки не з Криму. Ви, певно, чули, що до Тора, до Бахмута — в ті краї набігали посіпаки з Воронежа, з Харкова чи з якихось інших городків і ловили, забирали навіть тих, хто не був досі панським.

— Чув,— підтвердив Головатий і згадав, що про ті ж наскоки посіпак говорив йому Оверко, який побував у придінцевих поселеннях.

— А в Харкові, в Ізюмі завели обмін та торговицю людьми.— Христя передихнула і таємниче, понизивши голос, додала: — Ходять чутки, що там же, у нашому краї, гуртуються сміливці. Гуртуються, а наші тутешні,— мовила зневажливо,— у тихому куточку мурують, теслюють...

Головатий терпляче вислуховував і ніби зовсім не звертав уваги на докірливі слова. Дівчина не називала імен, але отим «а наші тутешні» кидала камінці, розуміється, і в його город.

«Треба було б розтлумачити їй,— подумав,— що мурують, теслюють отут не тільки перепону татарам. Але ж вона знає, про що раніше говорилося».

— Так що нам, дочко, робити? — запитав, хоча здогадувався, куди хилить дівчина.

— Раніше, бувало, дядько Гордій радив кресати іскри...— Христя посміхнулася. Посмішка мала б зм'якшити докір. А вона, навпаки, ще більше дошкулила.

Йому сподобалась така відвертість, сміливість.

— Молодець! — похвалив голосно.— А вони, оті, що кресали б, є? — запитав, ніби між іншим, насторожено, бо кілька днів тому він, Головатий, порадив Оверкові гуртувати на випадок якоїсь каверзи Балиги та Сторожука бодай певеликий загін сміливців із робітних людей. Але ж про таке поки що, мабуть, ніхто не знає.

— Знайдуться. Було б благословіння! — Христя підвелась.— Втікачі, робітні люди. Треба тільки зброю. Та того, хто б повів...— голос Христі подужчав.— Благословіть!

— Гуртуйте надійних,— глухувато мовив Головатий.— Бойове побратимство — велике діло.

Про те, що він пристане до гурту, промовчав. Підвівся й закрокував дворичем. Христя пішла поруч.

— Зброю, коней знайдемо,— додав після недовгого роздуму.— Наша розмова, дочко — наша таємниця.

Дівчина кивнула головою, вклонилась і швидко метнулася за браму фортеці.

Головатий попрямував до фортечного валу, зустрівся з будівничим Маслієм, повів розмову, як, на його думку, краще встановлювати гармати. І ніби між іншим, але дуже настійно радив роздобувати доброї похватної зброї, особливо шаблук, пістолетів та припасів до них. По тій розмові залишив двориче. Пішов навмання. Оминаючи чагарникові кущі, завернув ближче до моря, щоб чути його мову. Але не дійшов до берега, завернув знову до рідколісся... Це вже так здавна ввійшло у звичку понизовця: коли треба було вирішувати щось важливе чи коли щось раптово глибоко схвилювало, залишався на самоті й «очищав душу».

«А воно, враже дівчисько, таки де в чому має рацію,— пригадуючи розмову з Христею, погоджувався Головатий.— Чи не бачиш ти, Гордію, тільки те, що в тебе під носом? Переконав себе завернути сюди, до Кальміусу, став ніби будівничим, хай так. Тільки треба було, мабуть, з першого ж дня гуртувати отих,

котрих називають сміливцями. Саме на таку затію наштовхував тебе, коли б ти був розумнішим і передбачливішим, своїм гонором та вчинками полковник Балига. Правда, ні з ким було затівати. Біля тебе було малувато людей. Але згодом, коли побільшало?.. Прибувають же і зараз, і не тільки з ближчих хуторів, а повертають навіть з далеких доріг, із Слобожанщини. Надходять, та не всі осідають. Немає притулку. Від наруги, від неволі люди тікають світ за очі, тікають навіть за море, на Кубань, на береги річки Єйї. А земля та, як і олешківська, загарбана турком. Чужа. І воно, як з вогню та в полум'я...»

Головатий зупинився. Сісти не було на чому. Зіперся на стовбури двох дубчаків, які росли з одного кореня. Але барився недовго. Негайне, невідкладне непокоїло. Попростував до селища, завернув до конюшні, щоб там зустрітися з Семенком Лащовим і довідатися, скільки в нього у фортечній конюшні є придатних під сідло коней. Вирішив ще раз зустрітися з Маслієм, нагадати йому про зброю. А щоб бути певним, що зброю матиме, надумав спорядити коваля Оверка, а з ним і ще когось з робітних; хай вони виїдуть до чумацького шляху, зустрінуться з Остапом Кривдою і з його допомогою роздобудуть на Дону все потрібне.

* * *

Під вечір суботнього дня Балига і Сторожук побували на дворіщі фортеці, поцікавились, що там діється.

І вже в хаті-канцелярії вирішили надіслати начальству свою реляцію.

— Пишіть,— звелів полковник писареві Олеську.— Старасось робити якнайкраще. І зробили вже багато. Рову викопано округ триста тринадцять сажнів, у глибіню — півтора сажні, а як де треба, то й глибше,— крокуючи від стола до дверей, тягнув глибокодумно слова.— А валу над тим ровом насипано півтора сажні.

— І над валом,— додав Сторожук,— вбито кілля.

— І частокіл той,— підхопив Балига,— у височину буде два сажні. І поміж тими кіллями на підмурках і слупах поставлено...— зиркнув на суддю, але той не відповів на німе запитання,— поставлено три гармати,— вимовив із заминкою.

— Вписати, обов'язково вписати,— схопився і теж закрокував Сторожук,— поставили і вже стріляли, вціляють дуже добре.

— Стріляли ж тільки з однієї. Як же це...— осікся полковник.— З однієї ж...

— Ну й що ж! — заспокоїв суддя.— Поставили і стріляли з однієї, а доки, пане, дійде оце написане, поставимо та й будемо стріляти з чотирьох.

— З п'яти, як задумали, а то й з шести,— поспішав заохочений Балига.

— Якщо буде на що придбати,— погодився, посміхаючись, Сторожук.— Пишіть, пишіть, писа́рю. Живемо дуже сутужно. Хай негайно шлють гроші на зброю і на все інше.

Ходити у невеликій світлиці двом було незручно, тіснувато. Отож, зустрічаючись, один з них сторонився, пропускав, потім вже крокував сам.

Трохи вгомонившись, напевне вважаючи, що про найважливіше вже сказано, спокійно вписували, скільки збудовано хат, повіток, придбано майна, які тут у Приазов'ї поселення та скільки на будові фортеці всяких зайшлих, втікачів та приазовських поселенців, закликаних сюди Головатим.

— Прізвища того бунтівника не будемо вписувати. Хай йому біс. Сидить у печінках! — запротестував Балига, скривившись, ніби його раптом штрикнуло щось гостре.— Не варто, мабуть, писати і про людей тутешніх. Що було колись, начальство знає. А що зараз — дізнаються згодом. Та й невідомо, де будуть оті робітні люди, коли закінчать будувати,— говорячи, полковник, прищупливши банькати очі, багатозначно презирнувся з паном суддею.

Писар впіймав ті погляди, але вдавав, що нічого не помітив, сумлінно вписував все так, як йому говорили. А вже, коли виїшов із канцелярії, у своїй хаті засів переписувати реляції начисто. Окремо, в потаємних своїх аркушиках вписав усе чуте і підглядене ним самим.

Нотувати йому було наказано в канцелярії оleshківського коша.

Спускався вечір. Сутеніло. Гасан засвітив у світлиці кілька свічок, у сінцях каганця. Сторожук, почувавши себе стомленим, усівся біля столу. Мовчав. Балига все ще крокував, роздумуючи, чи все, що треба було сказати, вписано в листі кошовому. Обидва господарі ждали, коли писар переписе начисто і принесе реляції на підпис.

— А як вам, Мар'яне Савичу, їздилося? — запитав Балига, аби порушити мовчання.

— Добре. Навіть дуже добре,— пожвавішавши, хвалився суддя.— Облюбував, скажу вам, пане, чудовий куточок,— прицмокнув, повів, викидаючи вгору, рукою і аж засяяв від задоволення.— Уявіть собі: широка долина, річка, густий верболіз. На пригорку, на відсонні, можна закласти хутірець, та ще й чималий. Зараз там з десятків хатинок втікачів з Чернігівщини. Отож поки що — нічий. До тих, що оселились, можна буде долучити, як ми з вами, пане полковнику, домовилися...— недоказавши, суддя хитро підморгнув.

— Та, гадаю, буде так,— запевнив господар.

— Еге ж, з отих, що зараз у нас на будові, відібрати здоровіших та покірливих на осідок, як своїх, які вже ніби були в тебе кріпаками.

— Треба мати від канцелярії тутешнього полку чи від когось із можновладних воєводства ствердження,— напучував Балига.— Ствердження, що ті люди твої та й будуть кріпаками з покоління в покоління.

— А як повести так, аби вони самі з'явили охоту, щоб навіть поклялися хрестом, мовляв, хочемо до такого пана...

— І такий гапличок не завадить,— погодився полковник.— А де ж ви, Мар'яне Савичу, цікавлюсь, натрапили отой куточок?

Сторожук витягнув з кишені цупкий, помережаний лініями, всіяний позначками аркуш і, розгладжуючи, розстелив його на столі.

— Ось воно, пане, благодатне.

— Стривайте, стривайте,— замурмотів вражений господар. Поспішливо видобув із скриньки, яка стояла біля столу, такий же за розміром, тільки з іншими позначками аркуш.— Та на цьому ж місці і моя мітка. Ось тут має бути мій хутір. Ось!..

— Ваша мітка, пане полковнику, трохи в іншому місці,— глянувши на папірець, тамуючи збентеження, запротестував Сторожук.— Ваша ближче до річки Берестової. А мої мітки — до берега Кальміусу.

— Та ж ні! В одному і тому ж місці! — заперечив Балига.— Я маю намір округлити луки, гайки і також закласти хутір,— гострим нігтем рішуче окреслив на папері широке коло.— Ось так. Це буде моє!

— Я раніше облюбував, раніше! — запротестував суддя, намагаючись говорити стримано, але твердо.

— А може, я раніше?

— Я, пане, накинув оком оті місця, ще коли їхали сюди з Кам'янки.

— Хай пан суддя знає,— уже підвищивши голос, козирнув, на його думку, незаперечним доказом Балига,— я подав на це місце заявку до ізюмської і белгородської канцелярій.

— Коли подав? З ким подав? — в'їдливо гостро напосідав Сторожук.— Всі папери звідсіля йдуть через мої руки.

— Це моє діло і моє право! — гнівно застеріг полковник.— Буде так, як я хочу!

— Буде так, буде так,— передражнив, хихикаючи, Сторожук.— Ще треба довести, виправдати своє право перед кошем.

— Доведу! — розлючений, задихаючись і багровіючи, Балига рішуче метнувся, вихопив з рук судді аркушик, в ту ж мить

кинув його до скриньки, наступив на віко коліном і стис кулаки, готовий до відсічі.

З вулиці долинуло торохкотіння воза, тупіт кінських копит. Раптом все стихло. Натомість вчулися голоси під вікнами хати. Відчинилися сінешні, потім і хатні двері. До світлиці з'явився Гасан, вклонився, замахав руками, вказуючи, що в сінях стоять гості.

— Хай заходять,— зронив Балига, зняв ногу з віка скриньки, але не відступив від неї.

Поштиво вітаючись, вклоняючись то одному, то другому господарю, до світлиці увійшов середнього зросту, товстуватий, уже немолодий, з чорною густою борідкою чоловік.

— Дворянин. Поміщик. Відставний ротмістр Синько,— негослоно, але чітко мовив гість, нахилиючи голову. Коли змовк, виструнчився, а потім знову схилився і навіть схрестив на грудях руки.

— Просимо!

— Просимо! — проказали майже разом господарі, злегка вклоняючись.

На якусь хвилину гість застиг в скромній позі. Ніби ще ждав приємних слів запрошення або вітання. Потім заговорив з гідністю грудним, хрипкуватим голосом:

— Я, панове, ваш хоча й далекий, але сусіда. З Ясенового,— знову схилився в поклоні і, хитрувато щулячись, вів солодкувато.— Даруйте, панове, за смілість, збираючись відвідати вас, як сусідів, я для знайомства дещо захопив. Повірте, від щирого серця.— В ту ж мить, не дочекавшись дозволу, гукнув на вулицю: — Гей! Де ви там?! Давайте мерщій!

До світлиці почали зносити оклунки, торби, козубеньки, макітри, обплетені лозою сулії, барильця.

— З дороги, мабуть, не завадить? — ухмиляючись, розкинувши руки, гість ніби зважував на них щось важке.

— А чого ж... Не завадить,— погодились господарі.

На середину світлиці переставили стіл і на ньому розкладали наїдки, ставили сулії з наливками.

Вечерю розпочали мовчки. Гостеві було незрозуміло, чого господарі нахмурені, неговіркі. Вважав, мабуть, незадоволені його раптовою, може, й небажаною, появою. Насторожився, змовк. Та тільки на хвилину. Вдаючи з себе простака, веселуна, людину щирого серця, охоче, навіть настирливо частував господарів, і вони повеселішали.

— Я, панове,— прикидаючись скромним і в той же час хизуючись, заявив Синько,— володію людьми і вівцями. Чого-чого, а вовни у мене багатенько. Але ж вона, панове, знаю, вам непотріб-

на. Так оце, настрижене з овечок, від щирого серця офірую для фортеці,— і поклав на стіл один капшук, наповнений червінцями, біля Балиги, другий — біля Сторожука.— Даруйте, що зміг...

Господарі не заперечили.

Кружляли наповнені келишки. Точилась товариська розмова. Гість уже, звіряючись, зітхаючи, ніби між іншим, скрушно жалівся:

— Овечки в мене, панове, смирененькі, випасаються, тримаються одна одної. А от люди — біда! Є такі, що так і норовлять відлучитися, чкурнути кудись. З десятків отаких непокірних, невдячних прибилися аж сюди до фортеці, до вас, панове. А призвідця отих волоцюг Тиміш Тесля. Такий з себе худорлявий, високий, цибатий.

— Тесля? Здається, є такий. Еге ж, є,— признався Балига.

— Так. І працює теслею,— підтвердив Сторожук.— Втікач, тільки ми не знали, звідкіля той Тесля.

— Якщо на таких не дуже сутужно і не жалко, то просив би, панове...

— Один птах відлетить, другий — прилетить.

— Такі теслі, слава богу, прибувають.

— Були б лопати, ломи, а рук досить.

— Еге ж, робітних досить.

— Обійдемося без отих ваших...

— Обійдемося,— спокійно доповнювали один одного господарі.

— Спасибі! — з затамованою радістю дякував гість.— Та вже разом з моїми,— заявив, ніби несміло, боязко,— дозвольте, панове, вилучити і людей ізюмського полковника Шидловського. Наш можновладний, вельмишановний Федір Іванович,— з гордою повагою вимовляв Синько,— дуже просив мене про отаке передати вам, панове, і дав на підмогу, на ловитву втікачів, кілька своїх гайдуків.

Господарі, уважно прислуховуючись до того, що говорилося, на згоду мовчки кивали головами.

— Перепрошую! — тримаючи в руці аркуші, з'явився писар.

Олеська запросили до столу, але він відмовився, чемно подякував і подав Бализі папери. Полковник присунув ближче до себе свічку, перечитав написане, зробив кілька своїх позначок і наказав негайно надсилати реляцію нарочним. Олеська здивувало. Це вперше папери, які йшли звідсіля до Олешок, минули рук судді.

Сторожук насупився. Спідлоба, недобрим поглядом стежив, як Балига, поминувши його, передав папери писареві. Помітивши незгоду поміж господарів, Синько, вдаючи веселого, завів пісеньку, наповнив чарки, запропонував випити. Сторожук відмовився.

Зводячись з лавки, сунув до кишені капшука з грішми, попрощався з гостем і слідом за Олеськом поспішив з хати.

Тієї ночі суддя не змикав очей. Зачинившись у своїй хаті, довго сидів над розстеленим на столі аркушем паперу. Пригадував кривулясті лінії, звиви, позначки, як наведені вони на тому аркуші, що лежить тепер у скрині Балиги. І креслив, креслив. Може, й не все воно було так, як там, але отой облюбований куточок, де Берестова впадає в Кальміус, вивів, здавалося, достоту.

На світанні Мар'ян Сторожук із своїм джурою та ще двома вірними йому козаками-олешківцями потаємно, не повідомивши нікого, куди їдуть, вирушив до Ізюма, до полкової казначейської, а саме — до відділу, який відає розподілом маєтностей.

Опівночі, а може, й трохи раніше, коли з хати вибрався гість, а добре підпилий Балига уклався спати, Гасан вирішив піти на розшуки Головатого. Вийшов з дворика на вулицю й задумався, куди йому йти: на дворище фортеці чи до хати, де вночі той мав відпочивати.

Нічна тиша. В густій, синявій імлі купався щербатий місяць. Вузька вуличка, затиснута між хатками, повітками, видавалась ущелиною. Високі гіллясті дерева своїми обрисами нагадують Гасану куточок Кафи. Он ніби розсілось громаддя медресе, там далі — низенький, довгий, затінений кущами палац бея. А он та висока тополя — мінарет. І здалеку долинає такий знайомий, бентежно приємний плюскіт хвиль. Хлопець, забувши про все на світі, мимоволі заслухався, заплющив очі...

І він уже пливе в прозорій вишині, спускається, торкнувся землі. Знає, зараз повинно бути так, як він жадає... Нічна імла поволі тане, світлішає. Осяяна сріблястим промінням, з'явилась Фатима. Вона вкутана в димчасту паранджу, струнка, тендітна, мила, простягнула руки, але чомусь не наближається.

«Фатима, — вимовляє подумки Гасан. З грудей сполохано, тривожно рветься серце, радісно, томливо завмирає. — Фатима!..»

Він простягнув руки, ступив крок, другий. Раптом його схопили і на голову накиннули мішок.

— Он туди, в затінок, — чує татарську мову. З мовленого Гасан здогадується, хто вони.

Його втягли під повітку, в глухий закуток. З голови зняли запинало, але темно. Та навіть в темряві і в одязі рибалок Гасан зразу ж пізнав їх: чорний бей і драгоман.

— Ти й досі не виконав доручене тобі, — говорить притишено, з легким присвистом, а від того зловісно таган-бей. — Ти напи-

пеш, як опинився тут, серед гяурів. А також про те, що було тобі наказано, все, що бачив там, в Ізюмській фортеці.

Гасан певний: татар цікавить і оця, кальміуська, мабуть, саме того вони й прибули сюди. Але чому про неї не питають? Він не знає, що вже кілька днів ці двоє перебувають тут, на березі Кальміусу. Під виглядом рибалок вони, вештаючись серед робітних, нишпорили по всіх закутках, уже знають всі потаємні ходи, де стоїть чи стоятиме яка гармата, куди вцілятимуть гаківниці.

— Завтра,— наказує бей,— з хати полковника ти нікуди не відлучайся. Жди його,— вказав на драгомана.— Принесе рибу, подасть знак. Ти прийдеш на пристань, туди, де прив'язано окремо від інших два човни з білими вітрилами. На одному з них, на щоглі, звисатиме чорна окрайка. Знай — це наше попередження тобі, останнє. Якщо не зробиш так, як наказано...— Бей торкнувся рукояті кинджала.

— Запам'ятай. Завтра... Хай допомагає тобі аллах,— чується наостанок, і обидва зникають.

Гасан все ж таки пішов на розшуки Головатого. В хаті біля озера його не було. Не знайшов і на подвір'ї фортеці. Натрапив на слід аж у кузні, де ковалі при каганцях та полум'ї з горна кували обручі, скоби, сокири, лопати, а декотрі потай — списи, ножі.

Гасан шарпнув Головатого за полу свитки й кивнув головою на двері. Вийшли з кузні. А як перемовитись? Навіть коли б Гасан написав чимось гострим на землі чи на стіні, вночі не вчитаєш.

— А в тебе щось справді важливе? Негайне?

Гасан рішуче зашарпав понизовця за полу. Поспішав.

— Бери, хлопче, ось тут вуглини,— порадив Головатий, підвівши татарчука до пригаслого багаття,— бери великі, твердіші. Та й приспішимо. Тримайся за мною.

Опинилися біля озера, у великій новій хаті. Двері відчинено навстіж. В кутку, на покуті, горить підвішена лампадка. Чулось похрюпування сплячих. Хтось прокинувся. Спросоння запитав, хто вештається. Головатий назвав себе. Узяв Гасана за руку і повів до бічної комірчини. Переніс з великої світлиці лампадку. Причинив щільніше двері. Підтягнув у лампадці гнота. Вогник висвітив місцями облуплену стіну. Понизовець присвітив ближче, вибрав рівне і найчистіше місце.

— Пиши. Що трапилось?

Рука хлопця тремтіла. Вугілля кришилось. Літери виводились нерівні, декотрі зовсім нерозбірливі.

— Натискай обережніше,— порадив Головатий.

Гасан притримав лівою рукою праву й почав писати вправніше.

«Приїхав якийсь Синько з гайдуками, — читав Головатий, — сторгувалися з полковником і суддею. Цієї ночі забиратимуть з фортеці втікачів. Теслю та інших. Своїх і Шидловського».

— Знайшов! Триклятий виродок, стонадцять болячок йому в боки! — вилаявся Гордій.

«З'явилися татари. Чорний бей і урус драгоман». Хотів дописати: «По мою душу», але ж кількома словами не скажеш — не опишеш, хто вони, оті мурзаки, чого вимагають від нього, Гасана. Хай уже іншим разом.

— Вивідники. Цього треба було сподіватися. Спасибі тобі, — щиро мовив Гордій. — Ступай додому. По дорозі знайди до Христі, повідай — хай з Оверком з'являться на дворище фортеці. Стривай, що я торочу, — з докором заперечив сам собі, — ви ж одне з одним не поговорите. Спіши додому. Пильнуй. Якщо станеться щось важливе, сповіщай не гаючись. Я буду біля кузні.

Вивідавши за дня, хто де живе, вночі, коли всі поснули, гайдуки вривалися до хати, куреня чи повітки, хапали людей, забивали їм рота ганчір'ям, в'язали руки і відводили до возів, захованих у заростях осоки.

Після повідомлення про наїзд людохватів Головатий зразу ж подався до куренів, де жили ясенівці і люди із Слобожанщини. Там — пуста. Забрано навіть убогі пожитки. Він поспішив на дворище.

Біля фігури товпились украй збентежені робітні і вкотре вже оповідали один одному про жахну нічну подію. Кого саме забрано, поки що невідомо. Декотрі, налякані, ховаються десь у чагарниках. Кількох чоловік, які чинили опір або заступалися за товаришів, забито, багато поранено.

З появою Головатого люди почали збиватися до гурту. Гордій повідомив, хто саме вчинив розбійницький напад і з чийого дозволу, й закликав не гаючись наздоганяти лиходіїв.

Виявилось, наздоганяти ні на чому. Конюшня порожня.

Всі, як були, рушили до хати канцелярії. Джура полковника повідомив, що Балига і гармаш Груша вдосвіта виїхали до каменоломень, щоб прискорити вивіз каменю до фортеці. Судді Сторожука теж не було дома. Зник і пахолок полковника Гасан.

Нічна жахна подія схвилювала всіх, хто жив на дворищі фортеці, поблизу неї і в рибальському селищі. Навперебій злітало гнівне, вимогливе:

— Цієї ночі одних, а завтрашньої — інших?!

— Нас продають!

— Треба знайти винуватих.

Чулись погрозливі нарікання:

— Закликали сюди, як у пастку.

— А хто закликав, Головатий!

— А так, він, Головатий!

— Хай дає пораду!..

— Хай дає!..

— Дорогу, якою підуть посіпаки, ми знаємо,— розраджував Гордій,— вона там одна. Але ж коней забрано. Пішки не наздоженеш. Але є річка.

— Водою можна добратись аж до того Ясенового.

— На човни!

— На човни! — підхопили всі.

— Берімо, друзі, хто яку має зброю,— наказав понизовець,— берімо одіж, харчі — і на човни.

Люди почали розходитись, поспішали, щоб, не гаючись, зібратися на кальміуській пристані.

Головатий рушив до повітки. Йому заступили дорогу.

— Шагрій? — здивувався.— Григоре? Друже! — Стиснули один одного в обіймах.

— З Бахмута? З солеварні?

— З вугільної ями.

— Став копачем?.. А до нас чого?

— Навмисне прибув сюди, але бачу, що невчасно. Ми теж,— Шагрій показав на підстаркуватого низенького чоловіка, який стояв осторонь,— ми теж з печалю. Прибули по допомогу, а воно й у вас нерадісно.

— Солеварів, копачів вугілля,— заговорив, обурюючись, низенький,— всіх, хто не має охоронного ярлика, в'яжуть і гоном, як скотину, а куди...

— Куди? — ніби перепитав Головатий.— До пана. Стривай. Це, здається, Касян? — придивляючись, запитав Головатий.

— Еге ж, Касян Кононих. Твій хрещеник,— радо обізвався низенький.— Відтоді, як ти, спасибі тобі, зняв з мене клятву не брати до рук зброю, я взяв її. Міцно тримаю та й, буває, дошкуляю кривдникам нашим.

— Кононих ватажкує серед бахмутських солеварів-дейнеків,— охоче повідомив Шагрій.— А зараз ми гуртуємося, щоб разом вдарити на Торську й Ізюмську фортеці. Туди ж погнали наших вуглекопів. Треба визволити. Ми готуємося. Але людей малувато. А ще менше потрібної зброї. Ізюмська хурдига — горішок міцний. З малою силою туди не потикайся. Треба брати чималою силою, і щоб вів у наступ такий, що вміє добре вести...—

Шагрій поклав руку на плече понизовця.— Та бачу, про таке будемо говорити трохи згодом.

— Обміркуємо. А зараз гайда з нами на човни! — Головатий обійняв за плечі гостей, і вони разом з робітними поспішили до пристані.

Шість човнів рушили проти течії Кальміусу. Малувато було пістолів, шаблук, зате багато саморобних пік, ножів. Були і далекобійні гаківниці. Пливли швидко. Дужі веслярі навперемінки сідали до весел. Поспішали. Зупинялись тільки тоді, коли приставали до берега, виходили в степ, на дорогу і вдивлялися, чи не побачать де тих, за якими вчинили погоню. Але того недільного дня, крім кількох пастухів, які випасали овець поблизу хуторів, нікого не зустріли.

Дивувало і непокоїло, де могли подітися нападники з захопленими людьми. Не могли ж вони возами, хай і запряженими кінями, далеко заїхати по ненакоченій, місцями грузькій, вибоїстій дорозі. А дорога тут одна. Вона починається з кальміуського рибальського селища, тягнеться на північ, повз ріденькі гайки, через чагарники і виривається в степ. Та куди б не завертала, а віддаляється вона лише на кілька сажнів, а найбільше на дві-три верстви від берега Кальміусу.

Ніхто не здогадувався, що хитрий, досвідчений лиходій Синько, завбачаючи погоню, вирішив перший день по шкоді пересидіти в безпечному місці. Чотири вози, кілька десятків впійманих і вісім гайдуків, тримаючи загнuzданих коней, сиділи в комишах неподалік фортеці, вижидали слушного часу.

Із заплави вибиралися опівночі другого дня. Вибиралися тихцем, обережно, хоча були певні, що за ними уже ніхто не стежить.

Сидячи на човнах, робітні не поспішали вперед і поки що не вертали назад. Плисти вночі звивистою рікою було незручно, навіть неможливо: уткнешся човном у берег або запливеш на мілке, заросле осокою місце. Ночували в невеликій затоці, в густих комишах.

Коли почало світати, сіли на весла, але не довелося навіть добре розім'ятись, нагрітись. Почули ледве вловиме шамотіння. І ось з імливої запони почали впливати, наближатись вози. За возами йшли попарно зв'язані люди в охороні вершників.

Човни зупинилися в тому місці, де дорога наближається до самого берега. Всі, хто мав вогнепальну зброю, залягли широким півколом по той бік дороги.

Валка рухалася повільно.

На трьох возах навантажено всякого домашнього скарбу, навіть цеберки, відра, корита. Поверх усіх тих пожитків сиділи жін-

ки, діти. Прив'язані до полудрабків, до люшень люди, в грязюці, вкрай стомлені, ледве ступали.

На передньому возі, нариченому сіном, на розстеленому килимі зручно розлігся Синько. Після двох останніх марудних для нього ночей можна було відпочити. Дідич був задоволений. Хай у тих, полковника і судді, залишено багатенько золотих і срібних, вино, мед та сало, зате вивів понад сорок чоловік. «Своїх» всього дванадцять та п'ятеро дітей. А решта сусідів: Шидловського, Качури та Святогірського монастиря. Отож був певний: витрачене на цих втікачів оплатиться, та ще й з добрим баришем. А якщо сусіди когось не викуплять, залишить у себе. Робота знайдеться. Благо, маєток розширився. З дозволу (розуміється, не задарма, а за сотню овечок) ізюмської полкової канцелярії він приєднав до Ясенового хутір Зелений. А навколо того хутора не тільки добрий випас на луках, а й нори-ходи, з яких вибирають горюче кам'яне вугілля. Те вугілля охоче забирають бахмутські і торські солевари для розпалу печей, забирають його за гроші, а чумаки в обмін за свій крам.

«Поживемо — побачимо, як бути, куди повернути, — розмірковував Синько, — а поки що ми плекатимемо овечок. Ця скотинка не підведе. Скрізь будуть отари, отари. І всі кріпаки-лайдаки пастухами. А оцих, впійманих, доведеться, як слід, провчити, щоб удруге їх не розшукувати».

Повернувши набік голову, Синько бачить довгий ряд попарно нанизаних на ливу втікачів і окремо прив'язаних до задніх люшень його воза — татарчука Гасана і Тимоша Теслю. Ці двоє — найцінніша здобич. Тиміш таки вмілий, добрячий тесля. Та він підбурювач до втечі, і з ним буде окрема розмова. А той татарчук, якого він примітив зразу ж, коли зайшов до хати полковника, мабуть, не проста птаха: Недарма його довгенько розшукували в Ізюмі та навколишніх селах. Доведеться подарувати його Шидловському за добру прихильність та ласку...

Вози наближались. Головатий подав умовний знак. Розкотисто гримнули гаківниці, здійнялися вигуки, лемент. Коні шарпнулись, рвонули, стали дибки, тріснули дишлі. Кілька вершників звалилися на землю. Піші й кінні гайдуки кинулись тікати в степ, та, зустрівши націлені списи, метнулись назад, на дорогу, але й там наткнулись на озброєних робітних людей. Єдине, куди можна тікати, — мочаринням до річки...

Півколо озброєних звужувалось і звужувалось.

Синько з переляку шарпнувся, вивалився з похиленого набік воза, підхопився, очманіло озирнувся, пригнув голову і теж було намірився чкурнути. Але за кілька кроків від воза на нього насувались, ось-ось прохромлять, залізні гостряки. Дідич крутнувся,

щодуху помчав і з розгону шубовснув у воду, де вже бовтались його гайдуки.

Гнані страхом, пострілами з гаківниць, пістолів і окриками, посіпаки відходили далі й далі від берега. На середині ріки їх закрутила й понесла бистрина. Намагання втриматись, вибратись на той берег були даремні. Вирування холодної води тягнуло на дно.

Човни і вози, крім одного з розтрощеним на цурпалля дишлом та розбитими в маточинах колесами, прибули до рибальського селища. Але не всі робітні повернули до фортеці, до своїх хаток. Ще в дорозі до Головатого підійшло кілька чоловік. Розмову першим почав Тиміш Тесля, а потім і інші підпряглись, доточували:

— Спасибі тобі, Гордію, що витягнув нас із аркана.

— Громаді дякуйте.

— Громаді й тобі.

— Ми вже знаємо, коли була безвихідь, ти знайшов, як рятувати.

— Якою б не була безвихідь, а треба шукати порятунку.

— Треба шукати.

— Отож ми розговорились між собою та й прийшли до такої думки: не життя нам тут.

— Вирішили рушати слідом за тими, що подалися за море.

— На береги Єйї?

— Та туди ж.

— Допоможи, Гордію, якимось вітрильником.

— А може б, взялися гуртом та й тут повернули на краще?

— Дай боже, як кажуть, нашому теляті вовка здолати,— зітхнувши, мовив Тиміш,— та коли б у теляти були хоч маленькі ріжки, може б, який раз і штурхонуло. А то тільки мекає.

Головатий посуворішав. Пильно, ніби з докором дивився, але не на стовплених біля нього людей, а вбік від них або долу.

— То як же, Гордію, допоможеш? — допитувався Тесля.

— Збираєшся з родиною?

— Всім сімейством,— відповів тихо Тиміш.

— А може, подумаємо?..

— Думалося та й до цього додумалося,— з серцем кинув Тиміш.— Далі нікуди! Тільки за море...

— Баркаси зараз на причалі. Підуть з вами у море, ніби рибалити. Підуть...— сказав з гіркотою Гордій і опустив низько голову.

Ранком першого травневого дня на два великих баркаси зносили збіжжя, харчі, дрібний реманент та домашню живність.

Розмістилося там і два десятки родин. Ранок видався тихий. За-спокоене море лагідно грало бірюзовими відсвітами чистого неба, вкривалося золотими скалками сонця. Тільки в березі хлюпотіли, здавалось, журливо дрібненькі хвильки. Над баркасами напнулися опукло, туго вітрила. Судна злегка погойдувалися, немов нагадували — пора вирушати.

Пора.

Баркаси гойднулись дужче. Хлюпнула хвиля.

— Ой · людоньки! — злетіло над гомоном, над плюскотінням води. — Та візьмемо нашої, рідної, хоча б на спомин!

Кладкою на берег збігла Тимошева Вустя, впала на коліна й почала згрібати землю пригорщами й насипати в торбину. Слідом за Вустею збігли жінки, чоловіки, старшенькі діти, набирали землі й несли, як дорогоцінну ношу, на судно у ворочках, мисках, а то й затиснену міцно в жменях.

Баркаси відпливали поволі, ніби неохоче. Прощання було тоскне, сумне. Ті, що відпливали, і ті, що залишалися, простягнули руки й ніби скам'яніли, стояли похмурі.

— На чужину...

— На невідомі землі.

— Як сироти.

— Як вигнанці.

— Еге ж, без притулку, як вигнанці, — кинув один, другий, третій. А потім гуртом:

— Пани хоч куди поженуть.

— І тут, на рідній, ходи та бійся...

— Впіймають, полічать ребра.

— Продадуть, як продавав Балига.

— Уже двічі навідувались до його хати, нема та й нема.

— Сьогодні, кажуть, з'явився. Якщо допустить, можеш поцілувати...

— Хай його чорти цілують.

— Запитати б його, сукиного...

— Запитати? — звернулись до Головатого.

— Слово за тобою, Гордію!

— Веди!..

До Головатого підступили Христа та Оверко. Їхні погляди допитливі. Гордій розуміє, чого вони ждуть від нього. Сьогодні вранці, коли йшли до пристані на проводи, розговорилися. Христа почала про те ж, коли в дорогу... Оверко теж такої думки: «Пора кресоннути іскри». Головатий погоджувався, але не сказав, коли саме вирушати.

«Вузлик затується туго, — майнуло в думці Гордія, — в'яжеться одне до одного. Треба налякати тутешніх жмикрутів, бо

дуже осмілили, розперезалися. Та й допомогти Шагрієві треба... А воно трохи ранувато. Фортецю ж не добудовано. Останніх три гармати встановили на валу, а як вони битимуть, вцілятимуть — не перевірено... А робітних людей треба направляти до ближчих та дальніх хуторів, вберегти від можливої напасти, бо, шукаючи сліду дідича Синька, сюди скоро наїдуть карателі. Та найперше, мабуть, поговоримо з Балигою».

Головатий подав знак. Оверко і Христя наблизились.

— Скільки чоловік маємо при зброї? — запитав тихо.

— Одинадцять.

— Коли треба, зберемо більше, — запевнив Оверко.

— Покличте всіх до дворища хати-канцелярії та пильуйте за оleshківцями, — сказав і надав ходи.

За ним поспішали всі, хто був на пристані.

О сніданковій порі робітні й рибалки товпилися біля хати-канцелярії. До світлиці зайшов тільки Головатий.

Полковник, будівничий і пушкар сиділи за столом, про щось розмовляли. Балига за звичкою копирсався шпичкою у своїй люльці. Осторонь, за окремим столом, сидів писар, гортаючи папери. З появою Гордія розмова обірвалася. Всі насторожилися.

— Маю честь, пане полковнику, — почав Головатий, не вітаючись, не вклоняючись, явно глузливо, — маю честь повідомити, — і вже карбуючи слова, — всі запродані тобою і паном суддею люди звільнені з аркана і прибули живі-здорові. Просимо видати всім, хто зараз тут буде, охоронні ярлики. — І, помовчавши, закінчив вимогливо, ніби розтлумачуючи: — Вписати кожному, що він будівник Кальміуської фортеці.

Балига раптово, ніби його чимось важким оглушили, укліяк — убрав у плечі голову й застиг. А коли очунявся, почав поволі, спираючись руками на стіл, випростовуватись, зводитись.

— Що?! — вигукнув, скаженіючи. — А такого ярлика? — і вихопив з-за пояса пістоля.

— Пане, — застеріг Головатий, — не здіймай, бо я теж... І не хиблю.

— На! — Балига рвучко підніс пістоля, але в ту ж мить розітнувся постріл.

Постріл Балиги пролунав на якусь мить пізніше. У вікні брязнула шибка. Димки, клублячись, розтікаючись, змішалися й повільно сивими пасмами потекли до вибитої шибки.

Полковник раптово зблід, повільно осів і заплющив очі.

— Дряпнуло, — придивляючись до завислої над столом руки господаря, сказав пушкар Груша.

— А ви, тюхтії, без зброї? — з докором процідив Балига. — Не можете його...

Маслій похнюпився, вместилися зручніше. Груша намацав рукою свого пістоля, але не витяг з-за пояса.

На порозі з'явилася Христя, за нею в сінях і надворі товпилися робітні люди, долинав тривожний гомін.

Головатий підступив ближче до столу.

— Там, у скрині, — стомлено глипнувши очима на писаря, вимовив полковник і важко зітхнув.

Олесько витягав і складав перед собою на столі невеличкі, як долоня, дублені шкуратини з відбитками двоголового орла. На тих шкуратинах мало виписуватися: «Будівник Кальміуської фортеці».

Біля трьох десятків вершників зібралися навколо фортечної фігури, оглядали, чи все спорядження у них до ладу, перевіряли зброю, перемовлялись і ждали Головатого.

Гордій в супроводі будівничого Маслія оглядав фортечний вал і гармати, з яких сьогодні вранці стріляли в ціль. Б'ють добре, далеко. Докидають ядра аж на той, лівий, берег ріки і до озера Домахи. Маслія дивувала спокійна байдужість Гордія. В ці останні хвилини його перебування тут і прощання він мав би бути схвильованим, врочисто піднесеним або принаймні задоволеним. Адже з руїн зведено цитадель. Зведено на захист людей. І хто-хто, а Головатий таки добре доклав тут рук. Гордій мовчазний, здається, навіть пригнічений, байдуже пропустив повз вуха нагадане Маслієм, як було провчено бундючного Балигу, коли той здійняв пістоля. Байдуже сприйняв повідомлення, що майже всі робітні люди одержали охоронні ярлики. Не вразило його і повідомлення, що полковником і суддею Кальміуської паланки будуть не Балига і Сторожук, а інші. І ті, новопризначені, уже в дорозі, добираються сюди з великим загоном олесківців.

Ця остання звістка, здається, зацікавила Головатого. Він навіть запитав: чи вже складено реєстр козаків паланки. Маслій сказав, що йому невідомо. А Гордій уже знав: таємницю йому відкрив Олесько. До нового реєстру ввійдуть олесківці та колишні значні козаки, які зараз живуть на Слобожанщині. Марно було б і сподіватися, що оті новопризначені, які прибудуть сюди господарями, наблизять до себе сірому, дадуть їй надійний захисток. Згадалася остання зустріч і розмова з мудрим, прозорливим літописцем Яковом Щербиною.

«Прибічники царя — дворяни, — говорив він, — входять зараз в силу, збагачуються. У них привілеї на землю, людей. Отож всякі пани, значні військові, поміщики вкорінюються і в нашому краї. І нічого не вдієш. За них цар і бог. Ти, Гордію, плекаєш надію

покращити долю сіроми. Хочеш усовістити багатого посунутись, дати місце бідному. Бентежиш свою душу».

Щербина посміхався очима. А вже коли прощалися, знову заговорив про те ж саме: «Надію, друже, плекай, не втрачай. Та тільки, я так гадаю, накинутаго на шию аркана голими руками не розірвати. Треба чимось гострішим. А чим? І хто розірве?..»

Коли перейшли з будівничим на південну частину валу, перед очима замиготіло висріблене сонцем, збурене море. Розбурхані білорунні баранці напочувались на берег, мили широкі помости пристані.

«Чи ж докинуть гармати і туди ядра? Та вже хай перевіряють тут без мене»,— роздумував Головатий і задивився на човен, який погойдувався на прив'язі. Три дні тому від того причалу від'їхали його друзі.

На баркасі, який відпливав до берегів Єйї, стояв високий, зсу-тулений, з простягнутими руками, у білих, праних-перепраних, уже аж муругих штанях і сорочці, Тиміш, останній із давніх Гордієвих друзів, побратимів-булавінців. Тимошеві сльози ще й зараз печуть Гордієві серце, а думка свердлить, в'їдається: «Невже не можна було осісти тут, на рідній землі...»

І до того пекучого щему, що в'ялив груди, додалося ще одне, болюче. Коли вертали з пристані, проходили вулицею селища повз нову, ще не опоряджену як слід хату, на вершині її, біля димаря, на голих кроквах сидів, щось ладнаючи, Семенко. Побачивши гурт знайомих, парубок відвернувся. Ніхто до нього не подав слова, не привітався. У Христі, яка йшла поруч з Голова-тим, з очей бризнули сльози. Дівчина відступила, нагнулась, ніби їй доконче треба було нарвати під тинем пучок жовтоголових кульбабок. Гордій бачив — вона плакала. Він картав себе тоді, картає і зараз: чому, здогадуючись, що згасає дружба молодят, не вдіяв нічого такого, аби вона у них квітла. Навіть до пуття не довідався, чого саме стався між ними розлад. Та окрім розладу між молодятами, Семенко відсторонюється від «святого діла». А чому? Зневірився? Злякався?.. Мабуть, не вистачило гарту. А вчасно не наспіла поміч — добре, розрадливе слово, дружня рука. Таке чи інше, а спричинило: відбивається хлопець від бойо-вого гурту, ховається, як той равлик. От і нині, коли має відбути-ся така важлива подія, серед охочекомонних, які збираються на дворищі фортеці, Семенка поряд Христі немає.

Варто довідатися. Втрутитись.

Іти було недалеко.

— Бог поміч, хазяїне! — гукнув ще з вулиці Головатий.

— Спасибі! — відповів радо Семенко, не відчувши, напевне,

або ж удавав, що його не образило нарочито глузливо вимовлене «хазяїне».

— А без доброї призьби хата не хата, а хлівець або клунька,— зауважив Гордій, озираючи будівлю.— Та це і все інше ти, хлопче, спорудиш та спорядиш згодом,— і раптом приголомшив: — А з Григорем Шагрієм бачився?

— Ні,— заявив Семенко.

— Був тут, тільки недовго. Спішив. Гуртує бойовий загін з копачів вугілля та солеварів. Треба декого провчити. Розперезалися. Вп'ялися пазуристо. За днів два-три шагрієвці виїдуть нам назустріч. З'єднаємося і спільно вдаримо. Підбралися наші, робітні. З фортці вирушимо завтра. Ти, Семенку, можеш бути в моєму загоні,— сказав ніби між іншим, без наголосу.— Добрі, добрі хлопці підбираються. Любо дивитися. Волелюби, надійні, ого, як будуть боротися! — Вигукнув, стискаючи кулаки.— А з дівчат у загоні, здається, Христя та ще одна козачка і одна рибачка. Та нам головне, щоб підбралися хлопці, й такі, що вміють вправлятися зі зброєю. Сподіваємося, що такі ще зголосяться...

Головатий помітив, коли він упом'янув Христю, хлопець зніжковів, густо зашарівся. Щоб не показати свого раптового збентеження, відвернувся, навіть відступив кілька кроків. А наслухав уважно, не запитує ні про дівчину, ні про те, хто ж саме підбрався в отому загоні сміливців.

Розмова точилась і точилась. Головатий, здавалося, був у чудовому настрої, на диво говіркий, повідомляв, що у фортці уже встановлено гармати, гаківниці, що, крім вартових на вищі, в степу, поблизу фортці, буде вартувати великий загін озброєних кіннотників. І волелюби-сміливці, що вирушать завтра в похід, будуть теж добре споряджені. І ніби принагідно поцікавився, чи справні в нього, Семенка, його гнідий кінь та зброя.

Прощаючись, Головатий не закликав, нічого не радив, а тільки сказав, що сподівається на скору зустріч.

Семенко провів гостя до перекладини, яка заміняла ворота, і повернув до хати. Ступив кілька кроків, зупинився. Озирнувся. Над поселенням плив весняний погожий день. Розімліле в синявій купелі сонце підбивалося під обідню пору. Над озером Домахи сплелися зеленими вітами й про щось своє шепочуться верби. На вершині гори широко розсілася, бовваніє фортця. Повз неї у вишині ліниво пливуть білі, злегка ніби задимлені хмари, пливуть, минаючи Кальміус, у степову далечінь. Семенкові нічого не хотілося помічати. Він опустил голову, зсутулився, аж ніби згорбився. Відчував себе до сліз пригніченим, самотнім, як ніколи. Навіть у ті тяжкі для нього дні, коли його було запроторено до хурдиги, він був певний, про нього не забудуть рідні, друзі, до

нього линуть серцями, помислами — вболівають, напевне, турбуються, щоб якнайскоріше звільнити. І в Ізюмі, у фортечному підземеллі, зазнаючи тортур, він, будучи серед таких же звівчених, міг перекинутися словом, почути його, хай навіть з пекучим болем, але щире. Міг пожалітися й сказати, що сподівається на краще. А зараз...

Раптове душевне збурення змушувало задуматися над тим, що сталося. Семенко уже безжально картав себе: тут, у фортеці, перебував із своїм посімейством колишній булавінець Тиміш Тесля, але він не шукав зустрічі з добре відомим, колишнім своїм однопумцем, з тобою, Лащовий; перебували тут й інші колишні твої друзі-побратими. Але з тобою вони вже не дружили так, як було в ті дні, коли лякали спільно панів, дуків, не звірялися тобі своїми думками-помислами; завітав було сюди, до моря, до фортеці, Григій Шагрій, він, напевне, знав про перебування тут тебе, Семенка, а не провідав, мабуть, зневірився. І Христа, яку ти кохаєш, зневірилася, відходить...

«Підбираються добрі хлопці. Волелюби. Будуть «кресати іскри», — сказав Головатий. Говорив відверто, щиро. І натяками, мовляв — подумай...

Семенко випростався, глянув на свою, ще не тиньковану, без вікон, без дверей хату, а в уяві постала біла, з дерев'яним візерунчастим піддашком хата Остапа і Одарки Линюків — обійнята вогнем, сивими, чорними звивами диму. Вогонь, здалося, обпікає, жалить, пронизує груди Семенка, і він рвонув із свого двору...

Коли виїхали з дворища, коней пустили рясю повз гайки, чагарями, ніби поринали в зелені заплави. В обличчя лоскотливо, духмяно бив теплий вітер. Під густий тупіт копит було приємно відчувати молодий захват. Мчати і мчати. Далина відступала. Манів степовий безкрай.

Вимчали на пригорок. Головатий зупинив коня. Озирнувся, впіймав очима величну фортечну споруду на стрімкому березі ріки. В небо здіймалася висока, з сідалом і кадубом на вершині вишка. Над нею купчились пір'їсті хмарини.

«Невже їй доведеться спалахнути?.. — набігло раптово тривожне. — А мабуть, доведеться. Татарва, напевне, ще не раз посуне цією сакмою. Тож не дарма трудилися, — подумав задоволено, — вали насипали, частокіл поставили високий. Гармати і гаківниці вцілятимуть».

«Пильуйте!» — послав як наказ.

Шарпнув за повіддя, кінь рушив, прискорив ходу і скоро наздогнав загін.

Прощальне хвилювання уляглося. Головатий знову відчув себе спокійним, вічним мандрівником, непохитним у своїх стремліннях, своїх замірах. Думка випереджала думку — бачив себе на хуторі Зеленому в родині коваля Савки Забари, в колі копачів вугілля. Їхній збройний загін виведе назустріч Шагрій. Разом вони доберуться до городка Тора.

По дорозі Гордій завітає до Щербини, зустріне там з хлопчиною дивно співучої душі Саньком-чумаченком.

Коли до Тора підійдуть, як умовлено, бахмутські солевари, тоді вже великим загоном пробиратимуться до Ізюма, до його хурдижного підземелля, визволятимуть в'язнів. А що туди доберуться, був певний. У саквині, в шкіряному гаманці, лежать старанно накреслені Гасаном потаємні ходи, які так хотів тримати в своїх руках кримський таган-бей. Та в ті ізюмські підземелля може провести і сам Гасан, котрий — в гурті Оверка, Христі, та ті художні ходи-переходи, напевне, знає і Семенко Лащовий, який он їде в гурті своїх давніх друзів-побратимів.

На степовому розгоні дорога буде пряма і навкружна. Буде швидка і забарна, завертатиме туди, де з'являться, стрінуться посіпаки-каратели, де розсілися, заграбастали, неволять, здіймають канчука на людей пани-кріпосники, дідичі. Назустріч і навздогін таким — куля. Не схиблять шабля і ятаган.

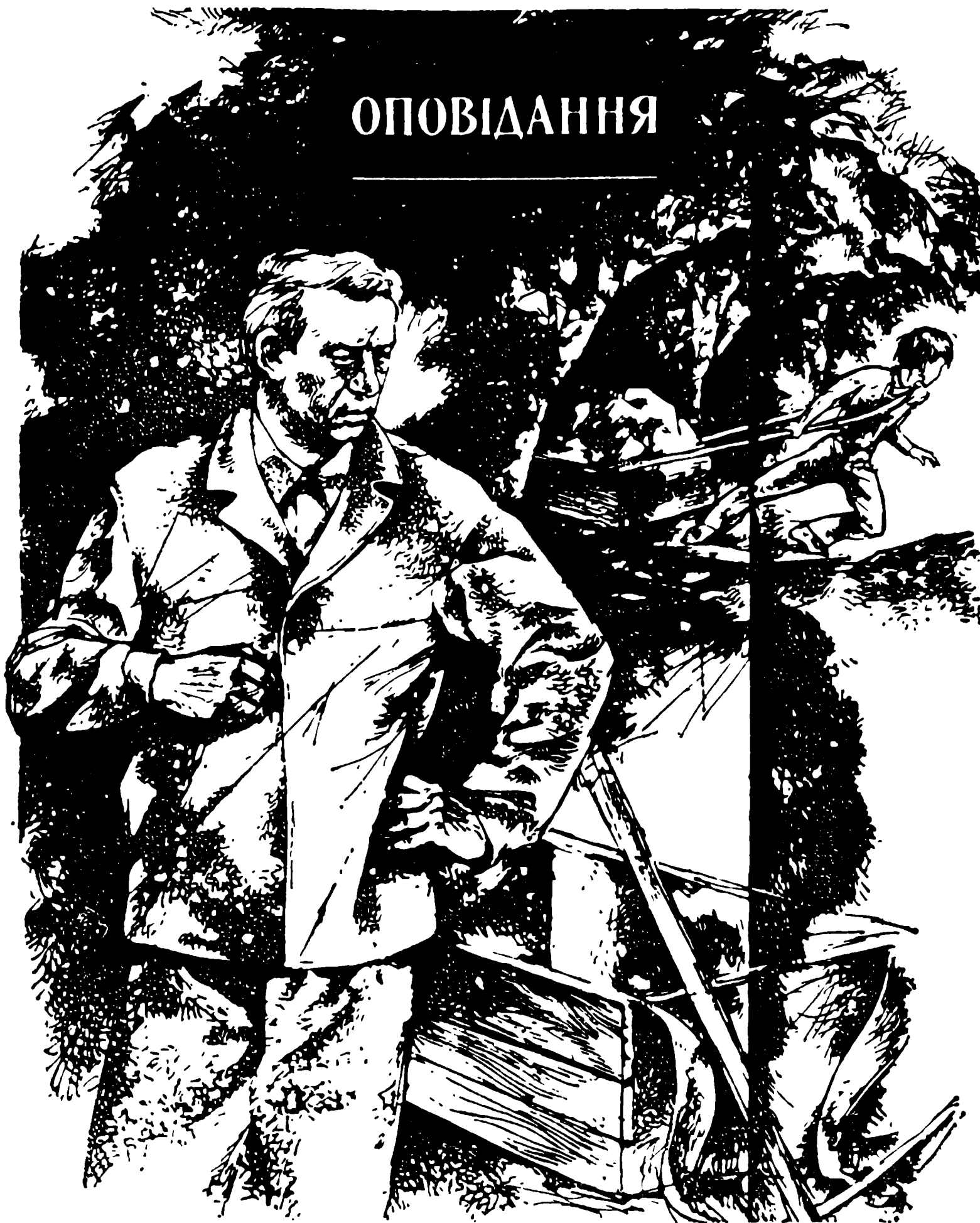
Та про що б не думав, не згадував Головатий, а все завершувалось зароненим з далеких юних літ, вічно жевріючим, негасним, тривожно манливим — настане день...

І тоді його дорога нарешті заверне до Дніпра, і вже на тому правому березі він прямуватиме на захід, до рідної ріки Синюхи...

1970 р.

ОПОВІДАННЯ

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА БОГДАНА

Степ. Хвилястий, необжитий, в безмежному ковиловому розбігу... І ось серед цього безбережного простору двоє вершників. По всьому було видно, що це козаки-понизовці: обоє у високих запорозьких смушкових шапках, сиділи вони на своїх низькорослих степняках з тою мальовничою невимушеністю, по якій безпомилково вгадувались корінні січовики. Коні йшли неквапливою рисою, один на півкрупна поперед іншого. На передньому — літній козак, з обличчям майже цеглистого відтінку і довгими, донизу опущеними, солом'яного кольору вусами. З глибоких орбіт дивилися сірі, кмітливі, з живим ще блиском очі. На задньому — молодий козак з великими карими очима, рум'яний і тонковусий. Якби не ця вузенька, чорна, як вугілля, смужка над гордовито піднятою верхньою губою, козак виглядав би зовсім ще хлопчиком.

Від берегів Груні та Псла, з табору війська гетьмана Богдана Хмельницького, на схід і на схід, аж до Сіверського Дінця, лежала їхня трудна дорога. В таку подорож найкраще було б вирушати гуртом, бодай невеликим загonom, а вони зважилися вдвох — старий понизовець Юхим Головань і тонковусий Лесько Ожеред. Перший був обачний та поважний, другий — одчайдушно хоробрий та заповзятий.

Скільки-то довелося їм перетяти уплав і вбрід великих і малих річок, місити болото озер та яруг, пробиратись лісами, гаями, прямувати в глухе степове бездоріжжя. І весь час удень і вночі бути наготові, насторожі — в одній руці повіддя коня, а в другій — шабля чи пістоль.

Особливо ж пильнували тоді, коли в'їхали в смугу Дикого поля, бо тут на людей полювали ординці-татари. Не раз були змушені вершники ховатись у заростях нетрищ, а коли кримчаки насідали в степу, — поринати, мов у хвилі, в густий високий

тирсовий плин; та й не раз доводилося їм ставати до бою — оголювати шаблі, перезаряджувати пістолі.

Та яка б не трапилась запорожцям пригода, а найперше вони пильнували своїх шапок, звичайних смушевих шапок. Бо в них були зашиті важливі папери — універсали гетьмана Богдана, закличні слова його до козаків, міщан та посполитих селян — підійматися всім на боротьбу, визволятися із шляхетської неволі. Універсали такі розвозились, разносились по містах, городищах, селах і хуторах, по всій Україні. А вершники, що мчали до Діянця, везли з собою ще й інші папери.

Аж на дванадцятій добі закінчувалося їхнє незвичайне подорожування.

Вершники вимчали на високий, розлогий пагорб і зупинились. Перед ними вималювалася чудова картина: праворуч на південь, скільки сягало око, стелився хвилястий, запалений сонцем, одноманітно безкрай степ; на північ і схід простяглася, потопаючи в легкому туманному серпанку, широка долина. На ній, куди не глянь, мов зелені острови, — гаї, переліски.

— Отам, мабуть, воно, те городище, — сказав Лесько, вказуючи рукою на димові стовпи, що звелись високо над гаєм. — Смалять, і ніби чути гамір.

Головань не відповів, навіть не глянув у той бік. Він весь застиг, прислухаючись. Його звичне до степової тиші вухо вловило інші звуки, а очі впіймали: он на гребені степового перевалу вигулькнув вершник, за ним показався другий, і вмить вони зникли. А вже в іншому місці, аж ген під обрієм, з'явилися горбаті коні. Ні, то не горби, то вершники хитрують: припали до грив скакунів і прудко мчать, наближаючись. Блискавично майнули — і вже нема їх. А за хвилину ніби з-під землі виріс цілий загін. Мигтять на сонці алебарди. Чітко різьбляться гостроверхі шоломи. Загін риссю мчав назустріч козакам.

Лесько захопився за шаблю.

— Руські. Кордонна сторожа, — заспокійливо мовив Головань. Він опустил повіддя, широко розкинув поли киреї, під якою за поясом жупана з малинового кармазину красувалось аж чотири пістолі і шабля. Не поспішаючи, витяг з-за халяви люльку, набив її тютюном із прив'язаного до сідла капшука-кисета і вийняв огниво. Все це старий робив неквапливо, повільно, ніби в ці хвилини його ніщо на світі не цікавило, крім люльки, затиснутого в руках кремінця та кресала, яким він розмірено і твердо вибивав іскри.

Ощерений списами загін зупинився. Наперед виїхав старший, напевно десяцький, бо загін складався з десяти воїнів. Вузький, довгий синій каптан звисав йому нижче колін, збоку приторочена

крива шабля, голова прикрита залізним шоломом з вузькими крисами.

В кількох кроках десяцький зупинив коня.

— Хто такі і звідкіля? — запитав грізно, хоча по одягу бачив, хто ці два вершники.

Головань востаннє пихнув люлькою і аж тоді вже підвів голову, глянув.

— Низовці. З України, — відповів глухо. — Подай, — наказав, звертаючись до Леська.

Той тронув коня, виїхав наперед і подав згорнутий трубчкою аркушик — «охоронну грамоту» чугуївського воєводи, право на в'їзд у торське городище.

— Тор? — запитав Лесько, показуючи на долину.

— Тор, — ствердно мовив десяцький і, помовчавши, додав: — Соляний город великого князя, царя Олексія Михайловича. — Потім махнув рукою, дав знак. Списи опустились до землі. Натомість над загоном угору звилось древко з насадженим на ньому зображенням двоголового орла.

Козаки виструнчились, зняли шапки і, настромивши їх на оголені шаблі, врочисто проїхали повз загін руського війська.

* * *

Тихо. В небі ні хмаринки. Лише в степовій стороні над обрієм зависли сірі, ніби олов'яні, хмаринні кайми, а може, заслони туману чи куряви. Сонце помітно звернуло з полудня, але пражило дуже дошкульно. Здавалось, в густій молочно-синій оболоні не одне, а безліч розжарених сонць, з вишини безнастанно спадає світлова розпечена злива. Жодного руху чи шуму. Все живе, напевне, заховалося в кущах байраків, у степовій траві. Лише кібці, чатуючи здобич, зависали вгорі або стрімголов падали на землю. А в високості, аж під самим небом, озираючи свої володіння, повільно і плавно кружляв орел.

Козаки з'їхали з гори в долину і навпростець помчали до гаю. Але там не так-то легко було пробиратись. Густе, низько нависле віття дерев стіною загороджувало дорогу. Довелося об'їжджати рідким переліском.

За яких півгодини вершники опинились біля ріки з крутими берегами.

За вигинистим поворотом ріки гай розступився, показалися довгі споруди — шопи, приземкуваті башти. На невисокому підвищенні, в огорожі дубового частоколу, — житлові будівлі. А геть

далі, на широчезному майдані, який збігав аж до озера, розташувались курені і палаючі печі — солеварні.

— От і прибули. А куди ж тепер? — сам до себе мовив Лесько.

— Роздивимось, що воно та як воно тут, — сказав повчально Головань. — Вивідаємо, а тоді вже і з'явимося до тутешнього бургомистра, чи пак воєводи.

Запорожці зупинились в укритті біля крайнього куреня і розглядали не бачений досі промисел. Тут все було на диво просто. В широкі, присадкуваті печі вмуровано казани та сковороди, наповнені ропою. У печах безперервно палав вогонь. По один бік печей стоси порубаного на цурпалля дерева, по другий бік, під шопами, величезні, ніби щойно навіяні снігові кучугури — ворохи сліпучої білої солі.

— Ой, та й багато ж! Чиста яка! І не шанують — зсипають просто на землю, — мовив здивований Лесько.

Голованя теж дивувало побачене. Але мовчав. Він думав: «Через неї били таку довгу дорогу. Вирушили за наказом самого гетьмана. Треба було вирушати, бо в таборі Хмельницького з сіллю дуже скрутно, та й недохватка її зараз і по всій Україні. Вже третій рік війна, завіз припинено. Чумацьким возам важкувато добиратись до Дону. До Сивашів не підступиш, там мурза Карабей, а в Криму хан Осман-Гірей. Обидва вовчої натури. Вкусять, а то і зовсім загризуть. Бусурмани... Отож залишилось одне: податись на руські землі, на Тор. І ось вона, сіль. А як узяти...»

Увагу привернула робота двох солеварів, які вправлялись біля печей, що стояли поблизу куреня. Обидва вони ще молоді за віком, обидва високі на зріст, ставні, але виснажені, певно, роботою та вогнем біля тих печей. Обидва напівголі — без сорочок, в подертих, засмальцьованих, аж чорних штанях, босі, голови нічим не прикриті. Один з них русявий, з маленькою кучерявою борідкою, другий чорноволосий, обличчя округле, голене. В обох солеварів одна і та ж робота — підкидати в піч дрова і весь час помішувати кописткою на сковороді, щоб скоріше випаровувалась кипляча ропа.

Русявий вправлявся швидко і легко. А в того, другого, робота чомусь не клеїлась. Він підкинув у піч дрова і почав згортати із сковороди сіль, а в руках, видно, немає сили втримати важенний коряк. Та ось він випустив з рук держака, поволі ступаючи, хитаючись, ніби сп'янілий, пішов геть. І раптом упав ниць на землю.

З-за дров'яного стосу вийшов наглядч, тонкий, довготелесий, в патерицею в руках, у сірім каптані, дуже схожий на попа чи

ксьондза, тільки що з цапиною жовтавою борідкою і в крилатому солом'яному брилі. Підбігши до солевара, наглядач почав бити його ногами, а потім замахнувся палицею. Але в ту ж мить там опинився русявий і спритно вихопив з-під удару товариша, ненароком штовхнув наглядача. Той кумедно перекинувся, в повітрі мелькнули ноги, і цапина борідка зарилась в пісок.

— Ого! — вигукнув у захопленні Лесько Ожеред. І, забувши про всі умовляння і перестороги, помчав до русявого. Порівнявшись, ляснув його по плечу, розреготався, вхопив і стис в обіймах. Здивований нежданим наступом, солевар спершу запручався, а коли зрозумів, у чім справа, і собі почав ляскати козака по плечах і теж реготати.

— Ожеред, Лесько!

— Ляксандра!

— Звонарьов, Григорій!

— По-нашому, Грицько!

Головань розмірковував над тим, як йому зараз бути. Необачний вчинок Леська міг пошкодити усій їхній справі. Іншим разом на таке нобратимство між юнаками ніхто не звернув би уваги. Зустрілись, познайомились, потоваришували, ну й що ж тут такого дивного: Але зараз...

Зближення з цим солеваром, та ще за такого-от випадку — було небажаним. Зав'язувалась і справді неприємна історія. Довготелесий, очунявшись, підвівся з землі і з переляку чи з злості зарепетував, вхопив коцюбу, якою вигортають жар із печей, і щосили загамселив нею по залізній сковороді.

На ту тривогу почала з'являться сторожа, озброєна бердишами. Сюди ж на місце гвалту спішили солевари, ропники, дроворуби.

Головань вирішив діяти. Владним окриком він позвав до себе Леська, і вдвох вони виїхали на соляний майдан.

Поява вершників, напевне, ще більше налякала довготелесого. Тупцюючи біля печі, він викрикував якісь незрозумілі слова і все бив у сковороду.

Запорожці мали намір проскочити майдан і понад берегом озера пробиратись до найближчого гайка. А згодом, коли тут все втихомириться, повернутись до центру городища. Але сторожа заступила їм дорогу. Довелося скоритись і прямувати туди, куди вказував довготелесий.

«Оце так ускочили в халепу», — подумав Головань, злостячись на Леська, який слухняно їхав поряд, але насторожений, готовий щомиті рвонути — подай тільки знак. Та й сам він, Юхим Головань, був не від того, щоб припустити коня. А розгулятися є де. Простір широкий! Поблизу гай, а ген і степ. Але ж не для того

вони їхали сюди, наділені високим довір'ям, щоб через якусь безглузду пригоду відступати від дорученого діла.

У супроводі сторожі добрались до центру городища — резиденції управителя соляного промислу. Коли в'їхали у відчинену, оббиту залізом браму, за високим гребенем частоколу відкрилось широке дворище. Посеред нього великий, міцно збитий кам'яний будинок, вікна маленькі, вузькі, ніби бійниці, широкий, обсаджений тополями ганок. Земля скрізь всипана білим річковим піском.

Запорожці рішуче відмовились злазити з коней і верхи під'їхали до ганку. Там уже ждав на них повідомлений про появу підозрілих людей управитель. Це був невеликий на зріст, дебелий, уже в літах чоловік. Мичкувата сива борода обіймала пухляве продовгасте обличчя, спадала аж на груди. Особливо бундючного вигляду надавали просторий, голубого сукна, з застіжками та шнурами каптан, довгі рукава якого звисали аж до землі, на голові — височенна, з прибитим верхом шапка.

Біля управителя товпились кілька чоловік помічників його, гостей, а може, почту. Теж у каптанах, але накинутих наопашки.

— Ваша милість, пане Курбатов, прошу вислухати, — звернувся до управителя, низько вклоняючись, довготелесий.

— Говори, Фролка Сутугін, — почувлося з ганку.

Наглядач ще раз вклонився, почав доповідати, як він помітив непорядок біля печі холопа Івашки Гуляка і хотів йому на те як слід вказати, а солевар холоп Гришка Звонарьов повів себе худо, по-розбійницькому, накинувся на нього, Сутугіна, бив його і топтав ногами. А невідомий, — ось цей, — вказав на Леська довготелесий, — допомагав йому.

— Та це ж брехня! Все брехня! — скипів Лесько.

В ту ж мить Голованя ніби вихором знесло з коня.

— Б'ємо чолом панові воєводи, — заспішив він, твердо вимовляючи кожне слово. — Посланці ясновельможного гетьмана війська Запорозького і всієї України Зіновія-Богдана Хмельницького! — Вклоняючись, козак зняв шапку, спритно витяг з неї довгастий жовтавий аркуш і шанобливо подав управителю. Той глянув на відбиток печатки, на підпис і передав аркуш чоловіку в синьому каптані, який стояв поруч.

Лесько, у всьому наслідуючи Голованя, подав грамоту чугуївського воєводи. В самому верху шапки залишився універсал Богдана.

При читанні послання Хмельницького управитель байдужно вислуховував всі величання та звернення. Коли ж дійшло до слів про те, що гетьман просить завозити торську сіль на Україну, управитель зажадав прочитати йому написане ще раз.

— Ясновельможний гетьман скасовує всі мита,— почав Головань, улучивши слушний момент,— і всіляко буде сприяти...

— Це нам відомо,— перебив нетерпляче чоловік в синьому каптані,— а який буде нам з того зиск?!

— За сіль заплатимо сріблом і золотом.

— За морем — телушка-полушка,— в'їдливо мовив синьокаптанник.

— А рубель — перевіз,— закінчив приказку довготелесий Сутугін, хихикаючи і морщачись, ніби його хтось лоскотав.

Купцям, торговим людям вільно завозити усякий крам на Україну,— заговорив рівним, низьким голосом Курбатов.— На те є дозвіл з Москви. А також можна завозити і сіль. А як нам бути у цьому ділі, про це ми скажемо опісля.— І управитель дав знак, що розмова закінчена.

Запорожці вклонились і поволі, ведучи коней за повіддя, рушили до виходу з дворища.

— Щось воно закривилось на таке, що, мабуть, толку з ними не буде,— сказав Лесько, коли вже сіли на коней.

— А може, й буде! — відповів Головань, ладнаючи люльку. І по цих словах так ударив кресалом по кременю, що аж забив пальці.— А може, й буде,— повторив удрюге.— А от тобі, шибай-голови, слід було б добре наскубати чуприну. Еге ж!..— і рвонув конем у напрямі гаю, що виднівся за околицями городища.

* * *

З резиденції управителя Сутугін вийшов стурбований і невдоволений. Всі його намагання переконати Курбатова не звертати жодної уваги на грамоту гетьмана лишилися марними. А він йому доводив, що зв'язуватись з тим гетьманом зараз і небезпечно, і, напевно, що без вигоди. Краще направляти сіль давно вже протореними дорогами на північ і на схід, у добре відомі міста і землі. А коли вже так прикрутило, що треба і на гетьманщину, то для годиться послати їм кілька возів. А найкраще було б відписати Хмельницькому, коли хоче солі, то хай споряджає вози і приїздить сюди, на Тор.

Хоча управитель з доводами старшого наглядача Сутугіна погоджувався, що краще проторені дороги, а все ж таки вирішив виконувати наказ чугуївського воєводи. А в тому наказі зазначалось: «Не токмо не чинити опору торгівлі, а навіть всіляко сприяти. І запаси торської солі бажано везти на Україну».

«Везти запаси,— розмірковував уже сам-з собою Сутугін.— А якщо їх не буде...» Вхопившись за таку думку, він уже планував, як йому бути, як діяти. Скільки тої солі зараз у Торі, не

знає ні чугуївський воєвода, ні навіть управитель Курбатов, який не часто буває на соляному майдані. Що де лежить, а що біжить — про те знає він, Фролка Сутугін. Отож на Москву піде валка возів трохи менша, ніж намічалось раніше, а решта — на Воронеж і Астрахань. І зиск від цього буде чималий. Завдаток від астраханських купців уже брязкотить в кишені.

Міркуючи так, Сутугін поспішав на майдан, до заводських воловень, де зупиняються чумацькі валки. Сьогодні увечері туди мало прибути півста возів із Чугуєва. Порожні вози зараз будуть дуже потрібні.

* * *

Робота на соляному майдані не припинялась і вночі. В печах палахкотів вогонь, біля казанів і сковорід орудували солевари, ропники підносили і підвозили на тачках відстояну в коритах ропу, дроворуби кололи дрова. Клекотіли казани, шерхотіли копистки об днища сковорід, і рідко чувся тут людський голос. Під наглядом пригінчих підневільні працювали тяжко, надривно. Мовчазні, до всього байдужі.

Густий їдкий дим стелився низько над землею, від озер на берег повзли тумани, і місячне сяйво не в силі було розігнати гнітючий морок, що звисав над тихою долиною.

Довгий ряд возів простягався від воловень аж до соляних шоп. Долу опущені дишлі — війя, лежать розкидані ярма, батоги та налигачі звисають з люшень — валка на спочинку.

Кожен чумаки повинен був спати біля свого воза. Але ж ніч ще попереду, а городищем і на майдані ходять такі дивні чутки та розмови, що не до снання. Он біля воловні, у закутку, зібрались чумаки, солевари. Скільки їх там... Десятки, а може, сотні. Густа тінь розлогих кленів ховає людей від злого стороннього ока. Розмови ведуть напівголосно, пошепки. Розповідає дроворуб, який щойно був на дворіщі управителя, бачив посланців гетьмана і чув, що вони прибули у Тор по сіль.

— А я розкажу вам про слова гетьмана Богдана, — сказав чумаки, підвівшись з землі. — В дорозі чув я, ніби гетьман закликає всіх козаків і селян ставати на бій з панами-ляхами волю здобувати...

— Еге ж, то правда, — ствердив Гришуня Звонарьов. Він сидів у бочці, наповненій доверху водою. І це нікого з присутніх не дивувало. Всі знали: за наказом наглядача Фролки Сутугіна Гришуню сьогодні відшмагали різками. Дали тридцять ударів по спині. Різки були намочені в ропі. Рани ятрились, тіло проймав нестерпний біль. Чумаки облили товариша водою, а потім посадили у кадуб відмокати.

— Правда, братці! — повторив Звонарьов. — Є таке слово. В універсалі писане. І там, на Україні, уже тріщать панські кістки, б'ють там шляхту... І те правда, що посланці гетьмана прибули до нас по сіль. Так допоможемо нашим братам сіллю! А може, й ще чим... — Звонарьов рішуче звівся на ноги, вода з кадуба хлюпнула на землю, в калюжі заграли сріблясті місячні іскри і згасли. Не вилізаючи з бочки, Гришуня розказував, як він познайомився з посланцем гетьмана. А потім уже на дворіщі в управителя чув розмову про сіль.

— Допомогти треба...

— Аякже... — загомоніли в гурті. — Свої ж люди...

— Слухай!.. — почулося голосне, протяжне. — Наказується готувати вози. Чумакам запасатись усім потрібним в далеку дорогу. Сіль забирати з крайньої шопи. — Високий, в чорній киреї оповісник, тримаючи поперед себе жезла, поволі обходив курені, воловні, обори і проголошував наказа.

Люди під кленами притихли. Коли тягуче «Слухай!» віддалилося, почали вставати і підходити до своїх возів, куренів. Зав'язувалась жвава розмова. Висловлювалась радісна думка, що, напевне, чумацькі валки цей раз підуть на Україну.

* * *

Вже четверту ніч запорожці проводили в гаю за околицями городища. Тут було затишно, зручно. Поблизу протікала ріка, на луках привільно випасалися коні. Повз гай проходила дорога, можна було простежити, хто в'їжджає і хто виїздить із города.

Сонце зайшло. Ніч облягала землю. З ріки тягнуло прохолодою. Завмирили денні голосні звуки, натомість народжувались нічні, притишені, таємничі. Над сонним гаєм підіймався збляклий місяць. І, ніби вітаючи його появу, обізвались нудним завиванням вовки, реготом і плачем — сови, а на сторожовій вежі в Торі десять разів ударили у дзвін.

Біля жевріючої ватри сидів Юхим Головань. Трохи далі від нього Лесько білував зайця. На жару пріла мамалига. Головань мав пильнувати казанка. Але він зовсім забув про те вариво. Сидів глибоко задуманий. А думати було про що. За ці дні запорожці вже тричі відвідали управителя в його резиденції. Він приймав посланців дуже люб'язно, запрошував до господи, частував вином заморським, медом і вів довгі розмови. Все розпитував про події на Україні, про Хмельницького та про походи, бої з поляками. Коли ж запорожці наvertали розмову про сіль, Курбатов відповідав коротко, ухильно. А все ж запевняв, що всі наявні в Торі запаси підуть на Україну.

А на майдані творилось щось незрозуміле. Валки вантажились здебільшого вночі і невідомо куди зникали. Запорожці виявили: готові в дорогу вози схороняються в лісі, а куди їх направлять — невідомо.

«Невже отак, з пустими руками і доведеться повертатись? — думав занепокоєний Головань.— А що скаже гетьман? А товариство?.. Скажуть, прозвали Голованем, а він без розуму. Нікчема. Тюхтій. Очима бачив, на добрі тому сидів, а взяти не зумів...»

— Лесь!

— Грицько, ти? — почулося притишене.

Із кущів бузини та ожини, які росли на березі ріки, вийшов Звонарьов. Юнаки зустрічались майже щоночі й довго вели свої розмови. Старий Юхим уже не заперечував проти зустрічей.

На цей раз солевар приніс дуже неприємну звістку. Цієї ночі, на світанку, валки возів вирушають у дорогу. Тільки дорога їм на схід, а не на захід.

— Зараз у городищі нишпорять купці з Астрахані,— запевняв Гришуня.— А з ними мудрує Фролка Сутугін.

— Рушаймо до управителя,— запропонував Лесько.— Тоді будемо знати, що нам робити...

— А коли там що не так,— додав багатозначно Звонарьов,— тоді ми самі повернемо вози туди, куди треба. Чумаки і солевари з нами. Хай Фролка лютує.

— Забороняю! — заgrimів гнівно Головань.— І думать про таке забороняю! — Хоча йому самому припала до душі така думка. Сіль-бо треба вивезти звідсіля за всяку ціну.

Через кілька хвилин запорожці були на дворищі управителя. Він довго відмовлявся приймати пізніх відвідувачів, але нарешті погодився на розмову.

Напівтемна, освітлена лише однією свічкою, кімната здавалась занадто великою і похмурою. Розставлені попід стінами впритул низенькі, з високими спинками стільці нагадували неоковирні пеньки. Посеред кімнати широчезний і теж низенький, завалений химерними фігурами та дрібничками стіл. В кутку піч з високою челюстю. Хоча надворі і в кімнаті було тепло, в печі горіли дрова. Курбатов сидів навпочіпки з простягнутими до вогню руками.

— Низький уклін пану воєводі в його домі,— почав Головань, знімаючи шапку,— щиро просимо вибачення за турботу, але ж було б нечемно не відвідати пана воєводу перед нашим від'їздом і не подякувати за гостинність.

Здивований Лесько аж ойкнув від почутого.

— До того ж у нас до пана воєводи є невеличка справа,— вів далі Головань.— Вози з сіллю уже зрихтовані. Стоять зараз у лісі. Отож уклінно просимо лише визначити, скільки їх там, тих

возів, вирушає на Україну. І все те просимо зазначити в цидулах — відповідних грамотах. Одну цидулу ми відвеземо ясновельможному пану гетьману Богдану Хмельницькому, а другу — його вельможності пану чугуївському воєводі Федору Хлопову, в якого будемо гостити.

Тепер уже ойкнув від здивування управитель. Він рвучко підвівся, хвилину постояв, потім заходив по кімнаті задуманий, як видно, розгублений. Учора та й сьогодні йому доповідали наглядачі про те, що в городищі занепокоєння, холопи читають якийсь універсал гетьмана Богдана і чумаки настроєні рушати з возами лише на захід. І до всього того і ці посланці лякають чугуївським воєводою...

Курбатов рішуче підійшов до столу, тричі вдарив чимсь дерев'яним об залізну покрешку. В ту ж мить з'явилося троє челядників. Одному з них управитель наказав покликати Фролку Сутугіна, а два заходилися світити в кімнаті свічки.

Довготелесий не забарився з'явитись на виклик. Він був, як видно, в хорошому піднесеному настрої. Але, побачивши запорожців, раптом спохмурнів, знітився.

— Завтра вирушаєте? — запитав Курбатов.

— Завтра, — відповів Сутугін, вклоняючись.

— Скільки возів йде на Москву?

— Дві валки, а всього півста.

— А решта?

Сутугін зблід. Угнув голову. Мовчав.

— Скільки решти возів, питаю! — підвищив голос управитель.

— Возів буде понад двісті, — не витримав Лесько.

— Так, так... — забелькотів розгублений наглядач, — та ми ще зараз вантажимо, підраховуємо, — найшов нарешті що сказати.

Курбатов знову забігав по кімнаті, кружляючи, заходив повз Сутугіна, запорожців, не звертаючи на них жодної уваги, ніби в ці хвилини їх тут не існувало; нарешті він зупинився біля наглядача.

— Півста на Москву. А решту — на гетьманщину. Виряджати сам. Іди, — наказав коротко. — Коли вирушатимуть в дорогу, мене сповістиш, чуєш! — крикнув уже вслід Сутугіну.

Головань і Лесько, посміхаючись, багатозначно презирнулись між собою. Курбатов помітив і теж посміхнувся.

На сторожовій вежі били чотири удари. На дворіщі вчулося тупотіння і іржання коней. До ганку підкочували ридвани.

— Прошу панів послів не турбуватися. Грамоту його ясновельможності пану гетьману буде написано, — уже прощаючись, запевнив управитель.

І справді таку грамоту посланці одержали. Але вона їх уже мало цікавила. Того дня на світанку нескінченні валки возів із сіллю вирушили на захід, на Україну.

1954 р.

ГОБЕЛЕН

Що б не вгледіли очі Мар'яни, могла вона перекласти шовками, заплоччю на грубе чи льняне полотно. З-під рук Мар'яни виходили напрочуд гарні мистецькі узорі, сріблом і золотом гаптовані килими-гобелени. На гобеленах тих красувались, мов живі, дерева, квіти, дивні зображення людей та птиць.

Виткані Мар'яною дорогі килими прикрашали покої в палаці панів Браницьких, милували, захоплювали зір. І завше, особливо в час пишних уcht, виставлялися ті гобелени на подив і заздрість сусідів-гостей. Росла та ширилась слава про великого майстра Мар'яну, і наїжджали дивитись на працю її рук пани з далеких міст, з довколишніх маєтків.

Якось побачив те ткання та вишивання граф Кочубей, відрахував кінський табун в сто голів і пригнав його гоном до двору. Та пан Браницький не погодився на обмін. Мар'яна була дорожча. Давав Кочубей у додачу ще двадцять породистих гончих псів, і все ж таки не сторгувалися. Затявся Браницький, не хотів віддати Мар'яну. Але не вгавав Кочубей і таки домігся свого. Одного разу, граючи в карти, програв Браницький Кочубею вишивальницю. І тоді ж домовилися між собою пани, що перед тим, як відійти Мар'яні з двору, вона витче давно задуманий паном Браницьким великий портрет його доньки Броніслави.

Почувши про ту умову між панами, Мар'яна зважилась зайти до покоїв просити самого пана Браницького зробити їй велику ласку: дозволити взяти з собою до Кочубеїв свою єдину доньку — маленьку Яринку.

Браницький слухав і дивувався з прохання вишивальниці.

— Коли продається хортиця,— мовив пан строго і повчально,— то не годиться ж віддавати в додачу й щенят.

Презирливо і спокійно дивився пан, як коло ніг його на килимах побивалася в горі Мар'яна. А потім звелів гайдукам викинути геть заплакану жінку.

Однієї ночі Мар'яна потай зібралася в дорогу. І з дочкою на руках втекла з фільварку. Гадала піти далеко за річку Дністер. Там, говорили потай дворові, благословенний край: життя при-

вільно, без пана і канчука... Та не судилася Мар'яні воля. Сам пан Браницький споряджував виїзд на лови. Добирав вірних, спритних ловців-гайдуків. Виїжджали на конях ловці. А попереду, услід втікачці, пустили гончих псів. В степу, в густих бур'янах, розшукали Мар'яну, скрутили мотуззям руки і привезли назад до панського двору.

Дві доби стояла Мар'яна на людному місці прив'язана до карного стовпа. Навперехрест ішли дороги з далеких сіл і хуторів. І кожен, хто проїжджав чи проходив, мав право підходити до жінки й безкарно глумитися з неї. Та проклятий стовп обминали старі й малі. Лише вітер і сонце та холод в'ялили тіло Мар'яни, і тільки їй утіхи нещасній було, що на дорогу з села виносили маленьку Ярину і показували матері. Показували здаля, щоб не вгледів хто з панських посіпак. Мар'яна бачила підняту вгору дитину, їй здавалося, що вона навіть чує знайомі любі слова, сама ж не могла, не мала сили відповідати, стояла нерухома, обважніла, залита слізьми...

І ще після того Мар'яну карали канчуками. Від ударів бичами за наказом пана залишилися цілими тільки руки. Вони були ще потрібні.

Мар'яну замкнули до старої вежі, що височіла над панським палацом. Сюди ж поставили простий дерев'яний верстат, принесли сувої полотна, пасма ниток та зразки узорів для вишивання.

— Чотири тижні строку,— сказали Мар'яні.— І виткати вміло, доладно!

Два дні лежала скалічена жінка в тяжкому роздумі, навіть не доторкнулась до полотнищ, дорогих шовків, грезетів. І відвертала очі від пристрою на верстаті, де стояв мальований портрет панни Броніслави, облямований різьбленням із срібла та білокості. Панна сиділа в кріслі, урочиста, ніжна. Русяві пишні коси хвилясто спадали на плечі, обвивали тонке, прозоре лице. Крізь спущені війі лукаво дивились пустотливі синяві очі. Чорний колір вбрання відтіняв перламутрову ніжність обличчя і пещених рук. На руках у панни бавилась пухнаста біла собачка.

Щодня по кілька разів навідувались до вишивальниці наглядати і спонукали до роботи. Та дарма. Мар'яна затялася. Просилась на волю, не брала їжі, благала принести до неї дитину. Удень і вночі, мов мара, стояла вона у вікні, вдивляючись у далекий простір. Там, за частоколом, за панським садом, половіли жита, золотились під сонцем пшениці. Зелені хвилі хлібів котились, набігали і никли, мов розбивались об шорсткі, холодні мури. Вітри доносили відгомін польових шумів, запах трав і стихали, не розповівши Мар'яні про те, що діється там, за мурами башти...

Внизу, ніби застигле плесо ріки, розростався білий цвіт ромензілля. Хотілось зійти, занурити ногу у вогку траву і далеко-далеко іти... А двері — на замках, з отвору ж вікна до землі — вісім сажнів. І ніхто у ці дні не підходив до вежі. Такий наказ. Ніхто не подавав голосу. Тихо навколо. Тільки хмари пухнасті пливуть у вишині та птиці пролітають повз одиноку, зажурену постать у вікні...

На третій день Мар'яна попросила хліба і води. Чутка про те, що вишивальниця скорилась, рознеслась серед челяді, передавалась на село. Та ніхто тому не здивувався, протест невільника був безсилий, залишалось покоритися й проклинати-невільницьку долю...

Найперше Мар'яна відрізала великий шматок полотна з найкращого дорогого сувою. Відібрала найкрасивіші шовки, грезети і заходилась мережити, вишивати тонкі химерні узорі по краях полотнища. Оздобивши краї, Мар'яна почала ткати обриси палацу з мурованими баштами, прибудовами і парком, що розкинувся за палацом Браницьких. Навдивовижу гарне було те зображення. Сама панна Броніслава заходила дивитись на роботу і була вельми вдоволена. Мар'яна працювала на самоті, ткала навіть ночами, при чадних каганцях. Вставала на зорі, ледве починало світати, і не кидала роботи до смерку. І, на диво, з замкненої кімнати іноді чути було журливу, розрадливу пісню.

Минали дні. В маєтку з нетерпінням чекали портрета панни Броніслави. Він мав бути витканий на день її заручин. Серед челяді пішли навіть розмови, що той портрет повезуть кудись, нібито у місто, на панське зборище. Розмов тих не чула Мар'яна. До башти ніхто не заходив.

На п'ятнадцятій добі Мар'яна кінчала роботу. А серце краяла думка, що все це піде марно, бо ж невідомо, кому попаде до рук. Та не піддавалась настрою Мар'яна, спішила, захоплена роботою. І так легко, ніжно лягають фарби, малюються тонко узорі. Поспішає Мар'яна й холоне, бо ось уже скоро мине строк, і сюди з'являться пани...

Тихо спливала липнева ніч. Від села вже двічі долітали досвітні переклики півнів. На сході помітно сіріє, ховаються зорі. Мар'яна домотує останнє пасмо шовку, а натруджені руки терпнуть, з пальців випорскує голка. Натомлена Мар'яна підійшла до вікна, відсунула миску з водою, в яку вдивлялася ранками при сході сонця. Вдивляється у передсвітанкову млу. Тихо і темно. За луткою вікна під мурами башти жахна безодня. Мар'яна відсахнулася, пройшла по кімнаті і сіла за роботу. І закрадається думка змінити задумане. Але ні. І Мар'яна підбирає чорні, рожеві і димчасті шовки, спішить закінчити...

На сході займаються червоні заграви, полонять небо. У вікно вповзає вогке передрання. Мар'яна, мов сп'яніла, насилу підводиться з ослона, підтягає вгору гобелен і вже навпомацки, сонна, чіпляє до жердки. І ще виникає бажання оглянути виткане. Де-не-де залишилося ще заткати краєчок захмареного неба, та нема вже сили. Мар'яна поволі сповзає додолу і засинає тут же на обрізках полотна і розмотаних нитках.

* * *

Двері раптово розчинились. В супроводі почту і гайдуків увійшла панна Броніслава. Вона переступила поріг і зупинилась вражена. Побачене здалося їй в першу мить маревом, незрозумілим і жахним.

— Що то єсть? — здивовано скрикнув хтось із почету. Але ніхто з присутніх нічого не відповів. Броніслава, немов змертва, стояла нерухомо і широко розкритими очима дивилась на полотнище.

На дрібно отороченому сріблястими кетягами гобелені в орнаменті дивних узорів височить палац, достоту палац Браницьких. З вікон клубочиться чорний дим, вириваються огневі спалахи й багрянять небо... Здається, огонь ось-ось поглине палац, прибудови, дерева — і все спопелить.

На пожарищі нікого. Тільки дорогою від палацу у простір польовий іде висока струнка жінка. З її похилого плеча сповзає перекинута навскіс свита і ледве прикриває гаптовану сріблом червону плахту. В стрункій гордій поставі жінки вперта незламність і сила. На бронзовім округлім лиці горда усмішка. З-під дугастих чорних брів проникливо, строго дивляться блакитно-сірі, сталеві очі. На руках у жінки маленька дитина. Вона пригорнулася до матері, обвила рученятами шию. Ідуть... Обабіч дороги стеляться густі спориші, буяє ковила та цвіт ромен-зілля...

Ідуть... У ясну далину...

Подув вітру ледь сколихнув полотнище. Жінка на гобелені ніби справді рушила вперед.

— Єзус Марія, — зашепотів хтось, — она ідє...

Почет подався назад, до коридора. Налякана Броніслава теж відсахнулася. Але ось вона вмить випросталася, підбігла до гобелена і вдарила в груди ногою сонну Мар'яну. Та підвелася, висока, струнка, у вбогому подертому вбранні. Окинула очима стовплений панський почет і стала поряд полотнища, незламно горда, сувора.

Броніслава рвонула гобелен, скопила голку і, надсадно вивертаючи пещену руку, колола очі жінці й дитині.

— Не руш! — розпачливо скрикнула Мар'яна і відіпхнула панну геть.

Броніслава ойкнула, поточившись. На крик в кімнату вбігли гайдуки. Трясучись від люті й злості, панна не могла говорити. Замість слів з горла вирвалося поривчасте хрипіння і стогін. Обличчя синіло, корчилось у нелюдській злобі. Простягнута рука панни показувала на Мар'яну, що задкувала до вікна.

— Візьміть! — вирвалося з горла панни, і вся вона раптом опала, похилилась на ослін.

Мар'яна зупинилась біля вікна. На мить вона окинула широкий простір полів. На ланах починались перші зажинки пшениці. На сонці мигтіли леза кіс, долітав гомін женців. І, холодіючи в смертельній тузі, Мар'яна відчула щеміння гарячого серця, думкою рвалась туди, на лан...

Гайдуки підступали. Жінка вже стояла в отворі вікна, застрашена і безпорадна, тиснула до грудей гобелен. Руки гайдуків простяглись — ось-ось схоплять. Мар'яна відступила, хитнулась. І за вікном пролунав короткий жахний крик...

*м. Харків,
1940 р.*

ПІСНЯ

Залу заповнили густі мелодії пісень. Їх принесли сюди з колгоспних полів як первоцвіт весни — врочисто ніжний і простий. Елегійно-журливі змінювалися радісно-бадьорими, зазивними. Співав гурток найкращих колгоспних співаків. Кожен з присутніх мав право замовити ту чи іншу пісню.

— Про Кармелюка! — крикнули з зали.

— Про Кармелюка! — підхопили, повторюючи вимогу, десятки людей.

Гурток уже ладнався співати. В залі підвівся, спираючись на костур, старезний дід. Вицвіла, скуйовджена борода безсило спадала на груди, стелилась на моругій, такій же давній, як і дід, киреї.

Старий подався вперед, підвівся і знову опав.

Пригинаючись долу, він вдивлявся на підмостки, де виструнчено, в застиглому півколі, стояли готові до співу юнаки.

Оглянувши підмостки, старий обвів повільно пильним поглядом залу і, піднісши догори оббілованого костура, показав ним на

сцену. Колгоспники, що сиділи попереду діда, поспішно розсупулись, давши йому дорогу.

— Він буде співати,— сказав хтось голосно, зненацька. Ці слова були жартівливі, недоречні. З них мали б обуритися присутні, але, на диво, сказане підхопили зразу десятки вуст.

— Дід Клим буде співати,— пронеслося в залі.

Дід Клим, човгаючи постоломи, зійшов на сцену, якусь хвилину стояв нерухомий, потім став попереду співаків і дав знак починати пісню. По залі війнував наростаючий гомін, перекотився і стих. Всі повставали з своїх місць і, вслухаючись, застигли в глибокому, німому здивуванні. Із піснею, що лунала з кону, в уяві слухачів ожила подія з далеких днів минулого... подія, героєм якої був старезний дід, що зараз на сцені, спершись безсило на костур, пильнував співаків і вів пісню...

Він був син челядника-воловика і строкової в панів Костецьких. Батька забрали до війська. Пішов — і не вернувся. Говорили, загинув десь за Дунаєм, на Балканах. А мати вмерла на панському дворі.

Малий Клим залишився із старим дідом Стратоном, який доживав свій вік, мандруючи по селах з лірою. Колись-то,— говорили потай на селі,— за буйної молодості, непокірний і дужий Стратон гуляв на Поділлі у грізній ватазі Устима Кармелюка. А тепер з лірою старий переказував думи і притчі про діла далеких минулих літ...

Клим зростав у панськiм фільварку на воловні. Змалку був за підпаска — вартував череду на пасовиськах, а підрісши, став за погонича — ходив за плугом, біля волів. Звичайний панський волоник.

Та була незвичайна вдача у Кліма. Він був великий штукар і дивний пісельник. Мав на диво ніжний голос, і не було тієї пісні, якої не вмів би заспівати парубок Клим.

Щовечора, погожої днини, ледь на сході спливала вечірня зоря, з-за пагорбків падали тіні, і прохололий степ замовкав, втопаючи в сон. Клим залишав воловню, виходив за фільварок, за панські токи, і прямував до села, на улюблене місце над ставом, де сиві, крилаті осоки звелися густо над кущами верболозу і вартують тишу.

Щовечора Клим співав своїх пісень. Дужий, звабливий голос то звивався вгору, то спадав, приземлявся поволі, і здавалось — десь ніжно дзвенять, вторять пісням густі комиші... Вітри несуть відголоски ярами, над зеленню луків, проносять над вклякним мовчазним селом...

І виходили з хат озеряни, вслухалися в Климову пісню. Любило село Озерне пісельника Кліма...

Пан Костецький прибув десь із далекого краю з гостями до свого маєтку. Щоночі до світання бенкети. Щоночі сад і палац панський у вогнях, у музиці.

Щодня, від світанку і до смерку, гудуть, стрясаються від гупоту ціпів і гарманів широкі панські токи. І стікає ріка золотої дорідної пашні до стодол, до кутих залізом комор, стікає крізь терпко натружені руки строкових озерян до пещених пальців пана Костецького. Гримлять широкі токи. А в степу, навколо фільварку, ніби дивні кораблі-велетні, стоять рядами скирти ще не молоченого збіжжя. Вони ніби вартують панський палац від обідраних хат строкових наймитів.

Щоночі панський палац і сад у вогнях і музиці. І, затамувавши злість, дивилося здаля і слухало затаєно село Озерне, повне гніву й безсилля.

В один з вечорів Клим не вийшов до ставу. По селу рознеслась чутка, що пан Костецький заборонив Климові співати, що ніби Кліма покликано до панського двору. Село обурилось. Але мовчало, безсиле щось вдіяти. А чутки розповзалися, тривожили. Говорено, нібито Клим запродався панам і скоро поїде до міста навчатися співу на втіху їм. І село вже ніколи не почує Климових пісень.

І ще говорили: перед від'їздом до міста Клим має співати панам на бенкеті в саду. І дивувало всіх, що Стратон, який нещодавно з'явився в село, не вгамував Кліма, не відмовив його від панських обіцянок...

Того вечора до паркана за панським садом прийшло послухати Кліма всеньке село. Послухати востаннє.

Крізь віти лип, ожини й береста снували світляні пасма. Огні спливали на галявину посеред саду, де між клумбами з квітів гримів оркестр, вихрився танок.

Їх було восьмеро — чотири хлопці і чотири дівчини. Вони вийшли з алеї від палацу і стали перед панами.

Попереду гурту — Клим. Вони прийшли ніби на урочисте свято, чепурно прибрані в нові селянські вбрання. У кожного в руках великі пучки квітів, осінніх степових квітів.

Коли в саду затихла музика, улігся гомін, тоді виступив управитель маєтку. Він говорив, що селяни, на відзнаку любові й пошани до йогомосці пана Костецького, надіслали своїх кращих співаків, щоб звеселити пана і його гостей добірними селянськими піснями.

Управитель подав знак. Клим вийшов наперед і, презирнувшись із співаками, почав спроквола, упевнено:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте...

Климів голос шугнув над садом і відбився десь над селом, над луками.

Та на мене, Кармелюка,
Всю надію майте...—

підхопили й жбурнули в напруженій силі гуртом співаки. Костецький зав'юнився в кріслі й здивовано глянув на зблідлого управителя. Той був шарпнувся, але не наважився перед гостями так раптово перетяти пісню. А голоси співаків щомить наростали. Пісня рвалася в простір, натхненна і гнівна, як заклик. Піднята Климова рука простяглася в напрямі до тих, що за парканом, причаївшись, вслухалися в слова і мовчки вторили пісні.

В багатого відбираю,
Убогому даю...—

удруге забрав на високій ноті Клим і... не докінчив пісні.

Костецький з розмаху щосили ударив парубка в обличчя. Клим, хитнувшись, подався на пана. У ту ж мить у руці Костецького щось блиснуло. Клим не встиг відвернутись, і на білу сорочку раптом спливла кров.

Над селом з-за огорожі пронеслися рішучі й безладні вигуки. Затріщав високий дубовий паркан. Між вітами дерев звелись оголені гостряки паколів. Звелися і з хряскотом впали на панські голови. Попереду озерян ішов Стратон. Ще раз, востаннє, старий повів, як колись, бідноту на пана — мститись за всі кривди і образу онука.

В ту ніч горів палац пана Костецького. Горіли токи, стодоли. І в степу одна за одною спалахували скирти. Згоріло все дощенту. І серед розлитого моря вогню з диким ревом мчали у ніч, в степову безвість випущені з обор гурти панських волів.

Огонь нищив фільварок. І здавалось, що то не рев, не палахкотіння вогняне, а гримить побідна пісня. І у вишині, у чорних звивах диму, витає постать бунтаря і месника, грізна постать Устима Кармелюка.

Олімпіада тривала...

Колишній панський воловик Клим зараз стоїть, як тоді, багато літ тому, на чолі гурту співаків. І плине пісня... Пісня про Устима Кармелюка. А за вікнами колбуду шумить оновлений сад. У веснянім білім соку колгоспний сад.

І слухають вільні нащадки панських воловиків, онуки діда Кліма. Вражені, вони застигли від здивування. Співає Клим... Доспіває не докінчену ним колись пісню. Доспіває, ледве ворущаючи старечими губами.

м. Харків,
1938 р.

НА ПАРОПЛАВІ

«27 (августа)... Три ночі сряду этот вольноотпущенный чудотворец безмездно возносит мою душу к творцу вечной (красоты) пленительными звуками своей лубочной скрипицы».

(З щоденника Т. Г. Шевченка)

Уже третя доба, як залишено місто Астрахань. Пароплав через силу розтинає плин великої ріки; йде вперед, поспішає... Попереду багато ще днів, ночей забарної, втомної путі.

Думками поет давно вже випередив час, сягнув за ще не пройденому пароплавом відстань. Втомлене серце поета зогріте великою радістю: ця путь рікою — путь з неволі... В розбурканій уяві малюється далека волзька пристань... місто Нижній Новгород. Там, напевно, зустрінуть сердечно друзі. А потім і до Петербурга... Він вільно ступить на землю; він, нарешті, не рядовий 3-ї роти 5-го батальйону, а вільний художник, поет Тарас Шевченко. Ступить без нагляду, без окриків начальства. Воно залишилося в киргизьких степах. Оренбург... Орськ... Новопетровське укріплення. Пустинний, дикий степ понад Аралом...

Все пережите, звідане там — ніби сон страшний, нестерпний. Десять років... Навіть тяжко згадати. А було: «Під найсуворіший догляд, з заборною писати і малювати», — вирок жорстокий, написаний власною рукою царя-деспота Миколи Першого. Солдатська муштра, знущання... Та все ж настав час прощатися з усім остогидлим, лихим. Хай заростає бур'яном та невільницька кріпость — Новопетровське — і вітри-суховії занесуть піском путістежки до неї.

Прощай, убогий Косарал...

Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись! —

згадав поет писане ним уже раніше. «Прощай, Косарале!» — і, зітхнувши з полегшенням, посміхнувся. Все зле-лихе хай минає і не вертається ніколи. Буде воля і радість творчої праці. О, ще не вичерпались поривання невгамовні до роботи! Скільки задумів творчих омріяно, зігріто в серці. А поки що...

Тарас Григорович пройшовся по невеличкій каюті, причинив щільніше двері, спустив завіску над віконцем. Якусь хвилину

прислухався. Тихо. На столі з'явилися журнали, книги новітні. Добре, капітан пароплава Володимир Васильович Кишкін дав для ознайомлення з своєю завітної портфелі-бібліотечки. Скарбів цих і не багато, але зате які книги! Нелегальна «Полярная Звезда», бунтівливий Барб'є, Салтиков-Щедрін, Беранже... Скільки нового, сміливого, радісно хвилюючого! Читав до втоми і не начитувався. Як скучив, зголоднів за роки неволі за справжнім словом художнім, словом істини.

Розкрив зошит-щоденник, куди вписував найсокровенніші думки свої. Але ж незручно писати, пароплав здригається, мов ходором ходить, а внизу — шум збовтуваної води, ревіння машини. Тарас Григорович погасив свічку, накинув на плечі верблюжий чапан — єдину верхню одіж, вивезену в Казахстану, — вийшов з каюти на палубу. Стояв самотній, зачудований дивною красою.

Повновода Волга ніби зупинилась, застигла в своїх берегах. В дзеркально-срібній чистоті втонули, купаються тіні дерев, шпичасті, оголені виступи скель. Нічну тишу, що обійняла ріку, широкі рівнини приволзьких степів, порушує лише розмірне, часте плюскотіння коліс пароплава. Та іноді на стрімкій березі десь розітнеться крик таємничий, тривожний. Може, то волзький бурлака-нетяга подає голос з відчаю, чи крик звіра, птиці, сполоханої раптом, влетить і розтане в нічній дрімоті...

До слуху поета долинули звуки скрипки. Вони ледь чутні, мов випливають з туманної мли; здавалось, нібито місячне сяйво сріблясте стікає з небес і, торкаючись сонної землі, розливається дивною симфонією...

Обминаючи різний вантаж на пароплаві, Тарас Григорович, вслухаючись, заспішив на той бік, звідки линули звуки. На носі пароплава, у закутку за снастями, зіпершись на поруччя, облитий місячним сяйвом, стояв музикант у білому фартусі. Припавши щокою до скрипки, він то хилився, мов сп'янілий, то випростовувався, тягнувся весь за звуками, тремтів і в'яв, не затихаючи. І здавалось, що то не скрипка тривожно звучить, а біль враженого серця перелито у звуки і рветься він риданням безкраїм з глибини скорботної душі.

На палубі сходились ще непоснуді пасажири і, стовпившись в глибокому мовчанні, слухали скрипаля-віртуоза.

— Буфетник нашого пароплава, вільноодпущений Олексій Панов, — проказав тихо за спиною у Тараса Григоровича капітан Кишкін. Але поет уже не чув його. Мов зачарований, стояв він поблизу музиканта, полонений звуками скрипки. Серце краялось, мліло стривожено. І, ніби підхоплений хвилями тих звуків, поет переносився думками на далеку, милу серцю Україну, в убогі

панські села, до замученого в неволі народу. Це їхні тужні болі, стогін в безнадії він чув у риданні струн. Стояв, мов скам'янілий, і плакав серцем.

На хвилину скрипка затихла.

— Шопен, мазурка, — проказав музикант не то сам до себе, не то до слухачів. На палубі загомніли, хтось ляснув у долоні. Тарас Григорович стискав в обіймах музиканта і щиро плакав.

— Спасибі! Спасибі, мій друже! — з тремтінням у голосі повторював поет, цілуючи такого ж, як і сам, колишнього кріпака.

— Я радий, що вам до вподоби моя музика, — відповів зніяковілий, схвильований Олексій. — Тільки що ж це?.. От коли б мені та справжній інструмент! Але ж на пароплаві хорошого не можна держати — відволожується. Так я хоч на цьому відводжу душу...

Поет і музикант залишилися на палубі лише вдвох.

— Вільноодпущений я зараз, — розповідав розчулений увагою Олексій, — а ще недавно був кріпосним пана Крюкова. Було всього... Не раз по спині батоги гуляли. Навіть за музику свою мав кару. Артистом хотів бути, та не судилося...

— Мріяв і я про іншу, світлу долю, — мовив засмучений поет, — та з злої волі вже не простих, а коронованих панів я десять літ томився в неволі... Та цур їм, тим панам, хай згинуть, навіжені...

Олексій випростався і взявся за скрипку.

— Заграй, друже! «Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...» — зтягнув стиха Тарас Григорович. Музикант, прислухавшись, вторив на скрипці, а потім по хвилі вже вправно грав улюблену пісню поета.

Ніч. Урочиста тиша. Пароплав ледь посувається вперед. Три-возно-ніжні звуки скрипки ніби повисли на прозоро-легких пасмах туману. Пливуть, гойдаються над тихим лоном вод...

— Кріпосний Паганіні... — шепоче з благоговінням Тарас Григорович. — З твоєї бідної скрипки вилітають стогони зганьбленої кріпосної душі... Глибокий стогін мільйонів кріпосних душ... Великий мій, знедолений народ! Скільки талантів твоїх замучено, знівечено катами. Прокляті... Та буде суд над вами, буде!..

Тихо-тихо линуть звуки. І здається — переливам сумних мелодій вторить своїм шелестом листя гаїв прибережних, шепоче в зажурі осінній поникла, росю пририта трава, а хвилі повноводої Волги-ріки відносять ті звуки тужливі вдалину, до просторів Хвалінського моря...

Вслухається поет. Стоїть в тяжкій вселюдській скорботі на-тхненний і гнівний бунтар і пророк.

*м. Харків,
1938 р.*

ПОРТРЕТ

У двері постукали. Стукіт був легенький, дрібний. Зігнутий палець, напевне, ледь торкався шальованих дощок. Вацлав Ліскевич, учувши дотик, дуже зрадів невідомому гостеві. «Напевне, замовець»,— майнула надійна думка. Серце забилося прискорено, лунко. Господар підвівся з канапи, наспіх поправив на собі давно не прасований одяг, набув поважного, чемного вигляду і крикнув гостинне: «Заходьте!»

Двері відчинились.

— Прошу пробачення, чи тут живе Вацлав Ліскевич? Художник Ліскевич,— поспішив додати невідомий, наголошуючи на слові «художник».

— Так. Ви не помилились.— Ліскевич допитливо глянув на того, хто переступив поріг кімнати, і спохмурнів.

Людина в старому сюртуці, в кепці, у простих незграбних черевиках не може бути замовцем. Навпаки, такого гатунку люди частенько непрошено заходять в дім, готові за безцінь вам услужити — настирливо пропонують фотокартки, запальнички — замасковане жебрацтво. Але цей...

— Чи можна присісти? — запитав невідомий і ступив від порога.

Господар мовчки вказав на стілець, сам залишився стояти, готовий в одну мить випровадити гостя.

— А вас, пане Ліскевич, таки трудненько знайти,— вмовившись у фотелі, весело зауважив гість.— У клубі митців, на Собеського, навіть не знають, де зараз мешкає колега, відомий художник...

— Я там не буваю,— рішуче, з серцем мовив господар. При згадці про клуб митців до горла, відчулось, підкотився гіркий клубок і раптово забив віддих. Художник ще більше похмурнів і відвернувся, уникаючи погляду гостя.

— Але, перепрошую, річ не про те. Зовсім не про те. Хай йому біс з тим клубом! — спішив пом'якшити момент незручності гість.— Тут, прошу, є справа вельми поважна. Я завітав до вас, пане художнику, з негайним замовленням. Треба намалювати портрета, великого портрета...

— З вашої персони чи з якогось пана? — поспішив запитати господар, посміхаючись приязно, щиро.

— Портрета вождя революції. Але, прошу, не жахайтесь слів, пане. Коли вже так, то хай буде відомо, що робітники застрайкують. Ми вийдемо на вулиці з червоними прапорами. На нашому прапорі повинен бути портрет вождя...

— Але прошу!..

— Отож страйковий комітет,— продовжував гість, не давши говорити раптово зблідлому господареві,— доручив мені, Яцькові Бондаришину, перемовитись з вами і дійти згоди. Потрібний художній портрет. А хто може краще вас?.. Ви поміркований, чесний, і ви кращий художник,— додав Бондаришин і, не поспішаючи, відвернув полу сюртука, витягнув сувій кумача, розгорнув і поклав на столі.

— Я, прошу пана, не політик! — не втримавшись, скрикнув суворо Ліскевич.— Нащо мені така морока?! Я волю бути стороннім. Мистецтво вище над усякі буденні справи. І ваші, прошу пана, демонстрації мене не обходять. Так, так, не обходять...

Знервований, розгублений Ліскевич змахнув руками так, ніби відганяв когось від себе, потім глянув на гостя, наблизився до нього і знову відступив. Ліскевичу хотілося сказати, що сьогодні, кілька годин тому, його викликали до поліцейського управління і теж запропонували дати малюнок... «Простенький малюночок, карикатуру...— шепотів єхидно, улесливо урядовець управління поліції,— ви ж патріот, пане... Ви розумієте дух нації... Отож покажіть, хто є ворог вітчизни — бунтар, комуніст... А ми надрукуємо».

Ліскевич відмовлявся малювати — доводив, що він нездужає, але урядовець наполягав, і ось з години на годину і, напевне, не пізніше як завтра прийдуть з поліцейського відділку...

Ліскевич змовчав. Крутнувся і заходив по кімнаті. Бондаришин скося стежив за художником. Той, горблячись, випинав уперед тонке худорляве лице з русявою канцюватою борідкою, кувидив чуба, то, шулячись, потирав руки і крокував все швидше і швидше, ніби кимсь гнаний.

— Так, так. Прошу, запам'ятайте, запам'ятайте, я є митець, а не політик,— вигукнув знервований художник. Але ось він знову зненацька глянув на гостя. Раптово зменшив кроки і виступцем пішов до столу. Підійшов і аж нахилився, вдивляючись в зображення в руках Бондаришина.

— Ленін? — запитав, таємниче понизивши голос.

— Так,— відповів твердо Бондаришин. Очі господаря і гостя зустрілись і довго не могли розминутись — спокійний погляд сірих очей Бондаришина і задумливо-сумний синявих Ліскевича.

— Це Ленін,— по хвилі мовчання удруге ствердив Бондаришин і поклав картку на полотнище.

— Страйковий комітет платить вам, пане художнику, за це малювання двісті злотих. Робота нагальна,— додав Бондаришин і змовк.

— Коли ж демонстрація? — ніби між іншим запитав господар.

— Завтра ранком.

— Ранком? — перепитав здивовано Ліскевич.

— Так, завтра, — відповів чемно Бондаришин, хоча цей запит у нього викликав підозру. — О шостій ранку я прийду за портретом. Бажаю успіху в роботі, пане Ліскевич. Бажаю успіху, — прощаючись, мовив весело Бондаришин. Залишив на столі гроші і вийшов з кімнати.

Вражений господар навіть не відповів на прощання гостя. Якусь хвилину стояв серед кімнати, немов заціпенілий. Потім кинувся до вікна, виглянув. Кремезна постать Бондаришина віддалялася вулицею. Нараз Ліскевичу схотілося крикнути, повернути гостя, віддати йому все, що залишив він тут, у кімнаті: це червоне полотнище, ці злоті і це зображення. І знав, що так не зробить.

А Бондаришин ішов не поспішаючи, мов на прогулянці. Он він завернув у завулок, зупинився. Оглядав розташування будинків, входи і виходи поблизу дворища Ліскевича — орієнтувався на всякий випадок. У глибині вулиці показався загін поліцаїв. Бондаришин виждав, аж поки поліцаї пройшли повз нього, і рушив услід їм вулицею в напрямі залізничних майстерень.

Сутеніло. На заході танули останні відблиски променів сонця. Місто огортала осіння ніч.

Матове світло падає рівно на крилаті мольберти, на тарелі з фарбами, спалахують, міняються барвами дивних веселок картини на стінах, на жердках. І здається, художник заплутавсь у густому сплетінні тонких барвистих ліній, райдужних променів. Високий, в голубому комбінезоні, стоїть він перед полотнищем, ніби застиг. Лише рука напружлива і вправна: то злітає вгору, вбік, то креслить униз, і з кожним штрихом олівця чіткіше різьбляться контури портрета.

Ліскевич звіряє своє малювання з зображенням на картці — здається, точно. Але це не задовольняє художника. Він мусить докласти вміння, збагнути прийоми великих портретистів — переглядає свою мистецьку картотеку.

Ліскевич робить кілька ескізів майбутнього портрета. Це має бути справжній витвір мистецтва. Але ж так мало часу на роботу! Так, так. На кумачі буде накреслено лише силует, а там згодом і портрет. Великий портрет...

Ліскевич задоволений: таких напружених хвилин роботи він уже не знав давно. І він несказанно гордий — малює портрета великої людини. Не кожному художнику випадає честь писати Леніна. Так. Так. Це дуже знаменно. Десь затівається страйк, а може, і повстання, і от «вони» прийшли до нього, Ліскевича, знають — найкращий художник.

І раптом Ліскевич схаменувся. Але це ж політика! Так! Політика... А принцип вільного мистецтва? «Мистецтво вище над усе...— несподівано муляє думка.— Це творчість,— шукає порятунку, ніби виправдовується перед кимсь Ліскевич,— це творчість...» Уже кілька років він не брався по-справжньому за пензля.

— Хіба то мистецтво? — аж скрикнув художник. Він згадав, як, принижуючи гідність митця, малював вивіски для крамниць та дешевенькі картини на стінах будинків утіхи. «Ви патріот... Дух нації...» — згадалися облесливі слова урядовця із поліцейського управління. Отчизна... А художник Ліскевич не мав роботи. Голодував. Блукав по людях. Але хіба то когось обходить...

Він знає: в його житті лихо почалося відтоді, як виступив він з промовою в клубі митців. Так, так. Він говорив тоді про занепад рідного мистецтва, про неучтво, про фіглювання митців перед урядом. Він кликав їх до вершин мистецтва, а його засвистали...

Як повідь весняна раптова, спливають і ятрять душу спогади. А навіщо? Серце давно переболіло, стежку загублено. Її вже не знайдеш. А думи — щодня, і про одне і те ж: «Хто винен? Чому воно сталося так?» А відповіді нема. Та й хто відповість.

Знеможений роботою, безсонною ніччю, думами, Ліскевич важко опустився на канапу. Сидів забовванілий, нерухомий. А зі стіни — з простих і золочених рамців — свердлили очима юні, вродливі й потвори, лагідні, поважні і злі, колись зображені ним. І художнику здавалось: ось вони почнуть рухатись, заговорять усі разом, різноголосо, кричатимуть його болями, бо в усіх у них частка його самого, його радощі, його муки...

Он та дівчина, сором'язлива, ніжна, з пучками рожевих троянд, і той поважний пан, і он в кутку лукавий, зігнутий ксьондз — усім їм, не задумуючись, віддавав він своє серце, розум, і силу, і хист. І, може, того і сталося так, що він збився з дороги...

Тихо в майстерні. Обличчя, затиснуті в рамах, тьмяніють, ховаються. Тільки з червоного полотнища, всміхаючись, дивляться примружені розумні очі. Ліскевич задивився на портрета. «Він, Ленін, напевне сказав би, де правда», — майнула гостра думка.

— Він сказав би! — уголос вимовив художник, рішуче зводячись з канапи, і спіймав себе на думці, що він ще мало знає Леніна. Так, так, багато чув, але нічого не читав з його творів. А міг би знати. Хоча б від «них», від Бондаришина...

При згадці про замовця звів очі на годинник. Стрілка давно вже поминула цифру шість. Ранок. А де ж замовець? Ліскевич відсунув штору, розчинив навстіж вікно. З прохололим повітрям до кімнати поповзла світанкова мла, і вразила незвичайна тиша.

Місто причаєно мовчало, і було зрозуміло чому. Але ж де Бондаришин? Одне за одним напрошуються припущення, здогади — можливо, провокація... Ні, не може бути. Його схопили на вулиці, по дорозі. І він зараз десь у постерунку...

— А демонстранти? Що ж, хай буде так, як буде. За роботу ж заплачено.— Виринуло десь з куточка душі заспокійливе, дрібненьке і в'їдається, точить...— Але як же так? — перемагаючи себе, шукає виходу Ліскевич. Він уявив бачені не раз залізничні майстерні: широкі, присадкуваті, під етернітовими та скляними дахами будівлі. Вони завжди наповнені дзвоном і скреготом металу, двигінням, гудками паровозів. А зараз там, напевне, усе завмерло. В цехах — жодної душі. Зате на вулицях густий, вируючий натовп рішучих, піднесених: робітники шикуються в колони, готові виступити, та виявляється — нема сподіваного прапора з портретом Леніна...

Задуманий, строгий, Ліскевич повільно ходив по кімнаті. Думку, що з'явилася, треба було зважити; справа серйозна.

Нарешті художник випрямився, пожвавішав, похапцем накинув на плечі пальто, обережно згорнув полотнище з портретом і заховав під полу. І вже аж біля дверей, не донісши руки до клямки, зупинився. Окинув очима кімнату так, ніби залишав на завжди. Помітив: на підвіконні стоїть недоладно статуетка Аполлона. Підійшов, поправив зручніше, поклав до кишені залишені Бондаришиним гроші і спокійний, рішучий переступив порога. Скинув капелюха, тріпонував чубатою головою і підставив обличчя сліпучо-ніжним променям ранкового сонця.

На мить Вацлав Ліскевич уявив собі найкоротшу дорогу, що веде до залізничних майстерень,— площу, вулиці, завулки. Ними, напевне, десь поспішає зараз Бондаришин...

«А може, все це провокація?» — знову дошкулило те ж підозріле припущення. У всякому разі, зараз з'ясується, перевіриться. І він надав ходи.

За кілька хвилин ходи художник дійшов до площі Святого Домініка і зупинився. Ген за три квартали звідсіля на північ залізничні майстерні. Там, напевне, він знайшов би, кому віддати прапор з портретом Леніна, і, мабуть, все-таки там пощастило б зустріти самого замовця. Отоді б уже все з'ясувалося. Але ж пройти до майстерень зараз неможливо. Всі вулиці, входи й виходи з площі вартують поліцаї. Навіть біля входу до дворич і біля дверей будинків стоять вартіві.

Влучивши слухний момент, коли поліцаї, повільно крокуючи, віддалилися і зник за виступом стіни, Ліскевич перебіг вулицю і став за рогом крайнього від площі будинку.

Дорогу перетято. Вийти з своєї засідки Ліскевич уже не міг.

«Попав, як миша у пастку,— подумав з прикрістю художник.— Оце, мабуть, пазурів не минути». Він нарікав на свою необачність, докоряв собі за цей нерозумний вчинок: виходити на вулицю в такий тривожний, небезпечний час, та ще з таким портретом... І знову виринуло знайоме, завчене: «Політика і мистецтво — несполучні». Художник мусить бути далеко від усього зайвого в житті. Хай хто хоче, як йому до вподоби, змагається, б'ється за свої постулати, політичні переконання, хай... То його справа. А митцеві треба бути закоханим тільки у високе, і вічне, і вільне від усього... Встидайся, Вацлаве, бо ж ти сам себе обдурюєш. А нащо жити обманом... Будь чесним і визнавай, що все це нісенітниця — між людьми немає рівності. Багатий загарбав і поглинув усе, а бідний — його раб. Митець прислуговує багатому, заперечував і переконував другий Ліскевич.

На площі заворушилися. Примчало кілька вершників. Вражений Ліскевич аж здригнувся і припав до муру: в оточенні вершників стояв Бондаришин. Помилки не було. Продовгувате, худорляве обличчя, в тому ж, як був учора, простенькому короткому сюртуці, на ногах, здається, ті ж стоптані черевики, тільки на голові замість кепки — сірий капелюх. Руки Бондаришина зв'язані так, ніби він склав їх собі на грудях і не може розняти. Від вузла на руках збігає довга, в кілька метрів мотузка, за яку тримає один з поліцаїв. Це нагадувало картину часів жахного середньовіччя — людина в зашморзі, заарканена людоловами, або ж — інквізитори ведуть на страту небезпечного злочинця.

«Впіймали, мабуть, біля мого дому», — майнуло блискавичне. Та роздумувати над тим довго не було часу. Поліцай шарпнув раптово за мотузку. Бондаришин упав на коліна, але в ту ж мить підвівся, здійняв над головою зв'язані руки і вклонився так, ніби подавав комусь якісь умовні сигнали або ж прощався. За мотузку шарпнули вдруге і, спонукаючи штовханами, зв'язаного повели з площі.

З даліни, немов пробиваючись крізь мури кварталів, долинув неясний гомін, вчулось глухе двигтіння, і нараз, уже ближче, здійнялася пісня, бадьора, піднесена. Можна було розпізнати навіть мотив її — «Варшав'янка». Пісня все наростала і наростала, здавалось, котили, наближаючись, хвилі прибою — вируючі, грізні. В глибині вулиці показалися перші ряди демонстрантів. Пліч-о-пліч з робітниками в чорних, коричневих і синіх засмальцьованих і нових блузах ішли студенти в форменому одязі, вчителі, люди невідомих професій; йшли розміреними, повільними кроками, але ступали впевнено, твердо. Над передніми рядами хитався в такт ході, ніби плив на гойдливих хвилях, червоний прапор.

І здавалось, саме той прапор надавав колоні впевненості й урочистої величності.

— Стій!

— Вертай!..— кричали владно поліцаї і погрозово махали в повітрі гумовими палицями.

Передні ряди робітників уповільнили кроки, але поліцаї прожогом кинулись на них і оскаженіло запрацювали своїми гумами. Почулись крики, обурливі погрози, лайка. Червоне знамено, ніби широко розкрите, багряне, осяяне сонцем крило, маяло над колоною, вказувало дорогу.

Ліскевичеві здавалось: ось-ось ще одне рішуче зусилля — повстанці геть відкинуть шеренги поліцаїв і ринуть на площу. Але сталося несподіване: розчинилась широка брама ратуші, і звідтіля вимчав загін вершників. Вони з розгону врізались, відтинули гурт робітників, оточили їх і тупіями шабель валили на брук.

Демонстранти почали відступати.

— Прапор!..

— Захистіть прапор!..— чулись тривожні голоси.

Робітник, який ніс червоне знамено, відкинув геть потрощене древко, згорнув, притис до грудей полотнище і вислизнув з кола. Але його помітили і кинулись наздоганяти. Знаменосець, спритно маневруючи, перебіг вулицю і вже опинився за штахетами палисадника. Ще рух, ще крок — він заховається в проході до дворища. Та раптом розітнулися постріли...

В ту мить, коли робітник зів'яв, скошений кулями, Вацлав Ліскевич, ніби кимсь підштовханий, вискочив із свого укриття, промчав повз шеренги поліцаїв і опинився в гущі демонстрантів. В одну мить вихопив з-під поли пальта прапора і широко змахнув ним над головою.

— Ленін! — на повний голос, щосили вигукнув художник.

— Ленін!..— підхопили робітники.

— Ленін!..

Демонстранти щільніше зімкнули ряди. Дужі руки підняли художника вгору. Він випростався, розгорнув червоне полотнище. Портрета могли бачити тисячі людей.

— Ленін!

— Ленін!..— гриміло, перекочувалось, стрясало квартали.

Навальним натиском демонстранти зім'яли поліцаїв і стрімко, повноводою, живою рікою рушили вперед.

ЛИСТІВКА

Вона з нетерпінням ждала товаришку Віру і гадала, що та, як це було досі, прийде, погостює, поговорить, довідається, що чути на селі, в економії, які саме розмови точаться серед людей, і доручить їй, Анці, переховати або розкидати по селу друковані листівки. А сталося інакше і навіть зовсім несподіване.

На умовлене місце в садок Віра прийшла, коли надворі вже зовсім стемніло. Запорошена дорожнім пилом, стомлена, вона, навіть не перепочивши, почала збиратися знову в дорогу — до ближчого села. І йде вона у тій же справі, в якій зайшла сюди, в село Вербівку. А втім, здавалось, все було зрозуміло: справи негайні, не до гостювання, треба поспішати. Лише одно вкрай здивувало Анку, коли замість пакету листівок Віра подала їй одну-однісіньку — тоненький, цупкий, шелесткий папір, густо і дрібно списаний.

— Не вистачає, — поспішала пояснити гостя на німе здивування Анки, — з друкуванням зараз дуже трудно. Нашу друкарню виявлено. Багатьох наших друзів заарештовано...

Хвилюючись, Віра оповідала поспішно, уривчасто. Говорила про великий страйк робітників паровозного депо, про те, що вчора у місті була демонстрація. Робітники, службовці, студенти йшли мирно вулицею. Наскочив загін поліцаїв, сталась сутичка. Є вбиті. Багато поранених...

— Листівку нам треба використати якнайкраще, — проказала тихо, але твердо Віра, — хай щонайбільше людей довідається про неї. Тут звернення більшовиків до робітників і селян. Тут слова Ульянова-Леніна.

— Як це? — здивувалася Анка.

— А так, з написаного ним. І, зокрема, про землю селянам...

— Та я про те, що нібито Леніна зараз немає в Росії, — пояснила Анка.

— Так, — погодилась Віра, — він перебуває за кордоном, але повсякчасно керує партією. Його книги, статті, які надходять до нас, — дороговказ нам. От і зараз... Ти, Анко, мушиш оцю листівку прочитати строковим, поденним, якщо зможеш, — додала повільно, ніби роздумуючи, і, не змигнувши, пильно подивилась на дівчину.

— Прочитати? — запитала здивовано Анка.

— Так, так, моя люба, це було б найкраще, перед широким колом людей... — І Віра почала з захопленням говорити про свій задум...

Вже в хаті, при світлі гасниці Анка розгорнула папір, впила очима в написане, і стало зрозуміло, чому товаришка так рішуче радила не гаючись читати людям листівку.

«Найкраще було б на плантації буряків,— вирішує Анка,— під час сніданку або обіду, коли до гурту збереться багато сапальників. Але як це зробити... Вона пам'ятає пораду товаришки Віри: за всяких випадків, будь-що, а зберегти таємницю появи відозви та й самій бути обережною, не накликати на себе підозри. А як його вберегтися, коли на кожному кроці за тобою чатують?..

Вже кілька тижнів в економії перебуває загін озброєних черкесів — охороняють маєток, нишпорять по селу, гасають полями, весь час пантрують за людьми, особливо, коли наймити, бува, збираються до гурту. Два дні тому забрали й кудись відвезли, напевне до тюрми, двох строкових воловиків, ніби ті похвалялися пустити в маєтку червоного півня...

«Коли сапальники зберуться до гурту,— розмірковувала Анка,— напевне, що туди нагрянуть оті посіпаки. Що ж тоді станеться?.. Може, краще не затівати... Товаришка ж Віра говорила: «якщо зможеш». А куди тут змогти проти такої сили — на конях, із списами, нагаями, револьверами... Безпечніше читати комусь, одній людині чи навіть невеликому гурткові. Отож завтра, при нагоді, і розповісти ближчим подругам, а потім хто попадеться. Еге ж, отак буде, напевне, безпечніше,— вирішує Анка.— Безпечніше...» Вона ховає листівку у шпарину під порогом сінешніх дверей, вертає до кімнати і стеле постіль — пора спати.

А сон не йде. На душі тривожно. Непокоять думки: а чи ж вирішено нею так, як треба було вирішити з отим дорученням... Чи ж не ховаєшся ти за отим «якщо зможеш», кинутим товаришкою... А ті, що демонстрували вулицями міста та билися з поліцією, зважали на небезпеку?.. А ті, що йдуть за народну справу на каторгу?.. А він, Ленін, який віддав себе всього революції!..

На столі розстелено тонкий, шелесткий папір. В кімнаті, крім Анки, нікого. У другій половині хатини давно вже спить на-труджена за день мати. Ледве-ледве блимає гасниця. Анка примостилась на лавці край столу, з колін звисає недокінчене вишивання, це шитво так, для годиться, на випадок, коли б хто небажаний ненароком зайшов до кімнати. Якусь мить Анка сторожко прислухається і, впевнившись, що поблизу — нікого, витягає з-під рушника старанно згорнутий папір. Густі слова, дрібненькі літери. Незвично читати таке письмо, але ж треба. Це ж бо вперше в житті вона збирається виступати перед великим людським загалом. Говорити доведеться повільно, голосно, цільнувати, щоб не

збитися на вимові, не переплутати слова. А це для неї буде, мабуть, найтрудніше.

Під причільною стіною щось зашаруділо. А може, здалося? Анка миттю схопилась з ослона, підбігла до дверей і, припавши до одвірка, прислухалася. Подвір'ям повз хату хтось пройшов важкими, розміреними кроками. Тихо. Заспокоївшись, дівчина знову сіла до столу. І вже загубивши й лік часу, перечитувала листівку від початку й до підпису «Комітет РСДРП більшовиків», запам'ятовувала навіть окремі літери.

Час тягнеться так поволі. Анка не раз вже відхиляла завіску з вікна, вдивлялася в залите місячним сяйвом подвір'я. Селом уже двічі перекочувались з кутка в куток раптові й галасливі переклики півнів. Вряди-годи десь загавкає спросоння собака, вчується нічний крик сполоханої птиці, розляжеться раптом сови-ний вереск, і знову тихо. Ніде ніщо і не шелесне.

«Уже б давно мало світати», — думає Анка нетерпляче. А ранок ніби навмисне забарився, і тягнеться нестерпно довго ця при-спана, тиха весняна ніч. Анка погасила каганець, підійшла до вікна. Кособокий місяць завис над вітами розложистих кленів. Здається, ось-ось утоне між густим лапатим листям. Тіні дерев простяглися подвір'ям. Накрили хату, густі й нерухомі, — ніби хтось великий, незграбний підкрався з-за рогу й сторожко чатує.

Тихо. В такі хвилини вповиває мрійлива задума і квітне сер-це, налите вщерть спокоєм. В такі хвилини народжуються пота-ємні, ще не збагненні бажання...

Анка далека від жадань свого серця. Вона заклопотана тільки дорученою справою, і тільки про ту справу всі її помисли. Анці треба збиратись в дорогу. А сон кліпить очі. «Хоча б хвилину перепочити», — закрадається зрадлива думка. І солодка, непере-можна млявість обгортає тіло, в'ялить. Анка схилилась на підві-коння. Крізь незборену дрімотливість спливає у кволій пам'яті пережите, бачене колись...

Глухий чагарник. Крони дерев ховають гурт заробітчан — строкових. На залиту місячним сяйвом галявину вийшла това-ришка Віра. Вона говорить про тяжку цілоденну роботу в еко-номії, про злидні, що обсіли, про те, що немає просвіту в нужден-ному житті. Говорить, хто винен у тому, що вони у злиднях і безправ'ї. Слова близькі серцю кожного. І так дивно звучать вони, притишені й строгі, з уст Віри. Вона закликає їх, наймитів, боротися проти пана і навіть проти царя...

Крізь віти дерев, ніби струмочки срібної води, точиться, снується сяйво. Тихо. Знайомий голос Віри поволі віддаляється. І тільки шепіт між листям — тонкий, ледве вловимий...

На галявині з'явився невеликий на зріст, з ціпком, у крислатому брилі чоловік. В гурті почулося притишене: «Дмитро... Товариш Дмитро... Із заводу...» Він почав повільно, здалося, навіть несміло. Говорив якимось по-своєму — не агітував, не закликав, а змальовував словами картини: як живуть робітники, селяни, а як пани — поміщики, фабриканти, і хто що має. Від сказаного ставало прикро і закипало гнівом серце. Голос Дмитра подужчав. Слова падали в саму душу. Та й було до кінця зрозуміло, що селянській бідноті і робітникам іти тільки однією — тією дорогою, на яку закликають більшовики, яку вказує Ульянов-Ленін...

«Робітничий клас перейшов до масового наступу на капіталістів, на царську монархію... Російському народові треба конфіскувати всю поміщицьку землю...» — передав Дмитро сказане Леніним. — Конфіскувати всю землю... — схвилювало, відбилося в грудях, війнуло і, здається, гримить, заповнює простір над гаєм, над полями, скрізь, скрізь...

— Доню, пора вставати, — долинуло знайоме, раптове.

Анка прокинулася. Здивувалася, що навколо тихо. Розплющила очі. Над нею схилилася мати. Посміхається.

Анці здавалося, що дрімала не більше хвилини-двох, а місяць давно вже зайшов. Світанкова мла вповзає в хату, наповнює закутки. На сході помітно червоніє. З далеких полів набігають легенькі вітрові хвилі. Тріпотить, шепоче змокріле листя кленів. Анка заметушилася, дістала з-під рушника листівку, мерщій сунула папір за пазуху, підхопила заготовлену ще звечора торбу з хлібом і вийшла з хати.

Набряклі, зрошені ноги щеміли. В щиколотках нило від холоду. Анка не звертала уваги, поспішала перейти толоку. Ярами вибралась до лісу й пішла понад канавою, насторожена, готова одразу ж заховатись у гущавині дерев.

За півгодини вона була вже біля плантації. Ось прорвані вчора буряки. Дівчина поспішила, вихопилась межею на середину і зупинилась. На полі — нікого. Скрадаючись, підійшла до розлогого куща буркуна, згорнула вдвоє листівку, поклала на видному місці й прикрила грудкою землі.

«Половина діла зроблено», — подумала Анка, задоволена з своєї вигадки, і вже спокійно, повагом рушила межею до лісу. Від села долітали викрики загадувальників — високі й монотонні. Щодня одне і те ж: пригінчі з економії будять натовлене село,

загадують дорослим і малим виходити на панські лани, і люди щодня йдуть з торбами, сапами, косами, нужденні, без надії на краще, йдуть на поденну за гріш.

Подуви ранкового вітру ледь колишуть зелено-брунатні бурякові пелюстки, довголистий шпичастий мишій. Між листям на жолобчастих стеблах вилискують на сонці дрібненькі сріблясті краплини роси, і зелений масив видається широким, спокійним розливом води. З росою проривати дрібні буряки дуже незручно. Земля прилипає до сапок, до рук. Довгі ряди сапальників уклали до землі над буряками. В ранковій тиші чути густий шерхіт сапок та окрики пригінчих.

Анка обрала місце — рядки буряків посередині загону. Вдалині, на межі, бринять кущі буркуна. Дівчина вдивляється у гони, вимірює на око відстань до межі, і в неї закрадається нетерпляча думка, хочеться знати, хто саме з сапальників перший знайде підкинуту листівку. Цього моменту слід пильнувати, а там Анка вже знає, що треба робити...

Ой матінко-зоре,
Яке в строку горе,—

затягнув хтось несміливо.

Тягучий, сумний мотив пісні. Вкляклі постаті хлопців і дівчат випростовуються, спираються на сапи, і здається: ось вони рушать з місць, зберуться у коло, зміцніють духом — пісня зведе їх усіх до одного великого гурту. Але сапальники стоять нерівною лінією. Похилі. Нерухомі. Пісня здіймається вище і вище, розпачлива і тиха, пливе над сонним полем, відбивається у лісі і тоне десь вдалині, у нетрях.

Куди хилять — то й хилюся,
Бо я всіх боюся...—

звучить тужно і крає серце.

— Управитель!

— Черкеси! — передалось рядами притишено. На межі показалися два вершники і дрожки управителя маєтку. Пісня обірвалася. Анка глянула на межу і зів'яла. Управитель і два черкеси зупинилися біля кущів буркуна.

— Знайдуть,— ледве ворущачи губами, шепотіла Анка,— знайдуть...— І брав жаль, що так безглуздо закінчився задум з читанням листівки. Погарцювавши, черкеси помчали до лісу. Управитель, не поспішаючи, прямував до сапальників, але чомусь

звернув убік, на просапану вчора ділянку. Пройшовся по свіжо-прорваних рядках буряків, не сказав нікому й слова і від'їхав у степ, до орачів.

«А може, таки й не знайшли? — закрадається заспокійлива, розрадлива думка.— А може...» Анка докладає всіх сил, спішить прорвати свої рядки й виходить перша на межу. Листівки немає. Лише збиті кінськими копитами куці, прим'ятий спориш на межі.

Сапальники гуртами посідали снідати. На розісланих свитках, торбинах — окрайці хліба, пучки цибулі, часнику. Анка мов не чує запрошувань сідати до гурту. Вона як неприкаяна ходить межею в надії: «А може, знайдеться?..» Зневірившись, Анка сіла до гурту сусідських дівчат. Але не снідала. «Що робити? — мучить настирливе.— Піти розшукати Віру. Вона, напевне, там, за лісом, з сапальниками соняшників. Але ж як піти звідси? Помітять...»

«Як бути?.. А як би тепер діяв Ленін...» Перед очима постало: чагарник, галявина. В тіні дерев гурт людей. Товариш Дмитро переказує слова Леніна...

Думка народилася раптово, хвилююча й рішуча. На мить Анка заплющила очі, напружила пам'ять. Слова з листівки поставили ясно, чітко. Запам'ятовані від початку і до кінця. Анка звелася, окинула очима сотні сапальників, хотіла крикнути, щоб підступили ближче, але передумала, сіла до свого гурту.

Перші слова проказала притишено, але їх чули всі. Гурт біля Анки збільшувався і збільшувався. Вона звелася на ноги, підвищила голос:

— ...Робимо ми від світання і до смеркання, а що маємо? — Слова падали твердо. Упевнено.

— Чому ми на панській землі?..

— На своїй ніде курки попасти...

— Скоро й шкуру поздирають...

Голоси з гурту — розважні й гнівні. Широке коло біля промовця все наростає. Тут — сапальники, орачі, полільники з плантації ячменю. Анка давно вже збилася з писаного в листівці. Але не кидала говорити. Пригадувала розказане Вірою про страйки на заводах, про демонстрації і бої з жандармами й передавала в натовп.

— Дорога одна і в робітників, і в селян: треба боротися... Проти нас пан поміщик, пан фабрикант. Багато ворогів. Але нас більше. Ми дужчі. І ми переможемо... Робітники у місті ждуть від нас слова й допомоги.

— Ось ще одна бомажка, прокламація,— почулося неждано в гурту.— І тут: конфіскувати всю поміщицьку землю...

— Це слова Леніна. Нашого друга. Вчителя,— пояснила Анка.

Вражена несподіванкою, вона перестала говорити і стежила, як роздERTA надвоє листівка передавалася з рук в руки.

«Знайшлася-таки»,— зраділа Анка, здогадавшись, що листівку збили з межі й відкинули геть в бур'яни коні черкесів. Листівка обійшла сапальників і потрапила до Анки. Але вона передала її знову до гурту. Зміст написаного вже був переказаний.

Анку вже змінили інші промовці. Вони говорили про кривди, про панську сваволю; говорили, що в сусідніх селах ділять панську землю, палять економії... І вперше строковими, поденними наймитами в економії пана Гедзінського були сказані слова «страйк», «солідарність»...

Сапальники, орачі рушили межею на дорогу до економії. Із-за лісу вийшли косарі, що косили сіно на панських луках. Два гурти страйкарів привітались різноголосо, жартівливо, весело. Серед строкових Анка помітила високу постать товаришки Віри. Вона йшла попереду спокійна і рішуча.

Вже недалеко від економії, з посадки в'язів, раптом вилетів загін черкесів. Двадцять п'ять вершників широким півколом з оголеними шаблями, що мигтіли на сонці, мов вихор, мчали полем.

— Обороняйтесь усім! Триматися гурту! — передалося як наказ.

Затримавши ходу, страйкарі перешикувалися, попереду стали чоловіки.

З диким криком з розгону вершники врізалися в гущу людей і, полошуючи спини нагаями і тупіями шабель, відтиснули з дороги. Віра закликала відбиватись. Але страйкарі вже відступили. Від ударів оскаженілих черкесів десятки людей лементували, тікали врозтіч. Хтось ламаним голосом командував бігти до лісу.

Один з черкесів вихопив Віру з гурту. Анка бачила, як сапа випала з рук товаришки, як їй на шию, на руки накинута мотуз.

Порвавши тісне півколо, Анка вихопилася наперед.

— Нас більше! Відбиваймося! — крикнула твердо на повний голос і перша пішла назустріч черкесам. За Анкою, посмілівши, рушили страйкарі. Вершники знову почали тиснути натовп, відбігли в степ, раптом повернули і з розгону ринули проти людей.

Перед піднятими вилами і сапами коні ставали дибки і, хропучи, задкували. Анка кинулась до черкеса, який тримав на сідлі зв'язану Віру. Підбігла, набрала в пригорщі землі й метнула нею межі очі черкесові. Вершник змахнув нагаєм, потім вихопив шаблю. Але в ту ж мить, схопившись за стремяна, Анка повисла на руці черкеса. Не втримавшись, він звалився з сідла по один

бік коня, Віра впала по другий. Кінь вирвався і з диким іржанням помчав у поле.

Якусь мить Анка ще чула страшний, здавалось, нелюдський галас, тупотіння, погрози і лайку. Раптом над головою спалахнули тисячі бризок — гострі й пекучі іскри. Щось тупе впало на плечі, на голову, і стало порожньо...

Лежала на втопаній землі. Навколо — нікого. Скривавлена, квола. Пересиливши біль, Анка розкрила очі. Спираючись на руку, підвела голову: нікого. Тихо. Десь аж за лісом пролунало кілька пострілів. Вдалині, над економією, високо в небо здіймаються вогняні спалахи, над селом, над полем — густий чорний дим. Анка хотіла встати, крикнути до гурту людей, що йшли пашнею, напевно, на розшуки. І не змогла. Впала горілиць. Над головою спокійне, чисте небо. В голубе піднебесся здіймається вище і вище, ніби повиснувши на срібній нитці пісні, й зове за собою в синяву маленький жайворонок.

*м. Харків,
1937 р.*

БУЛИ У ЛЕНІНА

(Шахтарські посланці)

Холодного березневого ранку посланці прибули до Москви. У другій половині дня вони були в Кремлі, і тоді ж їх приймав Ленін.

— Ви у якому саме питанні? — довідувався товариш, що супроводжував шахтарів до кабінету голови Раднаркому.

— У важливій справі, — сказав коротко, ухиляючись від прямої відповіді, Федір Іванович Гудков.

— У дуже великій. У справі відбудови красnodонських шахт, — додав більш балакучий Степан Михайлович Рибальченко. — Починати нам якось треба...

— Почнемо, почнемо, — твердо підкреслив Гудков. — Того й прибули до товариша Леніна. — І злегка штовхнув під бік свого, як йому здавалося, занадто говіркого друга — дав знак, щоб той утримався поки що від розмов на таку тему.

Перед входом до кабінету товариші зупинились схвильовані, ніяковіючи, мовчки презирнулися — ніби домовлялись між собою, кому з них іти першому. Але затримка була дуже коротка, якихось півхвилини. Раптом вони виструнчилися, окинули кожен

себе, а потім один одного поглядами — перевіряли, чи все до ладу, і, вже на ходу осмикуючи гімнастюрки і поправляючи на них пояси, ступили вперед.

Володимир Ілліч зустрів їх біля порога. Привітавшись, запросив сідати і вказав рукою на великі м'які стільці, розташовані коло столу. Федір Гудков зразу ж уместився, поклав перед собою аркуш паперу, на якому було сумлінно вписано найважливіші питання — накази шахтарів першої і другої шахт Краснодону. Рибальченко помітив, що Ленін сидить на звичайному просторому стільці, і завагався, залишився стояти. «Як же так, — майнула стурбована думка, — ми у м'яких, а він...» Але господар удруге запросив сідати і вже повів мову про донецький край.

Виявилось, він добре обізнаний з реальним становищем в Донбасі. Йому навіть було відомо, що з семи шахт, розташованих у районі Краснодона, працює лише одна, та й та ледве що видає якусь сотню пудів вугілля на добу.

З першої ж хвилини, як тільки Ілліч заговорив, у шахтарів зникли скованість, напруження. Вони відчули себе вільно, легко, і розмова пішла невимушено, щиро, як з рідною, дорогою людиною.

Ілліча цікавило все до тонкощів: насамперед він запитав, як живуть робітники та їх сім'ї, чи всі вони мають городи і чи добре вродило минулого літа на тих городах, чи вже повертаються на рідні обжиті місця ті, що змушені були у дні розрухи залишити заводи, шахти і податись на села роздобувати шматок хліба.

— А як з постачанням продовольства у вас, в Донбасі?.. — Ленін наголосив на останніх словах, спираючись на стіл, подався вперед. На мить застиг у чеканні.

— Буває всякого... всякого, — почав спроквола, непевно Гудков. — Та живемо, перебиваємось...

— Говоріть правду, — застеріг рішуче Володимир Ілліч, — живеться нелегко. Так, так, хліба і всього найпотрібнішого для людини не вистачає.

— Еге ж, так, — погодився Гудков. — Але ж такий час... що ж поробиш...

— Як це так «що поробиш»? — перепитав Ленін здивовано, з осудою і навіть, як здалося, суворо. Він рішуче вийшов з-за столу і підвів шахтарів до однієї з карт, що висіли на стінах. Невеликим, видовженим із заходу на схід, півколом окреслив територію Донбасу і, перетинаючи карту в різних напрямках умовними лініями, говорив про потребу зв'язків індустріальних районів країни з іншими хлібними районами, зокрема з Півднем.

— А головне наше спасіння — у найскорішій відбудові зруйнованого народного господарства, — рішуче підкреслив Володимир

Ілліч.— І тут, розуміється, нам аж ніяк не обійтись без донецького вугілля.

«Це правда. Вугілля потрібне. Господарювати нам треба. Таке діло, треба,— подумали Гудков і Рибальченко.— Тільки як його розпочинати, коли ні з чим...»

— У відбудові дуже важлива народна ініціатива,— вів далі Ілліч, ніби вгадуючи думки шахтарів.— Якомога найбільше залучати до праці населення — організувати суботники. Попрацювати так, щоб ми на фронті трудовому закріпили перемоги нашої героїчної Червоної Армії над Колчаком, Денікіним, білополяками та Врангелем... Тільки так.

— Не інакше,— погодились Гудков і Рибальченко.

— От я й переконав вас,— із задоволенням, посміхаючись, мовив Ілліч,— будемо одностудцями... А як з відбудовою шахти, від якої ви прибули? — запитав раптом. Глянув пильно на обох відвідувачів.

Гудков доповів, що вже двічі було заходжувались, але так поки що й не розпочали.

— Не вистачає дечого такого,— запинаячись на словах, продовжував Федір Іванович,— без чого не можна видобувати вугілля.

Ленін попросив уточнити, чого ж саме бракує.

— Насамперед лісу. Хоча б вагонів два-три,— вихопився Степан Рибальченко.

— Еге ж, кріпильного,— підтвердив Гудков.— Тоді б ми зажили! — Від хвилювання він схопився і став за кріслом, як за трибуною.— Кочегарка на нашій шахті та підйом справні,— доповідав повільно, карбуючи слова.— З водовідливними механізмами може трапитись деяка затримка, ремонтувати їх треба, а з струментом сутужно. А то було б діло...

— Струмент знайдеться,— рішуче заявив Степан Михайлович,— струмент позбираємо: молотки, долота, терпуги та все таке інше на руках слюсарів. А от путящого механіка, щоб дав лад у роботі, поки що на нашій шахті немає.

Тепер уже не погоджувався Федір Іванович. В душі він навіть був ображений на свого товариша: де ж бо, всім відомо, що він, Гудков, першокласний майстер слюсарної справи, розуміється і на механіці. Ще два місяці тому ремонтував у Луганську бронепоезди і вогнепальну зброю. А тут щоб не дав ладу якомусь шахтному механізові...

Володимир Ілліч із задоволенням стежив за азартним діловим сперечанням двох друзів. Обидва середнього зросту та й однакового, мабуть, віку — не молоді, але ще й не старі. Гудков трохи огрядніший. Обличчям повніший, засмаглий. Характером, як

видно, упертий — в розмові бере ініціативу на себе. За повільністю в розмові другого, Рибальченка, криється обережна розсудливість.

— Виявляється, у вас є кому працювати, є кому давати лад, — зауважив Ілліч, посміхаючись. — А коли добре пошукати там, на шахті, то напевне знайдеться...

— І з ким і в чим працювати, — в один голос сказали посланці.

— Треба шукати, — порадив Ленін. — Обов'язково шукати! — і знову почав розпитувати, що робиться в Донбасі, чим зайняті зараз робітники. Поцікавився і тим, як живуть, чим займаються вони, Гудков і Рибальченко, та що спостерігали під час своєї подорожі до Москви.

Про все, що знали, що хвилювало, говорили щиросердно шахтарі Леніну. А от про те, основне, задля чого вони їхали сюди, — не сказали. Вже навіть наприкінці розмови їм була нагода бодай натякнути про свою справу — це коли Ілліч запитав, чи, може, чимось їм допомогти треба та де вони влаштувалися. Посланці подякували за увагу, попрощались і вийшли з кабінету.

Коли залишили приміщення, зразу ж завернули до виходу з Кремля і опинились на Красній площі. Йшли мовчки, задумані, ще в полоні глибоких вражень від зустрічі з Іллічем. Ішли не поспішаючи, під ногами хрумтів, видзвонював, ламаючись, тоненький, прозорий льодок, у повітрі снувались ріденькі сріблясті іскри, сивіли дахи і вікна будинків — зима ще не здала своїх позицій.

— Вся країна зараз, мабуть, отак, в холоді, — промовив глухо, ніби звертаючись сам до себе, Федір Гудков. — І нічого не вдієш: розруха...

— Виходить, що так, — підтвердив Рибальченко. — Тільки невже не можна хоча б у нього в кабінеті як слід натопити?.. — обурювався, докоряючи комусь невідомому. — Коли ото Володимир Ілліч підвів нас до карти і показував, де саме наш Донбас, я стояв поблизу кафельної грубки, помацав — холоднісінька! І в мене аж у грудях похолонуло. Невже не можна було...

— А коли ні дров, ні вугілля, — поспішив зауважити з тривогою в голосі Федір Іванович. — Дровенята, напевне, знайшлися б. Під Москвою багатющі ліси, а чим підвезеш? А наш вугольок під землею. Я, друже, теж перевіряв ту грубку, — продовжував, трохи помовчавши. — Та й без перевірки було відчутно, як тільки зайшли до кабінету.

— Еге ж, відчутно. Зимно. А йому ж треба там працювати... А ми з своїми вимогами... — докірливо мовив Рибальченко.

— І в такий час... — зрозумівши натяк, погодився Гудков.

Перетинаючи навскіс площу, товариші пр̄ямували до Москви-ріки. Хотілося звіддала, саме з мосту, глянути на Кремлівські башти, на панораму міста. Спадав вечір, сіре громаддя будівель огортало прозорі тумани. В таку пору над дахами мали б здійматись сизуваті та чорні закучерявлені димки, а воно лише де-не-де вились тоненькі білуваті струмочки і раптом обривалися, танули. Здавалось, там, в далині, місто порожнє й занадто холодне. Холод той проймає землю, повітря, сковує, давить, від того будинки щільніше туляться один до одного, нижуться в кривобокі похмурі квартали.

— А що скажуть нам земляки, коли повернемося додому? — запитав раптом себе і товариша Рибальченко.

Гудков мовчав. Його теж непокоїло таке питання. Шахтарі двох шахт виряджали їх у дорогу, і вони, звичайно, запитують, як виконано їхні накази.

Хто перший подав думку направити посланців до Москви — невідомо. Вона народилась в гущі народу і, можливо, навіть не в Краснодарі, а десь в іншому місці. І не один чоловік, мабуть, подумав про таку справу, а десятки, сотні, а може, й тисячі людей. Бо німує спустошений бандами генерала Денікіна та всяких отаманів донецький край. Зупинилися шкїви на копрах, вода заливає забої, у шахтарських селищах холодно й голодно.

Звідкілясь пішли хвилюючі чутки, що ніби шахтарі Криндичівки, а інші говорили — Горлівки, послали своїх представників до центру, до Москви, і ті посланці добились від уряду допомоги. І нібито вже надходять великі кошти, і грошові аванси дають тим, хто розпочинає працювати на шахтах.

— І нам треба діяти...

— Еге ж, чого сидіти, мовчати.

— Попросимо допомоги...

— А й справді, що ми, гірші за інших? — заговорили в Краснодарі.

— А так, під лежачий камінь, як то мовиться, вода не тече. Починаймо діяти...

Такі ж розмови були й того дня, коли на запустіле дворище шахти зібрались забойщики, слюсарі, кріпильники, коногони. Радую радили довго, а ухвала була коротка: послати до центру таких, які добре розуміються на шахтарському ділі, а головне — як слід постояли б за громадську справу...

— Скажуть, доручили недотепам: поїхали, покрутилися та з чим були, з тим і повернулися, — вів своє занепокоєний Степан Рибальченко:

— А напевне, що так скажуть, — обізвався нарешті Гудков. — Ну і хай говорять, нарікають, а я інакше не міг, — заявив рішуче,

з серцем.— І хай мені було б сто наказів від ста громад, а я повів би себе так, як ми, друже, з тобою...

— Так,— мовив багатозначно Рибальченко,— і коли б хтось інший був на нашому місці...

— Еге ж, твоя правда, Степане,— підхопив, перебиваючи, Гудков,— навіть коли б хтось інший, він теж поступив би так, як ми, та кожна чесна людина...

— Кожна чесна...— повторив Рибальченко,— аякже... Що ж, повертаймо на ту стежку, яку утоптали.

Гудков мовчки, на знак згоди, кивнув головою.

Товариші прискорили крок по дорозі до вокзалу.

За кілька діб подорожі від Москви до Донбасу шахтарі мали змогу вволю наговоритись, обміркувати свої справи. Між ними не раз виникало одне й те саме настирливе питання: як зустрінуть їх краснодонці? Що скажуть вони, коли довідаються, що посланці прибули з порожніми руками. Степан Рибальченко навіть запропонував повернути «дорожню субсидію»: сто двадцять вісім мільйонів карбованців і дві торбини хліба, одержані від громади. Але віддачу не так-то легко буде здійснити, бо ж треба мати оті гроші, а їх витрачено, і торбини давно вже порожні. Та Степан все-таки наполягав: роздобути гроші і розрахуватися. Гудков рішуче заперечував, доказував, що в цьому їхньому ділі немає винуватих і шахтарі їх зрозуміють.

— А якщо ні?..— не здавався Степан Рибальченко.— Доведеться розрахуватись...

Отож навіть після довгих дискусій товариші не дійшли згоди. Питання залишилося відкритим. Його мали вирішити земляки-краснодонці.

Звістка, що посланці вже повернулися, швидко облетіла селище. Краснодонцям стало відомо, як саме відбувалась і чим закінчилась їхня поїздка. Бо ще перебуваючи на станції Сімейкіне, в кількох кілометрах від селища, посланці зустрілися з земляками і, звичайно, нічого не потаїли перед ними з того, що довелося бачити й чути у Москві.

Федір Іванович і Степан Михайлович домовились між собою, що звітуватимуть вони завтра або ж післязавтра, коли добре відпочинуть та зорієнтуються, як їм краще себе повести.

Не встиг Гудков з'явитись додому, як до нього почали сходитись сусіди, знайомі. Довелося десь уже, мабуть, вдесьте оповіда-ти про ту подорож. А люди надходять і надходять, і кожному хочеться про все достеменно знати, насамперед, як відбувалась розмова з Леніним.

Того дня у Краснодоні діялося щось дивне, незвичайне. Без оповіщення, без виклику шахтарі почали збиратись на вигоні по-

близу дворища шахти. Там, на підвищенні, на кам'янистому ґрунті, було сухо, просторо. І погода сприяла тому зібранню: день видався по-справжньому весняний, дошкульно припікало сонце, місцями парувала протряхла земля, і далина ясніла широко, безкрайо.

Люди надходили з найвіддаленіших закутків селища та з ближніх сусідніх шахт. У супроводі великої юрби чоловіків, жінок і навіть дітей не забарився і Степан Рибальченко. Гудкову теж довелося прямувати на вигін. Він був певний: якщо шахтарі зберуться до гурту, то вже доведеться сьогодні звітувати. Але на його прикре здивування мітинг розпочався стихійно, передчасно, навіть не заждали, поки підійдуть вони, посланці.

В середині натовпу з'явилась постать забійника Гната Рев'якіна. Він зірвав з голови гостроверху, з червоною зіркою шапку-будьонівку і почав свою промову про торжество Великої Жовтневої революції, про те, що нашій країні не дає спокою підступна Антанта, але карта імперіалістів бита, і барона Врангеля вже скинуто в море. Тепер настав час подолати розруху. Але без вугілля не оживити нам фабрик і заводів.

— Та воно потрібно у всякому виробничому ділі.

— Німують заводи.

— А залізниця? Паровози застигли.

— Та й люди гибіють, нічим зігрітись.

— Навіть у Леніна в кімнаті зараз холодно! — злітали сказані з болем у серці слова.

— У Леніна...

— Навіть у Леніна...

Вражені такою звісткою, сотні людей на мить застигли в тривожному німому запитанні.

— Так, холодно! — заявив Федір Гудков.

— В його кабінеті грубка нетоплена! — підтвердили ще раз Гудков і Рибальченко.

— А чого ждемо, зволікаємо? — запитали з докором із натовпу.

— Як же так?

— Еге ж, чого?..

— Від одних слів, хай би й гарячих, тепліше не буде!

— Слова словами...

— Діяти треба...

— Треба...

Мітинг бушував, розростався. Сипались запитання, поради, як краще розпочинати відбудову. Було запропоновано для кріплення в шахті використати поки що всяке дерево, огорожу і навіть паркан.

— Треба якось зарадити...

— Найперше видобуде вугілля дамо для Москви, для Кремля.

— Леніну!

— Ешелоном пошлемо.

— Леніну! — вимовлялося з любов'ю, щиро, підказане серцем.

Ухвалу про початок відбудови шахти № 1 «Краснодон» першими підписували посланці до Москви.

В ті хвилини ніхто з шахтарів не знав, що на станцію Сімейкіне — рудник «Краснодон» — прибувають десять вагонів кріпильного лісу та всяке спорядження, занаряджені Радою праці й оборони за наказом товариша Леніна.

На другий день з самого ранку шахтне дворище поповнилось людьми. Дорослі і діти зносили сюди різний інструмент, залізо і дерево, яке могло бути придатне на стояки кріплення. Селище ожило. Чулись високі голоси, перестук сокир, скрегіт і дзенькіт заліза.

Запрацювала слюсарна майстерня, потім кочегарка. Її живили вугіллям, видобутим із «верхняка» у степу, на дні урвища. А підвозили його ручними тачками, підносили мішками.

Настав день — на копрі закрутились колеса, запрацювала кліть. У шахту спускалися шахтарі давати лад у штреках, забоях.

Першу видану на-гора вагонетку з вугіллям зустріли радісним «ура». Під захоплюючі вигуки коногон Іван Білаш, тримаючи прапора, проїхав на вагонетці впродовж естакади. І зсипав вугілля до підставленого вагона.

Такий був початок.

Згодом, коли на шахту прибули потрібні матеріали, життя почало входити в звичайну, нормальну колію.

А час збігав... Пересілись морози. Стихли заметілі.

Наступила відлига. Степовими просторами котила весна. Як не спішили гірники шахти № 1, а не встигли за холодів послати до Москви вугілля.

Минув березень. Почався квітень. Потепліло. «Устигнути хоча б до дня народження Леніна».

«Треба приспішити».

«Надолужити згаяне».

«Приспішімо», — говорили на зборах, нарадах, скрізь, де збиралися до гурту шахтарі.

Забійники, коногони, кріпильники зголосилися працювати стільки, скільки потрібно, щоб прискорити видобуток. А забоїв малувато. Та й не вистачало навіть путящих зубків для обушків. Туго йшло вугілля на-гора. Та вже завантажили ним чотири ваго-

ни. Потім — п'ятий. Зібралися з силою, понатужились і добавили ще два. Але один з них — недовершений. Та зволікати відправку ешелону далі було вже неможливо...

Весняну вечорову тишу розітнув високий гудок над шахтою. Йому відповів уривчастий, але зазивний від паровоза — це була оповістка: ешелон вирушає.

До шахти, до колії залізниці посходилися дорослі і малі. Обійшлося без промов, високих слів, напучування. Прикрашені червоними прапорцями, вагони під спів гудків рушили з місця, покотились скоріше, скоріше. Та було їх тільки сім.

І чулося серед шахтарів невдоволене, з жалем:

— Малувато.

— А це ж — Леніну...

— Еге ж, послати б у подарунок йому ешелон такий, щоб довжиною кілометра півтора-два. Ото б!..

— Так, малувато послали.

— Хай пробачить нам Ілліч, що змогли...

— Згодом доточимо...

І доточували.

*м. Краснодон,
1937 р.*

ВАЖЛИВЕ ДОРУЧЕННЯ

Учням стало відомо: відбувається зустріч з почесним шахтарем, колишнім американцем. Повідомлення зацікавило. Зустрічі з почесними шахтарями — вибійниками, прохідниками — відбувалися часто і в школі, і в нарядній шахти, але щоб до почесного доточувалось «американець» — уперше.

Не терпілося дізнатися, звідкіля він прибув, як його прізвище. З такими запитаннями діти зверталися до вчительки Галини Василівни, яка сповістила про зустріч. Але вона, загадково посміхаючись, говорила заспокійливе: «Підождіть, скоро дізнаєтесь». Сказане не заспокоювало. Точилися жваві розмови з тими ж запитаннями і здогадами: «Хто він?»

— Якщо почесний, то він наш, радянський.

— А так...

— В Америці не було й немає шахтарів почесних.

— А коли він приїхав з Америки?

— Еге ж, цікаво: коли?

— Звання почесного дають за багаторічну роботу.

— Звичайно, за багаторічну.

— Отож цей, напевне, давно із-за океану.

— А як воно сталося?..

— Про що він буде говорити?

До зали увійшов середнього зросту, трохи сутулий, сивоголовий чоловік. Привертали увагу густі і сиві брови, що нависли над великими сірими очима. Проста привітна посмішка; йшов дуже повільно, ніби несміливо; ступив кілька кроків, зупинився. Привітався. Підійшов до столу.

Назустріч йому вдарили густі поривні хвилі оплесків.

— Діти! — підняла руку Галина Василівна на знак того, щоб учні стихли, сідали, — наш шановний гість із сусідньої шахти «Глибока» товариш Вінтер. Попросимо Івана Матвійовича розповісти про себе...

— Іван — Джон англійською мовою.

— Еге ж, Джон, — почувся.

— Так, в Америці мене називали Джоном, — гість кивнув головою і весело посміхнувся.

— З вашого дозволу, — звернувся він до вчительки і до учнів, — може, я спочатку розкажу вам не про себе, а про дещо важливіше та й цікавіше...

— Просимо! — пролунало в залі.

— Я, друзі, не оратор, — признався Іван Матвійович щиро, — а поговорити з людьми люблю. Та ще коли мене не тільки слухають, а й підтримують спільно — підкидають запитання. А то й сперечаються. Отож прошу...

Над рядами війнув гомін і вщух.

— На моє переконання, — ніби роздумуючи, мовив Вінтер, — героїчне народжується тоді, коли цього вимагають обставини, коли людина, що потрапляє в ті обставини, упевнена, що саме так треба діяти. І отаке твердження я вам зараз доведу. Мова буде про людину, яка, виконуючи важливе доручення, потрапляла іноді в дуже скрутне становище. Розповім і про те, як вона долала труднощі. Зовні він був непоказний, середнього зросту, худорлявий. Пронизливоокий. Взагалі був він звичайною людиною. А яка сила духу! — наголосив Іван Матвійович. — Яка, зважте, віра, наполегливість у досягненні визначеної цілі!

Його, політемігранта Петра Івановича Травіна, в нью-йоркському порту, де він працював теслею, а потім матросом, називали по-дружньому просто: Петер, або шанобливо: руський Петер. Після поразки революції в дев'ятсот п'ятому, уникаючи лабет царських жандармів, він одинадцять років перебував у Америці. Дорогу до рідної Росії звільнила йому тільки Жовтнева революція. Восени вісімнадцятого року Травін прибув до Москви. Та не довго. Довелося знову вирушати за океан. Тільки цього разу не

вигнанцем, а з важливим дорученням. Країна Рад в оточенні фронтів. Блокада. Треба, щоб народ Америки знав правду про революційну Росію.

Травін віз дорогоцінні документи:

«Листа до американських робітників» Володимира Ілліча Леніна, Конституцію Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і ноту американському президентові Вільсону з вимогою припинити інтервенцію.

З трудом, але порівняно швидко добрався до міста Копенгагена.

— Це в Данії.

— На березі Північного моря,— почулося притишене.

— Так, у Данії,— підтвердив Вінтер.— З Копенгагена відбували кораблі в Атлантику. Але пасажирові революційної Росії невільно було ступати на палубу будь-якого корабля. Радянських паспортів не визнавали. Травін спробував було влаштуватися матросом, але не вдалося. В місті, в порту стояли черги безробітних. І без того нелегке становище ускладнювалося тим, що за прибулим з Росії ув'язалися шпигуни розвідок багатьох капіталістичних країн. Треба було будь-що вирватися з того ворожого оточення. А вирватися — це якнайскоріше вибратися з міста. Перетяти океан.

Вороже оточення доймало. Була небезпека нападу. Щоб напевне зберегти листи Леніна, Травін запаяв їх в залізну трубочку. Ретельно зберігав і інші документи.

Вінтер замовк. Задумався. Мабуть, щось пригадував, а може, навмисне зупинився, щоб перевірити, чи зацікавила оповідь.

— Він поїхав тоді?

— Чи ж виконав доручення? — злітало схвильоване, нетерпляче.

— Коли всі спроби виявилися марними,— говорив далі Іван Матвійович,— Травін вдався до останнього: рискнув звернутися до американського посольства. Пред'явив довідку, що він робітник нью-йоркського порту, отож хоче туди добратись. І йому надали можливість виїхати.

Подорожування було дуже тяжке і навіть небезпечне. На пароплаві за Травіним весь час стежили зловорожі людці. Здогадувався: ті ж настирливі шпигуни-агенти, які ув'язалися за ним ще в Копенгагені. Але ж він, виконавець важливого доручення, в дорозі, наближається до жаданої мети. І це надавало сили, терпіння зносити всі злигодні.

Хотілося вірити, що все буде гаразд. Але сталося те, чого він побоювався. В нью-йоркському порту йому не дозволили зійти на берег, вирішили відправити назад, туди, звідки прибув.

Кілька разів Травін пробирався до трапу. А його владно і безцеремонно зупиняли, навіть погрожували ув'язнити. Не допомогла і довідка, з якою сів на корабель. Навпаки, та довідка викликала навіть підозру.

— Друзі! — з тремтінням в голосі мовив Іван Матвійович. — Ви уявляєте, що творилося в душі Петера? Ще б пак! З такими труднощами добратися, уже бачити берег, на який мав ступити, чути віддалений гомін знайомого міста, уявляти зустрічі з друзями, з якими сподівався виконувати доручення — і ось тобі маєш!

Збуджена уява переносила його до рідної землі, до Москви, до тамтешніх своїх товаришів-побратимів. Він бачив їхні докірливі погляди, що доймали гостріше вразливих слів, і ніби чув: «Не зумів», «Слабкодухий», «Прогавив, певне...», «А ми сподівалися...»

Травін проймався глибокою печаллю, але не впадав у розпач, вперто шукав лазівки, щоб вирватися з пастки. Зазирає навіть за борт корабля. Та не спустишся. Високо. Крижана вода. Далеко від берега. І за ним стежать.

А корабель скоро мав відпливати.

Одного дня Петро Іванович розговорився з робітниками, які опорядковували трюми. Признався, що він побував у Росії і повернувся, бо так треба, оповідав їм про Жовтневу революцію, про Леніна, про те, що в Росії влада в руках трудящих і вони там господарі своєї землі, своєї долі...

Того дня він працював разом з усіма. Увечері з гуртом робітників, тримаючи, як і всі, у простягнутій руді довідку на право входу до порту, пройшов трапом. Оцинівся на березі.

За кілька днів по тому «Листа до американських робітників» було надруковано в газетах «Новый мир», «Нью-Йорк Кол», у щотижневнику «Революшенері ейдж» та в іншій періодиці. Слово правди, висловлене Леніним про революцію в Росії, дійшло до трудящих Америки.

— Ура!

— Перемога!

— Ура! — зринули вигуки в залі.

— Так, це багато значило. Багато! — погодився Іван Матвійович. — Але ж не все ще було зроблено Петром Травіним. І якщо висловлюватись мовою військових, то ще треба було штурмувати таку цитадель, як американський конгрес. А це, розуміється, не таке просте діло, не так-то легко добратися до трибуни того конгресу. А треба. І не гаючись.

В тому наступі допоміг Джон Рід.

— Той, що написав книгу «10 днів, що потрясли світ»?

— Той? — перепитували учні.

— Еге ж, той самий, що описав початок, перші дні Великого Жовтня,— підтвердив Вінтер.— А в ті дні, про які я оповідаю, Джон Рід допомагав Петру Травіну виконувати його незвичайну місію.

А події розгорїлися так.

До сенатора-республіканця Джонсона завітали Петро Травін, Джон Рід і Іван Новиков, лінотипіст російської газети «Новый мир», що виходила в Нью-Йорку. Конгресмен прийняв їх офіційно ввічливо, запросив сісти і попередив, що на розмову з ними у нього є тільки чотири хвилини.

— Цілком достатньо,— вимовив твердо Рід, багатозначно посміхаючись.— Цілком...

Травін почав оповідати про події в Країні Рад, наголосив на інтервенції капіталістичних країн.

— Америка безпідставно, неспровоковано, як імперіалістичний хижак, устряла в ту інтервенцію,— вставив з обуренням Джон і почав радити ніби не Джонсону, який мовчав, а Травіну: — Зараз, коли наближаються вибори до конгресу, слід серйозно зауважити президентові, рішуче звинуватити партію демократів в отій безпідставності, підлості і жорстокості.

— Доконче треба! — підтримав гаряче Новиков.— Час розвіяти оту химеру «великого червоного страху», яка охопила буржуазію Америки після подій у Росії.

— Про оту безпідставність, неспровокованість,— карбував слова Травін,— категорично говорить в оцій ось ноті Радянського уряду, підписаній Леніним.— І поклав на стіл ноту-протест.

Джонсон, здавалося, ніяк не реагував на сказане відвідувачами. Він ніби забув про них. Сидів непорушно в глибокому кріслі. Закошлана рудувата голова низько нахилена: щось нотував і нотував на вузеньких голубуватих аркушиках.

Травін, Рід і Новиков, ніби байдужі, що їх не слухають, продовжували жваво обговорювати події в Росії.

— Беру. Ознайомлюсь,— сказав нарешті господар. Підвівся над столом і взяв до рук ноту.

— Сподіваємось, що зміст цього вельми важливого документа буде доведено до тих конгресменів, яким доконче належить його знати,— заявив Джон Рід,— зрештою не тільки знати,— наголосив твердо,— а й відповідним чином відреагувати.

— Якщо буде треба,— мовив ухильно Джонсон.

— Дуже бажано, щоб така потреба була,— поспішив Травін.

Конгресмен не відповів. Повне, гладеньке, ніби лаковане, лице — непроникливе.

— Дозвольте вас згодом ще раз потурбувати,— напосідав Рід.

— Я сам вам повідомлю,— уже проводжаючи відвідувачів, заявив Джонсон. І знову застеріг: — Якщо буде треба.

Коли друзі вийшли, зразу ж глянули на годинника.

— Аудієнція в пана конгресмена тривала чотири, як він визначив, і ще двадцять хвилин,— мовив Джон, мружачи в посмішці очі.

— Двадцять п'ять, якщо врахувати і ту хвилину, коли він проводжав нас до виходу,— уточнив Іван Новиков,— будемо сподіватись, що зустріч не даремна.

— Треба сподіватися,— погодився Рід.— Та ми будемо нагадувати...— Його мужнє, з ніжним довгастим овалом, з високим чолом обличчя проймалося заповзятливістю.

Вінтер обірвав оповідь.

У передньому ряду рвучко піднялась кругловида, білява, з синенькими кісниками дівчинка. За звичкою вона підняла було руку, та в ту ж мить опустила її несміло, тонкоголосо запитала:

— А скажіть, будь ласка, звідки ви все це знаєте?

Над рядами вийнув шепіт, який переріс у гомін:

— Джонсон виступив у конгресі?

— А ви тоді були в Америці?

— А що ви там тоді робили?

— Коли прибули до Радянського Союзу?

— Просимо розказати про себе!

— Просимо!

Іван Матвійович почував себе трохи стомленим. Але був задоволений, що зацікавив дітей.

— В конгресі,— почав знову Вінтер,— Джонсон зачитав Конституцію Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, звинувачував Вільсона, демократичну партію в неспровокованій інтервенції проти Росії. Прочитав ноту Радянського уряду. Це все вразило присутніх, ніби вибух бомби. Широко заговорила американська преса. Відгукнулися газети й інших капіталістичних країн.

— Отак! — наголосив Іван Матвійович.— Отак! А тепер додаю: у дні, коли відбувалися оті події, я, слюсарчук нью-йоркських портових майстерень, здружився з Петром Травіним, допомагав йому. І, мабуть, був одним з перших американців, що читали привезене Травіним. Отоді в мене і народилася думка поїхати до країни Жовтневої революції разом з Петром Івановичем.

Повернувшись з Америки, Травін був прийнятий головою Раднаркому. Володимир Ілліч уважно вислухав розповідь про результати виконання доручення і довго сміявся, почувши, яким хитро-

мудрим способом Джон Рід домігся оголошення радянських документів у конгресі.

— Дорогі мої юні друзі! — закінчував Вінтер. — Я сказав вам, мабуть, не все... Отож раджу, прочитайте «Листа до американських робітників» Леніна, прочитайте спогади Петра Травіна. Про себе, як жилося-працювалося, я розкажу іншим разом...

Щоб зупинити нестримний, вируючий шквал оплесків, Іван Матвійович здіймав угору руки, змахував ними, а хвилі нароста-ли, били йому в груди, і він щасливо посміхався.

ТЕПЛО ЙОГО РУКИ

Після похорон товариша Олексюка вони, не гаючись, зіб-рались до гурту. Перед ними стояло те ж саме невирішене питання: як бути? що робити?..

Першим узяв слово Омелян Гарматюк.

— До всіх злигоднів, що зазнали ми досі, — почав він глухо, повільно, — спіткало нас чорне горе — утрата. Нема вже серед нас вірного товариша Тихона. Зігнали його з білого світу вороги на-ші, зігнали...

Присутні підвелися, угнули голови й застигли, ніби закам'яні-ли. Годину-півтори тому оцей самий їх гурт стояв отак на кладо-вищі, навколо свіжої могили. Горб нагортали повільно, дбайливо опоряджали. Торохтіли, пересипаючись з лопат, грудомahi про-мерзлої землі, пучками падали зелені віти ялин, білими іскрами сіявся й сіявся сухий, колючий сніг — зривалась, крутила позем-ка; а від болю в серці туманились очі, обличчя пропікали гарячі сльози. Не хотілось вірити, що в глиб землі навіки передчасно ліг бойовий товариш і побратим. Ще вчора, на світанку, виряджали його в дорогу, нагадували йому і наказували, щоб там, у повіті, куди вирушав, сказав товаришам керівникам:

«Влада у нашій Рубайці встановилася Радянська. Але, як вид-но, вона ще як слід не вкорінилася, не набрала потрібної сили. На селі верховодять куркулі, а біднота ніби на задвірках».

«Ждемо перемін на краще, а коли вони будуть?»

«Сутужно живеться, дуже сутужно».

«І як його бути надалі?..»

«Еге ж, як бути?.. Волость на таке питання не відповідає. Отож хай там, у повіті, скажуть, порадять».

І він пішов.

Того ж дня незабаром стало відомо; лежить Тихін Олексюк за селом, біля дороги, мертвий — постріляний і порубаний.

В понівечену руку його вкладено аркушик паперу, на якому кров'ю вписано блюзнірське «Шукач більшовицької правди». Хто саме умертвив, хто написав ті слова — невідомо. Та знали — зловорожа куркульська рука...

— Прийде відплата їм, прийде! — продовжував свою промову Гарматюк.— Нас не злякаєш, знайдемо правду і управу... Отож задумане треба здійснити.

— Що, у ту ж дорогу? — запитали з гурту.

— А треба.

— Вирішили ж...

— І треба приспішити,— відповіли інші. Але їх заглушило, ніби розсудливо застережливе, а насправді дрібненьке, боязке:

— Чого лізти на рожен?

— Підождемо трохи.

— Може, й краще — почекати слушного моменту...

— Авжеж...

— А той, хто стріляв, рубав Тихона, у того теж було на мислі почекати? — запитав з твердим наголосом Гарматюк.— Ні,— повторив рішуче,— ворог щохвилини чатує, де б його нам нашкодити, перетяти дорогу, та ще й зухвало глузує — пише нашою кров'ю...

— Пише, триклятий!

— Та ми з своєї дороги не зійдемо,— запевнив і ніби когось рішуче закликав Омелян,— і якщо вже треба поради, то підемо до самого Леніна!..

— А так, Ленін дав би пораду.

— Пораду і настанову,— погодились товариші.— А як з ним побачитись?

— Москва-бо ген-ген де...

— І хто в такий час туди подасться?

Зголосився Гарматюк. Не довго гаючись, зібрався і вирушив у путь.

Село завирувало. Багатії сполошилися, але зловтішно пророчили, що нічого з тієї Гарматюкової затії не вийде, що він навіть не добереться до Москви, а якби б і вдалося йому там побувати, то кого зацікавить якась дрібненька сільська рубайська справа.

А в бідноті піднявся дух. З хати в хату передавалось хвилююче:

— Посланець наш пішов до Леніна.

— Наш Омелян буде радитися в Москві.

— Пішов до Леніна...

В тих, що передавали ту вість і хто щиро сприймав її, теплішало на серці, розквітала радісна посмішка — війнуло надією на краще, омріяне...

Радувало, що саме на цей час, як хороша прикмета, сталися зміни і в природі — пересілись морози, наступила відлига, зима почала здавати. Іноді звечора трусив сніжок, бралися кригою калюжі, а вдень сонце купалося в чистій, синяво-голубій оболоні, вигрівало і підіймалося все вище й вище. Сніги драглили, дзвеніли звивисті, довгі струмки. На полях з'явилися чорні масні проталини — весна переможно торувала собі дорогу.

Тижнів за півтора-два Гарматюк обіцяв повернутися. Збігали дні. Вже скоро й місяць набереться, а посланця нема та й нема.

Тамуючи тривогу, люди виходили на дорогу, що збігала в село з північної сторони, подовгу вдивлялися, виглядали, зустрічаючись один за одним, спішили запитати, чи нема якої звістки про нього; коли збиралися де-небудь до гурту, то найперше заходила мова про те, що тривожило серце: де він зараз, чи скоро з'явиться?

І чулось заспокійливо-розрадливе:

— Дорога ж йому далека — забарна.

— Два роки гибів у Карпатах, в окопах, а вижив — повернувся.

— А потім перебував у загонах Щорса.

— Гарматюк — людина з характером:

— Еге ж, правда. Задля свого бідняцького класу, говорив, зроблю все, що тільки можна.

І люди мов бачили перед собою Омеляна: молодий, хвацький, в шинелі, з відкритим засмаглим обличчям, з сірими проникливими очима. Запам'ятався, як проводжали його великим гуртом: чоловіки, жінки. Вийшли аж за село.

Омелян цотис товаришам руки, виступив з кола, зірвав з голови шапку-ушанку, змахнув нею і, вклоняючись, посміхнувся. В ту ж мить друзі ще раз, востаннє, побажали посланцеві щасливої дороги. І щоб оту щирю посмішку разом з їхніми вітаннями він доніс до Леніна.

А чи доніс?..

Чесні люди вірили. А в той час хтось підступний, хижий розповсюджував баламутне, отруєне: «Загинув Гарматюк».

«Бачили, лежить на узліссі порубаний»..

«Не ждять, не повернеться».

Друзі засмутились. Скнули серцем. А були й такі, навіть в кола, здавалось, близьких:

— Ми ж радили: не лізь на рожен...

— Говорили: не виривайся, побережись.

— Що в тебе, сім шкур і чи не одна душа...

— Не послухав...

А вороже повзло і повзло:

«Туди йому, клятому, й дорога. І кодро його треба знищити».

І погрозу ту почали здійснювати. Однієї ночі в село вдерлася банда головорізів, зчинилась стрілянина, зойки. Тоді ж підпалили хату Гарматюка. Дружину його з маленькою дитиною ледве врятували друзі...

Спливала весняна ніч. Чорною імлою ще повнився простір. Тільки на сході ледь-ледь почало сіріти — зароджувався світанок. Глухо. Сонно. Та село вже прокинулось, загомонило. Облетіло радісне:

— Прибув!

— Омелян з'явився!

Люди виходили на вулицю, назустріч, вітаючись, спішили запитати:

— Був там?..

— Бачив Леніна?

— Радився?

— То як же?..

— Бачив. Про все розкажу, — відповідав охоче Гарматюк і продовжував іти далі. Кожен крок ходи наближав до дому. Он там, у завулку, під високими страпатими грушами — його хата. А рубайчани підходять і підходять, геть заступили дорогу. І всі свої, рідні, однієї долі — бідаки.

Люди стояли з'юрмлені і з захопленням дивились на свого посланця. Раді, що бачать живого, здорового. Здавалось, він мало що й змінився, хіба що трошки змарнів. Звісно, дорога далася взнаки: одяг на ньому той же — шинеля тільки місцями поруділа, поли вистрьопались, а торбина за плечима теліпається, як видно, зовсім порожня.

Щоб усіх, що зібралися, бачити, Омелян зійшов на пригорок. Нараз він побачив своє обійстя — згарище. Від хати залишилася зчорніла, задимлена причільна стіна і оголений, націлений в небо комин.

На вулиці стало зовсім тихо. Присутні ніби скам'яніли.

— Жінка і син живі?

— Живі, — відповіли з гурту.

І знову мовчання.

— Про те, що сталося тут, у селі, що звідав я, подорожуючи, мова буде, мабуть, іншим разом, — почав урівноважено, спокійно Омелян. — А зараз, друзі, спішу вам повідомити головне: я бачив Леніна, — підкреслив твердо, — і розмовляв з ним...

Текла неспішна, але напружливо-схвильована розповідь. Люди жадібно ловили кожне слово. Їм було радісно й гордо чути, що Ілліч гостинно приймав їхнього посланця і вів з ним задушевну розмову. Зрозумілі, близькі серцю були слова вождя:

— Біднота повинна брати на селі владу до своїх рук та й у всьому бути підпорою Радянської влади. Це основне.

— А який він, Ленін? — запитав муляр Денис Махотка.

Гарматюк замислився.

— Він незвичайний. — Але зрозумівши, що це неточне визначення, додав, вимовляючи повільно: — Щирий і привітний. Сильно, сильно душевний. — І не знайшовши ще якісь більш вагомні визначення, сказав рішуче, проникливо:

— Він — Ленін!

В ту ж мить відкинув борт шинелі, видобув невеличкий, акуратно згорнутий аркуш паперу, розгорнув і подав товаришам, які стояли поблизу. Аркуш з зображенням Володимира Ілліча передавався з рук в руки, обійшов усіх присутніх. І нарешті опинився в Гарматюка.

— І порадив Ілліч, — закінчуючи оповідь, мовив Омелян, — їхати до Харкова, де зараз перебуває уряд нашої республіки. Я був там, одержав щойно виданий закон про організацію комітетів незаможних селян і особисте повноваження на створення такого комітету в нашому селі. Ось воно. — Він показав мандат з відбитком великої круглої печатки і підписом голови ВУЦВКу Григорія Івановича Петровського.

— Це дуже важливо.

— Так треба братися...

— А чого ж зволікати? — почувся вимогливе.

— Так, це правда, — погодився Гарматюк. — Тепер нам зрозуміло, що треба робити. Біднота на селі, як сказав Ленін, — незборима сила. Земля, її багатства навіки наші...

Коли вже все, здавалось, найголовніше було сказано, Гарматюк мовив довірливо, з теплотою в голосі:

— От, друзі мої, минає час, а я все ще під тим враженням. Ніби чую голос Ілліча і навіть відчуваю тепло його руки...

— Так чого ж ти, Омеляне, не поділишся з нами?

— Чого?..

— Еге ж, не передаси нам? — напосідав, докоряючи дружньо, Денис Махотка. — От який...

До Омеляна простяглися десятки й десятки рук.

І знову вулиця повнилась і повнилась народом.

ВЕСНЯНОЇ НОЧІ

Весна на Полісся прийшла цього року рано. Розсипала ряст-первоцвіт і кличе у даль польову, прояснілу. Пора виїздити на поле. Чекає земля, не запліднена ярим зерном, тужавіють, сохнуть обвітрені ріллі. Пора виставляти бджолу на дерева, у бір виганяти скотину. Пора... А час непевний, тривожний. За Случ-рікою гримлять гармати, їх гуркіт зловісний щодень все наближається, чутнішає. На землю радянську, на гради і весі поліські навалою посувала шляхта. Дає їй відсіч червоне військо, бої йдуть десь у напрямі міста Славути...

На поміч червоним із сіл, із хуторів до кордону йдуть гуртами поліщани. Завтра рано на фронт виступає біднота села Мостового. З загоном бійців-партизанів збирається в похід і мельник Данило Зажура.

Останню ніч мельникує Зажура, пильнує з сином Степаном помолу. Після півночі сюди зійдуться бійці-партизани, порадять раду і рушать світанком у путь. Їм тільки б перебратися на той бік широкої смуги боліт, що ділять надвоє рівнину. А там, вони знають, розташовані війська червоних.

Глухо гуркоче накований камінь. Стікає дучайкою пахуче і тепле борошно. Скоро північ. В таку пору на вежах десь вибивають розмірно удари — години; нічної пізньої пори на селах пере-кликом довгим різноголосо піють півні. Мельник Зажура вираховує час по-своєму. По заході сонця він уже вчетверте засипає зерно. Рівно опівночі спорожниться кіш. Пильнує помолу Зажура і жде, незабаром уже почнуть збиратися хлопці...

— Залишишся господарем, Степане, оберігай млина. Його до-ручила нам громада. З нього наш хліб...— повчав мельник сина.— Привчайся до добра, будь чесним. А я, Степане, ти ж знаєш, кидаю мельникувати. Буду орудувати гвинтівкою, а може, й ку-леметом.— Посміхаючись, Зажура поляскав сина по плечу. Вів розмову далі неквапливо, спокійно:

— Такий час настав... та воно, сказати, було отак з давніх-давен у нашому краю. Хто тільки не тривожив нас, не зазіхав на наше добро... В старовину сюди заходили татарські ватаги по ясир та по меди поліські. Турки пустошили край наш. А надто вже пан-лях уївся в печінки. Крулі й крулевичі край плюндрува-ли, не раз топили Полісся і всю Україну в крові...

Слухає батькову розповідь Степан. Запамятовує. У стривоже-ній уяві хлопця малюються дивні, страшні й незрозумілі йому походи, січі...

— А що ж ми, безсилі, чи як?..— запитав, затаївши подих, Степан.

— Та було й шляхті,— пожвавішавши, мовив Зажура,— коли народ гуртувався і повставав проти панів. В тій боротьбі не відставав, Степане, і наш рід,— гордовито підкреслив мельник.— Говорять старі поліщуки, що наш прадід Григор був правою рукою в самого ватага Кармелюка Устима на Поділлі. Малий ще ти, Степане. Підростеш, дізнаєшся більше. Але запам'ятай мої слова: з панами в нас ніколи не було миру. Бісів пан-лях в'їдливий, мов пес. От і зараз, подумай... Погожа днина, дбати б в хазяйстві. А поляк тривожить. Кордон перейшов. Але недалеко він піде. Є чутка, що сам Будьонний сюди підступає. То вже лях получить по заслугі, це правда... А поки що будемо самі гнuzдати пана...

Зажура підійшов до коша, підставив руку під густий борошняний потік, розтер пучками пальців і прислухався, як шумить вода з лотоків, скриплять в натузі снасті. Затишно і сонно у млині. Наморений Степан, схилившись на мішки, дримає. Зажура один біля коша. Обвіяний пилом, стоїть, замріявся... В уяві мельника — давно виплекане велике, просторе приміщення, в ряд чотири постави — камені, шумить шеретівка. Угорі між сплетінням пасів двигтять сита... Ця мрія ось-ось вже мала б здійснитись. Три тижні тому громада схвалила будувати нового млина тут, біля двох ставків,— і от війна...

Зажурі вдалося, що він вловив глухий тупіт кінських копит і навіть почув людські голоси. Відчинив двері. Вдивився. Нікого. Глуха ніч. Над болотами висить густий туман. Тягне вологою, цвіллю. Тихо. Тільки десь там, над трясовинням, чулися дивні звуки. Здається, ніби хтось тяжко зітхає в липкій драговині. Та шум стихає, і вже ледь чутні сирени пливуть над болотами і зникають у тумані...

«Трясовина шумує. Стежки, напевно, геть-чисто розмило,— подумав мельник.— А нам же треба якось перебиратись на той бік...»

Зайшов у млин, взяв ключа, щоб осадити камінь. На дворі знову почулось тупотіння. «Сходяться хлопці»,— здогадався. У двері затарабанили нетерпляче, лунко. Зажура навіть не встиг зробити кроку, як двері від натиску зірвались з петель і в млин прожогом увірвалось кілька польських уланів.

— Зброю! — крикнув передній високий, націлюючись револьвером у груди мельникові.

— Якщо мовите про мельникову зброю,— відповів спокійно Зажура,— то вона ось.— І підніс перед себе ключа й, не кваплячись, почав присаджувати каміння.

— Зухвальство яке! — верескнув поляк.— Стій поштиво і відповідай на запитання, холопе! — Помахом шаблі улан вибив ключа з рук Зажури й підступив ближче.

— Більшовики, партизани тут єсть?

— Не знаю,— відповів глухо мельник, витіраючи пил з чола і бороди.

— Він піде з нами. Хай вкаже дорогу. Тут стежка...— процідив хрипко крізь зуби улан, який стояв осторонь від гурту й при світлі ліхтаря розглядав карту.

— Пан офіцер наказує провести через болото! — переказав високий.

Зажура мовчав. Стояв, мов закам'янілий, схиливши низько голову. Він розумів, про що йдеться, здогадувався, що замишляють поляки в цю темну ніч. Вони хочуть перебратись на ту сторону й зненацька напасти на червоних. Він мав би сказати, переконати їх, що це марна затія. Стежки розмило водою, і йти вночі через болото понад трясовинні ковбані дуже небезпечно. По хвилі мовчання Зажура підвів голову, оглянув стовплених уланів.

— Можна й провести, що ж...— сказав, розтягуючи слова, щоб затамувати раптовий дроз у голосі.— Можна й провести...— повторив удруге. Але не поспішав збиратись, порався біля коша — зволікав час в надії, що ось-ось сюди з'являться партизани. А вони чомусь забарились.

— Вирушаймо,— квапили улани.

— Вирушаймо,— погодився Зажура.

— Тату! — благально скрикнув Степан і, кинувшись до батька, схопив за руку. Зажура мовчав, навіть не ворухнувся.

Поляки наказали збиратись, підганяли до виходу. Зажура стояв, пригортав до себе Степана, відчував, як б'ється серце й тепліє ще не змужніла синова рука в його великій шорсткій руці.

— Степане,— проказав нарешті батько твердо, навіть суворо, хоч хотілось вимовляти зараз синове ім'я ніжно-ніжно, або ж нічого не говорити, стояти отак і не розлучатись.— Слухай, Степане,— повторив удруге притишено,— за півгодини спорожниться кіш. Зупини колесо — мерщій до верхнього ставка. Зірвеш там усі заставки. Так треба, розумієш... Тоді...— і замовк. Стиснув ще раз в обіймах сина, відступив.

— Тату! Ти ж говорив про наш рід...— зашепотів пристрасно, з докором Степан,— а сам ведеш їх... ти!...— Степан підвищив голос, наблизився до батька, але враз замовк: у дверях стояли поляки.

— Роби так, як я велю! — наказав нарочито грізно Зажура і, підштовхуваний уланами, вийшов з млина.

Ніби здалека, як відгомін, Зажура чув притишену команду, глухе тупотіння загону. Спішені улани, ведучи коней за повіддя, рушили греблею. Попереду йшов провідник, за ним офіцер, тримаючи наготові шаблю.

На середині греблі Зажура оглянувся. Між вербами в тумані маячив млин. Крізь слухове віконце ледь пробивається тоненьке пасмо світла. «Степане, сину мій, сину...» — зашепотів, вдивляючись в туманну млу. Махнув на прощання рукою й пішов твердіше, впевнено.

Загін просувався поволі, низкою. «Сот п'ять, напевно, набереється», — прикинув в думках Зажура, коли військо розтягнулось вздовж усієї греблі. В кінці загати провідник затримав ходу. Дорога розходилась двома стежками, в одному і тому ж напрямі, тільки одна з них, що йшла ліворуч, була набагато довша, покручена і простяглася мочарами. Під ногами захлюпотіла вода. Вгинався ґрунт.

Офіцер зупинився. Його обступили улани і, прикривши світло ліхтаря, роздивлялись карту, перевіряли дорогу.

— Невже така дорога буде весь час? — запитали.

— Не відступайте із стежки, — застеріг провідник, зійшовши на мочар. Стежка в'юнилась, щодалі ставала грузькіша. Попереду замаячили кущі верболозу. Середина путі. Далі стежка зникає, залита водою. Зажура все частіше зупиняється, наслухує. «А що, як Степан не послухає?.. Що ж тоді?..» — свердлить напосідлива думка.

До кущів залишилось декілька кроків. Провідник навмисно спіткнувся, виждав час. Ступив раз, другий і зупинився. До вух долинув шум — раптове хлюпотіння води. «Виконано... Степане», — хотілось кричати Зажурі, коли він вслухався, як тріщать, ламаються дошки заставок, як змиває греблю. Гогочучи, вода широким потоком неслась навздогін війську. Сполохані коні рвалися з рук, напірали вперед. Улани разом з кіньми грузли в болоті, тонули.

— Що то? — запитували стривожено.

— Вода... Вода... — передавалось панічно по загону. Розляглися постріли, хтось подавав команду, загрожував, кляв.

— Так де ж дорога? — лютуючи, кричав офіцер. Кричали, перебиваючи один одного, десятки голосів.

— Прямо, прямо, панове... — відповів мельник. — А там і червоні... — з-під насуплених брів блиснув переможний погляд Данила Зажури.

Офіцер рвонувся вперед з оголеною шаблею, але загруз, занурився в болото і зник. Уникаючи удару, Зажура шарпнувся убік, хитнувся і відчув, що його засмоктує. Силкувався вирватись, але даремно. Грузьке болото скувало ноги. Тіло дерев'яніє, в'яне. Вода підступає все вище і вище. Хлюпнула на груди, важка і пекуча. Чув ніби крізь сон безладні постріли, крики. «Не врятуєтесь, ні! Ні! — ворухнулась гостра думка.— От і кінець...» Нараз вловив десь вдалині у напрямі млина світляну точку. Вона наблизилась, спалахнула і зникла.

1936 р.

В ОСТАННЮ ХВИЛИНУ

Вони сиділи пришиклі, мовчазні, розташувалиши широким півколом на торішній змервленій соломі. В отвір брами входили все нові й нові знайомі і бажані. І було так незвичайно, дивно — ті, що заходили, вітались наспіх, навіть без слів, поспішно оглядали присутніх і мовчки сідали до гурту, ждали.

Браму зачинили. На чотирьох кутках клуні знадвору стали вартові. Час було починати нараду, але з присутніх ніхто не наважувався говорити першим, хоч і було добре відомо всім, чого зійшлися вони потаємно в це душне приміщення.

Мовчання тривало довго. Глибокий смуток скував уста людей, і здавалось, що слова були зайві, ними не висловиш всього, що тяжить душу, не виляєш терпкого болю серця.

— Що ж, почнемо, обміркуємо справу,— звернувся до всіх Трохим Гута,— для того ж і зійшлися.

Звернення Гути вивело присутніх із задуми, розворушило.

— Мені було доручено вести переговори з паном,— почав Гута,— так що я зараз нібито звітую.— Гута намагався говорити впевнено, твердо, а голос зраджував, слова вилітали глухі, поривчасті.— Ми зробили все, щоб якимось позбутись лиха. Та... нічого з того не вийшло,— Трохим махнув безнадійно рукою і по хвилі мовчання додав: — А це вже знаєте: строк ультиматуму пана Звержховського кінчається сьогодні по заході сонця...

Всі присутні, ніби за командою, повернули голови на захід. Крізь тонкі щілини брами, мов золоті прозорі леза, пробивалися промені сонця. Леза текли невпинно, довгі і рівні, протинали густі, сивіючі пасма диму, клуби легких порошин і падали косо на збляклі застигли обличчя.

Трохим Гута не сказав усього, що мав би сказати. Але те, про що він доповів, і недоказане ним було добре відоме всім сорока учасникам наради. За наказом начальника карного загону хорунжого Звержховського, село Рубанка повинне було звести в триденний строк все дерево з розорених панських будівель, знести розібране збіжжя і всю наявну в селі зброю. До того ж видати хорунжому невідомих, що чинили збройний опір владі пана гетьмана і вночі забили двох вартових із загону Стася Звержховського.

І було відомо: коли наказа хорунжого не виконають, тоді... чотирнадцять заложників, відібраних з бідноти, будуть розстріляні. Тоді... перелічене у списках майно з розореної економії — скотина, дерево і збіжжя — буде відібране силою.

Село знало: сьогодні по заході сонця настане жахна ніч дикої, кривавої сваволі карного загону. Так було в сусідніх селах — Рубіжнім, Синявці; щодня звідусіль надходять тривожні, страшні вісті: горять спустошені села, тече кров...

— Звержховський відмовився говорити з нами, коли ми прийшли до двору, — почав перервану розповідь Трохим Гута.

— А увечері сход зберуть... — додав хтось з гурту.

— Що б не було, товариші, а днів на два-три, — говорив повільно, відрубуючи твердо слово, коваль Роман Карий, — хай пан відстрочить, а там побачимо... — Перезирнувшись з кількома товаришами, він багатозначно посміхнувся. Роман Карий не надіявся на панську ласку, він мав інші замисли. Організований ним партизанський загін з дня на день ждав підмоги від інших загонів, які перебували в навколишніх лісах і гуртувались, щоб спільно вдарити на ворога. Але для цього потрібний був час.

— Піти усім селом просити пана...

— А може б, Йосип допоміг? — запитали з гурту.

— Йосип Павлович, — підказали іронічно.

— А й справді, хай просить пана Звержховського.

— Йосип там своя людина... Хай згадає, що він же рубанчанський, з бідняків...

У клуні стало тихо.

Десятки пар очей: одні з надією, а другі з недовірою дивилися на підстаркуватого чоловіка, що сидів трохи осторонь від гурту на розколотій маточині колеса. Від шанобливого величання й пильних поглядів старий зніяковів, зав'юнився на сидінні, раптом підвівся, намірився був уклонитись, лише ступив крок наперед і знову сів на своє місце.

На Йосипа дивилися так, ніби вперше його бачили, ніби всіх дуже цікавив його модного крою піджак, потертий, засмальцьова-

ний, застебнутий на два вищерблених гудзики, нові солдатські черевики і голене, зморшкувате, тупе підборіддя.

Багато з присутніх зважували, чи варто звертатися з проханням про порятунок до старого вірного панського слуги, який вік звікував у панських покоях.

З малих літ Йосип у панів Звержховських за лакея. Коли підріс панич Стась, Йосип був при ньому за пахолка. В сімнадцятому році, коли налякане революцією кубло Звержховських тікало з насидженого гнізда, Йосип був непотрібний панам і перейшов жити на село до своїх далеких родичів. Коли прибув Звержховський з карним загonom, тоді і Йосип вернувся до пана.

Але ж старий сам рубанчанин. Чи, може, він забув про те вже давно, і доля своїх людей йому байдужа?..

Сорок чоловік ждали, що скаже старий Йосип. Недоля штовхала їх звернутись до нього з проханням...

— Слово за тобою, Йосипе Павловичу.

— Говори! — гукали з гурту.

Йосип Павлович звівся на ноги.

— Ви, люди добрі, — почав старий ласкавим тихим голосом, згинаючись удвоє, — винуваті. Еге ж, наробили багато лиха собі й іншим. Бачу, що каєтесь, але пізно...

— Та не вичитуй, не для того покликали, кажи толком: допоможеш? — полетіли з гурту допитливі й строгі слова.

Йосип випростався, ступив до кола, зухвалий і гордий.

— Еге ж, винуваті. Всі, всі винуваті, — скрикнув із серцем, — розорили, спустошили. Палац який був, самі колони — мармур венеціанський... А сад... тепер дерева заморські без догляду сохнуть. Канчуків вам не минути! Не минути! — Йосип замахав у повітрі рукою, закашлявся і, перепочивши, вів далі: — Але карати на смерть — це жахливо. Я, люди добрі, нічим вам не допоможу. Панич Стась мене любить, я знаю, але в такому ділі мене він не послухає. У нього, люди добрі, зараз зіпсутий настрій. Він замишляє для села лихо. Моя порада вам, — вже лагідно говорив старий, — зібрати жінок з малятами й піти просити панської ласки. Я вірю, що це допоможе. Панич Стась такий милостивий і до жінок, і до дітей, — зігнутий, раптово охлялий, Йосип вклонився до гурту й поволі вийшов із клуні...

— Лакей лакеєм і залишився.

— Знайшли кого просити...

— Собака панська! — летіло презирливе, грубе навздогін.

Слова обурення були заглушені раптовими ударами дзвона. Біля дворища економії раз по раз зринали постріли. Хтось лементував надсадливо, тяжко. На селі тривожно, тягуче вили собаки.

— Збирають сходку,— сказав хтось з гурту, тяжко зітхнувши. Всі підвелися із своїх місць, але виходили з клуні поодинці. Над полями заходило сонце, спокійне, увінчане рожевими хмарками.

* * *

Цвіли липи. Червоно, рясно достигали черешні, наливалися соками плоди. Медові пахощі розливались у повітрі, п'янили. Землю обгортало синє, густе надвечір'я, вдалині волохато туманився обрій, звужувався, танув, із степових долин тягнуло вологою, духмяно пахли жита, пшениці, прив'ялені сонцем трави.

Пора б уже брати пробу дозрілості хлібів, пильнувати погожої днини й ставати до перших зажинків, пора збирати золотий плід родючої землі. А про жнива ніхто й не думав. Хвилясті лани хлібів не милували очей, рука господаря не брала пестливо наливного колосу. На селі у вечірні години не чути було перестуку — клепання кіс. Тисячний натовп рубанчан, зігнаний нагаями карателів, мов неприкаяний, топтався на майдані перед напівзруйнованим панським будинком.

Людський притишений гомін на плаці стих. Озброєні козаки потиснули натовп до парадного входу будинку. В передвечірній сторожкій тиші почулась галаслива, перемішана з лайкою команда. З льоху вивели чотирнадцять в'язнів-заложників, скручених по руках мотуззям, скривавлених, у пошматованій брудній одежі.

Натовп раптом сколихнувся, загув тривожно, глухо, в ту ж мить, як пересторога, над головами людей розітнулися постріли. Заложників провели низкою повз заанімілий натовп і поставили впритул одного біля одного під мурами комори. На проходах — дорогах, що вели до села,— стали вартові козаки, а вдалині, в кінці алеї густолистих лип, виднівся націлений кулемет. В одну мить він міг розстріляти в'язнів під мурами і скосити стовплених рубанчан.

На веранду вийшов Йосип. Він виніс невеличкого чорного столика і крісло. Незабаром перед натовпом з'явився і хорунжий Звержховський. Високий, сутулий, в офіцерській одежі, при зброї. Не вітаючись, не дивлячись на стовплених людей, Звержховський поклав на столі дві чорних округлих бомби, наган і недбало сів в підсунуте Йосипом крісло.

Хорунжий виряченими очима дивився в натовп і сміявся; вишкірені по-звірячому, хижо оскалені зуби блистіли під чорним паїжаченим вусом,— сміявся беззвучно. Раптом звуки прорвалися з горла, хрипкі, поривчасті. Трясучись від сміху, Звержховський вигнувся в кріслі, рука підносила нагайку.

Натовп, мов заворожений, з острахом дивився на перекошене одутловате обличчя хорунжого. Передні не витримали, подалися назад.

— Пане старосто, сюди! — крикнув Звержховський, схаменувшись.

До веранди підійшов огрядний, причепурений Яким Осадчук, низько вклонився панові й поштиво зіперся на палицю.

— Доповідай, пане старосто, — недбало кинув Звержховський.

— Його високоблагородіє, наш пан, панове добрі люди, — почав улесливо Осадчук, звертаючись водночас до натовпу й до пана. — Як то відомо, панове добрі люди, наш пан істребував зо всього села своє законне добро і зброю. А воно, як на сміх, хай його благородіє паночок пробачать, стягнули декілька дерев'як і дві заржавілі рушниці. А воно, панове добрі люди, відомо, що в кого є і хто грабував панську неприкосновенність.

— Ти ж перший пів-економії перевіз, — кинув хтось голосно.

— Хто там? Мовчати! — скрикнув, мов ужалений, Звержховський і звівся на ноги.

Натовп загув, голоси наростали все сміливіше.

— Вартові, слухай команду! — Звержховський зіп'явся навшпиньки, підніс вгору руку. Почулось клацання затворів гвинтівок.

Голоси стихли.

— Наш пан, панове добрі люди, — продовжував Осадчук, — премногомилостивий і справедливий. Поважні господарі нашого села просили сьогодні панської милості. І його високоблагородіє дарував нам свою ласку. Віддячимо ж, панове добрі люди, нашого доброго паночка...

З десятків найбагатіших сільських дуків відділились від натовпу. Вклонились низько до землі й піднесли до столу на рушниках великий білий хліб з грудкою солі. Передавши хліб, дуки стали осторонь від гурту. Звержховський відсунув край столу дарунок, переклав нагана на папірець, що лежав під хлібом, і заходив по веранді.

Було так тихо, ніби присутні сотні людей зовсім завмерли, не дихали. Чулись лише кроки та шерхіт шаблі хорунжого.

Йосип стояв на веранді, поштиво зігнутий, нерухомий. Він то стежив за кроками Звержховського, то переводив очі і зустрічався з настороженим пильним поглядом Романа Карого. Йосип вірив у свою пораду, дану ним у клуні. З нетерпінням він ждав, коли підступлять до пана жінки і скінчиться ця неприємна, сумна історія. Старий вірив... панич Стась такий чулий...

— Моя відповідь вам коротка, — заговорив, раптом зупинившись, Звержховський. — Останній строк виконання мого наказу

завтра опівдні. За моїм списком негайно виділіть двадцять п'ять нових заложників, а ті,— кивнув головою хорунжий у бік мурів,— сьогодні будуть розстріляні.— Перехилившись через поруччя, хорунжий передав старості папірець, що лежав під наганом.

Натовп глухо загомонів, подався вперед, здавалось, от-от нестримно хлине...

— Дозволь говорити! — почувся тонкий, тремтливий голос. Наперед вийшов старенький дідусь. Поволі, ледве пересуваючи ноги, він підійшов до веранди.

— Пане,— сказав старий високим голосом,— цей палац будував я. Це я, Данило Ярута. Тут я позбувся своїх рук, їх віддавило мені каменем. Твій батько мене добре за те віддячив. Я пух із голоду, а потім пішов старцювати. Але я був гордий і ніколи не підходив під вікна вашого палацу. Я носив у серці своєму злобу. Коли руйнували цей палац, я теж сюди прийшов. Безрукий і вутлий, я топтав ногами, зубами вигризав панську розкіш, і коли б тоді попався мені ти, паничу Стась, я перегриз би тобі горло. Так на, ламай мої кості, недоламані твоїм батьком! Карай мене, а їх не чіпай, пожалій, пане, маленьких діток...— Старий показав на в'язнів під муром і гордо ступив ближче, піднісши вгору обрубок руки.

— Бидло, пся крив! — крикнув несамовито Звержховський і з розмаху вдарив нагаєм старого. Той лише хитнувся, але не відступив. Кілька жінок з маленькими дітьми на руках, лементуючи, готові впасти до ніг Звержховського, заступили старого Яруту. Звержховський відскочив на середину веранди, потім, ніби кимсь підштовхнутий, підбіг і вдруге опустив нагай на голови. Одна з жінок, поточившись, упала. Біля непритомної матері на мармурових східцях, захлинаючись від вереску, качалась скривавлена дитина. Звержховський вже втретє підняв нагай, замірившись вдарити. Йосип, не вірячи собі, то дивився на пана, на його підняту руку, то переводив очі на дитину, щось силкувався сказати: Раптом рвонувся, вихопив з піхов пана шаблю і обіруч вдарив нею пана по голові.

— Хапай зброю! — владно крикнув Данило Ярута, і в ту ж мить його голос заглушили вибухи бомб саме там, де стояв націлений кулемет.

Ніби у відповідь на розриви бомб від лісу чулись, все наближаючись, часті постріли з рушниць.

ПЕРШИЙ ТЕРИКОН

Серед різних архівних матеріалів шахти «Нагірна» було знайдено старого зошита. Пожовклі аркуші його списані, як видно, синюватим, уже злинялим чорнилом. Окремі літери, навіть слова стерлися, ледве виднілись. А все ж їх ще можна було вчитати. І починалося те писання так:

«Сумні, трагічні події пов'язані з цим пустинним тепер місцем. Розповідь про них передавалася з уст в уста, і записана вона від старих шахтарів Петра Мовчана і Остапа Вериги в тисяча дев'ятсот сьомому році, березня п'ятнадцятого дня.

Багато років тому землями цілиними, луками та гаями на берегах річки Кам'янки володів якийсь Карачан, прозваний людьми Кривим Чортом, бо сам був клишоногий і мав лиху вдачу: ласий до чужого добра. Мало було Карачану того, що в степах випасалися тисячні отари овець, у Крим та на Дон ходили чумацькі валки по сіль та рибу. Хотілось йому багатіти та й багатіти. Довідався хижак, що саме в цих місцях під землею заховано горючий чорний камінь і продавати той камінь можна заводчикам-солеварам у Бахмуті і в Торі-Слов'янську. І от недалеко від селища Краснянка, в лощині, на тому місці, де чорний вугільний пласт-верхняк виходить на поверхню землі, почали рити глибоку яму-нору. Крихкий камінь-вугілля виносили кошиками, мішками, а коли заглибились далі, приладнали коловорот і на канаті спускали під землю дерев'яну баддю. Заманив Карачан до тієї нори багатьох бідаків, які раді були шматкові хліба. Заманив та й закабалив.

Одного весняного дня, коли збігли снігові води і протряхла земля, на степову шахту наскочив несподівано загін поліції. Той загін на чолі із справником з Бахмута вишпорив усюди, по всіх закутках повіту, полював на людей-кріпаків, які повтікали від своїх панів і ховалися тут, у донецьких степах. Саме такі бідолахи і працювали на цій шахті.

Карачан розумів, що коли він не схитрує, не обдурить, то на цей раз недобрим для нього закінчиться: доведеться платити штраф за своїх безпаспортних робітників. Багатьох він розігнав у переліски по навколишніх балках, а більше тридцяти чоловікам, які не встигли заховатись, наказав спускатися в шахту і не вилазити звідти, доки не від'їдуть геть людологи.

Справник і хазяїн ще чаювали та домовлялись між собою, коли раптом прибіг шахтар Омелько Чорнуха, викликав Карачана і заявив йому, що сталося нещастя: у шахті обвал, і всіх, хто був у забої-норі, привалило. Тільки він, Омелько, врятувався випадково: саме в ту хвилину виносив кошіль з вугіллям. Та людей

ще можна врятувати. Треба тільки негайно розібрати завал біля входу до забою.

— Можливо, що й так, — сказав на те хазяїн, — але ж за кожного безпаспортного волоцюгу, якого я пригрів, доведеться платити штраф. А їх же там кілька десятків... Ти краще мовчи. Нікому ні слова. Про цю подію знатимемо лише я і ти. За таємницю матимеш багато... паспорт і... — Карачан пошпортався в кишені, витяг кілька зеленкуватих, з водяними розводами папірців і жменьку срібла та мідяків. — Це завдаток, — сказав хитрувато. — Іще дам, озолочу.

Чорнуха вихопив гроші, кинув їх Карачаневі межі очі, а потім з розмаху вдарив кулаком, збив його з ніг і почав скликати робітників, щоб повідомити їх, що сталося. Та він тільки й встиг слово промовити, як його схопили поліцейські.

Закатованого, ледь живого Чорнуху закували в кайдани, як безпаспортного й розбишаку, і забрали з собою. Куди повезли — невідомо. А втім, дорога була одна: в острог, у Сибір на каторгу.

А хижий Карачан продовжував своє чорне діло. Того ж дня він звелів закидати шахту камінням, зрівняти з землею, щоб і сліду не було. Тридцять три чоловіки залишилося в норі, під землею. Душогуб Карачан боявся витягти їх на поверхню, хотів уникнути розголосу або ж навіть і кари. Побоювався, що, можливо, знайдеться хтось такий, хто візьме до уваги слова харциза Чорнухи і почнеться небажане слідство.

І от за наказом того ж Карачана поряд із засипаною шахтою почали закладати нову, але вже не похилу «нору-норицю», а вертикальну і трохи більшу. День і ніч шахтарі довбали землю — проходили стовбур і новий штрек. Породу зсипали на те місце, де була раніше шахта-нора. Щодня все вище і вище зростав терикон.

Жаднюга Карачан спішив добратись до чорного золота — вугілля, в той же час поховати навіки під кам'яною горою таємницю загибелі перших шахтарів...

Того ж року, восени, коли збляклий, посірілий степ омивали рясні холодні дощі, з'явився Омелько Чорнуха. Двічі він тікав з бахмутської тюрми, і двічі його ловили. І на третій раз не минув рук поліції, але все ж таки пощастило вирватись, хоч ледве-ледве живим. Знівечений і виснажений, він уже не йшов по землі, а плазував і все-таки добрався до степової шахти. Добрався, щоб розповісти людям про ту трагічну подію — загибель шахтарів — і викрити злочин.

Над степом спускалася ніч. Тихо. З низько навислою неба сіявся дрібний, теплий дощ. Біля землянок палало велике

вогнище. Тут шахтарі варили собі страву, сушили одяг, а декотрі, угрівшись біля вогню, дрімали. Те місце було зборищем люду, який тулився в убогому шахтарському селищі.

Біля вогнища з'явився Чорнуха. Він назвав себе, питав про своїх колишніх друзів... Але його не пізнавали і не розуміли, чого треба скорченій, майже голій людині, яка лежала на землі і ледве подавала голос.

— Так це ж ніби саночник Омелько, із старої шахти, — сказав нарешті один із шахтарів.

— А ти Кирюха Рябов. Працювали в одному забої... — підтвердив Чорнуха.

— Омелько! — скрикнув радісно Кирюха. — Як же це ти... Друже! — і підняв його на руки.

Шахтарі оточили друзів. Почалася розмова.

Освітлений полум'ям, високий, кудлатий і від того, здавалось, грізний, стояв Кирюха Рябов, а на руках у нього сидів зігнутий Омелько. Він тихо, ледве чутно розповідав, що сталося тут, на цій землі, того весняного дня, коли сюди набігли поліцейські людологи. Кирюха ловив слова і кидав їх голосно у натовп.

— Тридцять три їх там було... Тридцять три важиво схоронені... Вугілля змочене їхньою кров'ю...

— Воно і зараз кропиться нашою кров'ю і потом! — відповіли з гурту.

— Кривий чорт залигав у ярмо!

— Кровопивця! — злітали грізні викрики.

Кирюха запропонував покликати хазяїна, хай дасть відповідь перед народом. Натовп ринув до будинку, який стояв на горбі, осторонь від шахтарських жител.

Карачан відмовився вийти на виклик. Посипались погрози. Раптом відчинилось вікно, і один за одним пролунало кілька пострілів з рушниці. Упали мертвими Кирюха Рябов і Омелько Чорнуха. Шахтарі відступали, але не розходились. З будинку знову почали стріляти. У відповідь — у вікна, в двері полетіло каміння, жевріючі головешки з вогнища. Будинок запалав.

Аж до ранку темряву розривали вогненні спалахи. Горіло все, що могло горіти. На ранок на тому місці, де була шахта, зяяла лише чорна яма. Навколо неї — попіл, обгорілі уламки будівель, а віддалік гостроверха могила: сивий терикон. Тієї ж ночі на світанні шахтарі-бунтарі розбрелися, заховались у безкраїх донецьких степах. Відтоді те місце, де діяв Кривий Чорт — Карачан, стали називати проклятим.

Минуло багато років, люди знову прийшли на круті береги річки Кам'янки і знову почали буравити, копати горбкувату зем-

лю. Коли заклали і збудували «Нагірву», колишня шахта Карача-на стала її додатком — звичайним степовим шурфом.

Багато насипано шахтарськими руками териконів на нашій донецькій землі. Здіймаються вони, як гори, над степом, бовваніють, повиті туманом, димом. І от про один з них, найперший, записано нами цю сумну історію».

*м. Слов'яногірськ,
1964 р.*

РАХУНОК ІЛЛІЧА

Расчетная книжка № 1 *

Фамилия *Ленин (Ульянов)*

Имя, отчество *Владимир Ильич*

Наименование предприятия *ш-та № 5 им. Ленина*

Адрес предприятия *г. Горловка*

Дата поступления *8 июня 1923 г.*

Цех, отдел

Должность } *почетный*

Специальность } *забойщик*

(Розрахункова книжка на ім'я В. І. Леніна заведена робітниками Горлівського рудника № 5 у 1923 році.)

Уже відомо: збори відбудуться сьогодні.

Уявлялось: з трибуни голова шахткому доповідатиме, що сповнилося п'ятдесят років, як було обрано Леніна почесним шахтарем «Глибокої» і розпочато його особистий вугільний рахунок; повідомить, що весь час, щороку в день народження Ілліча та в річницю прийняття ухвали підбивалися підсумки, але зараз вони особливі, піввікові. Та й скаже, скільки вже набралось тонн на той рахунок. Потім виступатимуть перші учасники тієї знаменної події.

* Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. Горлівка.

І ось вони — старі, але ще бадьорі й рішучі — зібралися до гурту. Сидять за столом, обмірковують-домовляються, що саме їм говорити.

— Оце прочитав, та й згадалося, — мовив Іван Корягін, передаючи прочитаний ним невеликий вицвілий, жовто-сивий, з обірваними краями аркушик паперу Миколі Гримичу, — як було тоді... — повторив повільно, здалося, дуже спокійно. А в душі його, раптово збурене, війнуло з тих днів...

Нарядна. На збитих з грубих, наспіх обтесаних дощок лавках і в проходах на долівці — шахтарі. Приміщення повниться густим різноголоссям, клуботливими хвилями-звивами цигаркового диму. Ранкові промені сонця навкісно б'ють у вікна і, ламаючись, широкими, тьмяно-золотими відсвітами падають на розвішані на стіні гасла, плакати. Малюнки і літери здаються раптово оновленими. І навіть ті, що вже стали для очей звичайними чи зблякли, — ваблять, вражають: поряд із зображенням юнака в шинелі, в червоноармійським зорянім шоломі-будьонівці, який вимогливо строго запитує, чи ти записався до Червоної Гвардії, горять дивно забарвлені, ніби веселково розцвічені, закличні слова відбудовувати заводи, фабрики, шахти.

І як вимога:

«Здолаємо розруху!»

«Даймо вугілля рідній Радянській Вітчизні!»

«Геть неписьменність!»

«Всі на боротьбу з дитячою безпритульністю!»

І на чільному місці, над підвищенням-сценою, як нагадування:

«Товаришу, скоріше долай розруху!»

І вірилось: здолали білих і всяких мастей інших бандитів, викинули з рідної землі всіх зазіхачів-інтервентів, тепер дай тільки час, а силу потроїмо, здолаємо нестатки, розруху, збільшиться кусень хліба, буде всім його вволю, буде все потрібне й до хліба; водагнемось, озуємось добротню і заживемо. Та ще й як!..

Наряд закінчувався. Вже було відомо, хто що має робити, в якому закутку шахти — у вибої, на штреці, біля ствола чи на поверхні. Але ж зібралися до гурту друзі-побратими, отож нагода у вільну хвилину поговорити про діло чи й перекинутись веселим, жартівливим або й задерикуватим-гострим словом — і густий гомін пронизували вибухи сміху, вигуки. Знадвору, від ствола шахти, долинали пронизливо дзвінкі сигнали — кліть видає на-гора вугілля, в штреки спускають стояки кріплення, обладнання. Чути, як вискотять, гримотять вагонетки на естакаді, наближається, стрясає землю, то, віддаляючись, глухне двигіння маневрового

паровоза. І крізь ті вискотливо-громохкі впливи пробиваються високі й ніжні голоси — пісні відкатниць.

Трудовий день починався, як завжди, звично, по-діловому і гамірно. Повідомлення, що бригада вибійників Дмитра Підгірного обирає почесним шахтарем Володимира Ілліча, згасило враз усі розмови, ніби заворожило. Шахтарі піднялися й рушили до помосту.

Біля столу, на підвищенні, поряд з головою шахткому Федором Гудковим з'явився бригадир Підгірний. Він, напевне, хотів щось додати до вже сказаного, та з гурту ринуло різноголосе, наперебій одне одному схвильовано-вимогливе:

- Чому тільки ця бригада?
- Просити Ілліча всією шахтою!
- Просити, хай буде почесним вибійником!
- Почати його особистий вугільний рахунок!..
- Всією шахтою!
- Всією!..
- Бажаємо здоров'я йому!
- Хай живе вождь революції Почесний шахтар Ленін!

Стіл поставили посеред нарядної. Ухвалу підписували вибійники, коногони, прохідники, плитові і слюсарі — підходили сповнені урочистості, з глибоким усвідомленням незвичайної події, яка відбувається, старанно виводили на папері свої прізвища, серцем і помислами линули до Ілліча. В ці хвилини кожен відчував, ніби став ріднішим один одному, а весь колектив шахтарів ще більш згуртованим у велике трудове побратимство.

Микола Гримич підвівся над столом, розгорнув аркушик, глянув на підписи і мовив, запитуючи:

— А Дмитро Нагірний, який ото подав нам думку, довбав у вибої на третій східній?

Йому не встигли відповісти.

Він уже продовжував ствердно:

— Еге ж, на третій. У тій його бригаді був тоді і ти, Іване, — затримав довірливо приятний погляд на сухорлявому, вмережаному чорними, синюватими вугільними цятками-скалками обличчі Корягіна, — і в тій же бригаді — Ілько Басараб, Йосип Климович. Ось бачу їхні підписи. А поряд — Шакіра Файзуліна. Тут залишили знаки — пучки своїх пальців — Трухан та Лю-ша-ю. А я у ті дні, — нагадав собі і друзям Микола Гримич, — бив поздовжній штрек з тобою, Кузьмо, — кинув погляд на високого, лисуватого, з повним, старанно виголеним і тому, здавалось, на диво,

моложавим обличчям, але з сивими, завислими донизу вусами Савенка,— з тобою уже згодом ми «виганяли коней» — рубали у вибоях четвертої західної. А санки тягав Семен Гордійко. Такий був жвавий, метикуватий хлопчина.

— Гордійко?

— Еге ж, той, що з головою шахткому Гудковим возив до Москви нашу ухвалу.

— Семен Гордійко шахтарство своє починав саночником.

— Коногонив, а став інженером.

— Та ще й неабияким. Це він, Гордійко, додумався і запровадив у лаві рухливі риштаки.

— А так, так, він,— перемовляючись, доповнювали один одного друзі.

Жовтуватий, шелесткий, аж, здається, з тонким металевим відзвуком аркушик опинився в руках Кузьми Савенка. Серед густого нерівного плетива простих і закарлючених підписів під ухвалою шахтар довго не міг знайти своє прізвище.

— Шукай, Кузьмо, свій міністерський підпис десь внизу, останнім.

— Ні, хай дивиться посередині, в гущі.

— А може, його й зовсім немає...

— Повинен ти бути першим.

— Еге ж, першим. Кузьма був же тоді за писаря...

Жартівливо кепкуючи, друзі нагадали, що того дня у нарядній Савенко зголосився було писати протокол зборів, а оте «слухали-ухвалили», і саме як ухвалили, в нього не виходило. Тоді попросили парубчачка з партячейки Володимира Гайворона. Шахтарі збились до гурту і диктували гуртом. Вдатний до письма, Гайворон відбирав потрібне з говореного і komponував до ладу щиро-сердну просьбу до Ілліча.

— Хай пробачать мені мої сини, онуки, теперішні шахтарі,— почав роздумливо, але з твердим наголосом Савенко,— а я хочу сказати таке: ми в ті давні дні, в отих вузькихнорах-вибоях обушками, кайлами, отією тодішньою «технікою», що надривала руки, давали добич.

— Та й зараз чого ж...— поспішив зауважити Іван Корягін.

— Дають і зараз,— перебив на півслові Савенко,— але не всі, як належить. А техніка ж, товариші, яка! Зумій тільки! Комбайни вугільні, прохідницькі, конвейєри, породонавантажувачі. Навіть всяке тобі електронне приладдя. Тільки не все воно, оте мудре, в декотрих по-справжньому в діло...

— А таки правда,— підтримав старий прохідник Петро Ожина,— не на всю потужність.

— В народі мовиться так,— додав, погоджуючись з Ожиною, теж колишній прохідник Улас Митрохін,— «Кому багато дається, з того багато й питається». А зараз дається таки багато.

Друзі задумались.

— Отож я про те, що «в діло, а що, не в діло»,— вів своє розохочений Савенко.— У нас, на третій східній, напевне, уміють думати, порядкувати, а коли треба, то й понатужитись. І там щомісяця понад норму дають кілька ешелонів вугілля. А на четвертій східній, буває, не додають навіть до визначеного за планом. А техніка і сили у тих і в тих, говорять, однакові. Так що ж це?!

— Десь у чомусь непорядок чи гавлять,— зауважив Ожина.

— Отак про оте «гавлять чи непорядок» і треба говорити,— вхопився Кузьма.

— Про сьогоднішнє говоритимуть ті, кому це належить,— резонно зауважив Микола Гримич,— а нас просили про те, що ми знаємо, бачили, як воно було тоді...

— І хай від нас усіх каже Іван.

— Так, хай Корягін.

— Він здавна мастак на красне слово.

— Тільки щоб докладно.

— Про все, як було.

— Хай Іван Андрійович,— погодився Гримич.

Корягін підвівся.

— Сьогодні у нас велике свято,— сказав повільно, проникливо, окинувши поглядом друзів,— сьогодні у нас будуть не тільки незвичайні піввікові підсумки, а й зустріч поколінь. Отож і мова повинна йти про те, як виконувався великий заповіт Леніна творити новий світ, і про те, як передається в життя трудова естафета поколінь...

Велика зала палацу. Святково. Врочисто. Доповіді не було. На білому екрані над сценою з'явилося знайоме шахтне дворище. Від завислих між двома високими копрами, як велетенські колби, бункерів, у степовий безкрай простяглися вагони з вугіллям. Над дворищем, над вагонами виразно опуклі, ніби викладені з великих вугільних брил, слова:

«П'ятдесят».

Словами і цифрами, складеними, здається, з тих же чорних, важенно-громіздких брил, повідомляється, що на особистому рахунку Леніна десятки тисяч тонн вугілля. Тонни визначено в тисячах карбованців, і сказано: скільки на ті гроші придбано

книг для шахтної бібліотеки, яких саме картин для Палацу культури та й куплено оцю кіноустановку, яка показує зараз на екрані.

Вагони з вугіллям вирушають з дворища, рухаються повз селище «Глибокої», затоплене густою зеленню вишень, сивокорими вітами яблунь, візерунчасто-лапатих кленів, мчать і мчать у степовий розгін, крізь пройняті імистою синявою гайки-посадки, понад берегом ставу. Так, ніби від перестуку на коліях грають, розбігаються сріблясто-переливні хвильки. А у височінь над тополевою грядою здійсмається пронизана сонцем рухлива оранжева пелена. Пелена зникає. З'являються лампи з м'яким матовим світлом. Їх безліч. Нижуться рядами, збігають упродовж дугастого склепіння, освітлюють прорізи лави, працю шахтарів, рух комбайна, зсування риштаками вугілля, електровози мчать навантажені чорно-лискучим бриластим кришевом вагонетки. Маленькі залізні коробки враз перетворюються на вагони. І вже долають ешелони польові простори.

Завіса туманиться. Виникають обриси присадкуватої, з дерев'яним, немовби струхлявілим копром старої шахти. Низька, на тонких дерев'яних підпорках естакада. Отвір-ствол — ніби заграбований проруб. Падає вузька кліть. Заповнене густою млою підземне шахтне дворище. У штреці темінь. Збоку нора. В ній, напівлежачи, шахтар надсадно б'є, довбає обушком. Під низьким склепінням інший шахтар навкарачки тягне за собою наричений вугіллям короб-санки. Вдалині заблимає світло. Миготіння швидко наближається — мчить партія вагонеток. Здається, ось-ось долине пронизливий посвист коногона. Він на передній вагонетці сидить навпочіпки. У правій руці арапник, у лівій, врівень з очима, — лопата. Труськом, з опущеною головою біжить кінь. Світло лампи вихоплює з пільми ребристі стояки кріплення, сиві, ніби довжелезні казкові бороди, пасма густої плісняви. Світло наблизилось. Востаннє мигнуло, черкнуло склепіння і потонуло в імлі.

Закіптюжена, з низькою стелею нарядка. Шахтарі у вичовганих, дрантивих, старих ватянках, у піджаках, а то й у кофтах, з обушками, кайлами, лопатами заповнюють приміщення. Після короткої, але напружено схвильованої розмови про те, хто саме звернеться до Ілліча з просьбою бути почесним шахтарем, всі, що були в нарядній, підходять до столу, підписують ухвалу.

— Ти диви, як тоді...

— Еге ж, було так.

— Як же це воно?..

— Тоді ж не було тут отих зйомочних апаратів.

— А й справді, як?..

— Мистецтво,— чується у відповідь,— митці зуміли зобразити.

Ухвала-просьба з'являється на екрані. Слова ухвали, підписи можна вчитати навіть звіддала. Але хтось голосно, повільно, виразно проказує зображене, називає прізвища. І раптом повідомляє, що в залі Палацу зараз присутні ті, що зачинали...

— Слово їм!

— Просимо!

— Просимо! — перекотилося дружнє, захоплене.

Вони вийшли на сцену.

Тихо. Напружене чекання.

Треба говорити. Вельми важливе сказане й показане на екрані. Але ж не найважливіше. І ніби забувши про те, що вони умовлялися на своїх зборах:

— Рахунок той, особистий, Леніна,— мовив твердо Іван Корягін,— будемо нарощувати!

Зала раптом стряслася, і здавалось: роздасться від перекатів густих поривних сплесків рук.

Наперед ступив Кузьма Савенко.

— І вершити його будемо всі,— додав рішуче,— усім шахтарством!

Довго не стихали оплески.

1965 р.

ПОДАРУНОК

Удари обушка в його досвідчених руках розмірні, чіткі. Він то робив підбойку знизу — пускав гранчасте лезо поковзом, то відривав навалом крихке, сипуче вугілля. І масні великі брили падали донизу, обсипали руки й лице бризками скалок. Пласт поступово рушився, танув.

— Кінчай, Рахматулін!

— Пора!..— вже не раз долітало до забійника обірвано, глухо знизу, від штреку. Там, на проході, збирались друзі-шахтарі, щоб вирушати гуртом на-гора.

Рахматулін припиняв роботу, не випускаючи з рук обушка, якусь мить прислухався, ловив відгомін звуків, але відповіді на оклики не подавав. Умостившись зручніше в забої, він знову починав підбойку. Вивірений обушок раз по раз вгрузав з натиском у чорну вугільну масу. Відзвуки ударів пливли, розповзались по лаві і зникали десь у просторі виробок, в ущелинах проходів.

Забійник Рахматулін завжди першим прокладає, вирівнює у лаві дорогу врубовій машині або зачищає її сліди після підбраного врубу. Він добре розумів своє завдання і необхідність того, що робив. А все ж гнітила його затаєна думка, що от він, старий шахтар, досвідчений майстер, а ніби другорядна людина на виробництві, та й робота його, сказати б, не така вже й складна і значима.

«Сьогодні ти працюєш в одній лаві, а завтра в іншій, там, де потрібно, куди пошлють. І виходить, що ти ніби птах перелітний,— з прикрістю думав Рахматулін,— ніде місця собі не нагрієш.

От і зараз у цій лаві відстукує твій, Рахматуліне, обушок, а потім прийдуть сюди інші, сказати б, важливіші майстри. Вони натягнуть довгий сталевий трос, поряд нього — полотно транспортера, і лавою, стрясаючи склепіння, поповзе врубова. Вона підкосить відстояну твердінь пластів, і до штреку рікою спливатиме шорстке лискуче вугілля. Шахтарі будуть дослухатись до того говору машини, а ти, Рахматулін, візьмеш свій прадідівський обушок і перейдеш кудись в інше місце — рівняти дороги, вирубувати «кутки». А може, і я хочу бути біля машини і направляти її ходу...»

— Еге ж, чудові слова! — шепоче в замріянні старий забійник.— Чудові! Направляти ходу машини...

На хвилину Рахматулін відкидає набік обушок, закріплює позад себе покрівлю і, піднісши врівень з очима лампу, вдивляється в довгий проріз лави. Ніби відшліфована, стеля збігає донизу і губиться десь у густій темряві над штреком. Біля трьох метрів вугільного пласта вирубано сьогодні за зміну. «А скільки ж тих метрів вирубав я за все своє життя? — враз спало на думку Рахматуліна.— Ніхто ж не підраховував, і неможливо їх полічити. Та й те сказати,— з легким зітханням подумав старий забійник,— кого воно цікавить, кого хвилює, печалить чи радує, що Агап завершує сьогодні свій сороковий рік з цим обушком... Напевне, можна було б насипати з того вугілля величезну гору врівень з териконом, а коли б розсипати його у вагони, то на десятки кілометрів простягся б один ешелон».

Щоб розвіяти такі непрошені думки, Рахматулін підхоплює обушок, підповзає вперед, ближче до грудей забою, і знову з силою б'є, вперто, до втоми, ніби сьогодні, коли вже востаннє працює цим лезом, він має врубитися ним у не звідану ще глибину надр і десь там дійти краю, якого не дійшов він за сорок років, за довгих сорок років роботи день у день з обушком під землею.

...На дорогу до ствола Агап Рахматулін вийшов аж тоді, коли впевнився, що лінія лави вирівняна. Він уважно перевірів стояки

кріплення, щоб, бува, десь не обрушилась покрівля, розчистив прохід біля лави від дрібної жорстви, потім хвилину перепочивав, як то робив завжди після напруженої роботи, перед тим як залишити шахту, скинув на плечі обушок і — рушив.

На цей раз він пішов не звичайною дорогою, а старим, давно вже забутим ходком. Ішов поволі, розміреним, неквапливим кроком. Ішов, навіть не дивлячись, куди лягають поперед нього жовтаві відблиски лампи. Лише іноді старий прислухався за звичкою, як потріскує від тиску породи покрівля і, обсипаючись, знайомо шелестить «присуха». Тут все було знане: цей вузький запліснявілий ходок, він, Агап, прокладав під землею. Було це в ті роки, коли шахтарі з «Наклонної» вернулися з походу, розгромивши генерала Денікіна, і Рахматулін очолив бригаду прохідників.

Зринають розбуркані, підняті раптово з глибин минулого спогади. Далекі спогади. І здається Агапу Рахматуліну, ніби це було вчора, не так уже й давно, а насправді минуло багато-багато років... І ніби крізь туманну завісу тих років постають у пам'яті заплутані колись багато разів сходжені ним дороги...

У пам'яті Рахматуліна збереглась ще та перша виснажлива, порожнявою і втомою вкрита дорога мандрювання з гуртом земляків від рідного села Утар біля Казані до виселка Юзівки. Вони, юрба обірваних піших, держали путь з півночі на південь, йшли дні і ночі, питаючи шляху й роботи. Далека, проклята путь.

З тих перших днів у вугільному краї Рахматулін пригадує: задимлені присадкуваті бараки, розкидані безладно по вибоїстому, зритуму балками степу. Віддалік від бараків, серед бугрів — глибокі нори-шахти. Над ними куці, сяк-так зіп'яті з дощок копори. А навколо — пустеля, влітку вигоріла під сонцем, зимою засніжена степова далина, сіра, мовчазна.

Малому Агапові, як новакові, дали місце під нарами, біля вхідних дверей. Він мав стерегти барак і зачиняти за кожним, хто входив чи виходив, двері. Це був обов'язок новоприбулого і найменшого за віком мешканця. Часто бувало — в педілю чи в якесь інше свято — ставав він з гуртом земляків до кривавого кулачного бою — «казарма на казарму». Такий був виселковий звичай і найперша «посвята» на звання справжнього шахтаря кожного, хто приходив на шахту. Лихі були часи і дурні звичаї.

В кутку барака поруч Рахматуліна лежав хворий, розбитий обвалом, спотворений ревматизмом старий Закір Сібабула. Тихо згасав одинокий старий шахтар. Він лежав у напівтемному кутку на трюхлявих обаполах, без постелі. Шахтарі верталися з підземних нір пізно, іноді глухою нічю, а на світанку вже йшли на роботу. І нікому не було діла до хворого Сібабули, ні від кого ні допомоги, ні навіть теплого, дружнього співчуття чи поради. Та

й старий теж ні з чим ні до кого не звертався. Він увесь час лежав спокійно, тільки з хворих, роз'їдених вугільним пилом грудей його вилітали тугі і поривчасті, хрипи. Іноді, коли Сібабула вже був не в силі стримати біль, чулись придушена лайка і стогін.

Рахматулін пригадує: одного дня Закір устав із нар — поволі зводився, напружуючи рештки своїх сил, ніби тягнувся за променем вечірнього сонця, яке тонкими списками пробивалось крізь щілини дощаних стін барака.

Сібабула підвівся, ступив кілька кроків, але раптом повернувся назад до нар. З грудей його хлинула чорна, запечена, ніби змішана з вугіллям, кров. І Сібабула безсило впав. Лежав горілиць блідий, нерухомий.

Здавалосьь, старий Закір уже мертвий. Але ось Рахматулін почув ледве вловимий шепіт:

— Агапе! Якін улм * Агапе... Відчини двері, хай сонце...

Рахматулін виконав прохання старого і підійшов ближче до нар.

— Шахти...— ледве тягнув старий слова,— шахти... Багато шахт... Я вмираю в цім степу. Двадцять літ і сто днів копав стволи шахт. Дванадцять стволів викопав. Дні й ночі копав... Та нема для нас щастя тут, мій сину, немає... Все для них... І вугілля, і щастя... Ти подивись, Агапе, у вікно. Подивись... Он на бугрі, за ярком, будинок. Великий і пишний... Хазяїн. Там щастя... І моє щастя там забарилось, застрягло.— Старий Закір зібрав сили, рвучко змахнув кістлявою рукою в той бік, ніби востаннє посилав прокляття білому будинкові і тій норі-шахті, де прорубав він двадцять років.

— Двадцять літ і сто днів я копав йому щастя. Двадцять літ і сто днів...— Сібабула закашлявся, хрипко обірвав мову і нерухомо дивився в якусь точку на потрісканій чорній від сажі стелі барака.

Рахматулін, зіпершись на поруччя нар, з острахом поглядав на обличчя старого Закіра. Воно було спокійне, тільки якась невловима скорботність заволокала вже згасаючі очі старого. Дві великі сльози застигли в кутках чорних, припорошених вугіллям вій.

— Візьми он там...— раптом заговорив, показуючи на дощану скриньку, Сібабула,— візьми, Агапе, відкрий і все, що там є, хай буде воно тобі.

Рахматулін відкрив кришку. На купі шмаття лежали загорнуті в засмальцьовану ганчірку два срібні карбованці і трохи мідяків.

* Любий сину.

Стривожений Рахматулін довго розглядав двоголового орла на срібних кружальцях, потім перевів очі на старого Сібабулу. У бараці — нікого з артїлі, лише куховарка Зейнаб сиділа біля нар з маленькою донькою і плакала над мертвим Закіром. До тужливого голосу Зейнаб приєднувався тоненький голос дитини. І в бараці стало нестерпно сумно.

Рахматулін залишив приміщення і пішов у степ, на бугор. Звідси було добре видно великий білий будинок, густо обсаджений акаціями і кленами. Біля огорожі, недалеко від будинку, стояло кілька ресорних фаєтонів і карет у запрязі баских коней. До хазяїна приїхали гості. З розчинених вікон долітали звуки музики, якої ніколи ще не чув Рахматулін.

Агап навіть не міг уявити собі, як живуть люди у тих великих будинках. Тож він по-своєму уявляв: там усе прикрашено золотом та килимами. Біля стін стоять великі нари, теж прикрашені килимами. Посеред кімнати музиканти, вони розважають своєю грою пихатих панів. Так думалось Рахматуліну, який знав лише життя бідаків у селі Утар та шахтарів у бараках.

Того вечора багато передумав молодий Рахматулін про долю шахтарську. З думки не сходив старий Закір Сібабула, що прокопав дванадцять стволів для шахт і вмёр самотній, в нужді, не потрібний нікому і всіма забутий. Хотілось Рахматуліну тікати від шахт, від цих чорних бараків. А куди втечеш?

...Давно минули ті довгі роки, коли був прикований до чужих, хазяйських ненависних шахт, жив, як у неволі.

— Еге-е-ей! Дорогу! — вивів Рахматуліна з глибокого роздуму дзвінкий високий голос. З-за повороту штреку вихопилось і вмить прорізало темряву сліпуче світло. Забійник ледве встиг відскочити набік. Повз нього з гуркотом промчався ешелон порожніх вагонеток.

— Агапе Асафовичу, здрастуй! — крикнув машиніст електровоза. — Вітаю!..

Вражений Рахматулін не розумів, з якої нагоди його вітають.

«От і кінець ходка, кінець дороги, за поворотом корінна, а там пройти кілька кроків — і кліть», — подумав старий забійник.

Але йти він не поспішав. Він задивився услід партії порожняка. Гуркіт вагонеток і шум електровоза, віддаляючись, зникли в глибині штреку. А Рахматулін все ще стояв і прислухався. І мимоволі згадалось, як тих днів, незабаром після похороцу Сібабули, йому, Агапу, довелося коногонити — вивозити партії вагонеток. Та нічим добрим спом'янути ті дні. Бувало, по кілька діб не підіймався він на поверхню з вогких, задушливих штреків. За світло була чадна шахтарська лампа, а спав у підземній конюшні.

— Чого ж ти баришся, Агапе? — окликнув весело балакучий Іван Біденко, ровесник Рахматуліна. — Поспішай, друже, останню партію підіймаємо. А потім будемо вантажити ліс. Поспішай, Агапе, а то там, напевне, тебе заждались... — І ствольовий, посміхаючись, вказав рукою вгору.

— А хто ж там мене дожде? — запитав знехотя Рахматулін. — Дружина моя, Іване, давно вже вивірила час: день у день приходжу додому якраз на обід. А гостей сьогодні я не кликав.

— Е-е-е, друже мій, — хитро позираючи на забійника, тягнув Біденко. — Сьогодні все піде навпаки. А обід буде добрий, смачний, з приправою.

— Верзеш, а що — і сам не знаєш, — сказав невдоволено Рахматулін і зайшов до кліті.

Пробило чотири коротких удари-сигнали. Кліть плавко відірвалася від ґрунту, сковзнула по паралелях підйомника і помчала на-гора.

Травневий день обрадував дивно-сліпучим світлом і м'якою теплістю.

В першу мить, виходячи з кліті, Рахматулін ніяк не міг зрозуміти того, що діється на шахтному дворі. Оторопілий, він нерішуче ступив кілька кроків і зупинився. А навколо гриміли дружні поривні оплески. На плитах естакади, в проходах, біля ствола і на дворищі стояли шахтарі, ті, що закінчили зміну, — у своїх робочих брезентових куртках, а ті, хто відпочивав сьогодні, — у чорних мундирах, у святкових костюмах. Тут були почесні шахтарі, яких Рахматулін знав не один десяток років, і молоді робітники, учні.

— Проходь, проходь, Асафовичу, сюди, ближче до гурту, — беручи його попід руки, запрошував начальник шахти, повний, рухливий, рожевоощокий Іван Россочин.

Рахматуліна оточили, до нього простягнуто десятки рук. Кожному хотілось привітати особисто — потиснути руку, сказати тепле, задушевне слово.

І старий зовсім розгубився: ці оплески, так багато людей, вітання — все було незрозумілим і загадковим.

— Що, не ждав?! — заливаючись веселим сміхом, говорив Россочин. — А все це ось вони, молоді-зелені, організували. — Він показав у бік, де стояла Настя Калюжна, секретар шахтного комітету комсомолу. — Вони, комсомольці, розшукали всі документи про те, скільки ти років пропрацював у шахті. І вийшло, що саме сьогодні твій, Асафовичу, сорокалітній ювілей.

Рахматулін і не помітив, як дівчата — машиністи електроваза — вручили йому великий букет ніжних весняних квітів.

Зворушений такою увагою, старий забійник дивився на ніжні

тонкі пелюстки і не знав, як їх зараз тримати, щоб не забруднити вугільним пилом.

— Товариші! — звернувся до всіх присутніх начальник шахти. — Сьогодні ввечері ми гідно відзначимо сорокалітній ювілей найстарішого забійника нашої шахти. Запрошую всіх вас до клубу. А зараз... — і він багатозначно глянув на Рахматуліна, — зараз ми йому вручимо наш подарунок... Але перед тим як вручати, оцю штуківину негайно відправимо в музей.

І, взявши обережно з рук Рахматуліна обушок з відполірованим за довгі роки держакон, передав його учням.

— Візьміть, хлоп'ята, у ваш музей. Останній обушок на нашій шахті. Та й горювати не будемо!

Рахматулін, все ще нічого не розуміючи, поглядав на начальника шахти.

— Це твій, Асафовичу, подарунок, — зауважив Россочин. — А ми теж в боргу не будемо...

Він обійняв старого шахтаря за плечі й повів його до виходу з естакади.

— Так, так, — вів своє Россочин, — поздоровляю тебе з новим призначенням. Будеш навчати нашу молодь шахтарської майстерності...

«Нашу молодь шахтарської майстерності», — повторив в думках Рахматулін. Виходить, не забули його прохання, про яке він натякав було якось в нарядній, коли вже не буде рубати вугольок у шахті, то хоча б іншим допомагав — навчав шахтарського вміння. Бо так водиться серед шахтарів. З покоління в покоління, від одного наука йде до другого... І в пам'яті спливає образ Закіра Сібабули, срібні карбованці у засмальцьованій ганчірці... Агапу здалося, ніби він навіть учув печальне, тягуче: «Двадцять літ і сто днів я копав йому щастя...»

І в ту ж мить Рахматулін усміхнувся, випростався, гордо і сміло окинув поглядом знайомі, рідні обличчя друзів-шаhtarів. Йому хотілося сказати багато-багато, але він стояв мовчазний, схвильований. Переповнений незмірною радістю.

*м. Краснодар,
1924 р.*

ПРОЩАННЯ

Остання вагонетка вийшла на-гора, вугіллям засипали тендер паровоза, і ешелон з майном і шахтарями відійшов. На дворіщі шахти незвична тиша. З усього шахтарського колективу тут залишилися тільки три чоловіки. Вони ще раз, востаннє, перевіряють, чи все вивезли. Тоді двоє покинуть шахту, а третій...

Що має робити третій — знали всі. Знали, що треба виконати важливе і небезпечне доручення. Але хто саме з них його виконає?.. І кожен з трьох був готовий до всього, навіть до смерті.

Широким, уже змертвілим дворіщем ішов зосереджений і спокійний інженер Олекса Бовар. Слідом за ним — старий майстер Йона Савович. Позаду, зазираючи у всі закутки, поспішав забійник Данило Турган. Вони оглядали комори і склади. Все цінне вивезено.

Та кожного з них в ці хвилини непокоїла одна думка: там, у шахті, залишились машини — шість справних камеронів. Був наказ витягти їх на поверхню і вивезти, а як не встигнуть, — тоді зіпсувати. Це найлегше було зробити. Та з псуванням машин не поспішали.

Шахтарі оглянули дворіще і зайшли в будівлю шахти.

Десь поблизу рвалися снаряди, на узгір'ї, в степу, за селищем, ніби пересипався дріб — цокотіли кулемети, гвинтівки. Здавалось, земля раптово тріскається, западає або здіймається в небо і летить у шаленім, оглушливим вихорі. Вихор усе наближається і ось-ось розкидає будівлю, потрощить естакади, засипле шахту.

Снаряд вибухнув десь зовсім близько. Повітряна хвиля ввірвалася у будинок, уламки скла і порохнява посипалась на чорну, виковзану підлогу. Вітер рвонув дверцята, віконні рами і вщух. Шахтарі підвелися з підлоги, перезирнулися між собою і підійшли до ствола.

— Що ж, попрощаймося, друзі, і за діло, — сказав Йона Савович. — Машини треба вивести з ладу, щоб сучий німець захлинувся підземною водою. Машини треба зіпсувати. Я готовий, спускайте...

Інженер Бовар витягнув з кишені великий сніюватий конверт, не поспішаючи розірвав його й розгорнув білий, лише на одному боці списаний аркуш паперу. Швидко пробіг очима написане, глянув на Тургана, на Йону Савовича і опустив голову в глибокій задумі.

Забійник і майстер насторожено ждали.

— Наказ — зіпсувати машини — виконую я, — сказав твердо Бовар і заховав листа.

— Так це виходить, що Данило Турган не в щот? — в тон

інженерові суворо й твердо мовив забійник. І додав веселіше: — Помилка!.. Йй-бо, помилка!.. Покажи листа, що там написано...

— Показуй, товаришу Бовар. Нас тут три рівноправних, — підтримав Йона Савович.

Бовар витягнув листа і подав Данилові.

— Я хотів пожаліти хлопця — молодий, хороший... — шепнув на вухо Йоні Савовичу Бовар, коли Турган почав читати.

— Я так і знав, я ж говорив — помилка! — скрикнув радісно Данило. Ніби жартуючи, він вхопив в обійми інженера і Йону Савовича, відіпхнув їх і став біля ствола.

Кулі вже клювали залізний дах будівлі, глухо били в стіну, за шахтним дворичем, десь над виселком, вибухали снаряди. Треба було поспішати. Інженер і майстер мовчки перекладали з своїх торбин харчі в торбину забійника. Разом з хлібом поклали туди й патрони.

Турган застібнув гудзики на шахтарці, засунув глибше в кишеню паган, поправив на плечах замотаний у ковдру автомат і, посміхнувшись до товаришів, скинув картуз. Дрібні русяві кучері впали на круте чоло, на скроні, і засмагле обличчя юнака видавалось зовсім юним, милим і простим. А рішучі рухи, спокійна, іноді задерикувата весела посмішка підкреслювала відчайдушність хлопця.

Бовар міцно потис руку, тричі поцілував Данила, як ото прощаються перед розставанням на довгий час або й назавжди.

— Вийдеш з шахти, шукай, друже, наш загін. Де саме — ти знаєш. Ми тебе ждемо! — сказав і відійшов, похмурий, схвилюваний.

Йона Савович стис юнака в обіймах... і, здавалось, не хотів відпустити його.

— А я, сину, залишусь тут, від шахти я нікуди... Будеш здоровий — навідайся, — прошепотів тихо, — навідайся... Там не забудь шостий камерон у п'ятій лаві. — Сказав навмисне суворо, щоб приховати раптовий дріж у голосі і витер рукавом сльози.

Турган, обмотаний залізним тросом, завис в отворі ствола.

«На смерть спускаємо»... — подумав сумно майстер. Руки в нього тремтіли, на очі наверталися сльози. Але Йона Савович бадьорився, хотів сказати щось важливе на прощання й не знаходив слів. І вже коли Турган, махнувши рукою, зник в отворі, старий упав на коліна над самим краєм ствола і прокричав Данилові пораду — шукати з шахти вихід старим, забутим ходком.

Натягнутий трос вужем збігав у шахту. До вух Тургана долетіли гуркітливі вибухи й глухі, ніби з бочки, розпливчаті слова. А потім все те разом з денним світлом поглинула густа й вогка темрява.

Бр'юхаючись у воді, весь у павутинні і плісняві, Турган поспішав коридорами-штреками, переходив від машини до машини. Дороги в шахті забійникові добре знайомі, вивчені, але зараз іти ними було дуже незручно. Вода вже переливалася з рівчаків, підмивала стіни, на штреки сповзав чорний намул. Місцями Турган по коліна грузнув у болоті, спотикався, падав, швидко підводився і знову поспішав уперед.

Турган не думав про те, що він один у цьому покинутому підземному лабіринті, що, можливо, назавжди тут залишиться. Він знав одно — треба виконати наказ.

П'ять камеронів нашвидкуруч розібрано. Найважливіші деталі заховано в глухих закутках в різних кінцях шахти. Ніхто, крім нього, Данила, тут не знайде їх. Кабель, водовідливні труби Турган ударами лому погнув, потрощив. Незабаром і забої, і все, що є в шахті, затопить підземна вода...

До шостого камерона добрався наостанку. Дорога йшла аж через усю корінну, кілометрів два, заболочена, вибоїста. Камерон стояв в забутовці на підвишку. Данило плазма проліз у дірку, звівся на ноги під низьким склепінням, поставив напохваті лом і присвітив собі лампою.

Світло впало на зеленаві, іржаві плями, на залиту мазутом долівку. І, замість руйнувати, Данило розшукував клоччя, сухе ганчір'я і заходився обтирати машину. За кілька хвилин мідяві деталі вже лискотіли сліпучим полиском. Вгамувавшись, Турган сів на сидіння за камероном.

«Увімкнути б струм, натиснути на педаль і попливло б гудіння...» — Турган лише подумав, а здалося, ніби вчув його, монотонне, дрімотно тихо. Вповзає в груди і щемливо лоскоче. Але треба кінчати. Данило зіскочив з сидіння, взявся за лом, звів над собою, але не вдарив, відвів убік і з силою встромив у породу. Встромив, а сам наче зів'яв, схилився на машину. Відчув раптову безсилість, жаль і злість.

П'ять років тому, одного осіннього дня, саме до цього камерона його, Данила, привів майстер Йона Савович. Спокійно і серйозно старий розказував, що це за машина, як помпує вона воду, показав, як треба вмикати струм, змащувати деталі.

«Це, хлопче, техніка. Простий, але важливий у шахті механізм. А головне — він наш, народний. А ти, певне, комсомолец?» — запитав майстер. «Звичайно, комсомолец», — відповів Данило. «Я так і знав, бо в такі літа... — вже стиха мовив старий Савович. — Отож сам повинен знати, що й до чого, вчися й пиль-

нуй». І, посміхаючись, майстер дружньо поплескав камеронника по плечу і залишив його самого.

Дивні, незрозумілі були тих перших днів і шахта, і камерон, і навіть сам Йона Савович, простий, по-батьківському лагідний і вимогливий. Гудіння камерона заповнювало, здавалось, усе навколо. А думки линули на поверхню. Там сонце, степовий простір, пахнуть прив'ялі трави, огортає всього тебе вітрова теплінь.

Іще хвилював, не йшов з думки забитий на тому тижні супротивною командою «гол». Друзі тепер, напевне, тренуються, готуються до реваншу, а він... навіть думкам немає волі. Це ті слова старого майстра «вчися й пильнуй» стримували все уявне і непотрібне в час роботи.

Минали дні. Поволі звикав до обов'язків. Любов до шахти, до машини вкоріплювалась дедалі глибше. І ось найперший її корінець.

«Та не забудь шостий камерон», — сказав сьогодні, прощаючись, Йона Савович. Так, ніби він знав, що забійник Данило зів'яне серцем біля цієї машини. Де він зараз, турботливий старий?..

Обережно, щоб не злузувалась різьба на гвинтах, Турган відкручував шруби, загортав деталі в ганчір'я й ховав у завалі. У шахті лопались стояки кріплення, покрівля давала осадку, тріскотіли, обсинались брили породи. Тріск у шахті нагадував постріли там, на поверхні...

Уже двічі Турган пройшов уздовж усю продольню першого горизонту, оглянув прорізи штреків навіть лави, і ніяк не міг знайти проходу, що вивів би на дорогу до старого ходка. Розшукуючи вихід, спинився біля ствола. Піднятися б кілька десятків метрів уверх і вийти на поверхню. Та Данило знав, що цього він не зможе зробити: у стволі над безладно накиданим камінням, залізом та потрощеним деревом, лежав розсотаним клубком обірваний трос. І тільки зараз Турган збагнув усю прикрість свого становища: не вибратися йому з цього покинутого підземелля, якщо не знайде дороги до степового ходка.

Ішов углиб шахти, то вибирався на верхні горизонти, пригадував напівзабуті прикмети давно неходженої ним дороги, але виходу не знаходив. Безліч разів він, Турган, залишався сам у шахті, навіть, траплялось, блукав тут у перші дні своєї роботи. Але ніколи не відчував себе таким самотнім, як зараз.

Ішов уже навмання, не спиняючись. Кроки лупко відбивались, і звуки їх тапули під склепінням підземних ходів, яким, здавалось, не було кінця-краю. Тьмяне світло лампи вихоплювало з темряви лише окремі, вкриті цвіллю стояки кріплення, ребристі «коржі» та вибоїни на ковзкому, нерівному ґрунті.

Скільки минуло часу відтоді, як він спустився в шахту, Турган не знав. Уже відчував себе стомленим, хотілось відпочити, але він уперто не здавався. Лише коли зайшов удруге в забут, до «свого» камерона, сів перепочити. І знову воскресали в пам'яті далекі дні роботи біля цієї машини, коли старий майстер Савович давав поради...

Ось тут сиділи вони вдвох на лавці. Йона Савович креслив для нього, Данила, на свіжовиструганій дошці умовні лінії штреків, бремсбергів, залягання вугільних шарів, розташування лав...

За сьомою лавою через забутовку — прохід, він веде до паралельного штреку, а відтіль... Данило миттю вхопив лампу і, пригинаючись, поспішав у напрямі сьомої лави. Коли переходив через ковбаню, вже на завороті до ходка погасла лампа. Ішов далі навпомацки. Переповзаючи через завал, двічі губив автомат, але вперто розшукував його.

Вже зовсім знеслепий, угледів, нарешті, пасма тьмяного світла. Проповз ще кілька кроків і опинився в отворі шурфа. Вгорі видно було шаблі драбини — вихід у степ.

Радий, що врятувався, Турган підповз аж до самої драбини, навіть помацав руками шаблі, скинув змокрілу одіж, сів перепочити. Але сидіти не міг. Думками вже був там, на поверхні. Хотілося знати, що там зараз діється. Наспих одягся й поволі почав сходити вгору струхлявленими шаблями.

* * *

З отвору шурфа видно зруйнований, повитий полум'ям шахтарський виселок, розтрощений дах шахтної будівлі. Естакади немає. Лише обгорілі стовпці, безладно розкидані залізні поруччя та рейки. Куди не кинь оком, все поламано, розбито. А гостроверхий терикон, як чорний надгробок, височить самотньо над руїнами.

«Прийшли!..» — подумав вражений Турган. Стало моторошно й нестерпно боляче. «Прийшли!..» — Данило простягся під дерев'яним дашком над шурфом, поклав біля себе зброю і, мов заворожений, дивився на виселок, на зруйновану шахту.

Їдкий сизий дим запнув степ. Завихрені пасма встеляють низини й бугри, клубляться в небо, мовчазне, сіре, як земля. Мертво. Ніде ні живої душі, ні звуку. Ніби немає тут нічого й нікого. Але ж кілька годин тому тут були живі люди, буяло зігрите радістю життя. І ось... жахна пустка, руїни, дим і попіл.

Вітер сколихнув димову завісу, і серед згарищ висілка Турган пожадливо шукав знайомі будинки. Від клубу залишилися тільки обсмалені стіни, будинок школи, приплющений до землі, ніби роз-

повзається вшир по майдану. Данило перебігав очима по кварталах і не зразу знайшов своє житло. На місці рідної домівки — купа зчорнілих уламків. В небо уп'явся оголений димар. Вціліла лише стара крислата верба, що росла проти ганку. Стоїть одинока, обгоріла. І вмить у пам'яті вирізьбилися найдрібніші деталі рідного дому. Деталі, з якими він зжився і вже не помічав їх.

І брижуватий, з голубими прожилками, камінь біля входу, кущ троянди з надломленою гілкою і навіть стерті, лискучі голівки цвяхів, які він, Данило, ще малим понабивав, пустуючи, в поріг. Все рідне, обжите, миле враз постало і зникло.

Турган заплющив очі і впав грудьми на землю. Лежав задерв'янілий. Ждав, доки звечоріє. Тоді подається в пезнану путь-дорогу, навздогін за друзями-партизанами.

А може, залишитися тут і помститись?.. Цю привабливу думку ніби хтось раптом підказав. Вона виникла з самої глибини серця і враз заповонила всього. Хлопець підвів голову, змужнілий, сповнений рішучості. Вже не відводив очей від згарища. Пальці цупко стискали автомат. Хоч ненадовго, а залишитись, вирішив твердо. Хіба можна пройти байдуже повз зруйновану домівку, шахту і не помститись!.. Ні!.. Вбити!.. Бодай одного німця вбити!..

Данило вже кілька разів нетерпляче виповзав з-під дашка, оглядав стен. Навколо нікого. З північного боку, вже десь здалеку, чути розриви снарядів, в небі щораз з'являються літаки, а машини чи танки котять аж ген за буграми.

Переборюючи нетерпіння, Турган засів під дашком за огорожею. Вирішив ждати нагоди, ждати вперто, скільки б то не пришлося. Сонце поринало на заході, рожеві крайки охопили дугою половину небосхилу. До багряних одсвітів домішувались спалахи пожежі, здавалось, що землю й небо обійняв страшний палаючий вогонь.

Коли дві машини виринули на найближчій від шурфу дорозі, Турган заліз в отворі його і взяв у руки автомат.

«Зустріти б їх із станкового!..» — подумав, оглядаючи свою зброю. Турган підпустив машини на близьку відстань і кілька разів вистрелив у кабінку шофера. Але машина лише рвонула і швидко помчала. Не гаючись, Данило полоснув кулями кабінку другої. В ту ж мить машина звернула круто з дороги і спинилась. Автомат поливав її кулями.

— Чотири... Сім... — рахував Турган підбитих німців, які, мов грудки, падали за борт машини.

— Ось вам, падлюки! — крикнув на повний голос, гордий з свого успіху. «За всіх і за себе», — подумав і ще раз пустив чергу в саму гущу ворогів. На місце бою підкотило ще кілька машин

з німцями. По дощаному дашку вже строчили ворожі кулемети.

Турган дав чергу по машині, що була найближче до шурфу. Бачив, як кілька фріців мелькнули кумедно в повітрі і впали на землю. Але лічити було ніколи. Від дороги півколом підповзали сірі постаті. Раптом поблизу шурфу розірвалось кілька гранат, і дашок завалився.

Відкинутий вихром, Турган упав у яму. Автомат залишивсядесь між шаблями драбини. Густа злива куль не вгавала. Гранати рвались у шурфі. Данило вчасно сховався за поворотом до штреку.

Вже аж на світанку другого дня вибрався з шахти. Віяло осінньою прохолодою, а небо було чисте, глибоке. Руїни виселка дотлівали, степ встелили тонкі, прозорі димові хмарки. З шахтного дворища, власне з того місця, де колись було дворище, спливала у вибалок огненна ріка. Повіви вітру доносили гіркоту згарища, запах бензину.

Турган здивовано дивився на ту охоплену полум'ям ріку й не міг знайти, з чого вона виникла. Не міг, бо він не знав, що сталося тут, біля шахти, цієї ночі, як помстився німцям Йона Савович...

Данилові хотілось піти у виселок, довідатись — може, хто-небудь залишився там живий. Згадав слова старого майстра: «Будеш здоровий — навідайся...» Хотілось глянути зблизька на рідний будинок, але затримуватись тут довше було небезпечно.

Турган рішуче звівся на ноги, окинув очима рідні місця, затис у рюці наган і легкою ходою збіг у ближчий, зарослий терном та кущами шипшини вибалок.

Звідсіль стелилась дорога до станції Яма. Десь там, у степах, серед перелісків, мав бути партизанський загін.

*м. Красnodон,
1942 р.*

ПОМСТА

Він знав твердо лише одне: треба мстити. Рішуче мстити жорстокому, підлому ворогові. І, дивлячись на свої поцятковані вугіллям руки, Йона Савович бідкався, що вже не доведеться йому орудувати гвинтівкою, та й ноги не понесуть слідами товаришів-шахтарів, що партизанять десь у донецьких степах.

«Вояка з тебе, як з ключця батіг, — кепкував з себе старий Йона. — Мабуть, і грудкою не влучиш у фашиста. Вояка!..»

А думки про помсту хвилювали, не давали спокою. Вони, ці

думки, прийшли тоді, коли над шахтою, над рідною, теплою землею люто вихрилася смерть. Він бачив, як з гуркотом злітали в повітря копри, естакади, руйнувались шахтарські житла.

Він бачив: вулицями виселка в розпачі бігли жінки й діти, шукали порятунку — тікали в степ. Але ворог настигав їх і там. Круком з чорними, зловісними хрестами кружляв він над кварталами, ревів услід втікачам і сіяв смерть. Бомби шматували тіла людей, змішували їх з землею. І навіть тих, що вирвались з того пекла, втекли у поле, доганяли кулі хижого ворога.

Йона Савович лежав у капаві на вигоні. Біля нього за кілька кроків, розкинувши рученята, лежало двоє малят. Над ними, упавши на коліна, закам'яніла мати. То була відкатниця Настя. Здавалось, вона вічно стоятиме так, мовчазна, з невимовним жахом у широко розкритих очах. Та ось Настя випросталась, підняла до неба стиснуті кулаки і кинула навздогін ворогові, що вже ховався у хмарах, одне лише слово: «Гади!» Кинула і, ридаючи, впала на закривавлені трупи.

— Гади! — проказав за Настею і старий Йона. — Гади!

* * *

У глибокій тузі проходив Йона Савович вулицями виселка, шукав живих людей і не знаходив їх. Довго сидів на камені з пониклою сивою головою, біля свого зруйнованого житла. Хотів зібратися з думками — і не міг. Лють переповнювала серце, наростала, душила.

З тяжкої роздуми вивели старого дивні, тоскні звуки. Біля тліючих уламків сусіднього будинку лежав собака. Він поклав голову на простягнені лапи і тихо, ледь чутно скиглив. Напевне, кликав свого хазяїна. Але на голос ніхто не з'являвся. Тоді собака, зіп'явшись на ноги, піднімав угору морду і довго та нудно вив. І все ж ніхто не озивався. Лише відголоски котилися лунко і зникали десь там, у степових яругах.

Обережно, щоб не потривожити, обминув старий Йона собаку, озирнув пожарище й рушив до шахти. Ішов дорогою, яку міряв ногами сорок п'ять років свого шахтарського життя. Знав — шахти вже немає, забої залиті водою, будівля зруйнована, але все-таки йшов туди... Йому здавалось, що там знайде полегшення своїм мукам і хоч на хвилину вгамує збентежене серце.

Довго блукав старий серед руїн і, нарешті, добрався до шахтного ствола. Стояв, ніби дожидав на-гора скриплячу стару кліть. Ждав, може, ось-ось з'явиться тут забійник Данило Турган, який спустився в шахту зіпсувати машини. І, напевно, ще й досі десь там блукає у підземеллі.

«А може, сюди повернеться інженер Олекса Бовар...» — подумав старий, хоч і знав, що так не може статися. І в цю мить перед очима Йони Савовича постали подробиці події, свідком якої він був сьогодні.

Коли Данило Турган спустився в шахту і подав знак, у ствол з гуркотом шугнула обірвана кліть, а слідом за нею Бовар зіпхнув туди ж кілька вагонеток. Скрегіт заліза ніби доповнював виття снарядів, що пролітали над шахтою і вибухали у степу.

І враз все те стихло. Натомість почулися далекі голоси, короткі черги з автоматів. Бовар в одну мить кинувся до вікна, з якого було видно степовий простір.

— Ну от і все... — сказав і обірвав на півслові, захопив Йону Савовича, поцілував на бігу, в дверях махнув на прощання рукою і зник.

Слідом за Боваром поспішив з будівлі і Йона Савович. Степом до шахти наближалися сірі постаті. Вони ніби виростали з-під землі, маячили нерівними рядами, раптом ставали невидимі, а коли з'являлися знову, то вже були ближче і ось-ось мали вдертися до дворища шахти. Але назустріч їм десь із-за виселка вдарила свинцева злива.

«Наші... Червоні...» — догадався зраділий Йона Савович і поспішив до виселка, та на півдорозі впав, прибитий до землі вогненним ураганом...

Навколо все розтрощено, знищено, а він, старий Йона, вцілів. Стоїть ось в шахтній будівлі. Стоїть, ніби когось жде, наслухає. В отворі ствола чорна порожнеча. З надр землі — ані звуку. Скрізь мовчазна тиша. Лише вітер стугонить у розкраяному дасі, виривається раптом і мчить у простір мовчазного, сонного степу.

Ні, в степу не сонно. Ген удалині, за балкою, якісь величезні, продовгасті машини. Вони наближаються до шахти. Зупиняються біля сторожки, потім в'їжджають на шахтне дворище. Слідом за машинами підновзають танки. Йона Савович добре помітив на їх крутих обрубаних боках фашистські знаки.

Все стало ясно. Йона Савович уже знає, що йому треба робити. Не гаючись, залишив шахту, ще раз навідався до свого зруйнованого житла і вже з мітлою і лопатою впевнено подався до сторожки.

«Вояка! Справжній тобі вояка!» — кепкував сам із себе старий.

Копітко і звично, ніби його ніщо не цікавить, Йона Савович підмітав доріжки на дворищі, лагодив зруйновану огорожу, а потім запалив у печі. Юрба голодних, змерзлих фашистів негайно ж вдерлась у будинок. Вони застали старого біля печі з мискою печеної картоплі,

— Сторож, двірник,— пояснював словами і знаками Йона Савович, догадуючись, що цікавить герготливих німців. Картоплю і знайдені в кишені піджака сірники фашисти забрали. Господар хотів було протестувати, але штовхани в спину і погрозливі крики змусили старого скоритися. Німці обшукали всі закутки хатинки і, не знайшовши там нічого, пішли геть. Йона Савович знову орудував біля печі і думав свою розрадливу думу...

Находив вечір. Обрії танули, вужчали. Десь там, у степовому розгоні, біля териконів Горлівки, двигтіли, в небо здіймалися огненні спалахи. Там точились жорстокі бої. А тут — мертво. Йона Савович вийшов на дворище, кинув оком навколо; чужою, повторно-мертвою здавалась рідна спустошена земля. Одинок бовваніла зруйнована шахта. Незвична тиша скувала виселок. Жевріли згарища. Савович вдивлявся в страшну картину і думав про те, що час починати.

П'ять цистерн з бензином стоять під повіткою, шоста, відкрита — осторонь, біля входу у дворище.

До спущених на землю шлангів підповзають танки, машини. Тут беруть вони живодайну силу, відповзають і несуть з собою руїни шахтам, селам, несуть смерть тисячам радянських людей...

«Пора»,— підганяв себе старий Йона і все ж не рухався з місця. Над полями з туману вплив пощерблений місяць. Вітер вгамувався. Тисячами невидимих струн дзвеніла земля. І манила у простір хвиляста далеч...

І здається Йоні Савовичу, що він стоїть коло хвіртки свого дворика, його звідкись кличе тихо-тихо внучка Вірочка, і він готовий іти невідомо куди. Аби тільки відпочити, забутись...

Ні, він знає: Вірочки немає тут. Вона поїхала з матір'ю. А він залишився доглядати хату і сторожити шахту. Від шахти він нікуди не піде, нікуди! Та ось нема вже шахти, нема хати. Нічого й нікого немає... Є лише вороги. Тут їхні гармати, машини, бомби. Ось вони, вороги, герготять, рухаються, мудрують щось біля цистерн.

«Підпалити будинок! — вирішує Йона Савович.— Це було б добре — підпалити. В печі тліють навмисне приготовлені дрова. Взяти жевріючий кілок і — на цистерну. Але ж фашисти можуть вибити з рук... Облити поліно гасом, щоб дужче горіло, а тоді... А може?..»

Від думки, що раптом виникла у нього, Йона Савович аж здригнувся, відчув, як наче морозом пройняло все тіло і серце піби на мить спинилось.

«Що?.. Боїшся, га?..— подумав сердито.— Боїшся?..»

«Ні. Нас, шахтарів, не зв'яжеш ні мотузом, ні загрозою. Ми ще покажемо ворогові...» — думав уголос старий майстер і вперто шукав приховану у сінцях пляшку з гасом.

В руки в'їдалась, пекла вонюча рідина. Але старий Савович терпляче дожидався, стоячи у дверях. Он вартовий пройшов серединою дворища, обійшов навколо цистерн і прямує в куток, до огорожі. Відходить все далі і далі... Он його сіра, сутула постать вже ледь маячить. Ще крок, ще...

Коли старий Йона, охоплений полум'ям, вибіг з будинку, німці не помітили. Стріляти почали тоді, коли він уже не біг, а котився до відкритої цистерни.

Докотившись, старий звівся на ноги, зірвав з плечей піджака й жбурнув на цистерну. Лавиною вогню струснуло землю, залило цистерни і танки...

*м. Краснодон,
1942 р.*

СИН

Селище, оповите передранковою їмлою, ще спало. Ніщо не порушувало тишу на шахтному дворищі. Не чути було звичного гомону і передзвону вагонеток, гуркоту зсипуваного в бункери вугілля, не перегукувались, як раніше, до приходу фашистських загарбників, веселі людські голоси. В селищі були щільно зачинені двері будинків, завішані вікна. Життя завмерло.

Ганна Романівна Кайдаш встала задовго до світання. Турбота про те, чим нагодувати сім'ю, не давала їй спокою. В домі не було ні хліба, ні до хліба.

Яким далеким здавався час, коли сім'я жила в повному достатку. Серце Ганни Романівни стискав біль, коли вона дивилась на змарнілі, виснажені обличчя чоловіка й сина, котрих німці примусили працювати в шахті. Одне вона ніяк не змогла збагнути: чому вони повертаються з шахти хоч і дуже втомлені, але в піднесеному, бадьорому настрої? На її запитання чоловік знизував плечима і відповідав:

— Тобі так здається, Ганно.

Іноді, загадково посміхаючись, кидав фразу:

— Не на німців працюємо.

Цього ранку на плиті довго кипів окріп, заварений вишневими галузками замість чаю. Трішки вареної картоплі — ото і весь сніданок.

Не встигла сім'я сісти за стіл, як у двері загнукали.

— Це поліцай. Нагадує вже...— роздратовано сказала Ганна Романівна й гнівно додала: — Бився б головою об стінку!

Андрій Кайдаш вийшов до поліцає і сказав, що вони з сином уже збираються.

Микола, в довгому, не па свій зріст і надто широкому, почорнілому від вугільного пилу брезентовому піджаку, шурхнув у комірчину, порився там серед книжок і торішніх газет і дістав листок календаря з намальованим на ньому Радянським гербом.

Під гербом стояли тиснені вогненно-червоні літери: «5 грудня. Всенародне свято. День Конституції СРСР». Микола сунув листок в бічну кишеню піджака.

Увійшовши в кімнату, хлопець наблизився до батька. В ту мить, коли мати вийшла в сінці, одгорнув полу піджака і мовчки показав знайдене батькові.

Кайдаш схвально кивнув головою і ледве чуто сказав:

— Добре, синку. Відзначимо сьогодні цей день, щоб знали прокляті фашисти — живий наш шахтарський дух! Живий і буде жити. Нас не зігнеш...

Батько — літній, досвідчений шахтар — і син — п'ятнадцятирічний хлопчина — зараз розмовляли як рівні, розуміючи один одного з півслова. Давно вирішено було саме в цей день здійснити свій задум...

Ганна Романівна, як завжди, проводжала їх на роботу. Тривожно билось в неї серце. Вона не чула розмови чоловіка з сином, але з того, як вони раптом замовкли при її появі, догадалась, що йшлося про якусь таємницю. Але допитуватись не можна було: поліцай знову з'явився на вулиці, прямує до них.

Ганна Романівна, як звичайно, нагадала чоловікові, щоб не дуже обтяжував сина роботою на проклятих гітлерівців, та й сам був обережний, тому що час зараз небезпечний. Вона поправила на Миколі одяг, перевірила, чи застібнувся він на всі гудзики, поцілувала і ткнула в руки кілька печених картоплин. Микола поклав їх в кишеню.

— Ось що, мати,— сказав Кайдаш, спинившись, і з тону його голосу, з виразу обличчя дружина зрозуміла, що він скаже їй щось важливе, значиме.

— Я сьогодні, мабуть, затримаюсь на роботі, і, може...— він зробив паузу і додав: — Надовго.

Ганна Романівна з наростаючою тривогою чекала.

— З Миколою за тобою увечері знайде один чоловік. Підете з ним.— Помітивши на зблідлому обличчі дружини занепокоєння, м'яко додав: — Ти не хвилюйся, Ганю. Скоро зустрінемось...

Кайдаш поцілував дружину і разом з сином вирушив до шахти. Позаду, з суворим обличчям, йшов озброєний карабіном поліцай.

Ганна Романівна зрозуміла, що цього дня станеться щось важливе, щось таке, про що вона невиразно догадувалась з неясних патяків чоловіка. Почуття тривоги і гордості виповняли її душу.

Вона поглядом проводжала дорогих їй людей і пошепки повторювала:

— Скоро зустрінемося... Скоро зустрінемося...

Під ногами похрустувал сніг. Рапок був похмурий, тихий. Низько, майже над землею, нависли олов'яні хмари. Здавалось, вони давили важкою масою на шахтарське селище, відгороджували його від степового простору, від усього світу. Батько й син йшли не поспішаючи. На повороті вони оглянулись. Мати все ще стояла й дивилась їм вслід. Дорога до шахти тягнулась через усе селище. Микола вдивлявся в засипані снігом вулиці, думаючи про те, як хороше було б такого ранку прогулятися на лижах, вибратися у степ, на рівнину, на простір і помчати щодуху!

...Андрій Васильович ішов позаду сина і, поглядаючи на його щупленьку спину, думав: «Чи добре я зробив, що взяв на таке небезпечне діло підлітка?» Але довіритись кому-небудь іншому на своїй дільниці він не міг, а без помічника не можна було обійтись. З відома штабу партизанського загону, що діяв у районі, Микола став помічником батька, його бойовим товаришем.

Перед спуском в шахту батько і син разом з іншими шахтарями під конвоєм поліцаїв вислухали наказ представника дирекції. Говорив худий, рудий, з довгим, ніби чорногузачим, носом обер-штейгер Йодель, прозваний шахтарями Йолопом. Промову німця перекладав штейгер Марусяк.

— Пан Йодель вами незадоволений. Шахта відбудовується повільно. Це єсть саботаж,— сердито вимовляв Марусяк, навмисно ламаючи язик.— Хто не виконує сумлінно розпоряджень дирекції, той буде прилюдно покараний батогами і поїде в Німеччину вчитись, як треба працювати. З сьогоднішнього дня,— Марусяк підвищив голос і догідливо оглянувся на Йоделя,— від сьогодні з лави третьої дільниці піде вугілля. Перше вугілля з шахти «Центральна»!

— Давайт вугель! — викрикнув слідом за Марусяком Йодель і заплескав у долоні.

— Підставляй жменю, рудий Йолопе, насиплемо. Дамо, чекай! — тихо почулося з гурту шахтарів.

— Це тільки в жменю — в рота насиплемо,— напівголосом додав Микола.

Батько підступив до хлопця, непомітно сіпнув за рукав.

Марусяк почув і аж підвівся навшпиньках, очі його швидко забігали по натовпу, вишукуючи смільчака.

— Сьогодні будемо мати, панове шахтарі, велику приємність, — вже солоденько заговорив штейгер. — Дамо вугілля, а пан обер-штейгер обіцяє нам прибавку до платні і чверть фунта хліба.

Він думав, що шахтарі зрадіють з його заяви. Йому хотілось, щоб вони проявили це в присутності Йоделя. Але люди суворо мовчали.

Разом з Кайдашами в шахту спустився і поліцай. Так було щодня. В ті ж дні, коли Андрій Васильович мав виналювати бурки в штреку, поліцай стежив за кожним рухом бурильника, перевіряв шпури, випал бурок.

В таких умовах виконати задумане здавалось неможливим. Але Андрій Кайдаш був людиною винахідливою і настійливою. Він твердо вирішив, незважаючи на всі труднощі і перешкоди, добитись виконання свого задуму. А задум його полягав у тому, щоб вивести з ладу основну дільницю шахти, з якої німці хотіли вибирати вугілля.

З цією метою він, старий гірник і досвідчений майстер, взявся за роботу бурильника, а потім почав виконувати й обов'язки запальника: саме ця робота давала йому змогу підготувати вибух на дільниці.

Коли поліцай, перевіривши кількість випалених бурок, відходив для перевірки інших робіт, Кайдаш свердлив дірки в покрівлі штреку, а Микола стояв на сторожі. Так потай ними було закладено п'ятнадцять шпурів з динамітом. Всі ці шпури були між собою з'єднані, до них був приладнаний електричний шнур, відведений під водовідливну трубу і там замаскований.

Про зроблене Андрій Кайдаш особисто інформував керівників партизанського загону. За наказом штабу загону вибух в шахті треба було здійснити саме сьогодні, 5 грудня, в День Конституції. Важлива ділянка штреку і відбудована лава будуть зруйновані. Враховано все. Після вибуху Кайдаш повинен був, не повертаючись додому, вирушити в партизанський загін.

Цього дня за роботою наглядав сам штейгер Марусяк. Андрій Васильович випалив останню бурку в лаві. Через годину сюди прийдуть робітники: вони підженуть порожні вагонетки, навантажать вугілля і видадуть на-гора.

Коли запальник закінчив роботу, Марусяк виліз із лави і пішов кудись. Поліцай теж не було.

Андрій Васильович оглянув шпури, перевірів шнур. Залишались ввімкнути струм. Запальна машинка стояла наготові.

Андрій Васильович підкликав Миколу.

— Все готово, синку. Негайно йди з шахти, йди додому за матір'ю... — вимовив пошепки. — Я сам запалю шнури. По дорозі ніде не затримуйся. Чекай мене там, де умовились...

— Я нікуди не піду, — навідріз заявив Микола.

— Як-то не підеш? — здивувався Кайдаш. — Тобі тут залишатись неможливо. Розумієш... небезпечно! Адже все може статися. Та й мати чекає... — Кайдаш помовчав. Потім спокійно додав: — Удвох нам ризикувати нічого. Йди!

— Удвох, батьку, ми все підготували, — рішуче відповів Микола, — удвох і кінчати будемо.

— Синку, — вже м'якше заговорив Кайдаш, — я зроблю все сам, не турбуйся. Йди, не барись. Не забудь захопити з собою торбу з харчами і воду. Це нам пригодиться.

Він обійняв сина.

Коли Микола зник в темряві штреку, Андрій Васильович кілька хвилин постояв, прислухаючись. Потім пішов туди, де була захована в породі запальна машинка.

Раптом вчулися кроки. Хтось швидко наближався.

«Певно, Микола повернувся. І чого б це він?» — подумав схвильований Кайдаш. Він підняв над собою лампу, щоб роздивитись, хто підходив, і побачив направлений на нього револьвер. Перед ним стояли поліцай і Марусяк. «Невже вони стежили за нами?» — майнула думка в Кайдаша. Сильним ударом лампи він вибив з рук поліцая револьвер, схопив обох і притиснув до стінки штреку.

Боротьба була нерівною. Кайдаш не випускав з рук своїх ворогів, але й сам не міг їм нічого зробити. Марусяк вчепився зубами в руку, вирвався, вдарив Андрія Васильовича куском породи.

— Тату, я тут! — почувся голос Миколи.

Андрій Васильович здавив поліцая, підняв, ударив об камінь і кинувся слідом за Марусяком, який погнався за Миколою.

Марусяк наздогнав хлопця посередині штреку. Дебелий штейгер кинув його на рейки і почав душили. Кайдаш налетів на Марусяка, збив його з ніг. Микола поволі, похитуючись, підвівся з землі. Нараз пролунав глухий, схожий на вишал бурки, постріл. В руках штейгера димився револьвер. Микола сильним ударом ноги вибив зброю з руки Марусяка і накинувся на нього.

В штреку почулись голоси і наростаючий гул вагонеток.

— Сюди! Швидше! — закричав несамовитим голосом Марусяк і почав підводитись. Скориставшись з цього, Кайдаш рвонувся й потягнув за собою Миколу в глиб штреку.

По дорозі він ненароком розбив свою лампочку. В штретці ста-

ло зовсім темно. Тільки в тому боці, звідки наближались вагонетки, миготіли вогники шахтарських ламп.

Під склепінням все ще чувся верескливий голос Марусяка. Як видно, боячись переслідувати Кайдашів, він кликав на допомогу.

Андрій Васильович пропустив сина вперед. Вони пробирались по заваленому дрібним камінням і деревом людському ходку. Дорога здавалась безкопечною. Кайдаш все частіше зупинявся, відпочивав. У темряві Микола його не бачив. Він тільки чув важке дихання батька.

— Що з тобою, тату? — стривожився хлопець.

— Треба ще трохи пройти вперед, — з трудом відповів Андрій Васильович. — Тут десь повинна бути забутовка.

Але рухались вони все повільніше і повільніше. Тим часом кожної хвилини сюди, в ходок, із штреку могли нагрянути фашистські посіпаки. Кайдаш застогнав.

— Що з тобою, тату, ти поранений? — з тривогою спитав Микола.

— Та так... Нічого, — слабким голосом відповів Андрій Васильович.

Передихнувши, він підвівся.

— Іди за мною, ось сюди, — тихо сказав синові.

Він узяв Миколу за руку і повів за собою. Коли вони опинились за дерев'яною обшивкою, Микола здогадався, що це і є та забутовка, яку батько так довго шукав. Вони обережно пройшли через вузьку щілину завалу. Над головою звисали кам'яні брили. В забутовці тісно й незручно.

Раптом у ходку вчулися кроки і тихі голоси. За хвилину світляні пасма променів просіялись крізь дощану обшивку забутовки. Кілька чоловік обережно йшли ходком, уважно оглядаючи все на своєму шляху. Скоро вони повернулись назад і зникли десь в штреку.

Коли кроки затихли, Кайдаш попросив Миколу зняти чобіт. Микола стягнув чобіт і обмацав ногу батька, гарячу і мокру. Андрій Васильович застогнав, повалився на бік.

Батько лежав мовчки. Біля нього сидів засмучений, розгублений Микола. Він напружено думав. Треба врятувати батька. Але як це зробити? Вони знаходяться під землею, на глибині трьохсот метрів, і ждати допомоги нізвідки.

— Води... — слабким голосом попросив батько.

Микола з жахом подумав про те, що фляга залишилась в штреку... І раптом тільки зараз хлопець відчув, що і в нього пересохло в роті, і йому теж захотілося пити...

— Нехороше вийшло... нехороше! — шептав Кайдаш, звертаючись не то до себе, не то до сина.— Так багато було зроблено... а завдання не виконали.

— І ти, тату, поранений,— промовив Микола.

Кайдаш з зусиллям підвівся на лікті.

— Синку,— проникливо сказав він,— зараз найголовніше для нас — це виконання свого обов'язку. Тут невдача болючіша, ніж всяка рана.

Він знову приліг. Микола глибоко задумався. Тишу, що оточувала їх, порушували інколи звичайні в шахті звуки: потріскування стояків, падіння дрібних кусків породи, що сипалися з покрівлі, і невідомо як і де зароджувані шерехи.

— Завдання повинно бути виконане,— після недовгого мовчання вголос подумав Микола.— Виконане! — ще раз повторив він, навіть не уявляючи собі ще, як це зробити.

Після всього пережитого в шахті хлопець втратив всяке уявлення про час. Йому хотілося їсти, хилило до сну. Але він пересильював себе. Ним оволоділа одна настійлива думка: виконати завдання і врятувати батька. Тихо, щоб не потривожити його, Микола вибрався з забутовки, поклав біля входу кусок породи, щоб зразу знайти це місце, потім став спускатися вниз.

В штреку було темно, лише там, де знаходилась лава, світився слабкий вогник.

Почувся віддалений гуркіт. Він посилювався, і невдовзі за кілька кроків від місця, де сидів Микола, з'явилися люди, що котили вагонетки, навантажені кріпильним лісом. Слідом за ними пройшли два поліцаї.

Вагонетки зупинились біля лави. Донісся стукіт скидуваного дерева. Сидячи за товстим прогнилим стояком, Микола почував себе як на розпеченому залізі. Йому не терпілося негайно приступити до здійснення свого задуму.

Але необхідно виждати, коли робітники розвантажать вагонетки і підуть геть.

Здавалось, що чеканню не буде кінця. Микола вийшов з укриття і поспішив до забутовки, але, почувши передзвін вагонеток, повернувся до штреку. Троє робітників гнали вагонетки до ствола. За ними по п'ятах ішли поліцаї.

«Це може тривати без краю,— з досадою думав Микола.— А там, мабуть, від ствола пригонять нову партію вагончиків, і знову появляться поліцаї».

Не гаючи часу, він рішуче попрямував до лави, дістав із-за водовідливної труби шнур і приладнав його до запальної машинки. Коли все було готове, він поклав її посеред штреку, підійшов до отвору, що веде в лаву.

Світло запорошеної вугіллям лампи ледве прорізувало густу темінь. Робітники, користуючись тим, що не було нікого з наглядців, сиділи на розкиданих у безладді стояках, мовчазні, пригнічені.

— Товариші,— голосно й твердо сказав Микола, підійшовши до них.— За кілька хвилин тут станеться вибух. Вам треба негайно йти звідси.

Робітники наче прокинулись від сну, здивовано поглянули на хлопця, що невідомо звідки з'явився.

— Вибух? — спитав один з них.

Микола пізнав Олексу Ярощука. Це він сьогодні в парадній сказав: «Підставляй жменю, рудий Йолопе».

— Партизани висаджують в повітря штрек,— відповів Микола гордо.— Відходьте звідси! — і, круто повернувшись, побіг. Слідом за ним поспішили робітники.

В штреку все завмерло. Потім здалеку долинули голоси.

Микола швидко взяв запальну машинку. Перевірив, чи правильно з'єднані контакти з шнуром, притиснув коробку до грудей. Відчув глухі удари серця. Воно немов билося в середині коробки. Микола швидко повернув ручку машинки і, мов підхоплений вихором, помчав штреком.

...Глухий гуркіт розкотився підземним коридором, вдарила повітряна хвиля. Вона збила Миколу з ніг. Ламаючись, тріщало кріплення, валилась покрівля. Здавалось, страшний ураган промчав по штреку.

Поповзом, то падаючи, то підводячись, Микола добрався до ходка. Тут він перепочив, навпомацки відшукав свою флягу з водою і поспішив до забутовки.

Там було тихо, хоч повітряна течія проникала з штреку і сюди, наче її весь час нагнітав компресор. Іти Миколі було легко, ніби його підіймали невидимі крила: він виконав завдання — штрек зруйновано.

Батько лежав нерухомо, важко дихав. Микола підповз до нього, подав флягу.

Кайдаш жадібно припав до неї губами, пив довго, не відриваючись.

— Де взяв воду? — спитав, коли напився.

— Там, у штрєці. Це наша фляга,— відповів Микола, ледве стримуючи свою велику радість.

— Бачу, що наша. Тільки як ти її взяв? Адже в штреку зараз небезпечно,— строго сказав батько.

— Знаю,— відповів Микола.— Але я... не тільки взяв ялуг... Я... висадив у повітря штрек.

— Ти висадив штрек? — вражений батько зробив спробу підвестись із землі.

— Так! Висадив! — гордо сказав хлопець, допомагаючи батькові.

— Синку... — тільки й міг вимовити Андрій Васильович.

Він стиснув Миколу в обіймах, ніжно поцілував його і радісно прошепотів:

— Добре! Тепер на душі спокійно...

Обережно, вслухаючись в кожний звук, батько і син виповзли із забутовки. До застоюного повітря примішувався різкий запах динаміту. В шахті було тихо і душно.

— А заряд був сильнючий, потрійний! — мовив про себе Кайдаш. — Мабуть, там все завалило. Що ж, нехай тепер фашисти говорять: «Давайте вугель», — нехай говорять... А тобі, Миколо, велике шахтарське і партизанське спасибі. — Він міцно потиснув синові руку.

Нараз Микола згадав про календарний листок, вийняв з кишені і нагадав про нього батькові.

— А це прикріпимо на видному місці біля шахти, — сказав Андрій Васильович, — нехай сьогоднішній день пам'ятають фашистські недолюдки.

...Вони пробрались до старого шурфу, щоб вийти з шахти на засніжений степовий простір.

1943 р.

У НОВОРІЧНУ НІЧ

Там, за вмереженими сивою памороззю вікнами, над просторами засніжених донецьких степів пливла глуха, мовчазна ніч. Дзвеніла окута кригою земля. В степовому розгоні над яругами мчали вітри. Зимно. А в квартирі шахтаря Данила Чернеги було приємно, затишно. Тут вперше за останні п'ять років зійшлися друзі. І зустрілись вони, як то водиться за традицією, у новорічну піч, за широким святково прибраним столом.

Уже багато минуло часу відтоді, з тієї врочистої хвилини, коли відбивали розмірні удари Кремлівські куранти і підносився перший новорічний тост. І то був не останній тост. Бо є за що радянській людині підняти сьогодні налитий щиро по вінця келех. Є чим хвалитися і про що розповідати.

І підіймались гарячі схвильовані тости і не скупилися друзі на слова. У жвавій розмові було спогадано безліч ще свіжих у пам'яті епізодів і героїчних історій...

Не розповідав нічого лише сам господар дому Данило Черне-

га. Він був заклопотаний частуванням гостей. А втім, гості і не ждали від нього чогось надзвичайного. Всі-бо знали, що він, Данило, скромний, симпатичний товариш і щирий друг, ніде і нічим не вславився. А останні десять років навіть нікуди не вибував із цього шахтарського виселка. Хіба що, говорять, старцював по сусідніх селах у дні, коли в Донбасі господарювали німці.

Коли мовчазний Чернега раптом включився до гуртової розмови, це всіх присутніх вельми зацікавило. А сталося це в ту хвилину, коли дружина Данила Марія Власівна подала до столу дивної форми пляшки з вишнівкою — конусовидні, з занадто видовженими шийками. Бувалий гвардії старшина Денис Сіверко, що саме в цей час розповідав про те, як він нищив пляшками з горючою рідиною німецькі танки, захопив з столу пляшку і замахнувся нею.

— Так, так, Денисе! Саме такою пляшкою найзручніше... — захоплено стверджував Данило Чернега. — Це перевірено...

— А відкіля ти знаєш? — запитав здивований Сіверко, поставив пляшку на стіл і змовк.

Декому з присутніх стало навіть незручно від такого раптового і недоречного запитання.

— Може, й знає, чого ж...

— Це ж усім відомо, як підпалювали танки, — почувлися голоси.

Але Данило не звернув будь-якої уваги на те, що тою розмовою між собою друзі хотіли вигородити з незручного становища саме його, Чернегу.

— Подія, про яку я розкажу вам, товариші, — почав він невимусно, спокійно, — сталася у новорічну ніч. Еге ж, у новорічну, — підкреслив Чернега. — Ну, зрозуміло, в цю пору року надворі зимно. А ще холодніше тоді було на душі у товариша, про якого йде мова. До зимової пори ми, як відомо, звичні. А от, щоб стерпіти невилічне ярмо, то вже — дзуськи! А німці захотіли було налігати нам ярмо і навіть почали топтати нашу землю...

— Та почну коротше, про суть події, — зауважив сам собі Чернега. — Надворі вже смеркалось. На дорогу, що веде з міста Макіївки, вийшов чоловік з маленьким оклунком, невніше, торбиною, або ще кажуть — сакви. Шлях був вибоїстий, уковзаний — слизький. Чоловік прилучився до гурту мішочників-мінйялів, як називали тоді голодних, знедолених, які тинялися тисячами по дорогах в шуканні шматка хліба.

При зустрічах з німцями чи вартовими поліцаями чоловік з торбиною згинався, ішов поволі, ледве пересуваючи ноги. А втім, йому навіть не треба було вдавати з себе німечного, бо він таки

справді був кволий, до того ж в цей день пройшов добрих десятка два кілометрів зимової дороги, і це далось взнаки.

На розвилці доріг за містом чоловік з оклуном зупинився перепочити. Стояв і подовгу вдивлявся на дорогу, що вела до станції, то кидав тривожний погляд в напрямі шахтарського виселка. І коли б у ці хвилини за ним хтось стежив, то помітив би, що мішочник чимось дуже занепокоєний, ніби не знає, куди йому направитись. Нарешті він вибрав дорогу на виселок, скинув оклунок на плечі і рушив. Але раптом завернув назад. По дорозі до станції показала жінка. Густа вечірня сутінь вже скрадала обриси і тони, але чоловік з оклуном все ж пізнав жінку, яка котила поперед себе тачку на занадто високих колесах і борти її були розмальовані чорною і білою фарбами.

Зустріч була короткою. І коли б стежило за ними чиєсь стороннє око, то, певно, нічого б не вбачило в тій зустрічі підозрілого. Все було звичайним. На дорозі перемовилися, і тільки всього.

— Ну як у тебе, Остапе? — запитала схвильована жінка і кинула на землю голоблі важкої тачки.

— Дістав, аж три пляшки...

— От і добре... А я про все дізналась... — за звичкою говорити притишено, коли мова йшла про таємниці, жінка і зараз говорила майже пошепки, хоча навколо, наскільки сягало око, простягся засніжений простір степів і ніде не було видно ні живої душі. — Я простежила: дванадцять цистерн стоять на третій колії, маршрут їм до Ростова...

Розповідаючи, жінка витягла з тачки білий халат і передала його чоловікові, а той розв'язав свою торбу, витягнув звідти маленьку торбину з борошном і показав чотири однакових, замотаних в ганчір'я пляшки.

— Ти ж говорив — три? — здивувалась жінка.

— Одна з горілкою, — поспішив відповісти чоловік. — Люба моя, сьогодні ж зустріч Нового року, так треба, щоб було, як то бувало в добрі часи... — І торбинку з борошном, і пляшку з горілкою він передав жінці. — Жди дома. Я не баритимусь...

Перед тим, як розійтись, чоловік і жінка взялися за руки і глянули один одному в очі, щиро і ніжно. Потиск дружньої руки і довірливий мужній погляд важив більше, ніж слова заспокоєння і поради.

— Друзі, не буду томити вас розповіддю про подробиці виконання того партизанського завдання, — оговорився Данило Чернега. — Все було так, як то описано вже в газетах і книгах. І про вчинок той у новорічну ніч на нашій Південно-Донецькій залізниці повідомлялося у зведенні Радіпформбюро. І в ньому ж згадувалися партизани товариші С. і Н.

— Отож все було так, як і мало бути. Маскування у білих халатах. Чатування на німецьких вартових. І в зручну мить на цистерни полетіли пляшки з запальною рідиною.

— Три пляшки? — не втерпів старшина Сіверко.

— Всі три. Тільки одна з них була кинута невдало, — відповів, лукаво посміхаючись Данило Чернега. — Та це з'ясувалося згодом... Але та маленька невдача аж ніяк не пошкодила великій справі. Жодна цистерна з бензином того разу не вийшла з території станції. І партизанові дорога додому була добре-таки освітлена. А там, вдома, на нього нетерпляче чекала дружина, і не встиг чоловік увійти в хату, вона кинулась йому назустріч, поцілувала і поздоровила з Новим роком, з новим щастям... А про те, як було там, на станції, навіть не запитала, та й навіщо було питати... За все промовляли огненні відсвіти у вікнах. Візерунки дідамороза на шибках миготіли, переливались щирим золотом, самоцвітами. І було стократ красивіше за найкоштовніші прикраси поворічної ялинки.

На столі, на тарелі, прикриті скатертиною, парували свіжі коржі. І хоча були вони без приправи, кукурудзяні, але приємний запах їх дратував зголоднілу людину.

І ось нарешті скатертину з тарелі знято. Пляшку звільнено від непотрібної вже матерії. Але виявилась непоправна помилка. Каламутна рідина в пляшці не просвічувалась проти каганця. Не грали там сподівані веселі градуси. Зустріч того нового року обійшлася без вина, і, може, то було на краще, бо партизанові товаришеві С. тієї ночі довелося залишити свою домівку, щоб уникнути арешту під час облави розлютованих диверсією німців.

Якусь хвилину у колі друзів ніхто не порушував глибокої тиші, так, піби ждали продовження розповіданого. Але Данило Чернега мовчав і лише посміхався радісною молодою посмішкою.

— Що ж ми, товариші, їй-богу, як заворожені? — порушив мовчання Денис Сіверко.

— А їй справді, — підтримав його старий кріпильник Сава Бобров. — Налийте чарки повніше та надолужимо цей раз гуртом за недопите з вини проклятих німців товаришами С. і Н. Підніємо цей тост, товариші, за наших сміливих і мужніх радянських патріотів!

І по тих словах злетів малиновий передзвін склянок.

Було вже далеко за північ, коли гості залишали квартиру Данила і Марії Чернегів. Господарі проводжали гостей аж за поріг дому. І раптом, в час прощання, хтось із гостей помітив на подвір'ї, під повіткою, тачку з надмірно великими колесами, помережену чорною і білою фарбами. Як непотрібна вже, тачка лежала перекинута набік, з поламааними голоблямц. Друзі обступили її

гуртом, роздивлялись, як дивні музейні рідкощі, в пам'яті знову поставала розповідь Чернеги. І хоча прощання вже відбулося, гості ще раз щиро потисли господарям руки.

1944 р.

МАРІЯ

Майдан оточили півколом шість повішених. Вітер гойдав трупи, і здавалось — мерці йдуть, лишаючись весь час на тому ж місці. Навколо майдану шумлять крислаті, забарвлені осінню, берести, клени; вихор крутить листям, встеляє, цяткує землю жовтаним кольором... І шелест і безнастанне гудіння вітру поміж віттям — пісня печалі.

Зігнані силоміць, посеред майдану стояли заплакані жінки, сиві укліякі діди і залякані підлітки. На грудях у кожного теліпались на мотузках дерев'яні бирки, на них чорні номери — тавро неволі.

Застрашений, прибитий горем натовп людей глухо гомонів, наріканням не було краю. Тільки ж бо вчора ходили фашисти від хати до хати, шукали зброю та партизанів. Нічого й нікого не знайшли, а сьогодні на світанку повісили шестеро безвинних мирних людей.

— Добра не жди від бузувірів та вбивць.— Сказав хтось притишено. Слова ті розтанули в натовпі, і гнітюче мовчання скувало людей.

— Усім нам буде такий кінець,— проказав співучим тонким голосом старезний Микола Пасічник,— повісять на гілляці, або ж заморять голодом, то все рівно тобі край. І порятунку немає. Ой, немає...

— Буде!..

— Буде порятунок! — Відповіли тихо, але твердо з гурту.— Сонце сходить зі сходу. Отож звідтіль і прийде...

Та дід Микола не дослухав останніх слів. В раптовому розпачі він ухопив себе за груди і рвонув на шиї мотуз. Бирка № 82 заторохтіла на схудлих кістлявих грудях. Задихаючись, посинілий пасічник упав на землю.

І не міг уже підвестись, відняти заляклі у мотузці пальці.

Висока, вродлива жінка, з передчасно марніючим обличчям, кинулась рятувати старого. Вона підвела діда з землі, випростала йому руки і, підтримуючи, щоб знову не впав, впертим поглядом великих чорних очей стежила, як німці виходять з провулка й оточують натовп.

Незабаром до майдану підкотила машина з німцями і поліцая-

ми. Підсліпуватий, в жовтавих окулярах, уже відомий усім на селі комендант округи фон Бульке проказав щось німецькою мовою. Наприкінці заверещав, мов недорізане поросся, разів кілька топнув ногою і замовк. Тоді заговорив білястий, в рябютинні, з гострою, мов у пацюка, мордою, маленький чоловічок. Він навмисне розкинув поли пальта і показав людям розшиту на всі груди українську сорочку. Говорив улесливо, м'яко, вигинався, аж ставав навшпиньки і в такт словам вимахував рукою. Здавалось, і до натовпу людей, і до німців лащить, крутить хвостиком паршивий маленький песик.

Понурені люди мовчки слухали знайомі вже слова про покору, про те, що віднині всі партизани будуть знищені і що за вбитого позавчора сільського старосту село ще відповідатиме. А новий староста наведе тут справжній німецький порядок.

Не встиг білястий договорити, як з-за спини фон Бульке вигулькнув і став попереду новопризначений староста.

— Затичка.

— Затичка... Запроданець...— пошепки облетіло натовп.

— Твій, Маріє...— били вразливі, пекучі слова і ранили серце жінки, яка підтримувала діда Пасічника.

— Твій... Архип... Хто б думав!..— І люди сторонились, відступали, мов від чужої, зачумленої. Навіть немічний дід Микола зняв свої руки з її плеча і відійшов геть.

Ніби здерев'яніла, стояла з пониклою головою Марія сама. Поринувши в свої сумні думки, вона нічого не бачила перед собою, не чула, що говорив староста, її чоловік, про що перемовлялися пошепки між собою в натовпі.

Хіба про таку зустріч з своїм чоловіком вона мріяла! Гадала — прийде в село, додому, разом з радянським військом, визволить їх з сином з неволі, і буде їм, як і всім людям, велика радість, утіха. Про той щасливий день, про ту жадану хвилину вона так багато думала... І хоч як гірко жилося зараз, хоч нестатки і клопіт, а все ж вона заховала в закапелку під піччю макітру білого пшеничного борошна: він же так любив вареники... Від рота свого відривала, гадала — зустріне...

Сама верталась Марія з майдану додому. Ішла манівцями, щоб не зустрітись ні з ким віч-на-віч, бо несла пекучий сором і зневагу своїх же людей.

* * *

Архип Затичка зустрів Марію в сінцях хати.

— Чула? Ти ж була там...— не втерпів запитати, навіть не привітавшись як слід.

— Чула,— відповіла Марія і пройшла повз простягнуті до неї руки.

Похмурий, незадоволений Затичка ввійшов у хату слідом за жінкою.

— Чула і бачила,— почала Марія перервану розмову,— тільки не розумію я, Архипе, як це воно сталося. Ти ж відходив з села разом з усіма чесними людьми на Схід, а опинився... Я так ждала...— І голос жінки зірвався.— Зрадник ти!..— Рішуча і владна Марія ступила крок вперед, втопила гнівні очі в спантеличеного Затичку і проказала презирливо твердо: — Запроданець!..

— Евакуювався, відходив, звісно,— так почав нерішуче Архип,— ну, потрапив в оточення і врятувався. Звичайно, дечим прислужився новій владі... і, як бачиш, мені довіряють. А ти суддя мені, чи що? — раптом викрикнув, скаженіючи.— Суддя... Знаєш, таких, як ти!..— І шарпнувся до кишені, в якій був револьвер.

Марія навіть не ворухнулася. Схилила голову, про щось болісно думала. На високому чолі вирізьбилися старечі зморшки, і паленіюче обличчя зблідло. Та ось Марія ожила, випросталася, по її лицю ковзнула ледь помітна загадкова посмішка. Вона приховала якесь важливе рішення жінки. І за хвилину вже спокійна, ніби нічого їй не сталося, Марія почала поратись у хаті.

— У нас незабаром будуть гості,— сказав примирливо Затичка.— Так що треба як слід приготуватися. Пан комендант округи хоче покуштувати наших українських вареників... Та й взагалі...

— А чим частувати? Ти ж знаєш, що вони усе забрали...

Затичка замість відповіді кинувся до великого, обв'язаного ремінцями чемодана, розкрив, сів біля нього навпочіпки й почав викладати на долівку торбинки з борошном, пшоном, шматки сала. Вийняв якісь дивовижні брязкальця, коробочки, годинники і навіть ножі та виделки.

— Назапасав, жінко, всього потроху...— задоволений Затичка лукаво посміхався, повискуюючи, тоненько хіхікав і потирав руки. Руді, ніби вигорілі на сонці, скуйовджені мички волосся звисали на вилицювате, зрошене потом лице. Затичка нетерпляче відкидав мички набік, а руки нервово тремтіли.

— Ось, глянь! — Він підняв на розчепірених руках дорогу шовкову спідницю. У чемодані жужмом лежали кофти, хустки, дитяче манаттячко.

Марія стояла остовпіла над Затичкою. «За спідницю душу мою хотів купити... Скільки прожила з ним — і так мало його знала...— свердлила пекуча думка.— Награбував і хвалиться». І здалось Марії, що вона бачить перед собою тих невідомих, з кого здирали оті кофти, сорочки. А он на рябеньких хлопчачих

штанях плями, напевне кров. І Марія відчула, як до серця їй підкочуються давкі хвилі розпуки й злоби. І ось-ось вона не витримає, розпачливо крикне, кинеться, розчавить руками й ногами Архипа і розкидає все, що він награвував. Але стрималась.

Надворі почувся гуркіт мотора. До хати підкотила машина з німцями. Затичка похапцем згорнув до купи все, що було в чемодані, жбурнув у куток і мерщій вискочив зустрічати гостей. В хату ввійшов знадвору восьмирічний синок Микола. Радісний, він показав матері іграшкову рушницю і блискотливу бляшанку з-під німецьких консервів — дарунок батька. Марія глянула на підпис на рушниці, виведений чисюсь дитячою рукою — «Володя», пригорнула до себе сина і, не стримавшись, дала волю рапто-вим сльозам, а за хвилину вдавано спокійно уже поралась на кухні біля печі.

* * *

Хата повнилась гамором, реготом. Веселість підігрівалась горілкою та вином. Чотири німці і перекладач почували себе ніби справжні господарі — вільно і безпечно. А все ж віконниці було наглухо зачинено і на всякий випадок напихаті на лавці стояв ящик з гранатами. Та й надворі, навколо хати і вздовж вулиці, спокій цильнували німецькі вартіві.

Село ніби вимерло, наче тут дика пустеля. Жодної ознаки життя. Лише пугачі іноді верескливо й тривожно кричали серед глухої темної ночі.

Гості пили і їли безперестанку. Марія ледве встигала готувати. За наказом Затички вона подала до столу і вареники. Все частіше й частіше зиркав на хазяйку своїми виряченими, банька-тими очима фон Бульке.

— Карош вуренік, карош жінка.— Промимрив гуняво, прицмокуючи губами й заговорив щось до перекладача. Той догідливо вислухав і підсунувся ближче до Затички.

— Ти, друже мій, дуже щасливий,— почав удавано щиро,— тобі, Архипе, ой, як щастить... Сам пан комендант закохався в твою жінку. Ти будеш мати з цього добру вигоду...— І схидна, улеслива посмішка скривила пацючу морду.— Фон Бульке хоче, щоб твоя жінка стелила йому постіль,— вже сміливіше вів перекладач.— Постіль... Цісі ночі, розуміш...

— Як же це...— не второпав зразу, про що йде мова, Затичка.

— А так, постіль на них двох,— уже не церемонячись, сказав перекладач.

Затичка розшолонав, про що йдеться, враз спохмурнів, надувся і засопів, мов ковальський міх. Але глянув на коменданта і знітився.

— Карош жінка, карош,— твердив свос ффон Бульке. Він поклався в кишенях френча, витяг кілька німецьких марок, кинув на стіл перед Затичкою і весело зареготав. Реготала і решта німців, кривилась у посмішку пацюча морда, хіхікав посоловілий Архип, ховаючи гроші в кишеню.

— Гості хочуть кофію, приготуй,— звелів Затичка, увійшовши до кухні,— і ще пан комендант...— Але раптом осікся.— Та про це потім, а зараз кофію, оп воно, порошок у тій банці. Завари з молоком.

— А де ж те молоко? Корів же немає, німці вирізали,— зауважила стримано Марія.

— А кози? — запитав Архип.

— Може, в кого вони й є, але тримають потайки. І в кого саме — не знаю,— ухилилась від відповіді.

Затичка витягнув з кишені папірець і кинув його недбало на столик.

— Ось перепустка, щоб тобі вийти в село... Пошукай молока.— Промимрив і поспішив до гостей.

Марія взяла до рук папірець, задумалась. «Все йде на краще»,— мовила пошепки, про себе. І загадкова радісна посмішка вдруге за цей вечір осяйнула лице жінки.

Поки закипав окріп, Марія дістала на горіщі з-під бантини кілька маківок і пучок німиці. Розтерла в макітрі насіння, відцідила білувату рідину, влила в окріп і подала до столу. А сама почала збиратись у дорогу.

Після кофе гості зовсім сп'яніли. Фон Бульке ледве доплетався до ліжка, звалився і скоро захріп. Біля його ніг скрутився перекладач. А решта поснули за столом. Лише Затичка, очманілий, лазив по долівці, шукав чемодана, кликав Марію і нарешті уклався біля порога.

Марія поставила серед хати ящик з гранатами, накидала трісок, обгорнула ганчір'ям, облила все те гасом, приладнала гніт з рушника і підпалила його. Не гаючись, забрала вже одягнутого напівсонного сина, підхопила вузлик з речами і залишила хату.

На вулиці, зразу ж біля хати, вартові зупинили і перевірили перепустку. Після заспокійливого «гут» Марія рушила далі. За кілька хвилин була вже за селом. Полями, навпростець, поспішала до лісу. Добігла до перших кущів і зупинилась, перевела дух. Тут було вже безпечніше.

Темну, мовчазну ніч розітнув вибух. Ніби відголоски, раптово затріскотіли постріли, прорізали небо ракети. А потім здійнялись огненні заграви й освітили навислі розірвані хмари. А село не обзивалось, мовчало.

Наляканий вибухом, огненними загравами Микола тулився до матері, питав, чого стріляють, та що то горить...

— Горить наша хата,— відповіла пошепки мати, пригортаючи ніжно сина. Микола згадав за батька, за свою рушницю і раптом заплакав.

— Батька нема,— втішаючи, сказала.— Так треба, так треба було,— не то до сина, не то до себе мовила тихо.— А рушниця, сину, тепер у нас буде справжня...— І Марія зітхнула на повні груди, наче скинула з себе надміру важкий тягар.

1943 р.

«МОЛИТВА»

Землю вгортала ніч. Люто вихрила густа поземка-метелиця. Вітер перетворювався на сніговий самум, рівняв степ, нагортав кучугури, стихав і раптом піднімав та знову гнав білу завісу кудись у простір. В шаленому розгоні вітер налітав на спустошене шахтарське селище, на мить спинявся біля крайньої хати і вершив білий мур аж до стріхи.

На холодній печі лежала стара Явдоха. В головах вона покляла окраєць хліба, торбинку квасолі, кілька картоплин і цибулю — все, що залишилося на прожиток.

В хаті порядкували німці. Що саме вони робили, стара не бачила. Вона лише чула, як нишпорять по всіх кутках, перевертають все догори ногами і геркотять. Тож старій здавалось, що в її хату раптом забігла згряя голодних, задрипаних собак і зняла хрипку гавкотню.

Вже кілька разів чужинці підходили до старої, вимагали, щоб злазила та розтопляла їм піч. Але Явдоха затялась злазити.

— Нездужаю, хвора,— відповідала коротко.

І навіть тоді, коли один з німецьких бузувірів розкричався і штрикнув стару в ногу багнетом, вона не підвелась.

«Та видохніть всі, навіжені, а гостити не буду!..» — вирішила твердо. А серце точила гризота, що вона, стара, таки не додержала слова, бо хоч і не гостила їх, проклятих, але ж пили вони воду в її хаті, з її ж таки кухля. А ті ж наказували...

...І впливали з туманної імли і враз поставали свої, невимовно милі... Ось вони йдуть степом... Дорогами котять машини, гармати, аж степ захряс... Дотліва зруйноване селище, курить земля... А вони йдуть на схід і вже десь з-за горбатого берега річки Луганки кидають важкі громовиці.

Над селищем, над шахтами крутила вогненна завірюха, літала видима смерть. А вона, стара Явдоха, сиділа при дорозі поблизу рідної, дивом уцілілої хати і частувала бійців яблуками, подавала в кухлі воду та мовчки проводжала в дорогу. Хоча кожен, кого частувала, утішав, обіцяв скоро вернутись і вона вірила їм, а все ж таки пекучий біль терзав зболіле серце, бо йшли вони з рідної землі.

Останнім підійшов смуглявий юнак. Привітавшись, він узяв з рук старої червонобоке, посмуговане, наче писанка, яблуко і посміхнувся по-дитячому просто і щиро. Перевів очі на стару і сказав: «Спасибі, мамо». Так говорили всі, кого частувала. Але цей, здалося, вимовив якимось інакше. В тому ніжному слові «мамо» стара Явдоха вловила незміриму глибіню синового теплого почуття. І, розчулившись, заплакала. Юнак зніяковів, поспішив заспокоїти, показав фотокартку вже літньої жінки — своєї матері. Говорив, що незабаром повернеться додому цими ж таки донецькими шляхами. А коли вже відходив, сказав суворо і твердо:

— А отим,— махнув рукою в той бік, звідки підходили німці,— глядіть, щоб нічого... Не дайте навіть води...— Сказав, поправив на плечі гвинтівку і зник у хвилястому, розложистому степу.

«Не дайте навіть води...— повторювала Явдоха.— А що вдієш? Ой, якби то могла — душила б клятих!..»

В хаті не затихав лайливий галас. Та стара вже ні на що не звертала уваги. Вона поринула в свої думки, старечі й журні, і вони, мов ті хвилі гоїдливі, то відносять у давно віджите, напівзабуте, то вертають назад, і їдкий сум ятрить душу. Сама, навіть ні з ким словом перекинутись. Сама, а навколо вороги...

Нараз стара Явдоха почула рідну мову. Схвильована, зраділа, швидко підвелась і визирнула з-за комина. Посеред хати стояли із зв'язаними руками два поранені червоні бійці. Стояли просто-волосі, роззуті. У старшого на голові, на обличчі ще свіжі рани. У молодшого, майже хлопчини, з безсило звислої руки стікає на долівку кров.

Стара Явдоха прикипіла очима до бійців. Хотіла пізнати, хто вони — може, знайомі. Переводила очі на товстопикого, з одвислою губою німця, який, по-котячому вигнувшись, перекручуючи російські слова, про щось допитувався в полонених. Бійці мовчали. Раптом німець оскаженив, вискочив із-за столу, з розмаху ударив у скроню молодшого, потім збив з ніг старішого, топтав полонених ногами. Бив надсадно і довго.

Стара глухо скрикнула, припала до черені, і, щоб не бачити катування й нічого не чути, вгорнула голову в шмаття і лежала заціпеніла, в сльозах. А коли виглянула знову, поранені стояли

вже в кутку хати і ледве тримались на ногах. Товстопикий німець щось геркотів до своїх і вказував на глуху комірчину в сінях. Потім визвірився на полонених, попередив їх, що коли не зізнаються, то завтра до схід сонця висітимуть на стовпі. Попередив і вийшов з хати.

Стара Явдоха, не гаючись, злізла з печі, пройшла по хаті. Появу хазяйки німці зустріли зневажливим реготом, штовханами. Полонені хотіли заговорити до неї; старіший навіть зробив крок назустріч Явдосі, але мусив відступити: вартові крикнули на бійців і наставили їм в груди автомати.

Стара, нібито зовсім байдужа до всього, заклопотана лише своїми справами, раптом стала на коліна й почала бити поклони в той бік, де мали б бути ікони, а зараз висіли висхлі пучки материнки, жевріли повняки, голубіли безсмертники. Потім стара зняла вгору руки й застигла в молитовній, смиренній позі.

Гамір у хаті стих.

Явдоха щось беззвучно шепотіла, клала земні поклони. А голос її все дужчав і дужчав.

— Сини мої, діточки милі! Попереду довга ніч, і я не взіваю. Слухайте з причільної стіни...

Проказавши свою «молитву», стара підвелась, заметушилась біля печі, поклала дрова, і скоро запалав вогонь. В хату заскочив товстопикий. Він знову допитував полонених і ще раз попередив, що чекає їх на світанку. Після того бійців вивели в комірчину.

Надворі не вщухала завірюха. Вітер задував вогонь. Ядучий сизий дим забивав дух. Хазяйка навмисне відчиняла навстіж двері.

Німці зраділи гарячій воді, мились, а коли на столі запарував окріп, сіли пити каву. Явдоха прислуговувала, виносила з хати помиї, поралась коло печі, вносила знадвору пухнастий сніг і топила його в казанах.

Вже кілька відер гарячої води вилила стара під причільну стіну; продовбала змокрілу глину, просунула в дірку ніж і долото. В комірчині щось ледь чутно шкрябало. Явдоха повернулась в хату, підкинула в піч дров, оглянула німців, чи всі вони тут, і поспішила надвір.

Ждала недовго. Ось упали останні грудки землі: обидва полонені були вже на волі. Стара подала їм клунок з хлібом, напнула їм на плечі білі ряднини, виряджала в дорогу.

— Спішіть, спішіть, мої діточки! — квапила Явдоха. Схвильовані, розчулені бійці поцілували їй руки і зникли, мов упірнули в замети.

— Щасти вам, щасті!.. — шепотіла стара. Піднятою вгору

рукою вказувала їм путь, а по зморшкуватому, осяяному радістю лицю котились сльози...

За хвилину в хаті знявся гармидер, важко загупали німці в сінях.

На дворищі, поблизу хати, в запорошений слід втікачів затріскотіли постріли.

Заспокоєна раптом Явдоха впала горлиць на снігову білу постіль. Піднесена вгору закривавлена рука так і застигла в останньому прощальному русі... Налітав рвучкий вітер, розтріпував сріблясті коси старої, цілував у відкрите чоло і знову мчав у далекі, оповиті ніччю простори.

1942 р.

МАЛИЙ ТИМКО

Наляканий німцями, що раптом ввірвалися в кімнату, Тимко забився в куток між столом та ліжком і пильно стежив за тим, що діється. Біля дверей стояли, ніби вгрузли в землю, два озброєні рушницями, руді, круглопикі солдати. Третій — довгов'язий, з довгастою, як диня, мордою, штрикав пістолетом у груди матері й щось лопотів незрозуміле. З гаркавої кумедної мови німця Тимко второпав лише слова «партизан» та своє прізвище.

Мати стояла біля вікна нерухома, бліда, мов крейда, понурена і мовчазна. Такою Тимко її ще ніколи не бачив.

Та ось мати поворухнулась, сказала тихо, але рішуче:

— Нічого не знаю...

Сказала, підвела голову і глянула сміливо на довгов'язого. Тимко був певний, що німці повірили матері і не накоять у хаті нічого поганого. Він навіть перестав боятися їх.

Та раптом довгов'язий заверещав, аж захлинувся, швидко забігав по кімнаті, підскочив до матері, щось говорив до неї і штрикав пістолетом в обличчя.

А вона все ж була сувора і мовчазна. Тоді довгов'язий крикнув до німців, що стояли біля дверей, і ті заходились усе перевертати шкереберть. Безжально троцили все, що попадало їм під руки, зривали зі стін рушники, з ліжка стягли ковдру, перекинули етажерку з книгами, розривали і топтали їх ногами. А потім уже втрюх поралися біля скрині.

Мати стояла нерухома, гнівна. Руки в неї тремтіли й стискалися міцно в кулаки.

Викидаючи речі із скрині, довгов'язий знайшов там якісь папери та батькові листи. Знайшов — і аж зареготався від задоволення. Мати кинулась до німця, вихопила з рук у нього папери, пошматувала їх і миттю кинула в помийницю.

Довгов'язий, мов кішка, скочив, витягнув з води розм'яклі, в синявих плямах клаптики паперу і серед них уцілілу маленьку фотокартку Тимкового батька. Глянув на неї, щось викрикнув і вдарив пістолетом в обличчя матері. Вона поточилась і впала на лутку вікна.

Тимко не стерпів такої наруги й обиди. Він шулікою кинувся на німця, пхнув його, та не мав сили навіть зрушити з місця. А довгов'язий хрипів, верещав, несамовито тупцював і безперестанку бив матір.

Та Тимко все ж таки зловчився, ухопив німця за руку й щосили уп'явся зубами. Але той шарпнувся, відкинув від себе хлопця і готовий був стріляти.

В ту ж мить мати підвелась з-під віконня і заступила собою сина. Швидким рухом вона штовхнула його до дверей.

— Тікай, синок, ховайся! — крикнула. Слова заглушили постріли. Кулі свердлили двері, впивалися в стінку. Але в ту мить Тимко уже був надворі.

Притаївшись під тином, за кущем б'язку, він бачив, як вивели матір із зв'язаними руками, закривавлену: з плечей у неї звисали клапти подертої сорочки. Слідом за матір'ю німці несли клунки з одежею, з хатнім начинням. В руці довгов'язого фашиста Тимко побачив свій улюблений маленький кухлик, що його батько зробив з червонолискучої міді. Але зараз той кухлик Тимка не цікавив. Він прикипів очима до матері. Вона ледве-ледве ступала дворіщем, тривожно озираючись навколо: напевне, шукала його, Тимка.

Так, вона шукала його. А він не міг підвестися з землі, ніби задубів. Лежав нерухомо. Тільки серце було живе. Воно колотилось швидко-швидко і, здавалось, било не в грудях, а в землі холодній і твердій.

Підштовхувана німцями, мати відходила все далі і далі. Он вона вже за двором, вже на середині вулиці, зупинилась. Оглянулась. Рудий німець ударив прикладом, мати хитнулась і знову пішла.

— Мамо!.. — крикнув Тимко.

Вона не почула. Тоді він крикнув удруге, на весь свій голос. А вона не озвалась, навіть не глянула. Але Тимко не переставав кричати. Він вимовляв найніжніші, наймиліші слова, просив не залишати його самого, йому так страшно...

Мати не чула. Та й не могла вона чути, бо з дитячих спраглих уст від страху та розпачу замість слів вилітав лише стогін і шепіт.

На вулиці нема нікого. По сусідніх дворах порожньо. Ніде ні живої душі. Тимко певний, що тут, у виселку, він залишився

один. І раптом він заплакав, розпачливо, голосно — навіть полегшало в грудях, потім зіп'явся на ноги й побіг.

Вже аж за виселком угледів матір. Вона йшла в гурті чоловіків і жінок, оточених німецькими солдатами. Тимко не бачив обличчя матері, а тільки її випростану спину і зв'язані мотузом руки. Юрба посувалася поволі, навпростець, зарослим травами степом, що збігав до глибокого яру.

Тимко йшов слідом за юрбою, не відриваючи очей від високої постаті матері. Малому до нестями хотілось підійти зовсім близько до неї, пригорнутись, вчепитись цупко руками, так, щоб ніхто не міг відірвати. Але страшно було німців.

Він чув постріли і жахні крики людей. Кричав разом з ними і плакав, бо там була мати. Здавалось, він навіть чув її голос.

Німці вертались тією ж дорогою до виселка. Тимко заховався від них у густому бур'яні. А коли німці зовсім зникли, він помчав степом до яру.

Мати лежала в зарослому полином рівчаку. Неподалік від неї лежали інші люди, але Тимко не звертав на них уваги. Він кинувся до матері, обвив рученятами і цілував її теплу і невимовно рідну. Цілував і не знаходив утіхи. Мати не відповідала на його пестощі. Лежала горілиць, безладно розкинувши руки. На лівій зтягнуто мотуз, а в жмені правої руки затиснуто землю. Так, ніби мати згребла її разом з травою, намірилась кинути і не встигла. А на обличчі кров і рани. Це, мабуть, той, довгов'язий розбив пістолетом...

Тимко вирішив, що мати спить. А може, не спить?.. Бо ж праве око прищуплене, а ліве вдивляється в небо: напевне, мати стежить за льотом хмаринок та вслухається у шум вітру в траві, у співі пташині.

«Хай відпочине трошки, — вирішив Тимко, — вона дуже стомилась. Хай відпочине». Заспокоєний, він ліг біля матері, обвив рученятами шию і розказував на вухо, тихо, як він налякався тих клятих німців, як ховався під бузковим кущем, як страшно було бігти полем. На бігу наштрикнув п'ятку, ще й зараз болить. Ой, як він прудко біг, поспішав, боявся, що німці заведуть матір кудись далеко, і він уже ніколи її не побачить. І ще йому було дуже лячно, коли стріляли тут, у яру.

Але ж все те минулося, і вони от знову вдвох. Хай не журиться матуся, рани скоро заживуть, а там, де болить їй, він поцілує і перестане боліти.

І Тимко цілував і знову починав щебетати. Згадав про батька, розказав, як того дня, коли батько відходив з рушницею і пістолетом з дому, він довго грався з Тимком в коня і вершника. Вони гасали по кімнаті, падали на підлогу, борюкались і реготалися до

сліз. А вже наостанку батько посадив Тимка до себе на коліна, і говорив з ним, як з дорослим.

— Ти в нас уже, нівроку, виріс великий, тобі, Тимоше, уже п'ятий рік, будь розумним, слухайся матері. На вулиці ні з ким не заводься у бійку, а якщо хтось кривдить тебе, то сміло давай йому відсіч, воюй чим попало...

Мати слухала мовчки і все дивилась у синю небесну височінь.

Наговорившись досхочу, Тимко дістав з кишені сухаря, трохи відломив матері — поїсть, коли прокинеться, а решту з'їв сам. Потім уткнув голівку під руку матері і незчувся, коли й заснув...

Навколо, уквітчаний весняними барвами, розіслався широко степ. Вітер повільно котить зеленаві хвилі, пестить, кошлатить і розчісує трави: на гребнях хвиль зринають перламутрово-білі віночки ромашки, хлюпнули й застигли мармурові плеса безсмертників, паленіють і роняють долу свої вогненні пелюстки маки. Куди не глянь, квіти і квіти.

Вітрові шуми мчать над землею, зринають і вже аж під сонцем дзвенять срібним переливом у пісні жайворонка. Дзвенять, розсипаються сміхом і падають знову на землю, у трави, або на крилах степових орлів відлітають за обрій, кудись вдалину...

Та нічого того не могли вже бачити й чути ті, що лежали серед степу, в яру, постріляні кулями. З шахтарського виселка сюди востаннє була їх путь. Лежать в непробудному сні. Кров і сльози пропекли землю на місці їхньої смерті. Місце те топтав кований чобіт фашиста. Але не можна затоптати кров. Вона горить, ніби перелившись у маки червоні. Вона кличе до відплати. Останній, передсмертний стогін убитих вітри носитимуть над степом, над житлами живих людей, носитимуть і зватимуть до помсти, до відплати...

Прокинувшись, Тимко довго сидів очманілий, ще напівсонний, і ніяк не міг зрозуміти, де він. А над степом тихо спадав вечір. Велике розжеврене коло впірнало на заході в землю. В яругу вповзали чорні тіні, і він здавався зараз ще глибшим і довшим. Тимко притулився до матері, почав термосити її, просив, щоб вона вставала, бо вже темніє, пора вирушати додому. Але даремно: мати лежала нерухома.

Тимко вдивлявся в її обличчя. Застигле, зчорніле, воно здавалось йому зовсім чужим. Плями крові на лиці, на руках густо вкрила дрібна комашня. І раптом Тимко зрозумів, що мати не спить, а вмерла. Стало страшно. Він заціпенів. Над головою низько пролетіла якась пташка і пронизливо крикнула. Переляканий Тимко стріпнувся і почав відповзати. У бур'яні наткнувся на якусь жінку. Вона теж була мертва, почорніла, з вишкіреними

зубами. Половина обличчя у неї, зашкарубла від крові, вкрита комашнею.

Тимко звівся на ноги і почав озиратися навколо. Куди б не глянув він — скрізь лежали страшні, з перекошеними обличчями, люди. Малому хотілося кричати, плакати, але він мовчав. Груди йому щось стисло й забило видих, як тоді, під кущем бузку.

Зажмуривши очі, Тимко вискочив із страшного кола мерців і щодуху помчав у напрямі виселка.

Спинився аж тоді, коли добіг до перших будинків. Он уже шахта, гора породи, під якою він, Тимко, щодня грався з сусідськими дітьми. Надворі зовсім стемніло.

Тимко обійшов терикон і попрямував до своєї домівки. Але домівки не було. На тому місці, де стояв будинок, диміли чорні руїни. На завислих дерев'яних кроквах миготіли, ніби живі, жовтаві вогники. Там, де був палісадник з квітами, — стирчали обвуглені кілочки та опалі кущі бузку.

На вулиці, недалеко від згарища, повільно крокував вартовий. Він дійшов до завулка, зупинився, підняв голову, вдивляється в небо. Раптом вартовий завернувся назад, наближається. Вже добре видно його одутловату безвусу морду.

«Це, мабуть, той, що стріляв у маму», — подумав Тимко. Гнівом закипіло дитяче серце. Згадалися батькові слова, коли він прощався.

Недовго роздумуючи, Тимко вхопив твердий шматок породи, розмахнувся і влучив. Німець злякано скрикнув, відскочив у бік, пригнувся і раз, вдруге, втретє вистрілив. Десь поблизу теж почали стріляти. А Тимко вже був аж на другій вулиці.

Ніч облягала землю. Тихо. Над виселком в мереживі хмар купався кругловидий місяць. Тимко вийшов у степ, на дорогу, що вела до матері. Він уже навіть дійшов був аж до яру і повернув назад, до виселка. Відпочивав під зруйнованою чияюсь хатою і знову вирушав у степ. І так безліч разів. Боявся наблизитись до страшного місця з мерцями і не міг заспокоїтись — плакав. Йому дуже хотілося бути біля матері. Хотілося бачити батька — сказати йому, що він, Тимко, таки помстився за кривду... Хотілося зустріти когось живого, але де вони, ті люди?..

Ніч накрила все густим мороком. Над мовчазною землею плив байдужий до людського горя великий окатий місяць і навіював сон.

РІДНІ ГОРИЗОНТИ

Щоранку Трохим Лукійчук поспішав на вулицю, сідав на лавці біля свого дому і ждав на перехожих. Повз нього гуртами і поодинці проходили шахтарі, здебільшого жінки та дівчата. Знайомі приязно віталися з ним, уривали хвилину-дві на розмову, і з тих розмов він знав усі новини з життя шахти і рідного селища.

Та друзі завжди поспішали у своїх справах, квапливо кидали: «Бувай здоров, зустрінемося, поговоримо»,— для годиться, аби щось сказати, і відходили. А він знову залишався самотній.

Над степом, над селищем зринали й котились довгим переключком ранкові гудки, на шахті били короткі сигнали, уздовж естакад гримотіли вагонетки, чути було віддалені людські голоси. Там починався звичайний, напружений робочий день. А Трохим ще довго сидів на своїй лавці, ждав на запізнілих перехожих, усе наслухав — ловив далекий відгомін шахтарського трудового життя.

Майже щодня, разом з друзями, в думках Трохим спускався в шахту. Знайомо й приємно огортав дух підземних глибин, теплувате, вологе повітря, пахощі тління — сивуватого моху та цвілі. Не поспішаючи, Трохим оглядав підземне дворище біля ствола — просторе, тьмяно освітлене склепіння, в'їгинисті колії рейок, ешелони вагонеток: порожніх, вантажених вугіллям та лісом, трубами і тросами — все бачене і запам'ятоване ним назавжди до найдрібніших деталей.

Від ствола, не поспішаючи, Трохим проходив колись пройдену ним тисячі разів корінну і обов'язково навідувався до «своєї» лави, яку залишив він ще в перші дні війни, відбувши на фронт. Трохим бачив: збігають у темну глибіню, ніби відбиті під шнур, рівні лінії прорізу лави, мов свічки, рядами розбіглись стояки кріплення. А там, аж у кінці прорізу, справа і зліва, у закутках, як кубла, вугільні забої, прорубані ним, Трохимом.

Під цим низьким і темним склепінням він провів безліч днів. З кожним ударом обушка, метр за метром, уперто повз він щораз глибше застиглим вугільним річищем. Там пізнавав він таємниці підземного світу й корив їх своїй волі. Дві норми видобутку було тих днів законом вугільного майстра Трохима Лукійчука.

А зараз... В «його» лаві порядкують інші. Трохим ніби бачить: он у забої ледве блимає шахтарська лампа, забійник ліг на правий бік і раз по раз б'є гранчастим лезом. Шурхотить, обсипається підбійка, шахтар переповзає, вмощується зручніше, і знову чутно глухі удари. Трохим нервується, йому хочеться зауважити певдасі-шахтареві, що той не збив як слід підземки, а обушок треба пускати поковзом, вільно і легко. Спересердя Трохим

готовий лаятись, вирвати з рук шахтаря обушок і заходитися рубати самому...

Та ось лампа освітлює припорошене вугільним пилом обличчя забійника — дівчини. Хто вона, Трохим не знає. Тільки чув, що звуть її Катрею, що вона з Полтавщини, прибула на шахту недавно, в перші дні визволення Донбасу від фашистів. Друзі не раз говорили йому про неї: «Беручка. Заповзята. Там така вогонь-дівка!.. Серед жінок-шахтарок веде перед, заявила: «Вивчусь, даватиму рекорди, а коли в шахту прийдуть машини, то запрацюю з зарубною».

«Якщо і справді має таке бажання до шахтарства,— роздумував Лукійчук,— то може вийти толк... Але це тільки бажання, і коли ще будуть ті машини, а зараз у шахті обушок, і люди невправні в шахтарстві. Отож, напевне, лінію лави вже викривлено, а небезпечне ліве крило, коли не вмієш як слід закріпити, дасть осадку, і може статися лихо...»

І в той же час Лукійчук ловив себе на думці, що хотів би бачити того сміливого забійника, який орудує в «його» лаві і навіть мріє про рекорди. Спочатку це була звичайна собі цікавість, а з часом, підігріта розповідями про «беручку полтавчанку», вона переростала в тривожне, затаєне бажання. І часто Трохим шукав очима невідому йому дівчину серед шахтарів, які проходили повз нього.

Із щоденних розмов з друзями знав: на шахті вершаться дивні діла. Перших же днів, коли вигнали геть ворога, до руїн, на відбудову шахти прийшли всі, хто залишився живий у шахтарському селищі.

І навіть діти бралися за ноші й лопати.

У забоях, на підземних роботах чоловіків замінили жінки, на місця братів і коханих стали сестри, дівчата. І от на-гора вже пішло вугілля.

Жалкував Трохим, що в житті його сталося так... І люди, та й саме життя шахтарське проходять зараз повз нього, і ятрить серце затамований біль: нікому він, Лукійчук, непотрібний, навіть зайвий, бо вибув він з того шахтарського строю. Мусить тепер сидіти сиднем, ловити лише відгомін життя і скніти.

Коли від таких думок ставало нестерпно прикро, Трохим залишав свою лавку і спішив до хати. Подовгу сидів за книжкою, або майстрував модель зарубної, що гвинтами вгризатиметься у вугільний шар, кришитиме його і сама ж видаватиме до штреку.

Але відгородитись від навколишнього світу не вдавалось. В кімнату лунким відгомоном вривалися шахтні сигнали й били раптово в груди. Били вразливо, гостро. Трохим мимоволі вслу-

хався, а в розбурканій уяві ввижалось: на перекид набігають повні вщерть вагонетки, під естакади рине шорстка і вогка вугільна маса, сповзають, котяться важкі грудوماхи і ваблять очі чорні, масні гори вугілля.

Та ось вагонетки вертають назад, до ствола; за ними слідом повільно йдуть відкатниці. А сигнали безперестанку б'ють розмірно й зазивно...

І раптом над шахтою зринає завихрене весняним вітром шахтарське «страждання».

Дзвінки дівочі голоси легкокрило й високо здіймаються в небо, линуть веселкою над степом. І в'ялить та пісня серце колишнього забійника Трохима Лукійчука... Ех, бути б там, серед гурту, і собі підтягти на весь голос!..

А над шахтою цвіте й не одцвітає глибока синя височінь, манять в несходжений простір широкі рідні горизонти. І в такі хвилини стократ милішою здається вільна чебрецева донецька земля.

Та захоплення поволі розвіюється, і в душу Трохимові знову вповзає смуток, і знову гнітить думка... Адже він, Лукійчук, без діла живе на цій землі, він уже тільки колишній шахтар. А стати таким, як колись, напевне, не зможе: поранення заважає.

Останні кілька днів Трохим не зустрічав прохожих на лавці. Навіть друзям, коли до кімнати заходили, про шахту і словом не згадував. Вирішив забути про неї. Надумав організувати своє життя по-новому, взятись до іншої професії, не шахтарської.

В кутку біля дверей з'явилися різні копила, а на стіні, пригнуті шилами, звисали пасма зсуканих дратв.

Того дня з ранку до вечора Трохим лагодив старі чоботи. Залишилось пристрочити ще одну латку, і вони будуть готові. По заході сонця причинив двері, затулив вікна й почав працювати при світлі.

Знадвору раптом постукали. Хазяїн обізвався. До кімнати хтось зайшов. Трохим був певний, що то черговий замовець. Це була ще зовсім молода дівчина, повновида, смуглява і, здавалося, дуже сором'язлива. Вона тихо привіталася, перепитала, чи саме до нього, Лукійчука, потрапила, і, зніяковівши, змовкла.

— Вам, певно, черевики полагодити? — запитав Трохим, затягуючи дратву.

— Ні, я до вас у шахтарській справі. Ви ж вугільний майстер, всім відомий, а я... сказати б, новак. А так хочеться краще працювати!

— В якій же лаві й ким працюєте? — запитав насторожено Трохим.

— Забійником. У п'ятій лаві. В тій же, де ви до війни працювали... Того я і прийшла до вас... А звать мене Катря... Бачите, не ладиться в мене... Буває, кліваж не розгадаю. Вони ж, ті розколини, у вугільній стіні ледве помітні. І вугілля — мов та криця...

«З мого забою», — вразила думка. Трохим відчув, як у грудях ураз стріпнулося, тоскно защеміло серце і забилося швидко, швидко... Міцно затис шило в долоні, ніби хотів за нього втриматись. Затис і зігнувся над шевським столом. А вона, Катря, вже посміхалася чарівною усмішкою, говорила схвильовано, поспішаючи висловити все, що так тривожить її.

— Розумієте, привчилась рубати на одну руку, а треба ж з обох, от і переучуюсь... А в шахті, у лаві я вже як у себе вдома...

Трохим вслухався в її слова, поглядав скося на дівчину, і здавалось йому, що вона раптом виросла перед ним, зміужніла і вже не просить поради, а владно її вимагає. В одну мить він перенісся думками в шахту, до «своєї» лави, уявив собі дівчину там, у забої... І схотілося запитати у Катрі, як там зараз, хто ще працює з нею. Та ніби хтось стримав його, відрадив.

— Пробачте, — суворо перебив Трохим, — я вже не шахтар, самі бачите... — показав на своє шевське причандалля. — Якби був там, на шахті, може, й порадив би щось, а так... — Він безнадійно махнув рукою і з силою встромив шило в столик. — Не шахтар я. І, прошу, не тривожте!..

Дівчина здивовано глянула на розгніваного Лукійчука, звітилась і, навіть не попрощавшись, вийшла з кімнати.

Трохим зірвався з стільця, жбурнув кудись у куток чобіт і почав лаятись, розлючений на себе, на когось, а на кого — і сам того не знав. Хотів не думати про шахту, дівчину, яку ні за що образив. А думки насідали... Стомившись, Трохим, навіть не роздягшись, ліг у ліжку і скоро заснув.

Уві сні він опинився серед фронтів побратимів. Обвішаний гранатами, з автоматом напоготові, вмоствившись за баштою танка, мчав донецькими степами. Десь аж біля дністрових круч ішов у навальні атаки на ворожі окопи.

Лежав у вибоїні на вогкій землі. За кущами лозняка сідало сонце. З-під корчів виповзали сірі постаті. Цілився, влучав і не міг заспокоїтись. Раптом перед очима виріс довготелесий фашист. Він оскаженіло мчав полем. Трохим підвівся назустріч, скинув на руку автомат — і ворог зник. А Трохим закрутився в огняному вихорі...

За вікнами шумить морський прибій. Здається, хвилі плещуть аж під стінами госпіталя. В палаті тихо, сонно. Зайшла Катря. Трохим ждав її. Дівчина в вінку з троянд, в білому вбранні і чогось вся в сльозах. Може, тужила за ним, Трохимом. Але він

зовсім здоровий. Рани загоїлись. Він і Катря вийшли з палати на терасу. Море котило на берег піняві хвилі. А там, аж десь на обрії, перекочуються важкі водяні вали...

Море нагадує донецький хвилястий степ. Трохим розповідає Катрі про свій край, про шахти, про свою роботу забійника. Рука дівчини лежить в його руці, а в серці бринять ніжні, нерозгадані мелодії...

Раптом Катря кудись відійшла, хвилі на морі зупинились. І це вже не море, а степ. А на пінявих, застиглих гребенях степова парость — чебрець та полин. І стоїть Трохим серед того широкого степу саме там, де має бути його шахта, наче крізь прозоре скло йому відкрито підземні надра.

Він бачить зломи дивних синявих горизонтів, розрізи штреків, бремсбергів, лав і серед тих переплетених ліній вперто шукає свою лаву, шукає — і не може знайти...

В кімнату вповзав світанок. Трохим розіклав на столику шевське причандалля й почав пристрочувати латку на чоботі. Раптом погасло світло. Трохим підійшов до вікна і довго вдивлявся в ранкову імлу. Він був ще в полоні свого сну. З думки не сходила дівчина з чарівними очима, у вінку...

Нараз очі вловили вогняні цятки — знайомий відблиск шахтарських ламп. Вони виринали з птьми, раптом зникали, знову з'являлись і пливли перед очима. Здавалось, хвилясті струмені простяглися з оповитого птьмою степу.

Мов зачарований, стежив Трохим за золотими нитками, аж поки вони, блиснувши востаннє, не обірвались. Вогні згасли, а він ще довго шукав вабливий слід їх у густій передсвітанковій сутіні.

Поквапливо збирався. Відкинув геть шевський столик, що заважав, і навіть не глянув, куди розкотились шила. Розшукав свій забутий обушок, обмацав його любовно, але не взяв з собою. Вирішив, що слова забійника Лукійчука, напевне сьогодні будуть більш потрібні, ніж лезо обушка.

Ще не зовсім розвиднілось, а Трохим уже був біля шахти. Відчував себе трохи стомленим, зате в душі буяло дивне піднесення. Це вперше за останні три роки він бачив свою шахту зблизька.

Лежить розтрощений німецькими бомбами копер, замість залізної красуні вежі над шахтою — наспіх зіп'ята дерев'яна.

Нема стрімких і довгих ліній естакад, вони опали, як крила підбитої пташки. На шахтному дворіщі уламки обсмалених дощок, погнуте залізо, ніби тут крутив страшений пекельний вихор. А вже на вершині нового копра полощеться в хвилях ранкових туманів і першим зустрічає сонце переможний червоний прапор.

Поява Трохима в нарядній шахи для багатьох була несподіванкою. Враз умовкли десятки шахтарів, які перед тим розмовляли.

— Нарешті і ти, сину, завітав до нашого шахтарського гурту! — сказав, обіймаючи Трохима, старий майстер Лукаш Кучура. І повів гостя від порога до столу.

Шахтарі розступилися, дали дорогу, хтось підсунув стільця. Трохим оглянув нарядну, подзьобані кулями стіни. У вікні лише три шибки, решта забита дошками, але все знайоме, рідне, і тому Трохимові тут так привітно й затишно. Окинув очима обличчя шахтарів. «А де ж вона?» — подумав і ще раз глянув навколо себе. Хотілось сказати щось важливе — і не знаходив слів.

— Ну, от... — сказав нарешті, зітхнув з полегкістю і щиро, радісно посміхнувся.

Коли вже проминули перші хвилини здивування, в нарядній враз заговорили, перебиваючи один одного, розповідали про своє життя, про роботу.

Жінки і дівчата одна перед одною хвалилися, що одержують листи від своїх чоловіків і милюх. Пишуть їм любі: «Женемо фашистів все далі на захід, певні, незабаром розтрощимо їх у Берліні, а тоді повернемося до рідної шахти і замінимо вас, кохані...» Трохим жадібно слухав прості розповіді. Скаржилися шахтарі, що тугувато зараз з інструментами, та й людей не вистачає.

— Ой, якби нам, Трохиме, та твої руки золоті, — говорить співучим голосом стара камеронниця Настя Лемешко, — та ще твоє вміння, то й вугілля більше було б! — Стара глянула на Трохимові вузлуваті руки, перевела очі на поли шинелі і відвернулася, втираючи рясні сльози.

В нарядній враз похмурніло, на обличчя шахтарів впала гнітюча суворість.

Трохим вловив хвилину тиші. Обіпершись на стіл, підвівся і наче виріс над натовпом.

— Руки золоті у нас знайдуться, — сказав спокійно і впевнено. — Руки знайдуться. Головне, щоб дух був твердий. Наш, шахтарський... Щоб було так, як от бувало на фронті...

Трохим підвівся і геть було відкинув палицю. А потім все ж таки підняв її.

— Так! Так, друзі, я буду вчити вас шахтарського вміння. Від сьогодні йду, сказати б, інструктором у лаву, — твердо підкреслив Трохим і змовк.

— Невже ж таки в п'яту? — перепитав схвильовано жіночий голос. Трохим мимохіть оглянувся. Біля нього стояла смуглява полтавчанка Катря.

— Ой, яка я рада!..— сказала піднесено дівчина, потискуючи руку й відверто дивлячись у вічі.

«Така, як тоді, уві сні...» — подумав Трохим. Дотик Катриної руки злегка опік його і ніжним тремтінням пройшов у глибину серця...

Сигнали били до спуску. І знову шахтар Лукійчук бачить знайому кліть над отвором ствола, ті ж, сходжені ним, зачовгані залізні плити. Уздовж естакад, як велетенські вужі, розбігалися лискучі лінії рейок. Вони вириваються з шахти і злітають аж ген на вершину терикона. А там, на шпилі, над перекидом, зависла одинока вагонетка, ніби вартовий озирає навкруг степову широчінь.

З вікна шахтної будівлі Трохим глянув на хвилястий розлогий степ. Згадалось бачене уві сні море... Будівля шахти — ніби госпітальна тераса, і навіть вона, Катря, тут іде в гурті дівчат.

Трохим підвів голову вище і помітив у глибокій ясній блакиті два літаки. Вони купались у срібній масі сонця і линули на захід. Разом з ними Трохим на мить перенісся думками туди, на фронт, до бойових друзів...

А сигнали над шахтою раз по раз лунають і гострим хвилюванням відбиваються у грудях. Коротка хвилина чекання. Кліть гойднулась, ледь піднялася вгору, сповзла з завіс і вмить впірнула вниз. Війнуло холодком, рідним духом шахти. Груді рве радість, бентежна, незмірна. Трохим уп'явся руками в холодне ребро кліті, припав до неї чолом і від щастя радісно засміявся.

1944 р.

О ЧЕТВЕРТІЙ

Одна по одній вагонетки збігають у шахту. Віра наказала бригаді збиратися біля підземного дворика і сіла в останній вагон. Денне світло мигнуло. Віддаляється, меркне. Отвір похилого ствола, здається, дедалі вужчає. Громохка вагонетка ніби не по рейках мчить, а, вгорнута в вогку темряву, лине у нестримному льоті. Ось уже близько дно.

Одна-дві хвилини — і робочий день розпочнеться. Власне, він уже розпочався, і саме так, як вчора, позавчора, як і щодня. І завдання робоче те ж саме, тільки всі попередні завдання мають бути завершені сьогодні. Із штреку, з забоїв третьої лави треба вибрати до останку воду й намул, і тоді відбудова шахти буде завершена.

Подією цією живе весь колектив відбудовників, весь шахтарський виселок. А у Віри сьогодні подвійна радість — відродження шахти і своя, родинна.

Ще кілька годин. Вони — Віра певна — збіжать у роботі непомітно. Лише кілька годин — і вона зустріне його, любого...

Думки, підігріті сподіваннями, легкокрилі й невтомні, вони випереджають події. Віра вже ніби бачить: з шахти виїжджає на-гора жіноча бригада. Сам начальник — інженер Нагайченко — зустрічає їх біля виходу. Він розчулений, радий, тисне всім руки.

— Не лише від бруду, а навіть від духу фашистського гідкого очистили шахту, — скаже він, вітаючи з перемогою, і, ніби на доказ його слів, ген віддалік від шахти накидано купи намуду, породи та сміття. А естакадою мчать перші вагонетки, повні вщерть вугілля. Надворі спадає вечір. Сонце поволі вгрузає в землю. Останні промені золотять шахту, огненно цвітуть на кумачевих прапорах, що майорять над головами шахтарів. Вітання, промови... Віра вслухається в схвильовані слова, а думками вже далеко.

Від шахти до дому — два квартали. Вона спинилася біля дверей, прислухається. Рада б прожогом вбігти в кімнату, та немає вже сили ступити й кроку. Забило дихання, серце колотиться...

Стоїть, а там, у кімнаті, він, любий Микола. На руках у нього, напевне, син Валерій. Вони ждуть на неї... Ждуть. І вона вже ось під дверима. Ой, і чому в такі хвилини зраджує бентежне серце?..

— Віро!..

— Бригадире!.. — чути голоси. Не чекаючи зупинки, Віра на ходу вискочила з вагонетки й метнулась до штреку. Двадцять жінок вже стоять під склепінням шахтного двору. Віра видала інструмент, ноші й лопати і поспішила на місце роботи.

Камерони працюють безперестанку, женуть воду по штреку на поверхню шахти. І з забоїв сповзає чорний намуд, його підбирають на ноші, вивозять у вагонетках на-гора.

Віра переходить від гурту до гурту, бо треба скрізь простежити, перевірити, чи нема де затримки. Вона знає, тут роботи на добрих дванадцять годин для бригади, а треба встигнути щонайбільше за половину цього часу. О четвертій годині, опівдні, шахта повинна стати до ладу — і в той же час...

Вона уявляє: Микола стоїть серед кімнати, вже очі прогледів. В напруженому чеканні. І ось нарешті...

Хай збіжать перші хвилини зустрічі, хай хоч трохи вгамується серце. І тоді вона огляне, яким він став за останні три роки. З листів знає, що в Миколи погони майора, а на грудях два бойові ордени й медаль. Вона горда за свого чоловіка.

А коли вже зовсім заспокоїться, тоді розкаже йому, Миколі, все, все... Як зболіло серце в тужінні за ним, як з'являвся він їй уві сні, як вона ждала його дні і ночі. Ой, як ждала... Розповість йому про себе. А їй є чим похвалитися. Це ж вона організувала першу жіночу бригаду на відбудову шахти. А в ті чорні дні, коли довелося залишити рідний Донбас, мандрувати в далекий тил, зберегла себе і сина. І ще скаже, дивлячись в очі Миколі, що зберегла вона для нього свою любов...

Забутовка заповнена намулом. Брилами породи замурується вхід. Не гаючись, жінки піднімають ноші й переходять далі, в глиб штреку. Останні брили вкладає Гафія Ковалиха, найстаріша жінка в бригаді. Два сини й чотири внуки Гафії на фронті. Їй би вигріватись на сонечку або дома поратися коло печі, а вона, непосидюща, з перших же днів, коли вигнали німців, прийшла на шахту і заявила, що буде її оживляти.

— Пора вже вам, Іванівно, на спочинок,— говорить напівжартівливо Віра. І, вихопивши лопату з її рук, заходилася сама вклати загату.

— Пора, дочко, пора,— погоджується Ковалиха.— Друга половина шостого десятка хилить додолу. Не ті вже руки стали. І діти пишуть з фронту: «Бережіть себе, ми вас разом з шахтою відвоювали у фашистів».

Вмостившись зручніше на камені, Ковалиха зігнулась, сидить нерухомо. А Віра не чує себе в роботі, сповнена рвучкої сили, стримуваної радості. Хочеться їй кинутись до старої Гафії, пригорнутись до неї, як до матері, хочеться крикнути на повні груди так, щоб почули всі, хто є зараз тут, під склепінням. Хай збереться сюди вся бригада — вона, Віра, поділиться з ними своєю радістю. Адже сьогодні вона побачиться з своїм чоловіком, якого ждала довгі три роки... І що б там не сталося, а о четвертій годині вона таки залишить шахту.

Перепочиваючи, Віра сперлась на водовідливну трубу. Там чути давке хлюпотіння. Під тиском поршнів камерона вода рветься вперед. І вже десь там, на волі, струмить під сонцем у зелених вибалках. Віра прислухається до шуму, і думки її за водою теж линуть на-гора. Та вже ось-ось скоро-скоро й сама вона залишить склепіння шахти.

О пів на четверту бригада закінчила урочну роботу. Штрек і забої очищено. Залишилося ще в кількох місцях перекрити струхлявіле кріплення. Та це зроблять кріпильники у другій зміні. А завтра шахтарі прийдуть сюди з обушками і заповнять забої. Робочий день набере нового змісту. На-гора, замість намулу й породи, вони гнатимуть у вагонетках вугілля.

— Ждіть мене біля шахти! — крикнула Віра вже навздогін бригаді. А сама метнулась штреком перевірити наостанок ще раз, чи все там зроблено до ладу.

Оглянувши все, Віра хутенько повернулась і наздогнала Ковалиху. Ішла радісна: це ж до нього, до Миколи, вона поспішає.

Удвох з Гафією дійшли вже до повороту і раптом спинились, вражені дивними звуками.

Позаду, десь біля забоїв, щось тріскотіло, ніби хтось трощив сухе ломаччя. Штреком промчав швидкий буревій. Вітрові хвилі не вмщались у вузькому прорізі, рвали породу, а з покрівлі дощем обсипалися брили. Буревій ущух. Тоді виразно почувся плюскіт води, ніби вона збігала із стрімких лотоків на каміння. Жінки звелись на ноги і кинулись мовчки назад, у глиб штреку.

Над входом до лави осіла покрівля, із звислої скелі випнувся «корж» і вигнув донизу водовідливну трубу. Заклепаний шов на ній тріснув, і вода ринула з отвору, заливаючи штрек.

— Біжіть покличте майстрів! — наказала Віра.

Застрашена Ковалиха безпорадно махала руками й тупцювала на місці.

— Швидко, майстрів! — заглушаючи на мить шум, крикнула Віра.

Гафія вхопила ломаку і, пригинаючись, зникла. Віра кинулась до вентиля, щоб перекрити подачу води. Та хоч як напружувала сили — коліщатко вентиля не крутилось. Тоді Віра скинула з себе кофту, зібгала й заткнула отвір. Струмись обірвався, лише тоненькі леза густим віялом порскали у стіни, у стелю. Та ненадовго. Затичка вискочила, і вода вирвалася ще з більшою силою й почала бити широко, нестримно. Віра знову заткнула отвір, але нічого не допомагає: струмись випльовував шмаття. А вода щораз прибуває. Серед штреку вже розлились широкі ковбані. Ось-ось вода рине у проріз лави, затопить забої.

«Чому ж майстрів немає так довго? Де зараз Ковалиха?» — тривожить думка. Але треба щось робити. Знесилюючись, стомлена, мокра, Віра марно намагається зупинити потік. В трубі вже зникли кофта, хустина, навіть носовичок. Та все те випльовується геть.

Брѳохаючись у воді, Віра ще раз, востаннє, зібгала жужмом шмаття, втисла в трубу. Сама теж підійшла впритул, обхопила ковзке залізо руками й притиснулась усім тілом. Крижаний струм обдав груди, обличчя, з рук випорснула й шубовснула в ковбаню шахтарська лампа, а з нею й причеплені до дужки папірці. Віра напружила останні сили і ще міцніше уп'ялась у залізо, мов прикипіла.

Струмись спинився. Стало тихо. Лише десь у штреку дзюрчать

потоки, обсипаються, падають дрібні уламки. Може, штольнями мчить буревій, геть осідає покрівля, сповзають кам'яні «коржі» і завалюють штрек?.. Віра нічого не чує. Та й не може чути: крижана вода скувала тіло, студить серце.

«Втриматись... Не впасти в яму...» — мов уві сні, проповзла думка й погасла. Зникли із свідомості шахта, штрек, немає вже холодного, аж пекучого заліза, немає води. Зникло все. А натомість голубіє весняний сонячний день. Навколо дивна, нічим не порушувана тиша. В степовому просторі дзвенять невидимі струни. А під обрієм невпинно лине, міниться тонке, димчасте марево. Воно підняло Віру на свої прозорі хвилі, і вона пливе...

На порозі хати стоїть святково вдягнений, усміхнений Микола. На руках тримає Валерія. А вона, Віра, з пучком степових квітів іде їм назустріч. Тільки чогось ті квіти печуть, вогонь палить руки, проймає серце. Раптом сонячний день тьмариться, меркне. Микола і Валерій вже не посміхаються. Вони кудись зникають...

Відірвана від отвору труби, трохи отямившись, Віра запитала, котра година.

— П'ята, — відповіли з гурту шахтарів.

— П'ята година... — прошепотіла вона, і очі її зросилися слізьми. Глянула на свої руки, на ковбаню, освітлену лампами. На плесах гоїдався розмоклий аркушик паперу. Знайомим Вірі почерком були чітко виведені на ньому слова:

«...Вірочко. Переїжджаю на інший фронт, не можу не скористатися нагодою... Поїзд наш відходить з Ясинуватої о п'ятій вечора. Отож на зустріч з тобою і сином маю одну годину. Люба моя, гляди ж не спізнись!»

Віра перевела очі і заспокійливо подумала:

«Він зрозуміє: інакше я не могла...»

1944 р.

СПРАВА ЧЕСТІ

З завмиранням серця, тривожний і радісний, переступав Олекса Варич поріг нарядної. У просторому, світлому приміщенні — на лавках, а то й прямо на підлозі, сиділи його друзі, давні знайомі і зовсім невідомі, яких уперше бачить — в шахтарках, з обушками, сокирами і лампами.

Чотири роки не був Олекса в такому рідному колі, не чув любих шахтарських слів, тих слів, що хвилюють радісно серце

і будять раптову уяву. І повстає знайомий, дивний підземний світ...

Чотири роки заводили Варича далекі дороги від рідної шахти. Круті і довгі були вони. Та вже завершилося велетенське коло тих доріг, днів і подій... І все, що бачив Олекса на власні очі, що пережив і що чув він за ті тривожні роки,— спливає геть далі і далі і, віддаляючись, туманиться у пам'яті...

І ось він знову у прикорня того життя, за ствердження якого пройшов переможно з боями від повноводої Волги аж до каламутної Шпрее.

Коло подій для Олекси Варича завершилося там, де й брало воно свій початок. І от знову рідний виселок, шахта, друзі шахтарі. Відбувається наряд ранкової зміни. Все ніби так, як було колись... І в той же час воно вже нове, відмінне. Навіть це приміщення нарядної лише зовнішньо нагадує колишнє. Зараз тут просторіше, світліше стало. А скільки нових, зручних прибудов, обладнання!

Промені сонця невпинним потоком заливають кімнату. Люди втопають у м'якій золотавій млі. Промені грають на лискучих лезах сокир та пилок. На стінах горять кольорові літери закликів. Очі Варича жадібно вбирали навколишнє, таке близьке і миле його серцю. А слова друзів шахтарів хвилювали...

Перед закінченням наряду говорив начальник шахти Осадчий. Він нагадав присутнім про те, що шахта 2-біс включилась у змагання шахт Донбасу за перехідний Червоний прапор.

— Держава дала нам усе, потрібне для роботи,— підкреслив Осадчий,— і нам треба показати, на що ми здатні...

— Треба вийти нам переможцями.

— Звісно, що треба!

— Це справа честі! — почувлося з гурту.

Осадчий доповів присутнім, що на шахту прибуло нове поповнення — колгоспники з Київщини, Запоріжжя та інших областей. Потім назвав прізвище Варича. Десятки пар очей зметнулися в той бік, де сидів Олекса. Осадчий зауважив, що Олекса Варич, кадровий шахтар, щойно повернувся із лав Радянської Армії і от сьогодні знову входить у велику шахтарську сім'ю...

Варич не сподівався такої врочистої зустрічі.

Разом з усіма Варича вітав і Зіповій Осташко. Присадкуватий, широкоплечий, в засмальцьованій вугіллям шахтарці, він, здавалося, вирубаний був наспіх з великої вугільної брили. Неквапливі рухи, спокійний погляд сірих, злегка примружених очей і низького тембру голос Зіновія говорили про впевненість його в своїй силі і неабияку упертість.

Зіновій розсунув гурт товаришів, які оточували Варича, назвав своє прізвище і ніби між іншим зауважив, що два роки тому він теж був у цій нарядній новаком. Сказав і дружньо потис Варичу руку.

— Відтепер стережись, Зіновію Петровичу,— кинув жартома старий кріпильник Онопрій Іванович Труханов,— стережись, знайшовся тобі суперник! — і, скосивши лукаво очі, рукою вказав на Варича.

— Що ж, побачимо,— відповів з удаваною байдужістю Осташко і пильно глянув на Олексу так, ніби виміряв його з ніг до голови і зважував, на що він здатний.

В тому «побачимо» Варич учув гордовиту самовпевненість свого нового знайомого. Збагнув: так воно, напевно, тому, що вже от, говорять, два роки Зіновій іде попереду всіх своєю роботою. Хоч як гарячила та Осташкова репліка «побачимо» і хотілось відповісти йому теж якимсь дошкульним словом, але він стримався. Вирішив, буде ще нагода поквитатися і словом і ділом.

Наряд закінчився. Зіновій із своєю бригадою відійшов від гурту. Товариші Варича повели розмову на іншу тему. Розповідали про те, які зміни сталися в шахті за час її відбудови: нарізано дві нових лави, механізовано відкатку і незабаром на третьому горизонті запрацюють нові зарубні і найновітніша машина — гірничий комбайн.

Коли мова зайшла про третій горизонт, Варичу пригадалось, що саме там до війни він починав свою шахтарську кар'єру. Пригадалось... Його, молодого забійника, друзі зустрічали з квітами, коли він виїжджав після роботи на-гора. Рекорд Варича тих днів дивував шахтарів усього Донбасу. А в нарядній на видному місці висів його портрет з красномовним підписом: «Кращий майстер вугілля...»

То було колись... А зараз хоча б стати в ряд з іншими, піймав себе на думці Олекса. А чому б і не попереду, хіба зараз немає сил чи бажання? Вистачить!..

Після наряду шахтарі рушили з приміщення до ствола шахти. Дві кліті там працювали безперервно. То одна, то друга по черзі виринали вони з отвору ствола, виносили з собою на поверхню вологість і теплувате повітря — дух підземелля. На хвилину кліті зупинялись, вбирали в себе гурт людей і знову падали вниз, безшумні, легкі.

Кліті не встигали підбирати людський потік. Шахтарі товпилися на плитах біля ствола. Варич вийшов з черги. Його цікавило оглянути зблизька нові шахтні будівлі.

— Все це, що бачиш, Олексо, звели ми своїми руками,— говорив Онопрій Труханов, йдучи поряд Варича.— Німці показяйну-

вали тут по-своєму, по-фашистському: залишили одне каміння та обгорілі цурпалки дерева. Отож і прийшлося нам потрудитися, як кажуть, до сьомого поту. Зате, як бачиш, тепер краще, ніж було...

Розповідаючи, старий Іванович обвів рукою широке півколо, так, ніби провів лінію аж понад шахтними будівлями, естакадами і бункерами. А там, за тими спорудами, по той бік вповитого в синяві димки терикону, далеко врізалось в степ шахтарське селище.

— Навіть діти трудилися на відбудові. Та й ми, діди, теж... — сказав з гордістю і від задоволення аж яснів. Невеликого зросту, вже зігнутий роками, в ці хвилини він ніби випростовувався, молодів. — Життя входить у норму...

— Шахта наша устаткована по-хазяйському, нічого сказати — добре, — вів своє Труханов, — а от шахтарів у нас ще малувато. Розумієш таких, що люблять шахту по-справжньому, по-рідному, — Онопрій Іванович довірливо і ніжно глянув на Варича і по хвилі мовчання додав: — Потрібні такі люди, як ти, Олексю, запальні та вперті, щоб ворушили весь колектив і йшли попереду його. Отоді буде діло. А то чув: говорив сьогодні начальник наш, Осадчий: «Все маємо для того, щоб шахті вийти в передові», але ж поки що ми не вийшли. Так де ж наша шахтарська честь, питаю?! А з Червоним прапором буває так, мій друже: не покажеш себе як слід у роботі, і минув він твоїх рук. Прогавиш час, а потім глянеш — знамено те вже красується у твоїх сусід.

Варич уважно слухав Труханова, але нічого не відповів на його слова. Було зрозуміло — старий вболіває за честь своєї шахти, дуже радий його, Варича, поверненню. І має надію, що він покаже, як-то вміє працювати справжній шахтар.

Багато років тому Олекса Варич, ще зовсім юним, навчався в Онопрія Труханова шахтарської майстерності. Любовно, побатьківському навчав досвідчений майстер. Минають роки. Варич сам уже став відомим майстром, а в Івановича не остигає щира приязність до свого колишнього учня. Старий завжди радий допомогти Олексі, бодай порадою, і гордий з його успіхів. Варич знав це і цінував таку приязність.

Уже в шахті, перед тим, як мали розходитись, Варич поділився з Трухановим своїми задумами, розповів йому, як думає він працювати в забої.

— Роздивлюся, як воно зараз планується, підберу добрих напарників та й не гаятимуся, чого ж...

— Вірю, Олексю, вірю! — сказав розчулений Онопрій Іванович і потиснув міцно Варичу руку. В старого не було жодного сумніву, що так воно й буде, як запевнив Олекса.

Все було давно звідане і знане. Та все ж, коли Олекса опинився в шахті, він відчув себе, на диво, схвильованим і піднесеним. Так було з ним ще тоді, коли його, учня забійника, уперше водили оцими штреками і навчали розуміти таємниці підземного світу. Тільки все бачене тоді було дуже дивним і лякало своєю нерозгаданою суворістю. А зараз воно, добре знане і зрозуміле, вабило до себе.

Перед тим, як потрапити на місце роботи до п'ятої східної лави, Олекса побував на третьому горизонті й оглянув ті місця, де працював він колись кріпильником, а потім у забої. Звичайний штрек: у два ряди, вздовж коридора, ніби рідкий частокіл — стоячи кріплення. Вгорі завислі брили породи, далі розсипано чорні скалки вугілля. Все це, бачене безліч разів, будило в Олексі далекі й приємні спогади. І відчував він себе так, ніби відвідав старих друзів, за якими стоскувався за довгі роки розлуки.

І здавалось, що не там, у виселку, чи то навіть в нарядній шахті, а тут, у прорізах штреків, у лаві, коли вже рушились перші грудوماхи вугілля, Варич відчув усю реальну суть свого повернення і свого щастя.

За кілька днів Олекса зорієнтувався в роботі шахти і став на чолі вугільної бригади. Пропозицію керувати бригадою прийняв охоче. Це збігалось з його задумом показати себе в роботі.

Хоча офіційного виклику на змагання між бригадами Варича і Осташко не було, але на шахті всі вважали, що вони змагаються. Подія ця була незвичайною. Мали помірятись своїм шахтарським умінням два кращих майстри. Змагання те захопило й інші бригади. В розпалі дружніх суперечок та припущень — хто перевершить — колектив шахти поділився, вважай, на два табори. Але переважна більшість була тих, що взяли сторону Варича. В пам'яті багатьох ще живі епізоди з минулих днів, коли забійник Олекса дивував своєю роботою. Прибічників Варича поки що не бентежило навіть те, що його бригада ніяк чомусь не могла взяти розгону в роботі.

— Що ж, напевне, відвик трохи від шахти.

— Війна далася взнаки...

— Дайте час, хай чоловік оговтається, тоді він себе покаже, — говорили друзі.

Про розмови такі Олекса знав і це підігрівало його. Він докладав усіх сил, працював настирливо сам і заохочував своїх напарників. Але наздогнати бригаду Зіновія Осташка йому не вдавалось. Робота в лаві не йшла так плавко, як того хотілося. Бували дні, коли бригада робила стрибок і випереджувала всі вугільні

бригади шахти, а то раптом спускалася на зовсім низький процент видобутку.

А Зіновій мав усі підстави пишатися. Його бригада йшла попереду. На людях він удавав із себе байдужого, так, ніби його аж ніяк не цікавлять справи у Варича. А насправді він пильнував за тим, що діється у п'ятій східній. Щодня перед початком роботи у лаві чи то при нагоді, коли мова заходила про змагання, Осташко застерігав своїх напарників бути насторожі, докласти сил і не здати першості. Цифри видобутку поволі, а все ж наростали. Зіновій був певний у своїй силі організатора й керівника, був задоволений собою і своєю бригадою.

Минув перший місяць роботи. Олекса Варич з нетерпінням ждав висновків.

Того дня, коли на дошці показників було вписано проценти виконання робочого завдання, Варич ще далеко до збору в нарядній рано-вранці вирушив до шахти. Дорогу, що вела від квартири до шахтного дворища, яку Олекса раніше проходив за півгодини, зараз промчав за кілька хвилин.

На дворищі не було нікого. Тихо. Лише в будівлі біля ствола, де ніколи не затихає життя, раз по раз вчувалися шахтні сигнали, шеркотіли канати на шківах копра, гримотіли вагонетки та іноді долинали людські голоси з естакади. Варичу здавалося, ніби його хтось окликнув, але прислухатись йому було ніколи. Він поспішав до нарядної. Там, біля входу до приміщення, на чорно-псфарбованій дошці крейдою було вписано прізвища бригадирів, а проти них цифри. Олекса знав: ще рано претендувати його бригаді на якесь визначне місце. А все ж... Але побачене на дошці гостро вразило. Прізвище Варича було вписане майже останнім. Олекса навіть як слід не розгледів — хто ж саме з бригадирів іде попереду. Він повернув геть від дошки, але змушений був зупинитись. Сюди наближався гурт товаришів.

— Давайте-но і ми побачимо та почитаємо, що там написано, — вчувся голос Зіновія Осташка.

Слово «побачимо», як Варичу здавалося, Зіновій вимовив підкреслено. Шахтарі підступили ближче. Осташко звіддаля глянув на показники: його прізвище красувалося там першим. Хтось почав читати. Осташко чемно привітався до Варича і заспішив до нарядної. За ним рушила і решта шахтарів.

Вражений висновками, Олекса не прислухався до того, що говорили, — ішов позаду гурту і думав про своє: певже так буде й надалі... Сverdлила напосідлива думка: попри все, тут справа честі бригади та і його, Варича, і те, що дає бригада Осташка, не межа...

В нарядній Варич першим взяв слово і попросив, щоб у його

бригаду було надіслано кілька чоловік молодих шахтарів для навчання.

«Навчався б ти краще сам як слід працювати»,— думав невдоволений Онопрій Труханов. Старого непокоїла невдача в роботі Варича. Він-бо так вихвалявся ним, вірив, що той і справді покаже себе. «Воно, коли б Олекса пильнував краще своєї лави, своїх забоїв,— розмірковував Онопрій Іванович,— то було б більше діла, а то забагато бере на себе... От хоча б це навчання молодих. Хай ними займаються ті, кому це належить робити, для того є керівництво шахти. А ти, Олексо, поки що доведи сам себе до пуття».

Труханову та ще деяким шахтарям, друзям Варича, аж ніяк не подобалась його поведінка в роботі. Замість того, щоб працювати, як всі працюють, він затіяв, як говорили на шахті, «експериментацію». Їм було дивно, що навіть товаришів з партійної організації і шахткому підтримують затії Варича. А той щотижня переставляє свою бригаду на різні лади роботи. То в нього в лаві працюють усі скопом, а то попарно, або ж кожний шахтар особисто. А толку з того поки що мало.

Дивувало і те, що після роботи бригадир часто не виїжджає разом з бригадою на-гора, а залишається в шахті. Не раз його бачили самого далеко від місця своєї роботи. Відвідує інші лави, забої; з'явиться раптом, прилучиться до гурту шахтарів і тільки споглядає, як ті працюють, мовчазний, задуманий і строгий...

Одного дня після наряду Онопрій Іванович завітав у п'яту східну. Йому хотілося зустрітися з Варичем на місці його роботи, подивитися своїми очима, як там працюють, та дізнатися, що за причина з «його» Олексою, бо ж негаразд у нього, у хвості плентається.

Ранкова зміна вже закінчила свою роботу. Лава ще повнилась grimotінням риштаків, глухими вдарами обушків та сокир. Чорно-масний вугільний потік сповзав із лави до штреку. Наповнені вугіллям вагонетки відкочувались коліями рейок у глиб проходу.

Онопрій Іванович зустрів Варича, коли той вилазив із лави. Привітавшись, старий ні про що не запитував, а глянув на прибиту до стояків кріплення дощечку. На ній умовними знаками було відзначено, скільки вже навантажено сьогодні вагонеток.

— Дали свою звичайну норму,— поспішив відповісти Варич на німе запитання Труханова,— а взагалі — мало, що й говорити.

В його тоні звучало терпке незадоволення. Олекса був радий відвідуванням старого. Заговорили про роботу, і Варич чистосердно признався, що він поки що й сам не добрав, як його краще працювати.

— Скажу тобі відверто, Онопрію Івановичу,— заговорив схвильовано Олекса.— Бувало, ще там, на фронті, я часто летів думкою до рідного Донбасу. Я навіть бачив себе у шахті за роботою, ждав і не міг діждатись, коли насправді спущуся в шахту, до забою. Розумієш, Івановичу, мені здавалося: допадусь — гори переверну. І навіть снилось: нарядна, друзі шахтарі, штреки, забої... І ось бажання здійснилось. Я вгризаюсь у вугільний шар. Напарники підібрані путящі, а кінець кінцем працюємо не на повну потужність. От і шукаю я кращого способу...

— Мудруєш ти, Олексо, багато! — не втерпів Труханов.

Старого схвилювало сказане Варичем. В той же час йому були незрозумілі шукання Олекси. На думку старого, Олекса досить досвідчений в гірничій справі. Йому треба тільки надолужити своєю силою та пильнувати як слід, щоб краще працювала бригада.

— Мудруєш, а час не жде. Розумієш: не жде. І авторитет твій, Олексо, зараз нижче нижчого,— з гіркотою вимовив Труханов і змовк. Глянув на бригадира, той в глибокій задумі схилився на недовершену вагонетку.

Раптом увагу обох шахтарів привернуло монотонне високе гудіння. Воно швидко наближалось, наростало і враз обірвалось. Тоді вчувся перестук накочуваних вагонеток. Гудіння мотора знову заповнило штрек.

— Дві-три хвилини, і електровоз уже буде там, біля ствола,— сказав ніби про себе Онопрій Іванович.— А колись було цугикаєш-цугикаєш корінною, мучиш коняку і в тебе чуб мокрий. Електровоз у нашій шахті не новина. А от не сьогодні-завтра у лави спустять комбайна.

— Оце і є наш новий, механізований Донбас,— уже звертаючись до Варича, мовив Труханов.— Подумай тільки, щоб створити розумну машину, мізкував хтось один або ж кілька чоловік. А вже щоб користуватись тою машиною, треба вчитися багатьом. Отож, може, й тобі, Олексо, треба шукати там своєї дороги...

Варич розумів, на що саме натякає старий шахтар. Але що він міг йому зараз сказати? Онопрій Іванович прийшов сюди за відповіддю не словами, а ділом. Такої ж відповіді ждуть від нього, Варича, й інші його друзі. Навіть сьогодні їх кілька чоловік приходили до п'ятої східної лави, цікавились роботою і давали свої поради.

Коли Олекса почав викладати свої міркування про перспективи в роботі бригади, Труханов не втерпів:

— Я вже чув це від тебе! Показуй краще лаву.— Наказав рішуче, взяв похапцем до рук лампу і з спритністю молодого заспішив штреком. Біля прорізу лави Труханов зупинився, пропустив поперед себе Варича, пригнувся і поповз за ним слідом.

Довго й уважно перевіряв старий шахтар, як розташовано забої, чи не викривлено лінію лави та як відбивають вугілля. Вгомонившись, Онопрій Іванович вже спокійно давав свої поради і пообіцяв за кілька днів навідатись знову сюди, до п'ятої східної.

Але за два дні по тому сталась подія, яка, здавалось, перевернула шкереберть плани Олекси Варича і сподівання Онопрія Труханова.

Почалося в нарядній шахті. Коли мова зайшла про роботу п'ятої східної, слово взяв бригадир Варич. Він почав було з'ясувати, чому саме лава не працює на всю свою потужність.

— Може б, ми, Олексо Ларіоновичу, помінялися місцями? — запропонував жартома Зіновій Осташко. — У моїй лаві вугілля м'якше і місце щасливе.

В нарядній перекотився веселий сміх.

— Я звик рубати, де твердо, — відповів стримано, але з рішучим наголосом Варич.

— Будьте певні, Олекса не дасть спуску нікому.

— Тільки й того, що нахваляється, — перекидались між собою словами шахтарі.

Варич ніби не чув тих дошкульних слів, продовжував свою доповідь.

Шахтарів здивувала не так промова Олекси, як те, що він офіційно викликав того дня бригаду Осташка змагатися на першість. Цього разу навіть ті, хто раніше вірив у вміння та наполегливість Варича, сумнівались в його здатності показати себе взагалі, а тим паче перевершити передову бригаду Зіновія. Виклик той на змагання вважали за пусті слова, аби щось говорити.

А другого дня всіх вразила звістка: Олекса Варич не вийшов на роботу. Згодом стало відомо, що він навіть десь зник із шахтарського виселка. Хоча й говорилося, що Варич залишив роботу в шахті не на довгий час і ніби з дозволу Осадчого, але вже те, що він відсутній та ще й після такого красномовного свого виступу, всіх дуже вразило.

Згодом пішли чутки: Варич мандрує по Донбасу. А потім стало відомо: опинився на сусідній шахті «Капітальна».

— Шукає щасливого місця... Легкої роботи, — говорили деякі товариші, пригадуючи сказане Зіновієм Осташко.

За два чи три тижні, коли вже було почали забувати про подію з Варичем, він раптом з'явився на шахті 2-біс. Того дня Олекса не був присутнім на ранковому наряді. Своїх напарників зустрів уже в шахті. І там же, перед початком роботи, відбулася

коротка нарада. Бригаду було розставлено на робочих місцях по-новому, за іншим принципом, ніж розставлялася вона досі.

— Знову наш Олекса мудрує, шукає...

— У Варича розмовляють і навіть кашляють за графіком і з хронометром, — кепкували в інших бригадах.

А Варич-таки й справді домагався, щоб не змарнувати жодної хвилини робочого часу. В його бригаді кожен мав своє, чітко визначене місце, своє завдання і точний розрахунок часу на його виконання. Один вибійник доповнював роботу другого, а всі разом творили одне, спільне. Так на шахті 2-біс народилась циклічність у видобутку вугілля.

Того дня, коли Олекса Варич доповідав про те, як він працював, нарядна була до відказу заповнена шахтарями. Вони почули щиро розповідь про тривогу і неспокій бригадира, коли його бригада не видавала вугілля стільки, скільки могла б видавати.

— Я шукав причини, чого воно так, — говорив Олекса. — І я знайшов її. Це наша невправність на робочому місці та марнування часу. І думав я над тим, що ж маю робити... Я розумів: мало одного, навіть великого, бажання і міцних та вправних рук. Самою силою багато не зробиш, потрібне ще вміння. І щоб від ствола шахти аж до лави все було підпорядковане роботі вугільної бригади. Отож я придивився, як працюють люди в нашій шахті. Але мене не задовольняло те, що я тут бачив. Тоді я пішов по науку до наших сусід...

— Аби добра була наука, — почувся схвальне.

— Наука нібито на користь, — почувся голос Онопрія Труханова.

— Еге ж, бригада Варича виходить в передові.

— Вийшла! — сказав стверджуюче Осадчий. — Як бачимо, по-вчитися в сусідів буває тільки на добре.

— Що правда, то правда!

— Олекса довів... — підтримали з гурту.

— Тільки шукати нових стежок, чи то, сказати б, кращого способу, нам треба не самотужки, як то робив Варич.

— І не потай один від одного.

— Сказано і гостро, і справедливо, ніде правди діти, — відповів Олекса. — Тоді і я скажу вам щиро: я особисто радий кожному, хто хоче навчатися. Прошу до мене в лаву.

Він був гордий і радий з того, що спричинився до таких наполегливих вимог своїх друзів шахтарів. А думкою летів до свого робочого місця: перевіряв ще раз свою систему роботи бригади, бачив кожного з її членів за ділом у лаві. А риштаки повнялись жорстким вугіллям; шахтареві відрадно бачити, як воно чорномасне шумливим густим потоком збігає вниз, до штреку...

Слова друзів про творчий успіх Варича довго не затихали в нарядній. Вони заважали Олексі думати, але слухати їх йому було приємно.

В гурті друзів був і Зіновій Осташко.

1946 р.

КРИВОЮ ДОРОГОЮ

Під кінець робочого дня до уступу, в якому працював Григорій Глушко, завітав гірничий майстер. Він заміряв вирубану ділянку, глянув у замурзане обличчя хлопця, ніби упізнавав його, і промовив байдуже:

— Недотягнув до норми... Так, Глушко, вирубав два копі-паї. Недовиконав,— уже нотуючи в блокноті, мовив сам до себе майстер,— недовиконав...

Григорій, похнюплений, не випускаючи з рук відбійного молотка, ловив кожне слово, хотів було попросити, щоб майстер перевірів — заміряв удруге ділянку і сказав, скільки там недовиконано, може, іще устиг би... Але змовчав.

Майстер закінчив писати, озирнув уступ і, пригинаючись під склепінням, пірнув у густу темряву шахти.

Глушко не цілячись, навпопад, направив відбійного у вугільну стіну. В ту ж мить молоток затанцював, завихрили чорні колючі іскри. Піка занурилась до відказу. Григорій з натугою хитнув у бік, потім надав на себе, але відвалити грудомачу було несила. Тоді він рвонув відбійного назад і відкинув його геть на незбиту вугільну смужку.

— Ну от і все...— сказав рішуче, з серцем, вкладаючи в ці слова ще неясний до кінця йому самому зміст.

Стомлений, пригнічений, сидів на дерев'яній полиці спиною до вугільного пласта; сидів і прислухався: уздовж лави, у вищих і нижчих уступах, стрекотіли, мов кулемети, відбійні, стрімко ринув вугільний потік, із штреку долітали віддалені, неясні голоси, передзвін і гуркіт вагонеток. Раптом відбійні захлинулись, зашаркотіли і стихли, залягла незвичайна тиша. Стало чути, як тріщать стояки кріплення, наче не дерево лопається, а лущиться пересохла насіння, то тут, поблизу, то десь на віддаленні обсипаються дрібні скалки породи, падають «коржі». Здавалось, хтось невідомий, скрізь присутній, ворухиться в п'тьмі, шкрябає покрівлю, гажко зітхає, мовби з натугою пробує сили.

Та не звуки ті тасмничі гнітили Григорія. До них він уже звик. Шахта його не лякала. Знав: тут, у лаві, в уступі, коли

вчасно і як слід закріпити покрівлю,— безпечно. Покою хлопцеві не давало інше, глибоко затаєне в душі. Коли саме з'явилося це невдоволення, він не знає. Може, закралося воно в душу ще з тих перших днів, як тільки ступив на цю землю, і вразила його обстановка, яка відрізнялася від домашньої. А може, він поставився занадто вибагливо до всього, що його оточує? Хто знає. Але ж він їхав не на курорт на березі моря чи взагалі байдики бити, а працювати в шахті. А втім, коли б дошукуватися причини, то можна було б знайти її.

З перших днів перебування тут не сподобалося йому, що іноді доводилося довго просиджувати в їдальні, доки подадуть страву, та й не все подане було таке смачне, як дома. А вже на роботі, коли вперше спустився в шахту і ще не знав, що воно й до чого, над ним свої ж хлопці по-дурному насміялись: послали аж у кінець штреку, до другої бригади, позичати забутовку. Виявилось, забутовка — порожнє місце, куди звалюють непотрібну породу. А потім, уже трохи згодом, ні за що ні про що напустився гірничий майстер. Насправді ж не він був винуватий у тому, що неправильно закріпили забой, а шахтар, який працював у попередній зміні.

Про свої невдоволення, образи він при нагоді говорив товаришам, з якими жив в одній кімнаті.

«Не звертай уваги на дрібниці»,— відповідали одні.

«Не будь легкодухим».

«Переборюй труднощі»,— щиросердо радили інші.

Григорій було послухав тієї поради й почав по-справжньому входити в життя шахтного колективу. Навчався орудувати відбійним молотком, відвідував співочий гурток при шахтному клубі та брав участь у змаганнях волейбольних команд. Все, здавалося, йшло на краще. Та ось трапилося так, що кілька днів підряд він недовиконував норми. З якої причини, чого воно так сталося, він не зумів як слід розібратися, ні з ким не порадився, розгубився і занепав духом. Почали закрадатися всілякі непрошені прикрі думки та невдоволення.

В сусідніх уступах один за одним заговорили відбійні. Григорій підвівся, підтягнув шланг, по якому подавалось повітря, взяв молоток, але працювати не довелось. Кулеметний дріб почав затихати і раптом обірвався.

«Знову з повітрям осічка»,— подумав Глушко. Раніше в таких випадках він обурювався, готовий був шукати винуватців і рішуче вимагати усунення такого неподобства. А зараз нестача повітря, німування відбійних було навіть доречним. Воно доповнювало його, Глушка, невдоволення.

«Та хіба не ладиться тільки з повітрям?» — нарікав Григорій.

Світло лампи падало на подзьобаний пікою пласт. Сріблуватий полиск вигравав на скалках вугілля, затухав у чорних вибоїнах, проритих пікою. «Хіба це робота?» — закипав у безсилій злості забійник. Вже другий місяць він приходить сюди, у цей уступ, орудує відбійним і майже кожного дня чує одне й те ж: «Недотягнув до норми». Виходить: ні роботи, ні заробітку.

«Ну що ж, шахтаря з мене не вийшло», — дійшов до висновку Глушко. І ніби не себе, а когось стороннього переконуючи, мовив уголос:

— Не вийшло!.. Отже, не здатний до такого діла. Ну що ж, робота знайдеться і дома, в колгоспі, а ні — то можна піти в РТС, теж поблизу від дому. А й справді...

І в ту ж мить думкою він перенісся в село, в коло рідних: мати, сестра, звична домашня обстановка; постало все до подробиць і збудоражило, розхвилювало; він уже бачить себе на вулиці, в улюблених місцях, серед знайомих, друзів; тут і вона, та, котра, як мовиться, «приворожила серце».

— Валя, Валюська... — прошепотів, усміхаючись у замріянні, Григорій. Нараз вона постала в уяві такою, якою була того дня, коли він виїжджав з села: проводжала його в квітчастому платті, розчісане на рівний проділ русяве волосся ледве прикриває волошкова хустина. Густі чорні брови виразно відтіняють злегка засмагле округле лице. Але ніщо так не вражає, як очі: широко розкриті, спокійні, і, здається, довірливі. Та раптом очі ті міняються: ось вони вже ледве примружені, темніють, з'являються золотисті краплини. А в ту мить, коли Валя сміється, здається і справді з її очей сипляться золоті іскри...

Раптом образ Валі віддалився і зник. Григорій спохмурнів. Йому згадалося, що вже і на другий його лист дівчина чомусь не відповідає. Що ж там трапилось?.. В своєму останньому листі до сестри Ольки він, ніби між іншим, запитував, чи працює в городній бригаді Валька Стоколос, чи, може, кудись поїхала? І сестра чомусь бариться з відповіддю, в чому там справа?..

— Що, загоряєш, земляче? — почулося насмішкувате. Григорій озирнувся. В кількох кроках, із-за навалених купою дерев'яних стояків визирав забійник з верхнього уступу. Він щось говорив, але дуже тихо. Глушко звернув увагу, лише на його посмішку. Запорошене вугільним пилом вилицювате обличчя то видовжується, то розширюється, і сліпучо мигтять два рядки рівних зубів. Та ось він показав рукою в напрямі штреку, потім вгору, пригнувся і зник. Григорій відсунувся з полички, спиною відчув мульки виступи пласта, зсунута ногами вугільна жорства, ніби раптово вилита вода, прошуготіла вниз, і знову стало тихо.

Григорій збагнув, що він залишився один. Здавалось, чорна порожнеча була не лише під склепінням, між стояками, а і в нього всередині. Тоскно, і свердлить напосідливо лише одна, приємна його серцю думка: «Вибратись!.. Вибратись звідсіля...»

Спочатку він вирішив пересидіти в уступі до кінця зміни, разом з своєю бригадою виїхати на поверхню і тоді вже здійснювати задумане. Але розміркував: якщо вирушатиме в гурті товаришів, то, напевно, не вдасться йому непоміченим вийти із дому-гуртожитку. Бо як же при всіх з чемоданом? В кімнаті ж, крім нього, живуть Микола Гутяк і Петро Синявка. Обидва земляки, з Кіровоградщини, разом сюди прибули з одного району. Отож якщо тут забариться, то вибратись тихцем, без свідків, буде неможливо. Треба діяти.

Не гаючись, він підхопив торбинку із запасними піками та баклагою для води і почав спускатись. Та раптом зустрів свого змінника. Треба доповісти йому, чи все гаразд в уступі; годилося сказати, як працювалося. Глушко хотів було уникнути розмови, але шахтар уперто вимагав показати йому, в якому стані робоче місце. Довелося завертати назад.

Товаришів із своєї бригади він наздогнав уже в дорозі до ствола. В гурті шахтарів помітив Гутяка і Синявку. Один ніс сокиру, другий — відбійного молотка. Напевно, лагодити в шахтній майстерні.

— Грицько, наддай кроку!

— Пришпор своїх «коней»!

— Скільки вигнав їх сьогодні з уступу? — жартували весело друзі.

Микола хвалився, що в нього набралось сьогодні аж чотири «коні» і навіть було заходився біля п'ятого, але прийшла зміна. Розмова точилась про роботу в бригаді. Нарікали на непорядки. У відбійні недостатньо подавалось повітря, під кінець дня не вистачило кріпильного лісу. Синявка пропонував, як тільки виїдуть на-гора, зразу ж гуртом піти до начальника дільниці або до головного інженера шахти і вимагати навести порядок у лаві.

— Підемо обов'язково, — підтримав Гутяк. — Позавчора нашій дільниці несвоєчасно подавали порожняк, то ми добралися аж до секретаря-партійної організації. І тепер, як бачите, з вагончиками порядок, вугілля підбирають, тільки давай його.

— Зараз, якщо треба буде, теж підемо до парткому, — зауважив Синявка.

— І ти з нами, Грицьку!

— Не відставай: будь певен, доб'ємося свого...

Глушко не відповів. Його вже ніщо не цікавило тут. За якихось півгодини, а найбільше годину — шахта, все, що тут відбува-

лося, знайомі і товариші — все буде лише у спогадах, якщо при нагоді згадається. Він картав себе, що згаяв час, затримався в уступі. І що б то було раніше кинути все і вибратись звідсіля.

А зараз треба будь-що відірватись від цього гурту, випередити їх. А як це зробити?..

Нагода, нарешті, трапилась.

Попереду, в глибині штреку, вчувся знайомий, швидко наростаючий гуркіт. Раптом на повороті блимнуло світло, і в ту ж мить фари електровоза залили сліпучим вогнем підземний проріз. Шахтарі розступились, дали дорогу. Не встигла партія вагонеток промчати, як Григорій відірвався від стінки, під якою стояв, і надав кроку. Згодом лампи товаришів миготіли далеко позаду.

Коли зайшов до кліті, уже крізь дверці-грати побачив: його бригада виходила на рудничний двір. Попереду Микола Гутяк. На плечах у нього, крім сокири, дві торбини. Одна з них його, Григорія, залишена ним на штреку, коли обминав електровоза. Торба зачепилась за стояк кріплення, він щосили рвонув, поворозка, перекинута через плече, обірвалась. Чув, як брязнуло залізо, але не нагнувся, не підняв, — згаяв би час.

Йому здавалось: кліть стоїть нерухомо занадто довго. А товариші швидко наближаються. Петро Синявка порівнявся з Миколою, щось говорить до нього, вказує рукою на кліть.

«Напевно, розмова у них про мене, — подумав Глушко. — Але тепер мене не наздогнати. Та й чого їм?.. Вони ж нічого не знають по мій намір...» Острах пропав. Григорій відчув себе у безпеці. І з полегшенням зітхнув.

Кліть виринула на поверхню. Сліпуче сонце заливає простір, з усіх кінців пливуть знайомі звуки шахтного двору — передзвін вагонеток, тонке вищання і шерхіт пилок на лісному складі і над усім, ніби довершуючи, двигіння вентилятора. Як видно, нещодавно ішов дощ. Волого, тихо. Але ніжитись, вигріватись — ніколи. Глушко намірився було прямувати дворищем, та на тій стороні його, біля входу до нарядної, помітив начальника дільниці і гірничого майстра. Щоб уникнути зустрічі, довелося звертати за ріг будинку і хвилини кілька потинятись під естакадою. Зате в ламповій поза чергою здав свою акумуляторну, наспіх помився в лазні і заспішив до виходу. І тут удруге зустрівся з гірничим майстром. На цей раз сховатись або розминутись з ним було неможливо. Глушко відвернувся, мовби не помічає, але той, здавалось, навмисне заступив дорогу.

— Оце як швидко ти впорався! — дивувався майстер. — Тільки що бачив тебе біля ствола в шахтарці, а зараз дивись — як новенький. Добре, що зустрів. Є ділова пропозиція, — і майстер почав про те, що завтра, під час ранкового наряду, має відбутись

деяка перестановка, і як він, майстер, кілька днів тому говорив, Глушко, напевне, працюватиме в іншому уступі, а там умови роботи кращі, та ще як понатужитись трішки, буде діло.

Майстер, помітивши, що хлопця аж ніяк не цікавлять його слова, що він нетерпляче поривається відійти геть, облишив розмову.

«Ну, вирвався-таки і від цього. Запізно вирішили допомагати,— подумав Глушко.— Та пішли ви під три чорти із своїми уступами, шахтою, з усім гамузом!..»

Із шахтного двору він вийшов не через головний прохід, а навпростець — повз відвали породи,— перескочив через мур і опинився на кленовій алеї, яка вела у селище, до гуртожитку. На його прикре здивування на алеї з'явилися і товариші з його бригади.

«Як не поспішав, а, виходить, не набагато випередив,— констатував Григорій.— І піднесло ж того майстра з його «діловою пропозицією». Та ще не все втрачено. Товариші після роботи, звичайно, зайдуть до їдальні, а потім уже до гуртожитку. Отож у мене є добрих півгодини для збору. Треба тільки не згаяти тих півгодини...»

У приміщенні поки ще нікого, крім прибиральниці, яка розпалює вогонь у грубці на кухні.

Якусь мить він стояв над розкритим чемоданом, мучило питання: як його краще укласти речі? Останнім часом дещо було придбано, і чемодан, з яким він прибув сюди, тепер замалий. Але розмірковувати ніколи. Жужмом згорнув і кинув костюм, сорочки та різні речі.

Упоравшись, вирвав з блокнота аркушик паперу і написав.

«Хлопці!

Миколо і Петре!

Віддаю кінці. Переконався, що шахтаря з мене не вийде.

Бувайте.

Григорій»

Хотів було додати: «Маю намір навідатись на Кіровоградщину, додому», але передумав. Повідомляти, куди саме їде, зараз не варто. Аркушик поклав на столі, але не па видному місці, а під тарілкою з графіном. Перед тим, як закрити чемодана, оглянув кімнату. Погляд зупинився на фотографії над ліжком. І як це воно сталося, що ледве не забув — груповий пам'ятний знімок товаришів, серед яких і він, Григорій, красується на передньому плані в шахтарській спеці, у касці, на плечах відбійний молоток. Глушко миттю зірвав фотографію, мав кинути її до чемодана, але затримав у руці, глянув і застиг вражений.

Це було тих перших днів перед спуском в шахту. Фотограф довго вибирав місце, прицілювався, водив дворичем — не знав, де його краще: на фоні терикону чи копра, а вони слухняно товпились, радісно схвильовані, урочисто, мов на параді, здіймали на плечі відбійні...

Фотографію він негайно надіслав на село додому. Йому писали, що знімок той сходяться дивитись і родичі, і знайомі, і всі відзначають, що він дуже браво виглядає, особливо до лиця отака каска — з лампою-фарою. А залізний ребристий обрубок з ручкою й пікою аж ніяк не схожий на молоток. І навіть дивно, що він так називається.

І ще писали рідні, що вони пишаються ним, шахтарем. Бажають йому здоров'я та удачі в роботі.

«Удачі в роботі...— подумав спантеличений таким побажанням Григорій.— Даремно. Відпрацював...» Він уявив себе вдома, серед рідних та знайомих, і відчув наче викритим раптом на якомусь злочині. Знав, при зустрічі, в перші хвилини перебування, його вітатимуть, будуть раді. А потім, він обов'язково повинен буде відповісти на питання: чого прибув?.. І він щиросердно скаже всю правду про свої невдоволення, розчарування. Хоча буває, що багато залежить від того, як розказати — намалювати. Можна ж при зустрічі і так, щоб напевне вразити, еге ж, вразити... та ще буде час подумати, поміркувати, як його краще повести ту розмову.

Збентежений, сповнений роздумів, крокуючи кімнатою, Глушко побачив себе майже на повний зріст у дзеркалі, управленому в дверцята шафи: кремезний, плечистий, довгасте засмагле обличчя, коротко підстрижений на скронях, з зачіскою на правий бік, чорний, аж вилискує, чуб, міцні м'язисті руки. Глянув і перевів погляд на фотографію.

«А знімка цього, напевне, треба залишити тут,— подумав і так вирішив.— Хай він висить над ліжком, як висів. І взагалі буде краще, коли хлопці в перші хвилини не запідозрять, що я вже вибув назовсім. І та записка моя, прощальна, теж недоречна».

На вулиці, десь поблизу, вчулися голоси і сміх. Григорій метнувся, повісив фотографію, вихопив з-під тарілки записку, пошматував її і кинув у корзинку для сміття. Потім підхопив чемодана, рушив до дверей і раптом зупинився. Йти було нікуди. Коридор гуртожитку повнився веселим гомоном, тупотом ніг.

«Заховати чемодан і вибрати трохи зручнішу хвилину,— майнула думка,— а чому б не через вікно?..» В одну мить він розсунув рами, виглянув на вулицю — поблизу нікого. Зловчився і вистрибнув. Якусь мить стояв під стовбуром клена, прислухався, потім перемахнув через штахети й пішов у напрямку станції.

Зайшовши до вагона, Глушко мерщій засунув чемодана під лавку, і в ту ж мить обережно виглянув у вікно. В час перебування на станції, і навіть уже тут, у вагоні, він боявся, що ось-ось з'являться Гутяк і Сивявка, а може, й інші хлопці, оточать його і почнуться умовляння, докори та погрози — справжнісінькі лови. Еге ж, лови! Про які він чув на шахті, а раніше і читав у якійсь книзі. Про те, як у степу, на станції, а то навіть у поїзді, друзі, земляки та напарники по роботі перетинали втікачам дорогу і завертали їх на шахту.

Та ось, нарешті, долинув протяжний гудок паровоза, вагон здригнувся, перекотився передзвін, вчувся м'який перестук коліс на стиках рейок — поїзд рушив. Григорій уже сміливіше став напроти вікна. Повз пропливали постаті людей на пероні, вдалині, по той бік палісадників, а то і зовсім близько — будівлі, дерева і все тонуло в тихій вечоровій позолоті сонця. Але ніщо не привертало уваги Григорія. Наблизилось, промайнуло і зникло.

Перестуки коліс почастішали. Поїзд набирає швидкість.

Дорога стелилась на захід.

«А хлопці зразу, мабуть, і не помітили, що я відсутній, — перенісся думкою Григорій до гуртожитку, — та й трудно помітити: ліжко прибране і в кімнаті все ніби на своєму місці. А там згодом спохватяться, кинуться туди-сюди, та поминай, як звали. Ну, звичайно, погомонять про «сенсацію», ще раз скажуть «легкодухий» — ну і хай, погомонять та й перестануть», — заспокоював себе. А на душі трохи скребло, бо як-не-як, а розумів — пішов кривою дорогою. «Та коли сам рушив з хати, то назад не вертати», — згадалась приповідка. Тепер треба планувати, як бути, як діяти, коли прибудеш додому. Але думати зараз про те, як воно станеться завтра, не хотілося. Та ще й бо є час попереду... З такими заспокійливими думками Глушко уклався на лавці і скоро заснув.

Якихось значних подій чи пригод у дорозі з Григорієм не сталося. На другий день свого подорожування на станції Цвіткове він пересів на поїзд, який відходив на південь. І за кілька годин опинився на станції Таланне. А звідси якихось десять чи дванадцять кілометрів путі до села Теклієве. Та це вже, як мовиться, рукою подати. А все ж треба подумати, як добиратися.

Глушко вийшов з вагона і зупинився. Йому треба було зайти до приміщення станції, може б, зустрів там когось із свого села, або ж не гаючись вийти на під'їзний майдан і пошукати попутної машини. Але Григорій розміркував, що не всякому з своїх земляків він може зараз показатись на очі. Отож краще поки що

побути непоміченим, виждати та придивитись. І завернув до пристанційного скверика під розложисті, тіняві осоки.

Тут, під кронами дерев, розташовані лавки, біля них зручні округлі столики, і все це навколо широкого газону, дбайливо засадженого квітами. Милували очі волошки, сліпучо-білі ромашки, цвіли й пахтіли жовтогарячі повняки, красувались нагідки, розсадовились кружалами та вензелями засмагли чорнобривці і пижмо. А над усім, ніби підняті вгору смолоскипи, огненно палахкотіли канни. Григорій уместився під густолистим бузковим кущем. Звідси добре було видно пристанційний майдан і дороги, що вели до нього. До складів, комор весь час під'їжджали машини, вантажені зерном, городиною. А повертали з деревом, цементом та цеглою.

Через деякий час тут з'явилося аж дві тритонки з текліївського колгоспу «Перемога». Глушко пізнав їх ще здаля по дещо підвищених бортах — пристроях для перевезення соломи. Ще весною було їх, ті пристрої, приладнано, та, як видно, отак і залишилися на все літо. І люди на машині були знайомі. На першій — дівчата з садівничої бригади, на другій — жінки з городньої, кілька дівчаток — учениць середньої школи, і — та що це? Невже вона?.. — Григорій здивувався і дуже зрадів. Помилки не було: вона, Валя Стоколос. Люба його серцю. Григорій готовий був від радості крикнути, покликати, бігти до машини, глянути зблизька. Але ж вирішено, що краще йому хоча б кілька днів, коли з'явиться у рідних краях, ні з ким з односельців не зустрічатися. Крім, розуміється, своїх, домашніх. А там згодом, коли все уляжеться, втруситься, тоді буде видно, що робити, куди повернути.

Дівчата розвантажили машини від ящиків і корзин, напевне, з яблуками та грушами і, не гаючись, повернули на ту ж дорогу, якою й прибули. Машини проїздили повз скверик. Ховаючись, Григорій заліз у кущі й припав до землі. Коли підвів голову, тритонки були вже далеко, і до того ж з-за куряви нічого не видно.

Сонце спускалося. Починало вечоріти. Григорій таки вже добре занудився, але скверика не залишав. Знічев'я він кружляв навколо газонів або тинявся доріжками, а коли до станції підходили поїзди, заходжувався лічити вагони.

Як настав вечір, він зважився і вийшов на биту дорогу. Виглядати довелося недовго. Підкотила попутна машина, і за якихось півгодини, а то менше Григорій висадився біля свого села, біля кукурудзяного поля, й пішов навпростець, аж у другий кінець лану. Звідсіля він уже бачив свою хату. Хоча з-за дерев визирав лише димар та ріжечок стріхи, а все ж очі натрапили рідне

гвіздо, і від того ще більше розбирала нетерплячка, скоріше б туди добратися. Але ж треба бути обережним, щоб у ці, вже останні хвилини, та не нарватися на кого не слід. А потім розміркував і вирішив, що даремно він отак ховається, нібито за ним і справді якась погоня, лови, чи що. Та й вечір уже спустився, на небі почали з'являтися зорі.

Спочатку, ніби кимсь гнаний, він припустив що було сили, а коли промчав смугу городів, пішов трохи повільніше. В селі сміливо завернув на головну вулицю і, нарешті, опинився біля своєї хати.

Йдучи подвір'ям, до всього пильно придивлявся, але ніяких змін, крім того, що дворище заросло густим споришем, він не помітив.

Обережно, тихенько, звично відчинив сінешні, а потім хатні двері й переступив поріг. В кімнаті було напівтемно і ніби нікого живого, бо на його «здрастуйте» ніхто не відповів. Григорій ступив ще крок і поставив на лавку чемодана. Щось ненароком залягло і з брязкотом упало на долівку.

— Хто там? — почувся голос матері, і в ту ж хвилину вона вийшла з бокової комірчини з мискою, наповненою борошном.

— Грицько?! — скрикнула радісно, поставила миску на стілець біля мисника і вхопила сина в обійми.

Скоро з'явилась і сестра Оляка. Вона зустріла брата стримано, напевне, була здивована його раптовою появою. Навіть хвилинок кілька мовчала. Скоса позирала та прислухалася, про що ведуть мову Григорій з матір'ю. А потім все ж таки поволі розговори-лась, повідомила про шкільні новини, принагідно згадала і про те, що зараз у них старшою піонервожатою Валя Стоколос.

— А ми й досі шкодуємо, що вона пішла з нашої бригади, — зауважила мати. — Роботяща, кмітлива дівчина.

— І про те, що Валентина Василівна була на курсах у місті чи в районі, я написала тобі в останньому листі, — додала між іншим Оляка.

Тепер Григорію стало зрозумілим, чому від Валі не було ніякої звістки, зрозумілим було і те, чому вона сьогодні з'явилась з гуртом дітей на станції. Йому хотілося і ще що-небудь почути про дівчину, але сестра змовкла, збрала свої підручники, заявила, що йде до подруги готувати уроки.

Вже за вечерею розмова пішла спокійніше, врівноважено. Мати розповідала про різні сільські новини, про справи в колгоспі та про свою городню бригаду. Хвалилася їй тим, що Оляка в них, нівроку, старанна, тямуща, вважай, що перша учениця у восьмому класі. Та й до роботи, нічого гудити, беручка. Цього літа на пришкільній дослідній ділянці виростила з своїми подругами

якісь надивовижу великі буряки. І пібито їх повезуть аж до Москви на виставку.

— А це ж неабияка честь і школі, і нашій сім'ї! — мовила з радістю мати.

Григорій слухав, зрідка запитував, а про себе не мовив ні слова. Та й матері від радості, що з'явився син, та за хатніми клопотоми навіть і на думку не спало запитати, чого він так скоро і раптово повернувся з Донбасу. Бо ж інші хлопці та дівчата, що виїжджали з села, прибували в гостину не раніше, як через півроку, а то й через рік.

— А ми тільки вчора одержали від тебе листа! — вихопилося раптом у матері.— Ти в ньому писав, що, мабуть, перейдеш працювати на другу дільницю, але на тій же шахті, а сьогодні от і сам...

— По хворобі,— поперхнувся, глухо вимовив Григорій, поспішаючи відповісти на запитання. Хоча, власне, мати ще навіть і не запитала, а лише натякувала отим «а сьогодні і сам».

Майже цілу добу думав він над тим, що буде казати, коли дома зайде отака мова. Багато було винайдено, придумано всіляких відповідей, але жодна з них цілком його не задовольняла, бо до тих відповідей, як він гадав, могли прискіпатись, не повірити. А оце «по хворобі» — чудове. Від задоволення Григорій аж посміхнувся, з полегшенням зітхнув і натякнув, що він ще хотів би чогось поїсти.

Мати втретє підкинула в миску запашних, із свіжим сиром, скупаних у маслі вареників, і тут же поряд поставила другу миску з сметаною.

Щоб довести свою справу до кінця та й не томити матір, яка раптом зів'яла, опечалилась від того «по хворобі», Григорій виїшов з-за столу, скинув сорочку і попросив глянути на «забите» місце. Скособочившись, ніби у нього і справді боліло, він показав на праве плече і почав розказувати, як під час роботи в шахті його вдарило кам'яною брилою, як він довгенько після того відлежувався, лікувався. Плече і справді було трохи подряпане, але, як видно, дуже давно, і про те знав лише він, Григорій, що подряпано не в шахті. Пустуючи, борюкаючись з товаришами біля гуртожитку, він ненароком черкнув плечем об штахетину.

— Значок єсть,— сказала мати, пильно оглянувши уражене місце.— Та вже ніби й загоїлося.

— А всередині болить,— вів своє Григорій,— бік болить.— І знову почав про ту кам'яну брилу, хоча мати і не допитувалась, що то воно за штука така, що чухрає у шахті боки. Про свої ж наміри, як бути, що робити, не говорив нічого. На radoщах, що так добре обійшлося з поверненням додому, Григорій віддав матері

майже всі, що були у нього, гроші, залишивши собі лише на дрібні витрати. З думкою, що все йде якнайкраще, він і засинав у своєму звичному ліжку, під стелею рідної хати.

* * *

Ранком крізь сон-дрімоту він чув, як перемовлялися між собою мати і сестра, заходив до хати хтось сторонній, напевне, сусіди, здається, питали про його, Григорія, здоров'я. А потім стало тихо. Коли прокинувся вдруге, у хаті все ще було темно. Він здогадався: вікна завішено ряднами. Схопився, зірвав, відчинив вікно і виглянув: сонце підбилося вже височенько вгору, напевне, дев'ята, а може, і десята година.

«На ранковий наряд спізнився,— набігла жартівлива думка.— Хлопці з уступів, мабуть, уже не одного «коня» вигнали. Та ось і мені «пай виділено».— І Григорій з задоволенням окинув очима на столі цілу гору пиріжків, зажарену, з рум'яним полиском курку, надрізане кільце ковбаси, свіжі і малосольні огірки, помідори, а на другому кінці столу — повнісіньку миску меду в облозі яблук, груш та слив.

Після сніданку Григорій влігся у ліжку, але вже не хотілося ні спати, ні лежати. Була потреба бодай трохи погарцювати, розім'ятись. Разів кілька він крутнувся посеред хати, пройшовся вистрибом, ногою вдарив двері і опинився на дворі. Тут на роздоллі, на густому зеленому спориші можна було вволю і пострибати, і покачатись. Але ж вулицею проходять люди, того й гляди — підглядять і візьмуть на сміх.

Тиняючись подвір'ям, зашпортнувся за камінь, нагнувся, підняв його і з розмаху запустив аж на другий кінець городу. Потім погрався трохи з собакою Рудьком, перескочив через тин і раптом натрапив на довбню. Не гаючись, захопив за держака і вдарив по кілку, що стирчав біля повітки. За третім ударом кілок зрівнявся з землею. Але ж охота розбирала ще бити й бити. І він почав гамселити раз по раз з вихиласом на два боки, аж гупотіння відлунням пішло на край села та ярами.

Угомонившись, Григорій витер піт з чола і озирнувся: на хворостяному тину, біля повітки, сиділо, напевне, десятка два хлоп'ят і дівчаток і з цікавістю спостерігали за його вправами з довбнею, а трохи геть далі, на вулиці, зіпершись на костура, аж захилювався від сміху дід Семен, прозваний на селі Грушкою.

Григорій кинув довбню і поспішив до хати, і вчасно поспішив, бо майже слідом увійшла мати, а за нею і якийсь чоловік в дорожньому плащі із чемоданом в руках. Виявилось — лікар, викликаний до хворого шахтаря Григорія Глушка аж з райцентру.

Та відвідини на цьому не закінчились.

Через деякий час, як пішов лікар і мати, від сільради з'явився розсильний з повідомленням, що до Глушків має завітати товариш з району в дуже важливій справі. Отож він, розсильний, і прийшов про це попередити. Повідомлення Григорія зацікавило. В той же час він радий був куди-небудь зникнути, бо невідомо, в якій справі з'явиться той товариш, та і взагалі не хотілося будь з ким зустрічатись. І день видався якийсь дуже паркий, задушливий. І хоча сонце давно вже звернуло на захід, а припікає ще здорово. Отож в таку спеку найкраще було б гайнути садками та городами за село, до ставка, і добряче скупатись.

Цей свій намір Григорій хотів було таки здійснити і почав збиратись. Аж у хату нагрянув той невідомий товариш. Виявилось — представник районної газети «Червона зоря» Олекса Шаблій. Він чемно привітався, довідався, як здоров'я та як відпочивається в рідних краях, і щиро заявив, що дуже радий нагоді познайомитись із справжнім шахтарем.

Григорій, знітившись, мовчав. В цю хвилину він готовий був шугнути в двері або й через вікно і тікати світ за очі. Але застуканий у своїй хаті, мусив сидіти. Хоча почував себе ніби на розпечених вуглинах, украй приголомшеним і приреченим.

«Скромність, достойна наслідування», — спостерігаючи похнюпленого хазяїна, констатував Шаблій і повів мову про те, що у Теклієвому він сьогодні з самого ранку, побував на тваринницькій фермі і в городній бригаді, має інтересні факти з трудового колгоспного життя. А коли довідався, що в селі з'явився шахтар з Донбасу, негайно зв'язався з редакцією своєї газети і, звичайно, одержав доручення написати про цю, варту уваги, подію.

— Йдучи сюди, — признався кореспондент, націлюючись на Глушка уже втретє об'єктивом фотоапарата, — я зібрав усі потрібні мені матеріали про вас, Григорію Івановичу, — додав шанобливо, — коли народилися, де вчилися і таке інше. От тільки потрібно мені уточнити, на якій саме шахті працюєте. А що забійником — знаю.

Григорія аж у дріж кинуло від того запитання. Він раптово зблід, йому здалося, що в нього пронасниця, і справді зуб на зуб не попадає, готовий був потягнутися до кожуха, аде ж незручно влітку, і того й гляди — кореспондент отак, в кожусі, і сфотографує.

— Прошу... — повторив Шаблій, тримаючи наготові в лівій руці блокнот, а в правій ручку.

— Шахта «Капітальна», — ледве чутно, заїкаючись, видавив Григорій.

— Чи довго думаєте гостити у земляків?

— Кілька днів,— буркнув Григорій.

— Ясно. На кілька днів завітав у гостину,— записуючи до блокнота, повторював уголос Шаблій.— Молоде поповнення шахтарських кадрів. Традиційна дружба. Спільне завдання. Хліб. Вугілля. Все буде так, товаришу Глушко, як і повинно бути в пристойному нарисі,— вже прощаючись, запевняв Шаблій.— За три дні, в неділю, читатимете у нашій газеті під заголовком: «В гостях у земляків».

Виходячи, Шаблій не досить щільно притиснув до одвірка двері, і вони відчинились навстіж. До хати увійшов Рудько, понишпорив, зіп'явся лапами на стіл і потягнув рештки ковбаси і курки. Григорій не звертав на ту шкоду уваги. Він все ще сидів приголомшений у напівтемному кутку, йому не давала спокою одна і та ж настирлива думка: нащо повідомив адресу шахти. Адже можна було назвати не «Капітальна», а сусідню з нею або навіть якусь вигадану, наприклад, шахту № 2 або № 4, та, можливо, ще не пізно, і кореспондент не встиг поїхати? Треба рятуватися. В ту ж мить вискочив з-за столу і прожогом вибіг аж на вулицю.

Шаблій був уже далеченько. Його примітна, в парусиновому костюмі постать маячила на майдані біля будинку сільради. Там же, обабіч дороги, стояла вантажна машина. Григорій щодуху припустив вулицею, ні на одну мить не спускаючи з очей потрібну йому постать. Він бачив: кореспондент зазирнув до кабіни, потім перемахнув через борт машини, і вона негайно рушила в містя. Наздоганяти було даремно. Григорій зупинився і з досади в безнадії махнув рукою. Кореспондент помітив, вклонився і теж замахав рукою. Він, мабуть, був певний, що його новий знайомий і герой майбутнього нарису — ввічлива людина і ото вийшов проваджати його в дорогу.

Повернувшись до хати, Григорій застав там уже матір. Вона поралась біля столу, а в печі палав жаркий вогонь. Вигинисті язички полум'я обіймали горнята, казанки, а на припічку на сковорідці красувалась срібляста та золотиста риба.

— Як ти себе почуваєш, синку? — запитала мати.

— Та нічого,— відповів ухильно Григорій.

— Бачу, що краще. Вже посвіжішав і порозовішав. От і добре. А на селі тільки й розмови, що про тебе,— радо повідомила мати.— Мене всі, хто не зустріне, поздоровляють з гостем і тобі передають привіти.

— А хто передає? — запитав у надії, що, може, мати назове і Валю Стоколос, бо ж та, напевне, вже чула про його перебування в селі.

— Я ж і кажу тобі, всі, кого не зустрінеш,— повторила мати.— А оце, коли верталась з городів додому, зустрів Карпо Іванович, привітав і каже: «Годуйте там свого шахтаря добренько, щоб набирався сили вугілля рубати». Обіцяв завтра уранці зайти за тобою, щоб удвох поїздити по полях, подивитися, як іде збирання проса та гречки і, розуміється, поговорити з тобою. Так і сказав. «Цікавить мене, що нового зараз на шахтах, та як йому, Грицькові, працюється».

— Хто цікавиться? — запитав насторожено Григорій.

— Карпо Іванович — голова нашого колгоспу,— відповіла з серцем мати, дещо здивована такою неуважністю сина до її розповіді.

— Добрий вечір вам у хаті! — почулося в сінях голосне, веселе.

— Добрий вечір, заходьте,— обізвалася радо господарка.

До хати увійшли сусіди Федір Юхимович Гнучкий і його дружина Ганна Миколаївна.

— Ось який він, той шахтар, нівроку, їй-богу, нівроку, сто бісів йому в пельку! — скрикнув Федір Юхимович, обіймаючи Григорія.— А ти, кумо, говорила хворий, німічний...

— Еге ж, і лікар той, що приїздив з району, говорив: Глушків парубок здоровий-здоровісінський,— вихопилась Ганна Миколаївна.— Сама чула.— Вона хотіла додати, що лікар ще сказав: «На хлопця, мабуть, баглаї напали або ж сонна муха вкусила, от він і відсипається, вилежується»,— але промовчала.

— Жаліється, що бік болить, учора було аж скособочило,— скаржилась господарка.— А сьогодні під вечір оце ніби йому покращало.

— І ще краще буде,— зауважив Федір Юхимович.— Ми його полікуємо святими крапельками, еге ж, крапельками, сто бісів йому в пельку! — І поставив на стіл пляшку з горілкою.

— А ми, щоб усе було ладком, солоденьким медком,— проказав хтось співучим жіночим голосом.

— Та й інші маємо ліки...— додали в тон сказаному.

До хати увійшло аж чотири жінки, всі з тієї, що і господарка, городньої бригади. Вітаючись, поздоровляючи хазяйку з дорогим гостем, а Григорія з приїздом, кожна з них ставила на стіл горнятко з медом або пляшку вина.

За якихось півгодини хата Глушків наповнилась гостями і раптом, в довершення, сюди з'явився і гурт учнів з середньої школи на чолі з старшою піонервожатою Валею Стоколос. Вони просили, щоб шахтар Глушко завітав завтра о другій годині дня до школи на зустріч з учнями старших класів і поділився своїми враженнями про Донбас, про свою шахту і розповів, як йому

працюється. Григорій було рішуче відмовився від такої зустрічі, але його гуртом почали умовляти:

— Діти ж просять...

— Що ж тут такого трудного?

— Розкажеш, що бачив, що знаєш.

— Треба зважити, що це школа, в якій ти вчився...

І Григорій зрештою погодився. І, може, вплинули не так оті вмовляння, як присутність Валі. Григорій був радий нагоді зустріти дівчину і навіть умовився з нею про побачення сьогодні, коли стемніє, десь о десятій годині вечора.

Були хвилини, коли Глушко, захоплений великою увагою і шаною, забував, хто він зараз, і починав пишатися званням шахтаря. Пишаючись, розповідав різні історії та випадки, учасником або свідком яких ніби він був. Отож в колі родичів та знайомих, коли за столом кружляла повна чарка і присутні не скупились на величання, йому закортіло вихвалитися. Почав з того, що шахта, в якій він працює, найбільша в Донбасі, що він забійник, а це — найважливіша і найпочесніша професія серед усіх шахтарських професій. А головне, як тільки він, Григорій, прибув на шахту, його зразу ж там помітили, та й він гаряче взявся за діло і ходить тепер в неабиякій шані...

Отож чого той або інший не наговорить, як тільки не нахвалиться, коли захмеліє голова, та ще коли є нахили до хвастоців. Отак було і з Григорієм. Як бачимо, там, за столом, виною була чарка. А коли зустрівся з коханою, тут уже хмеліло серце від ясного погляду дівочого. І він оповідав, як йому було в дорозі, коли їхав до Донбасу, та що побачив у тому вугільному краї і, зокрема, на шахті «Капітальній». Малювалась картина за картиною. Григорій повторював багато чого з того, що говорив він годину чи дві тому в себе в хаті. Але того було замало. Він не скупився на красиві слова.

— Ти бачиш оце зоряне небо, — захоплюючись, показував рукою Григорій, — отак у тому краї. Тільки вогнів розлито далеко більше і там вони яскравіші за ці небесні. Пливуть від шахти до шахти, від селища до селища, — скрізь, і навіть під землею, у штреках, забоях. А які дивовижні споруди та з породи насипані гори!.. — І він відшукував і знаходив свої порівняння: громаддя дерев, що здіймалися в небо ген понад яром, ставали горами — териконами, тополі — копрами шахт...

Коли мова заходила про шахтарів, з якими він жив, братався, згадалися Микола Гутяк і Петро Синявка — чудесні хлопці, вірні друзі. Не забув Григорій і про свою роботу в шахті. Тільки ніяк не міг предметно розповісти, що таке уступ. Зате рішуче і вдало намалював картину, як він відбійним молотком навальню рушив

вугільну стіну і немовби з вершин височенної гори донизу, до штреку, звергались вугільні потоки...

Серце дівчини розцвітало буйною ніжною радістю. Вона була горда й рада за нього, Григорія. Коли він змовкав або затинався, не змігши добрати потрібних слів, вона у збудженій уяві своїй домальовувала картину. Бо хоча й не бачила ще того дивного шахтарського краю, зате багато читала про життя шахтарів, про їх важку, але почесну працю. І ось один з тих звитяжців підземних надр...

Досі вона ніколи не думала про свої взаємини з Григорієм. Знала його давно, вчилися в одній школі, а остапні роки навіть в одному класі, дружили. Потім вона помітила — хлопець за нею впадає. Це було приємно. Та й Григорій нібито їй подобався. Коли виїздив на Донбас, проводжала, бажала щасливої вдачі. Збиралась писати листи, а коли почувала, що прибув у село, була рада зустрітись. І ось він сидить поруч — шахтар...

Може, це «він» той, про якого вона мріяла, якого створила в своїй уяві і який навіть снівся в дівочих снах. Коли б у ці хвилини завороженої місяцем ночі раптово злетіло запитання — чи кохає, вона напевно сказала б: так.

Рука Григорія ніби ненароком, а може, і справді що так, торкнулася руки Валентини. Вона не відняла її, не запротестувала. І здається, що то було якусь коротку пезбагненну мить: він наблизився, вона відчула шалене биття серця, в грудях забило віддих, губи обпалив поцілунок, і вчулося ніжне, пристрасне: «Мила моя...»

Щасливі, радісні, взявшись за руки, вони ходили вулицями села. І в ці хвилини для них не існувало на світі нічого іншого, крім них самих і їхнього розквітлого кохання.

— Ой, та мені ж пора вже додому, — сказала Валя, коли вони проходили біля двору Стоколосів. Зазирнувши ще раз в очі коханому, вона повільно, неохоче звільнила свою руку з його руки, сказала «на добраніч» і збігла на стежку, яка вела через вишник до хати.

Раптом Валентина завернула назад, стурбована, але радісна.

— Ти ж гляди, не забудь завтра про школу і щоб розказав про Донбас так хороше, як сьогодні... — попередила, в одну мить обвила руками шию хлопця, торкнулась губами його щоки, відірвалась і зникла.

— Завтра... — вимовив тихо сторопілий Григорій, крокуючи вулицею. Еге ж, завтра мають відбутись важливі події. Вранці до Глушків завітає Карпо Іванович. Розмова має бути про шахту. Хто-хто, а він знає гірничу справу, та ще й неабияк. До війни Карпо Іванович працював у Донбасі на новобудовах бригадиром

прохідницької бригади. Не один підземний хід прорубав він з своїми товаришами. З лав Радянської Армії він теж повернувся на шахту і взявся було до звичайної, любої йому роботи. Але його попросили попрацювати на іншій, теж важливій ділянці — направили на село підіймати сільське господарство. І от з того часу він і дає лад у текліївському колгоспі «Перемога».

«Та й про що говорити з Карпом Івановичем і з іншими?» — запитав, ніби до когось звертаючись, з роздратуванням Григорій. Він уявив себе у великій шкільній залі, де завжди відбуваються збори кількох класів. Навколо нього, куди не гляне, знайомі, свої сільські хлопчачки і дівчатка; йому здається — він навіть чує різноголосий гомін. Збіжать хвилини. І якщо він уже опинився в школі, то обов'язково мусить говорити. Еге ж, говорити, — і ще раз повторити, і на цей раз уже перед дітьми, — вигадане ним про шахту, про себе...

Григорій відчув, як від сорому його ніби кинуло у пропасницю. Він то холодіє, то проймається палючим вогнем. І в цю хвилину йому до подробиць згадалось все, що відбувалося з ним за останню добу: зустріч з лікарем, розмова з кореспондентом газети і вся нісенітниця, вигадки, яких він наплів, вихваляючись своїм мнимим шахтарством. Згадався і дід Грушка, високий, сутулуватий, у білій сорочці, у білих широких штанях, на голові якийсь старовинний, з високою тулією кашкет; стоїть, зіпершись на костура, від сміху аж зіщулився, і трясеться мичкувата сива борода. Григорієві здалося, що він ніби й зараз учув той в'їдливий сміх, і прискорив кроки.

* * *

Кімнату заливало нерівне місячне сяйво. Химерні візерунки встеляли долівку, зависли на стінах, упали на хатні речі і, здавалось, спотворили їх. Григорій ніби заплутався в тому дивовижному сплетінні узорів і тіней. Якусь мить стояв, прислухався. Але треба поспішати. Виконання задуманого почав з того, що знайшов на полиці мисника фотографію — груповий знімок шахтарів, який він учора зірвав, і повісив на тому ж місці. В шухляді столу розшукав зошита з своїми записами і поклав до кишені. Потім підійшов до сплячої матері, поцілував руку, сестру поцілував у скроню. Все робив обережно, щоб не потривожити, не розбудити. Було бажання написати записку — повідомити, куди вибуває. Але передумав. Вирішив, з дороги дасть телеграму, а вже коли прибуде на шахту, напише листа. А також напише і Валі або краще, вона приїде до нього в Донбас, розкаже їй всю правду про цю нехорошу історію, що трапилася з ним. Підхопив чемодана і вийшов з хати.

Місячно. Село втопає в сріблястій імлі. Тихо. Чутно, як в садку падають долу яблука, обсипаються сливи і, здається, хтось ледве чутно ворухить листям дерев. Нараз із польової далини долинуло наростаюче рокотання мотора.

«Попутна. Напевне, вантажна,— подумав Григорій.— Не прогавити б». Рішуче надав кроку вулицею і опинився на дорозі, що вела до станції.

1950 р.

ЛИСТ НА КАРПАТИ

Як ті бистроплинні гірські потоки, збігають дні. І кожен день приносить своє нове, таке дивно цікаве, незвідане. І Федір Яремчук все те нотує у своїй пам'яті, а найважливіше з пережитого, баченого чи почутого від людей записує він на папері. Бо має поділитися всім тим із своїми земляками, які живуть там, на далеких Карпатах.

Такий був йому, Яремчукові, наказ, порада і просьба, коли вирушав із домівки в далеку і невідому дорогу.

Це було й не так уже давно — якихось місяців три тому...

Над Карпатами пливли дні золотого вересня. Гірські потоки що не день, то все ставали студеніші, уповільнювали плин, на полонинах шерхла і никла долу трава, жовтіло пройняте багрянцем кленове та букове листя. Бугри та скелясті підгір'я ніби обіймали палючі вогняні спалахи. І здіймались ті спалахи вище та вище. Але ж не досягнути їм стрімких верховин. Осінь не владна над ними. Віковічні смереки не ронять зеленої хвої. Холодні прудкі вітровії гасять осінні огні.

Коли покоротшали, похмурніли дні, тоді з гірських полонин у низини, до сіл, пастухи почали зганяти отари овець. В дорозі, серед лісових хащів, отари пильнували старіші вівчарі, а Федір ішов попереду, сповіщав хазяїв, щоб готувалися вони до зустрічі.

Так переходив Яремчук від села до села з трембітою і торбою — тайстрою, в якій ніс останні дарунки осені — квіти, набірані там, на полонині, і дарував Федір ті квіти дівчатам, а сам жадібно збирав різні новини, бо ж майже півроку не був він тут, серед людей, у селах.

Уже в Космачах почув Федір Яремчук звістку-клич: їхати на схід, до Донбасу. Звістка та дуже його схвилювала. Федір пригадав усе, що чув він про дивний той край — Донбас — від радянських бійців, які звільнили зелені Карпати від німців; пригадалося читане в газетах та книгах. І в грудях родилось бажання...

А селом пішли розмови:

— Їхати треба молодим, робочим,— говорили одні.

— Гай, гай, забиватись в таку далечінь...— мовили інші.

— Це ж треба кидати рідне, обжите, а як воно там — невідомо...— мовили люди і розраджували.

А Волощукова Марійка, за якою Федір упадав тоді, зустріла його якось на вулиці і навіть не привіталась. Коли ж розговорились вони, то Марійка з докором сказала:

— Так ти їдеш, Федоре? Їдеш...

І хоча він запевнив її, що любить, і заприсягався бути вірним довіку, Марійка все ж таки дала волю сльозам і нарікала. Все нарікала та просила, щоб не залишав одну. Бо їй буде смутно без нього.

Але Федір не зважав ні на сльози, ні на слова всіх тих, знайомих і рідних, що відраджували. Він більше брав утямки сказане старим вуйком Петром Бондаришиним:

— Ти, парубче, май свій розум,— говорив старий Петро,— нам, гуцулам, дорога стелиться на схід. Лише звідтам простягнуто нам братню руку. Ти молодий і мало що знаєш. А я, мой, на своєму віку звідав багато. Я бачив нашу громаду ще за австрійського цісаря, а потім вхопила нас під себе панська Польща Погополита, та й була нашою кров'ю й сльозами земля ця полита. Танцював на нашій спині пан осадник. Ой, танцював, аж тріщала вона й обмивалася кров'ю.

— Пам'ятай, сину,— повчав Бондаришин,— росіяни та українці визволили нас з-під панського ярма, прогнали геть фашистських бузувірів з цієї землі. Гей, Федоре, не триматися ж нам, гуцулам, весь вік за коріння гірської смереки. Тепер, за Радянської влади, дороги нам простелено широкі і ясні. Отож ти, хлопче, май добрий розум, бери втямки все, що хороше,— їдь та навчайся...

І Федір поїхав. Манила невідомість. Хотілось звідати простори рідної землі. «Не триматися ж вік за коріння гірської смереки».

Їхав у світ... Знав: сили вистачить хоча б на який широкий помах крил. А прудка думка випереджувала поїзд. Підганяла розбуркана уява... Скоріше б побачити... І от нарешті Яремчук у Донбасі, на шахті.

До всього пильно придивлявся, а в гурті шахтарів наслухав, ловив жадібно слова і, переповнений баченням та почуттям, писав на папері:

«Дорогі мої кривні і земляки на Карпатах! Це писанячко пише ваш Федір Лукіянів Яремчук. Як-то бачите, мої любі, я вже на шахті, яку лічать за номером три. Земля тут хороша, родюча, місцями погорблена й вигиниста, як ото бува у нас на полонині.

Тільки обрії тут ширші, і скрізь, куди оком не кинеш, великі селища, вежі копалень, а небо свердлять димарі заводів, і вищі вони за найвищу смереку.

Ще того першого дня, коли я тут опинився, то сховався на височенний щовб, що зветься териконом. Забрився аж на вершину та й позирив навколо. І аж забило мені віддих від того дива, що я побачив... Перед очима степ і степ, широкий, широкий, а на ньому ніби різнокольорові цятки — будівлі селищ. І все те в зелені дерев, уже пройнятих осінню.

А вчора я вже спускався у шахту. Ви, напевне, мене запитали б, чи то я дуже в ту хвилину налякався. То я щиро признаюся вам, що мене таки брав страх, коли я глянув у глибоку чорну дірку, яку називають стволом. Але я сказав собі у думці: «Гей, Федоре, хіба ти не лазив на гірські верховини, чи, бува, не спускався в глибокі печери? А тут сідаєш у заготовану велику клітку, і спускають її на залізному канаті». І коли я з гуртом шахтарів зайшов до тієї клітки, і ми шугнули вниз, то мені було навіть приємно, так, ніби я гойдався на релях або поринав у глибокий потік. Летіти прудко. І я не зоглянувся, як ми опинилися в шахті. Тут тихо і трохи вогко, а електричні вогні як на вулиці міста...»

Захоплений описуванням шахти, Яремчук ніби вдруге проходив підземними коридорами — штреками, в уяві вів за собою тих, до кого мало потрапити написано, і розповідав їм бачене та пережите.

Але списані аркуші Федір не спішив надсилати. Бо ж розповідано ним дуже мало. Є ще, напевно, цікавіше. І він мусить обов'язково дізнатись, а потім щиросердно про все те розповісти...

* * *

Робота в шахті була дуже проста. Федір стояв на широких залізних плитах посеред штреку і пильнував за рухом вагонеток. Наповнені вщерть вугіллям вони спускались крутим прорізом — бремсбергом до ніг плитового. Яремчук звільняв вагонетку від линви і направляв її на дорогу, що вела до ствола.

Ледь чути шеркотять шків, безконечно збігає залізна линва, прогуркоче, наближаючись, вагонетка — і знову тихо. Яремчуку здається, що він опинився раптом у забитій, незвіданій гірській печері і тягнеться вона у глиб землі. А де кінець її — невідомо... Тут, під склепінням, глухо і вогко. І мимоволі закрадається думка: а як воно зараз там, на поверхні... під сонцем... Напевне ходять вітрові хвилі, гудуть верховіття дерев, шепочуться трави,

і Федір радий слухати той, звичний для нього гомін... Але ж треба пильнувати роботи. Коли вчувалось гуркотіння вагометки, Яремчук увесь насторожувався, ніби на ловах, і готовий був бігти їй назустріч. Вагометка йшла з глибин шахти — звідтіля, де черпають чорну жорстку — вугілля. Незвідане непокоїло Федора. Бентежний і рішучий, він уже не раз поривався туди, у вузький прохід бремсбергу, і щоразу зустрічна вагометка завертала його назад, на плити, до штреку.

— Ти, хлопче, працював сьогодні сумлінно. Попрацював добре,— похвалив начальник дільниці, коли прийшла Яремчукові зміна.

Того ж дня Федір продовжував писати листа. Крім своїх кривих та знайомих, він найбільше звертався до Марійки: «Ти, моя люба, будь здоровенька та красуйся, як той цвіт-рожа на полонині. Не тужи, не печалься за мною. Я тут здоровий і дужий». А потім розповідав Марійці про шахту, як йому там було і що він бачив. Тільки потаїв Федір, що його тривожить, не дає спокою одна і та ж думка, що він не став ще справжнім шахтарем, та й життя того підземного світу насправді проходить повз нього, так, ніби стороною...

Одного дня, перед тим, як спуститися в шахту, Яремчук попросився на іншу роботу.

— Я хочу бути там, де беруть вугілля,— заявив рішуче начальникові дільниці.— Я дужий і вправний. Повірте...

І Яремчук одержав іншу роботу.

Насипати вугільну жорстку в залізні ринви не така вже й трудна штука, думав Федір, але все ж тут приємніше, ніж там, на плитах. Разом з Яремчуком працювало ще кілька чоловік навалників. Робота була в охоту. Лава повнилась двигтінням, скреготом заліза. А коли відійти на штрек і вслухатись у ті звуки, то видавалось, що то гримлять і зітхають розбуркані надра землі.

Підбираючи вугілля, Федір наткнувся на зарубну машину. Досі він бачив багато різних машин, великих і малих. Але то там, на поверхні. І здавались вони звичайними. А ця під землею і рушить спресований камінь — вугілля. Плискувата, гранчаста, лежала зарубна, як велика брила породи. Федір освітив лампою, не втерпів, обмацав руками круті ребристі боки і відповз до своїх риштаків. А вже під кінець роботи, коли вугілля було геть підібране з лави, Яремчук ще раз опинився біля машини, довго і пильно її роздивлявся.

Після роботи зміни навалників Федір не виїхав на-гора, залишився в лаві. Метр за метром повз він слідом за машиною, коли її спускали до штреку. Згоряв з нетерпіння побачити її

в дії. Але не діждався: зарубка вугілля мала бути аж в нічній зміні.

Наступного дня Яремчук сумлінно навалював на рештаки вугілля, а думкою весь час був там, де лежала машина. Влучав вільну хвилину і поспішав у кінець лави.

— Як бачу, тобі, хлопче, щось дуже тут до вподоби, все видивляєшся та видивляєшся. Гляди, щоб, бува, не наврочив,— сказав жартома машиніст зарубної Ягленко.

— Я хотів би почути голос, коли вона рушить вугілля. Товаришу майстре, я прошу...

Машиніст з подивом дивився на замурзаного вугільним пилом шахтаря, який укляк над зарубною і не відходив від неї.

— Що ж, хлопче,— сказав по хвилі мовчання Ягленко,— коли тобі так дуже хочеться, то приходи сюди в вечірню зміну і почувеш голос...

Того дня Яремчук не залишав шахти, він забув про їжу, про втому. Час підготовки до зарубу був для нього хвилинами вродистої дії. Коли ж машина заповнила своїм говором лаву, Федір довго вслухався в її монотонне і грізне гудіння. Широкий пружний бар, мов та велетенська пилка, різав і різав вугільний шар. Зарубна плавко рухалась вперед.

Все було, здавалось, зрозумілим. Машиніст Ягленко охоче пояснював, як саме, за яким принципом побудовано машину, взаємодію окремих частин та як краще керувати під час роботи. Яремчук уважно прислухався, нотував сказане у своїй пам'яті. А коли виїхав із шахти, не втерпів, поспішив до майстерень, де ремонтувались зарубні, і все почуте від Ягленка перевірів на деталях розібраних машин, щоб краще запам'ятати.

Так було впродовж багатьох днів, а певніше сказати, діб, бо ж Федір після своєї роботи навальника залишався в лаві біля зарубної. Нехтував відпочинком, недосипав ночей. Він помітно змарнів, став ніби вищим, ловкішим. Ягленка дивувало таке захоплення і впертість юнака. Дивувала і неабияка його кмітливість. Федір залюбки вправлявся за помічника машиніста.

Дні збігали непомітно, заповнені турботами, в напрузі. Яремчукові здавалось, він загубив уже лік їм. Іноді згадувались далекі Карпати, рідне селище Космачі, друзі. В короткі хвилини відпочинку, коли вертався до своєї кімнати, в гуртожиток, стомлений і радісний, він летів думкою туди, на гірські полонини, уявляв — засніжені, у дивнім білім серпанку. На стрімких верховинах, на опуклих шовбах гордо здійняли свої сизі крони віковічні смереки; крутими лісовими стежками понад кручі й бистрини ідуть лісоруби. Гомін голосів, дзвінкі удари сокир тривожать застоюну тишу лісових хащів...

Та уявні картини скоро звикали. Оточуючий світ тут, на шахті, такий захоплюючий, іще незвіданий, що день ставав милішим і ближчим серцю.

Одного дня в роботі, а відтак і в житті Яремчука сталась незвичайна зміна.

Він працював з бригадою навальників. Гуртом підбирали розкришене вугілля, спішили звільнити у лаві дорогу машині.

Вивозилися останні вугільні брили та жорства. Біля Федора, що стояв коло риштаків, щоб не заштибувались, раптом опинився Ягленко.

— Сьогодні даємо другу зарубку,— повідомив машиніст.— Ти, Федоре, будеш? Тобі треба сьогодні обов'язково бути!..

Яремчук був здивований не так появою машиніста, як його словами. Досі він, Федір, майже щодня після своєї роботи залишався біля зарубної, допомагав водієві машини, і той ніколи його не запрошував приходити. Та ще більше здивувало хлопця, коли Ягленко доручив йому спускати машину вниз, до штреку, а потім і керувати нею під час зарубу — роботи в лаві.

Ягленко весь час не залишав Федора, мовчки, уважно стежив за кожним його рухом, за його діями, так, ніби вивчав, як саме той керує, перевіряв його вміння.

Зарубна проповзла впродовж усю лаву і зупинилась. Слюсарі вже заходились біля риштаків, переносили ринви і привод ближче до підрізаного вугільного шару. Але в лаві ще було тихо. І ця тиша після кількогодінного скреготу заліза й двигтіння машини здавалась незвичайною. Яремчук залишив зарубну і спустився до штреку. Сів перепочити. Ще не спала напруга, відчував себе так, ніби він пройшов багато кілометрів гірської дороги і вже досягнув вершини, але ще не встиг окинути очима той дивний, чарівний краєвид, що розіслався навколо...

Біля прорізу лави бригаду машиністів зустріли начальник шахти Одинцов і керівник дільниці.

— Так хто ж тепер буде хазяїном зарубної? — запитав начальник шахти.

— Він. Тільки він. Федір Лукіянович,— відповів машиніст Ягленко і вказав рукою на Федора.— Товариш склав сьогодні останній іспит... Сказати б, самотужки, та ще й за короткий строк, вивчився на водія зарубної.

— Вітаю. Люблю наполегливих,— сказав Одинцов, потискуючи Яремчукові руку,— люблю наполегливих, впертих,— повторив ще раз,— але тобі, хлопче, можна було б досягти цього і не самотужки. У нас, друже, є для таких, як ти, школа, курси...

— Тут уже винуватий я, не напутив товариша,— поспішив заступитись Ягленко.— Якось так воно сталося, що він сам...

— Та як це сам? — аж скрикнув розчулений Федір. — Я з вашою ж, Іване Степановичу, допомогою. Авжеж, з вашою!..

З новим призначенням Яремчука вітали всі шахтарі, що були в ті хвилини на штреці, біля п'ятої лави.

Глибоко враженому подією, першу мить Федорові аж не вірилось, що так сталося. Може, це помилка? Закрадалася тривожна думка. Але ж біля нього цілком поважні люди, і їм треба вірити. Від надмірного хвилювання Яремчук навіть не дізнався, о котрій годині йому виходити на роботу, коли давати новий заруб.

— Товаришу майстер, Іване Степановичу! — запитав Федір, наздоганяючи машиніста Ягленка. — А як же тепер ви?.. На якій машині будете?

— Іду на курси. Буду вчитись на водія гірничого комбайна, — відповідає машиніст. — Ти, Федоре, теж згодом перейдеш на цю машину...

Перед тим, як виїхати з шахти, Яремчук ще раз побував біля зарубної. Оглядав, як хазяїн, уважно, не поспішаючи. Упевнившись, що все гаразд, спустився до штреку.

Дорогою до ствола ішов один. І це мало для нього теж неабияке значення. Ішов-бо один шахтою, без поводитарів, як справжній шахтар, якому скорився підземний світ. І хотілось Федору Яремчуку, щоб саме в ці хвилини його побачили тут земляки з Косова, Коломиї, Космачі, з усіх карпатських верховин. І він розповів би їм, як оцими руками, які вмiли раніше тримати батіг або сокиру, цими руками сьогодні він направляв стосилу, грізну машину. Вона корилась його волі і різала вугільний шар. «Гей, мой, то ти, Федоре, став ніби той велет, що рушить верховинські гори», так, напевно, сказав би старий гуцул Петро Бондаришин; так сказали б і інші знайомі та кривні.

Дворищем шахти Федір проходив гордо, з високо піднятою головою. Йому здавалось, що всі, хто був зараз на дворищі, звертають на нього особливу увагу. А пісня відкатниць сьогодні звучить на диво мелодійно, високо й зазивно...

Вже вдома, в гуртожитку, Яремчук витягнув свою, з букових дощок, вмережену різьбою, ковану мідними бляхами скриньку і розіклав на столі папір. Десять аркушів уже списано. На папір просились ще сотні, тисячі нових слів, хвилюючих, значимих і щирих. І Федір відчув, що він не в силі висловити все те зараз, у цю хвилину. А груди рве радість, безмежна, як повінь...

І раптом Федір вирішив: одним рухом руки він вирвав із зошита аркуш і вписав твердо, рішуче:

«Любі мої земляки!

Я радий сповістити вам, що став справжнім шахтарем — володарем стосилої машини, яка рушить у шахті під землею вугілля. Я щасливий і гордий!

Ваш Федір Яремчук, шахтар».

Того ж дня лист водія зарубної Яремчука мчав на далекі Карпати.

1945 р.

МОЛОДИЙ ЗАСПІВ

Прихід товаришів був зовсім несподіваним і дуже здивував Устима Захарчука. Де ж бо — ще й години не минуло, як вони виїхали з шахти і розійшлися по домівках, до гурту теж не домовлялися збиратися сьогодні, та й на роботі, здається, все було гаразд. І ось — з'явилося двоє з бригади: Вадим Гірчак і Микола Круглий. Мабуть, у якійсь важливій справі і, як видно, дуже поспішають, з нетерпіння аж затермосили хвiрткою.

Устим, як був у хатніх туфлях, наспіх накинув наопашки пальто і поспішив назустріч гостям.

— Бригадире, де ти там?..

— Устиме! — майже в один голос гукнули хлопці. — Не проїхати, не пройти...

— Клямка заскочила в зазубень. Та вже барикаду знято, — і собі жартував господар, запрошуючи гостей заходити.

Йти в дім хлопці відмовились, піднялися на веранду і зупинились.

— Ми на хвилинку.

— Не могли не зайти, тут таке діло... Читав? — витягнувши з кишені газету, запитав Микола і вказав на окреслене олівцем друковане жирними літерами повідомлення: «Бригада комуністичної праці».

Устим вп'явся очима і почав читати. Друзі з напругою стежили за виразом обличчя свого бригадира. Їм було цікаво, яке враження справить на нього ота незвичайна замітка.

— Оце так діло!.. — мовив протяжливо, в глибокому задумі Захарчук. — Здорово — і дуже здорово! «Один за всіх, усі за одного».

— «Всю енергію — справі будівництва комунізму», — захопив ініціативу і почав ще раз перечитувати надруковане, Вадим Гірчак.

— Або ось цей пункт, — наперебій заявив Микола, — це ж зовсім нове, такого ще не було: «Рішуче пориваємо з залишками минулого — пияцтвом, хуліганством, лихослів'ям».

— Скажу коротко,— знову встряв Вадим,— коли ми прочитали оцю статтю, нам одразу спало на думку: а чому б і нашій бригаді не вирішити отак...

— І за такими ж пунґтами,— додав Микола.— Що ми, неспроможні?..

— Або останні на шахті? — перебив Вадим.

— Стривайте, стривайте, хлопці, треба подумати, як його краще...— почав Устим,— і які саме пунґти.

— От і думай, от і роби,— напосідав Вадим.— Бригада наша піде на таке діло, і пунґти такі ж візьмемо, як беруть інші. Як оце в газеті пишеться.

— Візьмемо,— підтвердив Устим.

І погляди друзів схрестились, довірливі й рішучі.

— Підемо в гуртожиток, потолкуємо там з товаришами,— запропонував Микола, старанно згортаючи газету.

Вадим не заперечував.

Схвильований, радісно піднесений, Устим дивився вслід товаришам, які, йдучи, все ще продовжували свою розмову, і не міг зібратися з думками; вони, раптові, бентежні, хлинули і завирували — треба заходжуватись, а з чого ж починати?..

«Бригада комуністичної праці — це наше сьогодні, і це наше завтра», — так тільки що сказав Вадим. Він правий. Ми повинні по-новому працювати, ставитись до своїх обов'язків, нарешті, ми повинні і жити по-новому. «І чому досі мені самому не прийшло таке в голову? — дивувався Устим.— А от коли підказали, прочитав написане — тепер все стало ясним і необхідним. Еге ж, це так, як ото десь я, здається, читав або від когось чув: рухається колона, чутно лише безнастанний важкий тупіт ніг, аж земля двигтить. А з уст ні слова, ніби заціпили. І раптом хтось перший, ініціативний і голосистий, подасть голос. Якусь мить до того заспіву всі прислухаються, чатують, а потім підхоплюють дружно, здіймають вгору, і вся колона вже в могутньому єдиному пориві. І хай навіть не всі, що йдуть у тій колоні, бачать того заспівувача, а серцем його відчувають і зливають свої голоси з його та іншими голосами. І пісня буяє, розростається. Слава заспівувачеві!..»

«Так з чого ж починати?» — запитав сам себе ще раз Устим.

— Що це ти там на веранді так довго тупцюєшся? — почувся голос дружини з кімнати.— Заходив би вже, хлопці пішли?

— Пішли.— Устим лише зараз згадав, що обіцяв дружині допомогти приладнати карнизи над вікнами, щоб було на чому повісити занавіски. Та встигнеться з тими занавісками... І знову закрокував по веранді тривожний, в задумі.

Вечоріло. Сіялась набридлива холодна мжичка. Обрій заволокло туманною млою, і така ж сіра, густа каламуть звисла над

селищем. Тоскна осіння пора. Сподівайся крижаних дощів або й снігопаду. Один за одним, перекликами, довго прогули гудки з навколишніх шахт — шоста година. Час, коли пустіють кабінети контор та організацій. Нікого там не знайдеш. Але за годину-півтори на шахті почнеться вечірній наряд. Там буде начальник шахти, головний інженер, начальники дільниць і, напевне, парторг.

— Бригада наша, товариші, молодіжна, як вам відомо, весь час виконувала завдання,— почав висловлювати Устим свої доводи вголос, так, ніби перед ним вже були керівники шахти, які мають схвалити, дати нову дорогу його бригаді.

«А чи кожен з членів бригади зуміє виконати з честю всі оті обов'язки нового, комуністичного?» — спало раптом на думку Устимові. Там, у шахті, в забої, він певний, його хлопці не підкачають, не осоромляться. А от в іншому?..

І сплило в пам'яті...

Це було кілька днів тому. Ранковий наряд бригада одержувала без забійника Кості Замочного. З незадоволенням, з натугою брали товариші на себе зобов'язання по змозі виконати і частину роботи, яка припадала на долю шахтаря Замочного. І раптом, коли вже бригада збиралася спускатися в шахту, в нарядну з'явився Костя. Брудний, скуйовджений, брезкле, одутле лице; ні з ким не привітавшись, похмурий, він сів на лавку осторонь від усіх і почав запалювати цигарку. Здавалось, його ніщо на світі не цікавило...

— Був на весіллі чи на поминках?

— Мабуть, на хрестинах...

Одні запитували, другі відповідали з гурту шахтарів.

— Напевне, на хрестинах. І, як видно, добре сіромаху хрестили. Бач, знаки є навіть на носі.

Замочний злісно вилаявся, підхопив лампу і рушив до ствола.

Того ж дня у бригаді вже після роботи говорили про вчинки Кості Замочного. Йому нагадали випадок, коли він, теж напідпитку, з'явився на збори шахтарів четвертої дільниці і поводив себе там непристойно; нагадали, що він уже разів кілька спізнювався на наряд, а то й на роботу. Дехто хотів звільнитися від такого напарника. Заступився Устим, і Костя поки що залишився у бригаді. А зараз...

* * *

Розв'язати всі питання під час вечірнього наряду не вдалося, хоча головне, найважливіше було вирішене. Начальник шахти і начальник дільниці дали згоду на створення бригади і зажадали

завтра ж доповісти про всі зобов'язання, які бере бригада. Устим шкодував, що в такий відповідальний момент не довелося побачитись з парторгом Олексієм Кургановим. А з ним треба було обов'язково порадитись. Але ж Курганов, як на те, був у шахті. Довелося зв'язатися з ним лише по телефону. Умовилися зустрітися завтра, перед ранковим нарядом.

З контори шахти Захарчук поспішив до гуртожитку, де перебували майже всі члени його бригади. На нього там з нетерпінням чекали. Не встиг він переступити поріг кімнати, як його засипали питаннями. Звістку про те, що керівники шахти підтримали затіяну ними справу, хлопці зустріли вигуками «ура». Микола на радощах закрутився в якомусь заковиристому танку, а потім підбіг і розцілував бригадира. Коли уляглось захоплення, всі гуртом почали обмірковувати, які взяти зобов'язання, кого викликати на змагання. Мова зайшла і про те, чи всі товариші з теперішнього складу бригади увійдуть в ту, «нового типу», як назвав Вадим Гірчак. І він тут-таки заявив, що не слід тягти за собою Костю Замочного.

— А може, й тебе не слід? — не то жартома, не то серйозно запитав Петро Світличний.

— Це вирішить бригада, — відповів Вадим.

— Мені теж не подобається дещо в поведінці Кості, — сказав Микола, — але не треба ж рубати з плеча, давайте подумаємо, порадимось.

— Чому з плеча? — обурився Вадим. — Що, мало ми з ним панькалися? Досить!

— А я так не погоджуюсь, — заперечив Петро. — Питання важливе, давайте поговоримо.

Але обмірковувати таке гостре питання не довелося. До кімнати завітали товариші з сусіднього гуртожитку, а згодом з'явився і сам Костя. Розмова пішла про се, про те, різні шахтні новини. Та коли вже Устим збирався додому, Вадим сказав багатозначно:

— А бригадир наш хай поворожить, як йому завтра закрутити питання. А я стоятиму на своєму...

— Я теж на своєму, — зрозумівши натяк, зауважив Петро.

— Гуртом поміркуємо і вирішимо, — зауважив примирливо Устим, попрощався і вийшов.

Надворі випогодилось. В небі ясніли поодинокі мерехтливі зорі. Тиша обіймала селище і навколишній степ. Тільки звідтіля, де шахта, долинали глухе двигтіння та десь простугонів, напевне над мостом, громіздкий поїзд і, віддаляючись, затих.

Устим мав бути зараз у чудовому пастрої. Все йшло якнайкраще. Задумане буде завершено. А з думки його не сходило, не давало спокою оте «бригадир хай поворожить». Так навіть коли б

Вадим і не вихопився з тим попередженням, він все одно думав би, гадав би, як воно буде завтра і як повернеться справа з Костею Замочним. І не тому тільки, що той зараз член його бригади. Згадалось...

Устим Захарчук здав комсомольську путівку, паспорт і вийшов з контори, щоб добратись до гуртожитку, в якому мав віднині мешкати. Куди саме йти, в якому напрямі — він не знав. Та не дуже-то й поспішав. День тільки що розпочинався, попереду багато часу. Отож стояв, розглядав широчезне дворище шахти, будівлі на ньому, естакаду, схожу на величезну видовжену шопу; простежив, як вагонетка, вантажена, як видно, камінням, поволі виповзала на терикон. На вершині його зупинилась, перекинулася якусь хвилину стояла, ніби озирала з тієї височини навколишній широкий світ, потім байдуже сповзла вниз, до шахти. Все те було цікаво споглядати вперше і придивлялись до людей, які снували навколо: вантажили велике дерев'яне цурпалля, яке називали стояками, а інші ремонтували залізничні колії. Було цікаво і в той час сумно, бо все це бачене ніби чуже, байдуже серцю. Скільки людей — і жодного знайомого, ні з ким заговорити, перекинутись словом.

— Новачок! Звідкіля прибув? — раптом почулося жваве, веселе.

Устим озирнувся. Перед ним стояв середнього зросту, коренастий, білявий, у простенькому смугасто-сірому костюмі хлопчина і весело, здавалось, задерикуватого посміхався.

— Що ти новак, бачу по чемодану, а от звідкіля? — вдруге запитав білявий.

— З Сумщини, — відповів Устим, дещо здивований такою наповзятливістю хлопця і все-таки радий, що знайшлося з ким поговорити.

— А я з Запоріжжя, потомствений козак. З району самої Хортиці. Костянтин Замочний, а якщо й по батькові — то Іванович. А найпростіше — Костя, — відрекомендувався він і подав руку.

Устим назвав себе.

Ідучи до гуртожитку, розговорились і ближче познайомились. Костя допоміг Устимові влаштуватись і саме в тій кімнаті, де мешкав і він. З його ж допомогою, а точніше сказати, за рекомендацією, вдалося ввійти в бригаду забійників уславленого майстра-шахтаря Івана Черепкова, який навчав юнаків шахтарського уміння.

Устим і Костя подружили, сердечно звірилися один одному. Скрізь їх бачили вдвох — і на роботі, і на ігрищах у час дозвілля.

Коли б хто запитав, як воно сталося, що Замочний збився в дороги, Устим не зміг би точно відповісти.

Одного разу Костя прийшов в гуртожиток напідпитку, веселий, балакучий, співав пісень і пританцьовував. А згодом розповів, що йшов вулицею, зустрів знайомих хлопців, вони запросили на важливу okazію. Виявилось: «обмивали» щойно придбаного одним з товаришів «Москвича». Через деякий час Костя частував своїх знайомих. Okazією для того була получка, а забійник Замочний заробляв добре. А потім пиятики почастишали, і кожного разу знаходилась якась поважна для того причина. Костя охоче частував. Йому подобалось, що друзі вихваляють його широку гостинність, хвалили за молодецтво, яке він проявляв, коли підіп'є, та за голос. А голос у нього і справді був чудовий: високий і ніжний. Можна було заслухатися, особливо, коли в гуртовій пісні Костя виводив або брав підголоском. І як не дивно, а саме із-за пісні Устим і Костя посварились.

Це сталося напіввесні, одного вихідного дня. Ватага гультяїв зайшла до клубу. Серед них був і Костя. Зчистившись намови, а може, з дурного молодецтва, він почав заводити пісню. Устим, що в цей час туди нагодився, намагався вгамувати друга. Костя наговорив тоді багато образливих слів і навіть поліз битися. Відтоді дружба юнаків пішла на спад...

«А чи все було зроблено, щоб застерегти, не дати впасти?» — подумав Устим. Треба було застерегти ще тоді, коли жили в одній кімнаті. А потім заговорили: домагалися, чи не позбутися нам такого напарника? А що б то було по-людському поцікавитись: як живеш, що в тебе, товаришу, на душі, на мислі? Та, може, й припекти ту душу розпеченим залізом і сказати: «Не туди, друже, завернув, схаменись!»

«Хто-хто, а я перший мав би з ним поговорити, порадити, — спіймав себе на думці Устим. — Може, ще не пізно і зараз... Бо ж завтра має вирішуватись важливе питання відносно роботи бригади і, зокрема, відносно нього...»

Захарчук рішуче завернув назад, до гуртожитку, прискорював кроки і майже пробіг відстань двох кварталів. Ось і будинок. Яскраво освітлені вікна. Доноситься музика. Заходити вдруге в кімнату хлопців не хотілося. Устим зайшов до коридора і попросив прибиральницю викликати Костю Замочного. Але та сказала, що його тут немає. Пішов додому.

«Пішов додому, — вертілась настирлива думка. — А де ж його дім?» — питав сам себе Устим. Коли Костя поступав на роботу в бригаду, між іншим, була розмова, де він зараз мешкає. Костя назвав тоді Териконну вулицю і номер будинку двадцять сім чи то двадцять вісім. Але 'ж це було кілька місяців тому. А після

того, і, здається, навіть недавно, хтось принагідно говорив, що Замочний шукає собі квартиру.

Довго стояв у глибокому роздумі Устим Захарчук. В ці хвилини він готовий був іти шукати Костю, а куди йти — не знав. Залишилось одно: всі свої питання, сумніви і наміри відкласти до завтра.

* * *

Наряд ішов як звичайно. Визначались завдання бригадам, окремим дільницям. У штреках, у лавах переставлялись, поки що на папері, машини, прокладались нові колії, повітряні магістралі і вимірювалось все це метрами, тоннами. І, врешті, все мало перетворитись у вугільний потік.

Свою промову парторг Курганов почав з розповіді про знаменну подію — перший комуністичний суботник, в якому брав участь і Володимир Ілліч Ленін.

— Ось ми вже й приходимо... — підкреслив парторг. — На шахтах, заводах, в колгоспах, по всьому Радянському Союзу створюються такі виробничі осередки — бригади, які беруть високі почесні зобов'язання працювати і жити по-комуністичному. І на нашій «Вертикальній»...

В нарядній війнув раптовий гомін, ніби сотні людей, здивовані, з нетерпінням запитували: «Хто ж це так?» Війнув і стих.

— І в нас, — повторив схвильовано, підвищивши голос, Олексій Курганов, — організовується перша така бригада.

— З кого саме?

— В якому складі? — почувлося нетерпляче.

— Бригада Захарчука Устима, — відповів Курганов і почав перелічувати, які саме зобов'язання взяли забійники. — А краще хай він сам нам розповість. — І запросив бригадира.

На сцену, вкрай зніяковілий, вийшов Устим.

— Ми вирішили включитися в змагання називатися бригадою комуністичної праці і працювати за таким принципом, — вимовив уже спокійніше і сміливо глянув у зал, — «Один за всіх, всі за одного». Ми урочисто заявляємо, даємо тверде шахтарське слово...

— Хто саме?

— Давай своїх товаришів!

— Еге ж, показуй всю бригаду! — злітало вимогливо в залі.

— Микола Круглий, — назвав Устим.

— Знаємо!

— Цьому можна вірити.

— Не підведе!

— Вадим Гірчак, — продовжував рекомендувати бригадир.

- В цього хватка шахтарська!
- Слова додержить.
- Давай далі...
- Іван Усенко! — голосно вигукнув Захарчук.
- Щось ми не чули про такого.
- Давно він на шахті?
- Три місяці, як тут...
- Молодий, зарано показувати приклад.
- Та хай повчиться... — перемовлялися шахтарі.

Захарчук називав товаришів, вони виходили на сцену зніяковілі, обов'язково потискували один одному руки, хоча перед тим вже бачились і вітались, і залишалися стояти на сцені, ніби це було на оглядинах або саме так потрібно. А в залі то наростав, то затихав гомін перемови, йшло жваве обговорення, злітали слова похвали, а то немовби всі змовлялись і мовчали або ж чулись гострі, осудливі слова. Так було, коли Захарчук назвав членом бригади Петра Зубкова.

- За цим дивись та наглядай.
- Це той, що все шукає.
- Літає з бригади в бригаду.
- Риба шукає, де глибше, Зубков — де вугілля м'якше.
- Тепер, може, закріпиться.
- Петро Світличний, — відрекомендував бригадир.

В нарядній почувалися сплески долонь, але ніхто не сказав ні слова. Отож ті сплески, напевне, треба вважати, що колектив схвалює кандидатуру Петра Світличного.

Вже майже вся бригада опинилась на сцені. Треба до кінця продовжувати виклики, а Захарчук завагався, мовчить.

«Його зараз не варто».

— Зіпсуємо всю справу. Сьогодні ж у бригаді вирішували, — чує Устим за спиною у себе напівголосне, притишене. Це мова про Костю Замочного. Он він сидить у залі похмурий, в тривожній напрузі, то піднімає, то опускає голову, вдивляється, жде. Раптом він кидає геть недопалок цигарки, рішуче піднімається з лавки і прямує на сцену. Якусь хвилину стояв, ніби закам'янілий, доки нарядною перекочувалась і стихла гомінлива хвиля.

— Я теж, здається, досі був членом бригади Захарчука, — почав глухувато Замочний. — Але мого прізвища зараз тут не назвали. І правильно, що не назвали. Я, мабуть, ще не доріс чи не визрів. Скажу щиросердно: спотикався я, збочував з лінії. А воно там, де спіткнешся, розминовки немає. От і неприємність собі і людям. І вирішив я: попрацюю в іншій, звичайній бригаді. І доведу, що забійник Костянтин Замочний теж гідний перебувати в комуністичному трудовому загоні.

— Правильно!

— Душею треба оновитись! — почулося схвально.

— Правильно, та не до кінця сказано, — зауважив низьким, ніби простудженим голосом прохідник Кузьма Гаркавий. — Я, товариші, цю справу розумію так. — Невисокого зросту, Гаркавий виліз на лаву, щоб бачити всіх присутніх у залі. — Я так розумію, — повторив голосніше. — Коли ти серцем своїм відчуваєш, готовий у всьому діяти, як учив Ленін, так ото й буде і оновлення душі, і ти пішов, товаришу, дорогою до комунізму. Так, пішов тою дорогою. І закон має бути в цьому великому ділі: взявся — пам'ятай про честь, додержуй слова!

— От хай Замочний і доведе в новій бригаді...

— Еге ж, якщо в нього є свій характер.

— Характер і шахтарське слово.

Устим позирнув на парторга допитливо, пильно: як бути, як вирішувати?..

Олекса Курганов зрозумів запитання, але лише посміхався. Він глибоко вражений і радий з того, що діялося зараз в нарядній, що справа створення бригад комуністичної праці і навіть доля кожного з членів такої бригади сприймається так близько до серця широким робітничим колективом і по-справжньому вирішується ним. І про це, знаменне, найважливіше, він обов'язково скаже ось зараз, коли візьме слово, вітатиме від імені всіх присутніх новоутворену бригаду і повідомить про те, що на шахті вже кілька їх таких зголосилося включитися в змагання.

А в залі не затихало обговорення справи Замочного.

— Справжній шахтар і під землею не заблукає. А тут діло ясне.

— Хай сам вирішує, як йому бути.

— А й справді, не без'язикий же він!

Костя ступив крок, другий і аж подався весь уперед.

— Даю слово, шахтарське слово, — мовив рішуче, твердо. — Не підведу вас, не осоромлю бригаду.

До нього простяглися руки всіх, хто був на сцені. Костя швидко підніс врівень з очима лампочку, нагнув трохи голову і за цим рухом ніхто не помітив, як він змахнув сльозу.

В нарядній, з краю в край, хвилями перекочувались сплески долонь, переповняли зал і ринули аж на дворище шахти.

БЕНТЕЖНЕ СЕРЦЕ

Вже коли вийшла з дому, простуючи вулицею, подумала: а що скаже вона, якщо відбудеться задумана зустріч і розмова? Питання було важливе, бо ж невідомо кого вона там, у тій установі зустріне. Та й не висловиш усього, що хвилювало і гнітило тебе, особливо за ці останні дні.

Думки-роздуми, як бути-діяти, з'явилися в неї не сьогодні і не вчора. А коли — то навіть вона сама не збагне. Збиралося, як та крапля до краплі, і вже от через вінця...

Було так.

Повертаючись з роботи, чоловік розказував їй, що робиться у них на шахті, як працювала бригада та як управлявся і він з роботою. Галина була рада успіхам Євгена, гордилась, коли він став ударником комуністичної праці. Вона уявляла шахту, лаву, бачила, як направляє Євген гірничий комбайн, як, ніби вода, з лотоків зсипається у вагонетки вугілля. А підземними проходами — штреками уже мчать його електровози.

Іноді у хвилини розмов з Євгеном Галині хотілося самій бути там, у шахті, або десь у іншому місці, на роботі. Але щоб серед гурту, в колективі. Пригадувалось, як вона навчалася в училищі, а потім працювала на будові штукатуром. У пам'яті, ніби вихоплені кінокадри, зринало рихтовання. Захарашене будівельними матеріалами дворище: купи цегли, каміння, дерево, бадді з розчином; люди в комбінезонах, у фартухах. Кожен пильнує свого діла. Одні мурують — кладуть цеглу, інші настелюють підлогу, ґрунтують стіни та стелю. Здається все повільним і непомітним. А й не зоглядишся, як уже зяють вікна, двері і йде побілка.

А он і готовий будинок. Красується, як лялечка, свіжий, гожий. Сивіє етернітовий дах. Карнизи-оздоба. Вікна, як озерця, блискотять, грають на сонці. З них буде хтось виглядати, радуватись. І від того радісно і гордо на серці, бо ти даруєш працю рук своїх хорошим людям.

То було в дні завихреної юності, коли в серці буйно розквітали пориви, вабило все незвідане, і все вражало. Того й зберігаються так ясно в пам'яті: збори колективу, друзі, замріяні вечори, гуртові пісні і дівочі мрії...

Спогади, воскреслі бажання гасилися хатніми клопатами та доглядом за дітьми. Приготуй, подай на стіл та прибери. І так зрання до вечора. Та що ж поробиш, така, мабуть, доля. Колись, як підростуть діти, — втішала себе, — може, й зміниться на краще, буде вільніше...

Але вгамувати заронений в душу неспокій не спромоглася.

Якось при нагоді своїми думками Галина поділилася з Євгеном. Він вислухав, задумався. Але нічого не сказав. Правда, після того став уважнішим до дружини, почав допомагати по господарству. Та й до цього вона не могла поскаржитись на неувагу чи нестатки. Гніздо, як мовиться, у них добре звите й обжите. Отож би геть всякі прикрі думки та бажання. А воно тобі ніби наперекір все частіше з'являлося і муляло, що живе вона неповноцінним життям, а якимсь, немов відбитим від того, справжнього людського; що в неї вузьке коло людей і інтересів і зводиться все до родинного, хатнього.

«А як живуть інші, такі, як я?» — поставало питання. Вона побувала в сусідів, близьких і дальніх, і нічого втішного не побачила й не почувала. Одні звиклися, навіть задоволені з свого такого становища. А ті, що рвуться у ширший світ, не знають, як це зробити.

А це сталося вчора.

У підвечір'я Євген зібрався на шахту, на нараду. З дому його проводжали вона і діти. Гуртом вийшли аж на вулицю. Він пішов, а вони стояли й дивилися йому вслід. Він уже зник за поворотом, а вони все ще видивлялися. З далини, напевне з парку, долинула музика. Грав духовий оркестр. Приємні мелодійні звуки пливли над селищем, тривожили застоєну вечорову тишу. На серці в Галини стало тоскно, відчувала себе так, ніби на світі вона одна-однісінька, відбилася від гурту, плентається позаду і вступає в чийсь чужий, неясний слід. В ці хвилини їй, як ніколи, хотілося опинитися серед колективу, почути живе слово, підкинути своє, відчувати, що ти з людьми.

Вона підхопила малого Сашка, взяла за руку Марійку, готова була вирушати. Але не зійшла з місця, стояла задумана, аж похила. Сонце спустилося на захід, уже торкається землі, грузне, велике і немов згасаюче. А над полями снується волохата сутінь, залягає тиша. І від того Галину ще більше проймав непрошений сум.

— Мамо, куди ми підемо? — запитувала Марійка. — Куди, мамо...

— Нікуди йти... — відповіла сама собі й дитині і повільно закрокувала до свого двору.

Євген повернувся додому в хорошому настрої, розказував, як проходили збори. Похвалився, що його як кращого виробничника обрано делегатом на обласну нараду бригад комуністичної праці. Галина уважно слухала, хотіла уявити, як воно саме було на тих зборах, та що буде на нараді в області, і — не змогла. Бути обраним на таку нараду — велика честь. Хай Євген береже ту честь. Хай щастить йому і надалі. А був же час, пригадувала Галина,

коли й вона бувала на зборах, нарадах, конференціях... А за яку честь боротися їй зараз?.. І знову обсідали ті ж прикрі думки, що справжнє життя проходить десь стороною від неї...

Сьогодні вранці все було, як і раніше, нічим не порушувався уклад родинного життя. Євген поснідав і пішов на шахту. А вона, як звичайно, поралась по домашньому господарству. Коли дала всьому лад, забрала дітей і вийшла з дому.

* * *

З отим невирішеним питанням (що ж саме говорити?) вона і зайшла до кабінету голови шахткому товариша Черняхіна.

— Я, Нестеренко Галина.— Заявила, сідаючи на стілець і вмоцуючи на колінах дитину.

— Нестеренко?.. Значить, дружина водія комбайна Нестеренка? — сказав рівним байдужим голосом уже підстаркуватий, з сивіючою, але ще густою чуприною чоловік. І почав на столі впорядковувати папери та канцелярське приладдя.

— Так, дружина шахтаря Нестеренка,— підтвердила Галина,— домогосподарка.

— У якій справі?..— запитав тим же рівним голосом голова шахткому.

— Таких, як я,— почала Галина спроквола,— у нашому селищі сотні, а може, й тисячі. Називаємось домогосподарками.

Черняхін підвів голову і здивовано глянув на відвідувачку.

— Життя наше,— продовжувала Галина,— як оте відлуння в гаю.

— Незрозуміло, до чого це ви? — спитав, здвигнувши плечима, голова.

— А до того, що живемо ми замкнено і глухо,— уже підвищуючи голос, вела своє жінка,— а може, й наші душі тривожать не тільки оті хатні інтереси, а й інше, громадське, державне. Еге ж, державне,— повторила Галина.— Але ж цим ніхто посправжньому не цікавиться.

— Чому ж, дещо робиться,— сказав збентежено і ніби виправдовуючись Черняхін.

— Дещо...— В тон йому, немов передражнюючи, проказала Галина.— А ми хочемо повнокровно, як усі в колективі, йти дорогою до комунізму. Чуєте? В колективі!

Голова шахткому встав і аж відступився від столу. Вражений такою, як йому здавалося, незвичайною вимогою, він здивовано, з повагою й тривогою, дивився на ставну, чорчоволосу, в

округлим і, здавалось, суворим обличчям жінку. Він повинен відповісти їй, і не тільки відповісти...

А вона підвелась і ніби виросла, стала величнішою, втупила в нього допитливий погляд, жде.

1947 р.

ЗУСТРІЧ

Коли старому Охриму Івановичу говорили, що на шахті встановлено такі прилади, за допомогою яких можна бачити все, що робиться під землею, він вірив і не вірив.

— Це, мабуть,— відказував він,— якесь перебільшення. Де ж бо з поверхні бачити, що робиться в лаві, в забої.

Але ж про те диво оповідали свої близькі люди, і в старого пішли думки-роздуми: «А може, й справді там є щось незвичайне, бо ж тепер на світі що день — то диво. Може, й справді... А куди ж воно сягає своїм оком, те чудо?..»

В уяві Охрім Іванович спускався в шахту. Воскресало давно забуте, віддалене роками. Він проходив штреками, виробками, бачив себе з обушком чи з відбійним. Туди, де він був, з'являлись і друзі-побратими, малювались події далеких днів. Їх було багато: одні яскраві, ніби щойно відбулися, інші затуманені, невиразні. Але все те хвилювало, радувало, і серце щеміло, обвіяне терпким, холоднуватим сумом, розрадою.

Та найчастіше старий бував у забої, де востаннє рубав вугілля. Це було ще в повоєнні роки, коли шахту підіймали з руїн, коли не вистачало машин, а вугільок був дуже потрібний Радянській країні. В ті дні кожний шахтар, що вмів тримати в руках обушок, спускався в шахту, до забою.

Минали дні. Пішло радісніше життя. Відбудувались. У шахту спустили врубівки та комбайни. Те місце, де шпортався тупий обушок, давно зруйноване, засипане породою. А він бачить його таким, яким залишив в останній день роботи: тьмяне світло лампи падає на купу розкришеного вугілля, на чорну, покарбовану у срібних одсвітах стіну; холодні синюваті промені, здається, застигли, то раптом ворухнуться, мигтять і безшумно стікають в розкриті пащі безкрайніх виробок. Робота до втоми одноманітна. І ніби на світі не існує нікого й нічого, крім тебе, скрученого, в чорному, вирубаному гнізді. Перед тобою вугільна стіна, і тобі треба її троццати, бити та й бити...

Коли уявне мерхло й зникало, з'являлося настирливо інтригуюче: «Невже можна бачити там, з поверхні, що діється в глиби-

ні...» І одного дня Охрім Іванович не витримав, зібрався і вийшов на дорогу, що вела до шахти.

...Двері до кімнати були відчинені. Звідтіля долітало безперестанне, притишене, монотонне гудіння. Старий зупинився на порозі, озирнув приміщення і не побачив там нічого дивного. На стіні, аж під стелею, підвішено великі металеві, схожі на діжі, пуделка. Від них у різних напрямках збігають цівки — труби та кабель. В широкій загороді, посеред кімнати, величезна, на кілька метрів, продовгаста скриня з опуклим навскісним віком. На ньому якісь рурки, коліщата, сивіючі дзеркала екрана.

— Охріме Івановичу?! — почулося здивоване. — Прошу, заходьте. Прошу! — із-за перегородки, яка нагадувала телефонну будку, вийшов невеликого зросту, молодий, білявий, в синьому комбінезоні чоловік. Охрім Іванович упізнав його — інженера Миколу Геращенко, сусіду й онука старого шахтаря-побратима Кузьми Геращенко.

— А я дивлюся — і сам собі не вірю, — підходячи ближче, мовив Микола. — Аж це справді завітали ви, Охріме Івановичу! Це подія!..

Інженер узяв старого шанобливо під руку і ввів до кімнати.

— Цікавитесь? — запитав і обвів рукою навколо.

— Хочу дізнатись, чи правду ото говорять про всякі ваші чуда, — признався старий.

— Нічого дивного, Івановичу, — сказав з навмисне підкресленим здивуванням Геращенко. — Давайте подивимось. Оці ось, бачите, — показав рукою під стелю, — прилади фіксують, скільки надходить повітря з поверхні у шахту. А ось тут справді нове у нашому гірничому ділі. — Інженер підвів гостя до скрині і ввімкнув струм. Спалахнули зеленаві вічка — лампи, почулося ледве чутне шелестіння у прорізі під склом, вповдовж віка скрині поповзла широка голубувата, всіяна якимись знаками, стрічка. На екрані теж з'явилися якісь миготливі зображення.

— У п'ятій лаві комбайн працює нормально і знаходиться посередині лави, — сказав Геращенко.

— Це справді так? — вирвалось недовірливе в Охріма Івановича.

— Перевіримо, — мовив інженер. Не кваплячись, він зняв телефонну трубку, подзвонив у диспетчерську, запитав, де зараз знаходиться машина п'ятої лави, і передав трубку старому.

Диспетчер доповів.

Геращенко, задоволено посміхаючись, глянув на здивованого старого, увімкнув знову прилади, щоб довідатись, що робиться на інших дільницях. Свої спостереження інженер записував до зошита. Охрім Іванович, високий, сутулий, від здивування розводив

руками, тупцював на місці, а то крокував кімнатою й уважно прислухався. Коли над шахтою гудки сповістили другу годину дня, він поспішив на дворище. В нарядній починався денний наряд. В Івановича був намір теж побувати при нагоді на такому шахтарському зборищі. Але ж в ці хвилини всі думки старого були біля тих дивовижних приладів. Йому хотілося ще раз поглянути, і він завернув до кімнати.

Приміщення було заповнене учнями з ремісничого. Хлоп'ята товпились, притишено перемовлялися між собою і сипали питаннями. Пояснював Микола Геращенко. Охрім Іванович теж прислухався. Дещо було старому незрозуміло. Але він вирішив запитати трохи згодом, коли залишиться сам на сам з Миколою. А час збігав, і вже хвилювало інше. Виявилось: за допомогою приладів можна не тільки стежити, що робиться в шахті і на дворищі, а й керувати машинами.

— Все це техніка нашої епохи, нашого покоління. Це початок нашого сьогодні і широке майбутнє комуністичного завтра,— говорив інженер.— Та вам, юні друзі, треба було б починати знайомство з шахтою не з цієї кімнати, а з нашого шахтного музею. Та ще не пізно й зараз. А побувати вам треба там обов'язково. Обов'язково,— наголосив на останньому слові Геращенко.

З екскурсантами Охрім Іванович перейшов коридор і опинився в музеї. Побачене там не вразило його. На стінах висіли, на підлозі, у вітринах лежали обушки, лампи, сокири, свердла, зарубні машини, відбійні молотки, всяке устаткування, що вже вишло з ужитку. Старий байдуже пройшов повз ті механізми та причандалля і зупинився в кутку біля великих дощаних, вичовганих, аж ніби відполірованих вугіллям, коробка-санок. Він пізнав їх, тричі проклятих! Он ті карби вирізано та підбито бляху до днища його рукою! Та ще б не пізнати це одоробло, яке він тягав день у день понад десять років!

Охрім Іванович стояв зачудований: було всякого за довгі роки його шахтарства. Та все вляглося, багато чого сумного й тривожного вивітрилось. І в серце прийшов спокій. А оця зустріч раптово збентежила. Бо йому особливо у тямках той перший день роботи саночником...

Він, Охрім Юренко, вже знав шахту, знав хазяїна, не раз здіймав перед ним шапку, бо той пан хазяїн милостиво дозволив йому кусок хліба — роботу дворового: відчиняти й зачиняти двері на проході — штрєці, коли коногони мчать партії вагонеток. А потім його призначили в артіль забійників тягати санки. Він накидав у короб нарубане вугілля, впрягався в ремінну шлею і навкарачки, впираючись руками й ногами в кам'янистий, всіяний жорствою ґрунт, тягнув короб.

Того першого дня здавалось: не буде кінця-краю тій каторжній роботі! Та ось нарешті вже востаннє накидали йому в короб вугілля. Забійники підхопили свої обушки і зникли, а він упрягся й поповз. Ті останні санки, здається, були найтяжчі. І справді, вивершені з горою брилами-грудомолами. В дорозі разів кілька перепочивав, а потім ліг і не в силі був звестись. Біль проймав і в'ялив усе тіло. А найбільше допікало у набитих саднах і заюшених кров'ю колінах. Тихо. Моторошно. Ніби згасаючи, блимала лампа. Одсвіти падали на жовтокорі стояки кріплення, вихоплювали з п'тьми і ніби гойдали низько навислу покрівлю. Він бачив над головою завислий, ребристий корж, який, здавалось, ось-ось зірветься, чув тріскотіння, таємничий шурхіт; лякливі звуки оті долітали з густої темряви виробок: там щось невідоме двигтіло, важко переверталось,— здавалось, якась волохата сторука потвора сюди наближається. Та біль і втома глушили острах. огортала байдужість до всього, хилило на сон.

— Хлопче, де ти?! — долинуло раптом.

— Давай!..— почулось голосніше десь знизу, від штреку.

Здалося, темна просторінь повниться відгомонам голосів. І то вже не відгомін, а гримить обвал, рушиться кам'яна покрівля. Гримотіння наростає, наближається. Охрім миттю звівся і рвонув за собою санки.

На штрєці було тихо, товпились люди.

— Чого барився? — почулося невдоволене, сердите.

Мав би сказати, що було з ним, як намучився з санками, настрахався. Але люди були чужі, суворі. Почував себе ніби в пропасниці, а в грудях підкочується щось давке й пекуче. На очі ось-ось навернуться сльози — це буде провал. Він не складе іспиту. Сліпило світло лампочок — вся артіль дивилась на нього. Неймовірним зусиллям, перемагаючи біль і збентеження, він стиснув зуби, ковтнув шорсткий, солоний кім'ях і — посміхнувся. Коли промінь світла ковзнув убік, з очей нестримно ринули сльози...

* * *

Йому здалося: він зараз у шахті, на штрєці. Долітають віддалені, приглушені звуки. У пасмі тьмяного світла чорний короб-санки. На їх пожелобленому днищі ввижається йому голубувата стрічка з якимись знаками — ота сама, яку він щойно бачив у кімнаті приладів.

— Техніка епохи,— повторює ледь чутно старий слова, сказані Геращенком.— Техніка...— І відчуває, як йому нестерпно боляче в ногах, ніби роз'ятрено давно зарубцьовані рани. Боляче...

А таємничі звуки з штреків, з виробок кружляють, наближаються і віддаляються. Віє вологим, плісняво-солодким духом шахти. І обличчя старого зрошується сльозами.

— А де ви там, Івановичу! — почувся голос Миколи Геращенка.

— Іду, зараз! — обізвався теж голосно й зраділо старий.

І повернувся назустріч сліпучим променям сонця, що били в широкі вікна кімнати.

1955 р.

СПАСИБІ ЛЮДЯМ

Олекса Лещук прокинувся рано, в ті ж хвилини, в які він звик вставати щодня, коли треба йти на роботу. Але сьогодні поспішати нікуди, день вихідний, недільний. Олекса підвівся з ліжка, виглянув з вікна: над селищем плив тихий, похмурий, але теплий день. На світанку тут прошуміла раптова злива, спрагла земля ввібрала вологу, протряхла. Оновлено зазеленіли трави, по-свіжішало, і грає ніжним полиском листя дерев. У небі ще кучугуряться каламутні хмари, може зібратися на дощ, а може й посвітлішати, випогодитись.

Сіра похмурість надворі Олексу не вразила. Сповнений молоді відстояної сили, він почував себе добре, вільно і легко. В ці ранкові хвилини в нього був чудовий настрій і єдине бажання: день оцей, дозвільний, провести якнайкраще.

Упоравшись з своїми холостяцькими домашніми справами, Олекса поснідав, швидко зібрався і залишив кімнату. На вулиці він готовий був іти праворуч чи ліворуч, куди завгодно, аби тільки не бути самотнім, зустріти людей, бажано добре знайомих, і серед гурту, в оточенні друзів, провести весело час.

Але куди ж йому все-таки йти?.. Вирішив: на перехресті вулиць скоріше, ніж деінде, когось потрібного зустріне.

За хвилину Олекса стояв на розі Садової і Териконної. Люди йшли йому назустріч, наближались і віддалялись, серед них були знайомі. Але всі вони прямували своїми дорогами, у своїх справах.

«Піти до парку», — майнула думка. І Лещук, радий, що знайшов, де себе подіти, в ту ж мить рушив, прискорюючи кроки.

На алеях іноді з'являлися поодинокі постаті. Але то були не відвідувачі, що прийшли сюди відпочити, а випадкові перехожі, бо вони так же неждано, як і з'явившись, зникали на бічних стежках.

Привертав увагу ажурний, в голубе фарбований дашок газетно-журнального павільйону. Манили туди розложисті, плетені з лози крісла. Та на круглих, зручних столиках зараз не було ні газет, ні журналів. На дверях, що вели до кімнати-бібліотеки, красувалось друковане сріблясто-позлітковими літерами: «Бібліотека працює з сімнадцятої години»...

«Чому ж в такому місці все планується тільки на другу половину дня, на вечір?» — дивувався Лещук.

Але запитати про це нема в кого. Та й чи варто вдаватись в суть такого питання, коли хочеш зберегти свій святковий настрій?

Повагом, крок за кроком, за кілька хвилин Олекса виміряв алею вповдовж усього парку й опинився біля виходу. Вертати назад тією ж дорогою не хотілося. Стояв і спостерігав, як вулицею проходять чоловіки і жінки з кошиками, торбинками. Одні поспішають, квапляться, інші, ті, що йдуть вже з покупками, здаються дуже зосереджені й поважні, а може, від ноші, що обтяжує руки.

Лещук відчув, що його безтурботний настрій розвіюється, в серце вповзає терпким щемінням непрошеної сум, наростає невдоволеність, а чим, і сам не збагне. Він заздрив отим, що зайняті справами. Шкодував, що не поїхав з товаришами до міста. А запрошували ж його, вмовляли... Подивився б там панорамне кіно, повештався б по вулицях, заглянув до крамниць, побував на міському базарі. Хоча й тут, у селищі, є такий. Отож туди і звідтіля пливуть цлавом люди.

«Хіба податися й собі туди? — запитав самого себе. — А чому б і не піти...»

На базарі було як на базарі. Тіснувато, метушливо і галасливо. Тут одні продають, інші купують. Є, правда, й такі, що тільки, як то мовиться, продають або купують витрішки. Одним з таких був і Олекса. Він пройшов, роздивляючись та прицінюючись, між рядами всяких господарчих та їстівних товарів, повз піраміди зелено-ізмрудних кавунів, гірки набряклих, ніби налитих вогнем, помідорів, повз навалені докупи грона білого, чорного, синього, аж немов пройнятого памороззю винограду. Потім завернув до вишикуваних на базарному майдані вантажних машин з овочами, городиною та пашнею.

Коли раптом:

— Тезко, здоров! — почулось близько.

Олекса озирнувся. Біля кіоска «Пиво-води», який втиснуто між галантерейною і продуктовою крамницями, повнилась юрба чоловіків. У багатьох з них в руках кухлі з золотистим, грайливим, півнявим напоєм.

— Давай, друже, до гурту! — на плече по-панібратському лягла рука. Поряд Лещука стояв, приязно посміхаючись, уже, як видно, напідпитку знайомий прохідник з першої східної дільниці. Прізвища товариша Лещук не знав.

— По кухлику. Свіжачка! — запропонував Олексій-тезко.— Я частую.

— Погодка така, що не завадило б і біленької,— встрияв до розмови окоренкуватий, білобрисий, з одутлуватим, ніби заспанним, обличчям чоловічок, відомий у селищі п'яничка Юхим Агапін, або простіше — Юшка. Мружачи ніби промаслені, кругленькі очиці, він, смакуючи, плямкав губами, тер руку об руку та гладив поли свого засмальцьованого, занадто вузького для нього модного піджачка.

— Та тут, у мене, здається, ще крапелька залишилася,— мовив, лукаво посміхаючись, Олексій-тезко. Він поставив на землю велику плетену з осоки корзину і видобув з неї вже трохи надпиту пляшку горілки.

— За приємну зустріч! — вигукнув фальшиво-патетично Юшка, піднімаючи в одній руці склянку з горілкою, в другій — кухля з пивом.

— Будьмо,— кинув коротко Олексій-тезко.

— Я питиму тільки пиво,— заявив Лещук і рішуче відсторонив від себе чарку з горілкою.

— Обіжусь, їй-богу... Ну, як друга...— припрошував щиро Олексій-тезко.— Хоча б оцю...

— А може, він хоче не одну, а один за всіх, як там у їхній бригаді?..— хихикаючи, зауважив Юшка.

Лещук випив чарку. В ту ж мить подали пиво. Коли спорожнив кухля, йому хотілося кинути його в зіщуленого Юшку. Але той раптом кудись зник. Натомість навколо стояли інші, знайомі і незнайомі. І всі «свої», безтурботні, балакучі, доброзичливі. Душею товариства був Олексій-тезко. Він увесь час розсипав дотеси і розповів, як з дружиною Ларисою скуповувався на базарі. А вже по всьому жінка зайшла до крамниці з тканинами, а він поніс наповнену покупками корзину. Але ж дорога йому пролягла повз таке запашне, злачне місце. І ось він затримався на хвилинку, щоб трошки промочити горло, та ще й з хорошими такими друзями...

— І горілочка міцненька, і закусточка смачненька,— промовляв, пританцьовуючи, Олексій.— Прошу, призволяйтесь,— і розкрив корзину: відтіля війнуло духмяним. Кожен, хто наповнював кухля, ставав до кола, закушував таранею і гарними помідорами.

Потім гулянка продовжувалась уже в ресторані. Олексій-тезко і Лещук частували всіх, хто підходив до їхнього столу. Компанія

підбралась добряча, дружна і весела. Не забарився з'явитись сюди і Юшка. Він показував з-під поли якісь кольорові фотокартки і капронові хусточки з зображенням танцюристок.

— Скільки тобі? — запитав Лещук, навіть не дивлячись, що саме купує, аби відкараскатись від настирливого продавця.

— Троячку і одну повненьку, — мовив, запобігливо скособочившись, Юшка.

Лещук подав гроші. Хустинку взяв до рук Олексій-тезко і почав уважно її роздивлятись.

— Барахольник! — кинув він раптом презирливо в обличчя продавцеві.

— Я чесно, не хочеш — не купляй, — образився Юшка, беручи зі столу склянку з вином.

— Дармоїд! Скалічене боже створіння! — кричав, розпалюючись, Олексій-тезко і навідріт підбив Юшці руку. Вино хлюпнуло на скатертину, склянка покотилась по столі і з брязкотом упала на підлогу.

Юшка вхопив тарілку, але кинути її йому не довелося. Його підхопили під пахви і потягли з наміром витурити з ресторану. Та це не так легко було зробити. Він вирвався і знову кинувся в бійку. Олексій-тезко вийняв з корзини великого тугого помідора і з розмаху запустив його в нападника. Але той спритно ухилився, і в ту ж мить брязнула віконна шибка.

— На! Одержуй! — замахнувшись вдруге, кричав в азартному захопленні Олексій. На цей раз він, напевне, вцілив би, бо ж ціль була зовсім близько, майже поряд. Але замість Юшки на тому місці, ніби з-під землі, виріс міліціонер.

Справа ускладнялась. Ухилиючись розмови з охоронцем порядку, Олексій-тезко, маневруючи між столиками, пробирався до виходу. За ним слідом, не відступаючи ні на крок, ішов міліціонер. Та ось, ніби ненароком, дорогу йому заступив Лещук. Безперечно, Олексій-тезко скористався б з цього і вийшов би з приміщення. Але в проході біля дверей раптом з'явилося кілька чоловік дружинників, а потім де не взявся і сержант міліції.

— Забирайте обох їх, бешкетників! — не то радив, не то наказав він коротко.

Олексій-тезко намагався щось пояснити. Його запевнили, що все з'ясується, але в іншому місці, там, де взагалі належить з'ясувати такі справи.

* * *

Дорога від ресторану до відділення міліції, складання протоколу, а потім суд і вирок — все, здавалось, було вві сні, затуманене. І ніби стосувалося воно не його, Олекси Лещука, а когось

іншого. І в думці він тішив себе, що це якесь прикре непорозуміння, що ось-ось все розвіється, зникне.

Остаточно він зрозумів, що з ним трапилося, коли перукар попросив сидіти рівно на стільці, а до слуху долинуло зловісне клацання і шеркотіння машинки. Лещук розплющив очі, глянув: дзеркала, яке він звик бачити у перукарні, не було, замість салфетки чи простирадла, якими обгортають, коли стрижуть, звисала старенька смугаста рядюжка.

Олекса перевів погляд. Поруч з ним, на такому ж стільці, сидів Олексій-тезко, прізвище якого, як виявилось під час складання протоколу, було Крамаренко. Пізнати його зараз, зопалу глянувши, було неможливо: обличчя здавалось якесь надміру видовжене, брезкле і перекривлене. Вуха великі, настобурчені і чомусь брудні, аж чорні, а головне — він був безволосий.

— Лариса, Ларочка,— мовив сумно, з глибоким зітханням Крамаренко.— Як вона любила ці кучері... Дружинонька. Ларочка...— А сльози зрошували затиснуте в пригорщі на колінах посичене машинкою хвилясте русяве волосся.

З вулиці раптом долинули мелодії гармошки, вчувся тупіт багатьох ніг, веселі голоси. Там, напевне, до парку, на грища пливла велика юрба молоді.

— Їхні фотографії вивісіть у вітрині для огляду сьогодні ж!

Лещукові хотілося глянути, хто саме говорить. Але Олекса не міг навіть ворухнутися. Перукар безцеремонно затис йому голову, нагнув аж до колін і почав вистригати волосся на потилиці.

— До якої камери їх? — запитали, здається, аж у коридорі.

— До загальної,— відповів той же знайомий голос.— І складіть рапорта-заявку на місце роботи... засуджених.

Було чути і ще слова. Але про що саме говорилося, Лещук уже не дослухався. Його приголомшило, гвітило оте «засуджених». А гудіння машинки, здається, заповнило скреготом усю кімнату і свердлить, розколє тим'я.

* * *

Блідо-голуба «Волга» була вже споряджена до виїзду. Мусій Іванович Білан зняв святкового костюма, переодягся в старенький, потертий. Доведеться вести в дорозі машину, а потім посидіти на грузькому, мокрому березі. А можливо, побувати і в воді. Буває ж таке з заядлими рибалками, коли живу здобич ти вже не тільки відчуваєш, як вона тріпотить, грає на кінці туго натягнутої волосіні, а й бачиш. Ось вона вже зовсім близько, біля самого берега. Треба тільки обережно підтягти і смикнути... Та чи то тріснуло вудлице, чи обірвалась волосінь, і ти, як був, уже в воді, рятуєш здобич!

Для того щоб посидіти годину-другу на березі ріки, Мусій Іванович облишив усі, здавалось, невідкладні справи, які мав вирішувати сьогодні. Уже під кінець кропітких зборів він з задоволенням оглянув свої рибальські снасті: вудлища, спінінги, гачки та блешні; перевірів і обережно поклав те спорядження до багажника машини; не забув покласти туди ж і похідний казанок, а в ньому добрий припас лаврового листу, цибулі та перцю — все необхідне, щоб юшка з риби була смачною. Все завбачено, розраховано. Ось із дому вийде дружина, Марія Василівна, з маленьким Юрасиком, і за хвилину-дві машина вимчить з селища, у степ на дорогу в напрямку Дінця.

— Тебе кличуть до телефону! — почувся з кімнати голос Марії Василівни.

Мусій Іванович махнув рукою, мовляв, байдуже, хай дзвонять, відчинив дверцята до кабіни і почав витирати ганчіркою вимірювальні прилади та скло. У бригадира прохідників Білана давно вже заведено таке правило: в день відпочинку не тільки не займатися справами, пов'язаними з роботою дільниці, а навіть не відповідати на телефонні дзвінки, коли вони з шахти.

— Дзвонять з міліції, — покликала вдруге дружина.

Мусій Іванович, незадоволений і водночас зацікавлений, пішов до телефону.

Повідомлення було коротке і суто офіційне: затримали п'яних бешкетників. Один з них — прохідник шахти 2-біс.

— Чому ви мені все це повідомляєте? — запитав теж у витриманому офіційному тоні Білан.

— Тому, — була відповідь, — що ви, як відомо, керівник бригади. А затримано громадянина Лещука, — це було вимовлено з підкресленням, після короткої, здавалось, навмисної паузи, — який за вироком суду одержав п'ятнадцять діб примусової праці. Все. Пробачте за турботу. Повідомляв сержант міліції Сердега.

На цьому розмова обірвалась.

Не встиг Білан відійти від телефону, як знову подзвонили. Хвилюючись, скоромовкою, а від того ковтаючи окремі слова, член прохідницької бригади Марко Тяглов оповідав, як вулицями селища вели Олексія Лещука і люди дивились на те сумне видовище.

— Це велика, велика неприємність! — бідкався Марко.

— Правда, — проймаючись тим же настроєм, погодився Мусій Іванович.

— Особливо неприємно те, — наголошував на слові Тяглов, — що люди говорять зневажливо, мовляв: «Он вони які ті, що їх вихваляють...»

— Не всі ж, напевне, так говорять? І не про всіх так говорять,— зауважив Білан.

— Звичайно, не про всіх, і говорять всякі там обивателі,— поправив себе Марко.— А все-таки неприємно.

Розмовляючи з Тягловим, Мусій Іванович простежив: двором прямувала дружина з сином. Вони підійшли до машини, відчинили дверцята, поклали до кузова вузлик з харчами та всякі дрібні речі, необхідні в дорозі, і вмостилися самі. Ждуть. Пора виїжджати.

Білан стояв глибоко вражений, задуманий. Він не міг збагнути, як це воно отаке могло трапитися з Лещуком... Ось він ніби зараз перед ним — зрозумілий, добре відомий, з відкритою душею двадцятиррічний юнак. Середнього зросту. Ставний. Засмагле обличчя, ніби занадто вилицювате, але приємне, особливо коли Олекса посміхається і злегка мружить чорні, під чорними широкими бровами очі. В роботі вправний і взагалі хлопець як хлопець! Здавалось, ні в чому не підведе, не збочить. І от... Мусій Іванович уявив бешкетного Лещука на вулиці в оточенні дружинників і міліціонерів. Ведуть... З будинків, з дворич вибігають люди, задивляються на те видовище, перемовляються між собою. Одні вболівають, з осудом таврують таке неподобство, інші кидають слова, смакуючи, з єхидним, отруйним смішком і аж розквітають від задоволення.

«А Марко має рацію,— погоджувався в душі Мусій Іванович.— Коли б отаке трапилося з кимось іншим, який не на виду у всіх, то, напевне, і не звернули б особливої уваги. А то ж з такої бригади... І знайдуться такі, що радітимуть з такої неприємності».

В цю мить задзвонив телефон. Білан почув у трубці, як хтось, навмисне змінюючи голос, басовито, хрипло, спочатку удавано чемно привітався, а потім з погано прихованою паївністю запитав, чи правда, що одного з членів бригади спіткала маленька неприємність.

— Я вибачаюсь за таку мою настирливість,— вів той же хриплий голос,— але запитую, чи це правда, що отой, 'один з розвідників, підмітатиме вулицю? Як же бути тепер з отим «всі за одного...»? Як же...

— А я запитую,— перебив Мусій Іванович,— коли, нарешті, переведеться отака, як ви, погань!

У телефонній трубці попірхнулося і захрипіло.

Білану здалося, що в'їдливий тоненький смішок виповз з трубки і отрує повітря. Від нього треба негайно звільнитись. І відчинив навстіж двері.

До кімнати ввійшов помічник бригадира Федір Тугай.

— Ну й спека! — мовив він стомлено, важко відсапуючись і озираючись, ніби зацькований.

— Надворі хмарно, а жарота бере своє, проймає. І взагалі сьогодні день якийсь неприємний. Ти, мабуть, уже знаєш...

— Знаю, — відповів коротко Мусій Іванович, запросив гостя сідати, а сам крокував кімнатою, все ще збентежений. З думки йому не сходила ота телефонна розмова з невідомим. Натужно хрипкий голос здавався добре знайомим, треба тільки вперто подумати, пошукати, і згадаєш — чий.

— Це пляма, товариші, велика пляма! — бідкався Тугай. Затиснувши обома руками голову, він поволі похитнув нею і співуче тягнув: — Це ж тепер підуть розмовочки всякі у селищі і серед наших, на шахті.

— Ну і хай, кому нічого робити, пащекує та скалить зуби, — заспокоював господар. — Як то мовиться, «на чужий роток не накинеш платок».

— Так то так, — вів своє Федір, — а плямочку таку нам треба якось так культурненько зчистити. Ішов я оце до тебе, Мусію Івановичу, та й думав, чи не можна було б якось так... — і він змахнув у повітрі рукою, ніби щось відмітаючи геть.

— Як це?.. — запитав здивовано Білан.

— А так, — мовив, понизивши голос, вкрадливо Тугай. — Лещук просився нещодавно у від'їзд. Ну, і заднім числом відпустити його.

— Просився не у від'їзд, а у відпустку, — поправив Мусій Іванович. — У відпустку.

— Хай так, — уперто вів своє Тугай. — А потім можна говорити: Лещук уже давно пішов від нас.

Білан зупинився, насторожено прислухався.

— Сам ускочив, сам нехай і вискакує. Що заслужив, те хай і одержує! — продовжував Федір. — Ми за нього не відповідаємо. І ще скажу тобі: авторитет наш, вважай, лясне. Не та увага до нас буде. Це вже так, це вже так... — забурмотів собі під ніс.

— Говори ясніше, — зажадав Білан.

— Я й говорю, авторитет наш катастрофічно впаде. Машина от нова породонавантажувальна прибула на шахту, нова-новісінька, — підкреслив Тугай. — Але одержати нашій бригаді ту машину тепер не світить. І нас можуть перевести навіть на іншу ділянку. Це так. Це так.

— А зараз, на цій, де ми працюємо, нам що, поблажки якісь дають? — насідав Мусій Іванович.

— Та ні, не дають. А може статися гірше, — викручувався Федір. — Переведуть на нове місце, і доки оговтаєшся, пристосуєшся, а заробіток того... донизу. Та що не говори, а нам треба

запобігти можливій неприємності. Відкараскатись треба якось від нього...

— Відкараскатись, говориш? — запитав з притиском Білан. — Щоб за всяку ціну чистеньким бути?

— Я вболіваю за всіх, за бригаду, — обурився Тугай. — Ми ж передові, на нас повинні рівнятися інші.

— Тільки не на таких, як ти, — кинув з обуренням Мусій Іванович. — «Вболіваю», «плямочка», — передражнив пискливо. — Коли б ти був оце не в моїй кімнаті, — уже гримів його голос, — я б тебе по-шахтарському, коліном під... Геть! — круто повернувся і вийшов з кімнати.

Надворі, не відповідаючи на запитання дружини, чи скоро вони поїдуть, Білан махнув безнадійно рукою і відчинив хвіртку на вулицю. Якусь хвилину стояв, вдивлявся то в одну, то в другу сторону вулиці, ніби когось дожидав і, не діждавшись, рішуче покрокував у напрямку будинку відділення міліції.

* * *

Стомлений, пригнічений, Лещук уже ні на що не реагував, йому хотілося спати. Вмощуючись у напівтемному кутку, він крізь дрімоту чув, як хтось говорив про якусь передачу, про хліб і цигарки, згадувалось і його прізвище. А йому було до всього байдуже.

Ніч спав непробудно. Прокинувся ранком в такий час, в який звик вставати завжди, за годину перед тим, як іти на роботу. В просторій кімнаті на вузьких залізних ліжках спало кілька чоловік. Знайомий був тільки Олексій-тезко. Він лежав на спині, випроставшись на весь зріст, голову закинув аж за подушку і затис на грудях кулаки, ніби все ще тримав у них свої обрізані кучері.

Та найперше, що кинулося Лещуку у вічі, це те, що всі, хто лежав на ліжках, пострижені наголо, замурзані, у пом'ятому брудному одягу.

«Оце попав, так попав до компанії...» — вразило гостре, пекуче. І згадалося все, що відбулося з ним учора і чим завершилося...

Мацнув голову, ковзнув по густій коротенькій щетині і відірвав руку, мов опечену. Відчув, що від сорому густо червоніє, ніби проймається палючим вогнем.

Щоб хоч якось відгородитись від оточення, в яке потрапив, Лещук одвернувся до стіни і заплющив очі. За хвилину, коли трохи заспокоївся, думкою перенісся на волю, до звичайної обстановки. Нараз опинився у своїй кімнаті. Майже щодня в ці ранкові хвилини до нього заходили друзі-напарники по роботі: Артем

Срібний і Марко Тяглов. Можливо, й сьогодні вони завітали, постукали в шибку причільного вікна, заждали хвилину-другу і пішли. А може, їм уже відомо все, що з ним сталося, і, проходячи повз його дім, вони, посміхаючись, багатозначно презирнулися між собою і зневажливо, іронічно сказали: «Загорає десь наш Олекса, загорає», — і прискорили кроки.

Уява перенесла Лещука до нарядної. В кімнаті прохідників уже всі зібралися, розсілися на лавках. На столі, на підлозі — акумулятори, сокири. Край продовгастого столу стоїть Мусій Іванович. Перед ним записна книжка, рапорти, копії нарядів. Високий. Крутолобий. Ще молодий, а скроні сивіють. І саме та сивина, і погляд сірих примружених очей роблять Білаца старішим і, здається, завжди задумливим. Він говорить про завдання бригаді, а може, почав з того, що на роботу не вийшов машиніст породонавантажувальної машини Олекса Лещук. Мабуть, почав саме з того...

Олексу кидало то в жар, то в холод, думки завихрилися, змішались і знову згадувалося все, що відбувалося. Сплигло: вчора ввечері він мав зустрітися з Лідою і збирався сказати коханій про те, що розцвіло в його серці...

«Тепер дорогу відрізано, — прийшов до сумного висновку. — Та вона може й простити. А от товариші, друзі — навряд чи простять. Своїм дурним, необачним вчинком він заплямував і себе і їх. Куди ж йому тепер дітись?.. Може, після всього, податись кудись в інше місце, хоча б на іншу шахту, доки все забудеться. А чи ж забудеться, вивітриться його ганьба?.. Та пізно чи рано, а доведеться йому зустрітися з товаришами. Та й буде розмова з ними, напевне, така:

«Що ж це ти, Олексійку, наробив?» — з докором і жалем запитає Ліда.

«І як це ти, друже, примудрився так відзначитись?» — кине гостро, з іронією Артем. І, мабуть, зареочеться. Та сміх його буде невеселий і гострий.

«Відзначився, хлопче, відзначився, — зауважить Мусій Іванович. І, похитнувши докірливо головою, скаже, як припечатане: — Ганьба!».

«Упав, як дурне теля в яму».

«Нікчема».

І всі оті слова нарікання, обурення і зневаги будуть справедливими. Своїм безглуздим вчинком він заслужив їх. Це так. А як же йому бути надалі?..

В кімнаті раптом пролунав голосний і рішучий наказ підійматися і виходити. Заскрипіли ліжка, вчулося тупотіння, глухі голоси. Потім все раптом, як і почалось, затихло. Лещук розплющив

очі, підвівся. В кімнаті, крім нього, нікого. Двері відчинено навстіж. Олекса, як був, підхопився, поспішив до виходу і приєднався до гурту, який уже стояв серед двору. Сержант міліції вичитав прізвища, наказав забирати носилки і лопати. Відомим стало і завдання: вирівнювати спортивний майданчик на селищному стадіоні.

Ранкове небо було чисте, світло-голубе, високе. Сонце тільки що відірвалось від обрію, здавалось надто великим в туманній, волохатій димці, ще не дошкуляло і золотило все, на що б не падало. Правопорушники в очікуванні команди вирушати тупцювали на одному місці. Сержант пішов у своїх справах до приміщення і десь там забарився. Правопорушники розбрелись дворичем, посідали, де кому було зручніше. Лещук вмостився під кам'яною огорожею на перекинутих догори днищем носилках.

Тишу ранкову порушив гудок. Раптовий, зазивний, він то переривався, немов робив коротку паузу, щоб набратися сили, і знову ревів, набирав височінь, здіймаючись вище і вище. Лещук вслухався в могутнє ревіння і уявляв, як шахтарі виходять з нарядної, товпляться біля кліті — почався спуск у шахту. Пружинять натягнуті троси. І ось знизу, із стовбура, виринає зволожена кліть. Відкриваються дверцята — заходь...

Лещук не витримав, схопився з місця і закрокував туди й сюди. Йому хотілося кричати, вимагати, щоб випустили, а коли б мав крила, вилетів би звідси.

«А й справді... на один день,— майнула блискавична думка.— Побачити, допомогти їм пустити машину, бо ж не кожен у бригаді зуміє з ходу пустити її. А сьогодні ж замір у штреці, підбиватимуть підсумки за останні два тижні роботи бригади. Важливий день...»

Не гаючись, він чкурнув у прохід між стінами двох будинків. Але загорода була й там досить висока, не перескочиш. У пригоді стали носилки. Він поставив їх сторч, поліз, як по драбині, вхопився руками за найвищу сталку дроту і опинився на мурі. Якусь мить озирав з вершини загороди двір, здалося, поблизу майнула постать сержанта, вчулися кроки: скосив очі ліворуч і — уздрів Олексія-тезка. Від надмірного здивування той змахнув руками, вирячив очі, розкрив рота й так і застиг.

Лещук пригнувся і плигнув.

Коли опинився на вулиці, озирнувся навколо — нікого, і щодуху, навпростець городами помчав у напрямку шахти.

Переодягання в робочий одяг було хвилиenne. Коридори-переходи в побутовому комбінаті бралися з розгону, в одну мить.

— Оце так проспав, мабуть, снилося щось дуже гарне,— зауважила лампівниця, подаючи акумуляторну.

— Прослав, снилося,— відповів на ходу теж жартівливо Олекса і бігцем пустився до кліті.

Поява Лещука в штреці була цілком несподіваною і дуже бажаною. Товариші зустріли його надзвичайно радо і, розуміється, вважали, все закінчилося добре. До того ж Олекса конче був потрібний зараз, в години завершення бригадою виробничого плану. Штрек повнився гримотінням навантажуваної породи, ударами сокир та ломів. Ставились залізні арки, затягувалась дерев'яна опалубка, прокладалися рейки. Проріз штреку нагадував тунелі метро. Тут також мчали гуркотливі експреси тільки з вагонеток, вантажених вугіллям та породою. Лещук був радий, що його ні про що не розпитують. І сам він ні до кого ні за чим не звертався. Тільки попросив у друзів попоїсти, бо дуже був голодний.

— А ми з Артемом уже, було, організували нараду в питанні твого харчування,— говорив Марко Тяглов, спостерігаючи, як Олекса вминає хліб.— Та й скомпонували тобі добрячу передачу.

— Еге ж, вирішили п'ятнадцять діб постачати раціони, щоб ти, бува, не охляв,— додав Артем Срібний.

— Спасибі,— поспішив відповісти Лещук, уникаючи розмови і вдаючи дуже заклопотаного, швидко підвівся і почав орудувати біля своєї породонавантажувальної.

Не хотілось не тільки розмовляти, а навіть думати. Та як не відганяв він непрошені думки, а відігнати їх йому не вдалося. Розумів: пізно чи рано, а, як то мовиться, йому «скрутиться та й змелеться». Бо ж там, у відділенні міліції, звичайно, не забудуть про нього. Та, мабуть, своєю втечею він наробив собі гірше. І тут, в колективі, скільки б не відвертався, а доведеться глянути товаришам прямо у вічі — розказати про все, що накоїв.

Кожна хвилина зволікання ставала все більш нестерпною. І врешті-решт Олекса не витримав. Вибрав зручний момент, коли машина не працювала, очікуючи вагонеток, він підійшов до Білана.

— Я мушу признатися тобі, Мусію Івановичу,— сказав, ледве вимовляючи від хвилювання слова.— Я втік...

— Я так і здогадувався,— мовив теж тихо бригадир.— Вчора скоїв одну дурницю, сьогодні — другу. Вчили тебе, хлопче, та не дрюкували.— І, помовчавши, продовжував: — Учора я читав усе, що вписано в твоїй справі. Та товариші з міліції і дещо усно добавили. А от зараз ти розкажеш мені своїми словами, тільки так, як було...

І Лещук розказував.

— ...А коли я уявив собі, як ви гуртом спускаєтесь у шахту,— під кінець оповіді говорив Олекса,— то мене ніби обцецьками за серце вхопило. І вирішив: хай що буде, те й буде, і дременув.

День же такий сьогодні для нашої бригади, особливий, останній у цьому місяці...

Почувши такі слова, Білан від задоволення посміхнувся, але так, щоб Олекса не помітив. Закінчивши свою оповідь, Лещук в замиранням серця ждав, що скаже йому бригадир: поспівчуває, вилає чи, може, щось порадить? А той мовчав. Здавалось, його ніщо не вразило, не схвилювало, ніби мова йшла про якусь малозначну пригоду, дрібненьку подію, або ж про когось стороннього, не присутнього тут.

— Так що ж...— не втерпів Лещук, зводячись в купи обалів, на яких сидів.

— Думай,— відповів спокійно і, здавалось, навіть суворо Білан.— Думай...— А коли вже відходив, сказав так само врівноважено, карбуючи слова:— Після роботи поговоримо гуртом, щоб і товариші знали про оті твої пригоди.

Але в бригаді довідались і заговорили про ту подію ще під час роботи в штреку.

Дві звістки хвилювали колектив: повідомлення про те, що, за попередніми підрахунками маркшейдерів, прохідниками пройдено сто двадцять метрів штреку. А це сягне за сто тридцять процентів місячного завдання. Друга звістка теж вражала, але неприємно: Олекса Лещук — правопорушник, втікач. На дворищі шахти на нього чатує міліціонер, щоб одвести до відділення міліції.

Цю другу звістку приніс Федір Тугай з диспетчерської третьої дільниці. Про все це Тугай спочатку доповів бригадирові. Доповідав з удаваною тривогою та вболіванням, бідкався, що такий поворот діла — велика неприємність, особисто для Лещука, а також і для бригади. А в душі був радий, що дошкуляє Білана, бо ж злостився за вчорашнє.

Під кінець робочого дня надійшло розпорядження бригадирові прохідників Білану з'явитись до кабінету начальника шахти Мазанкова. Всі розуміли, що викликають у справі Лещука. Мусій Іванович наказав, щоб після роботи, коли виїдуть на-гора, члени бригади не розходились, бо, напевне, треба буде гуртом поміркувати, порадитись. І залишив штрек.

* * *

В ту хвилину, коли Білан входив до кабінету начальника шахти, Мазанков говорив по телефону. Побачивши бригадира, він показав йому рукою на стілець біля столу, поклав трубку на важіль і заходився щось записувати на аркуші паперу.

Білан сів поряд з головним інженером шахти Приходьком, який теж щось нотував у блокноті.

— І все-таки в тресті наполягають на своєму, змушують нас експериментувати,— заговорив Мазанков, продовжуючи, як видно, раніше, до приходу Білана, розпочату з Приходьком розмову.— Дають нову породонавантажувальну. Доручаємо її тобі, товаришу Білан. Будемо випробовувати,— уже звертався до бригадира начальник шахти.— Я всіма силами відмовлявся, пускав у хід навіть такий, останній, аргумент, що, мовляв, в бригади на «Східній» вибув досвідчений машиніст. А вони там, у тресті, нічого не беруть до уваги.

— Машиніст вибув, либонь, ненадовго,— зауважив Мусій Іванович.

— Як це ненадовго? — запитав Приходько.— Ви що, думаете того правопорушника залишити у своїй бригаді? В такий, як ваша, бригаді? — підкреслив останні слова.— Дивно!

— Лещук, безперечно, хороший, тямущий машиніст,— додав Мазанов.— Але честь такої бригади, поки що єдиної на нашій шахті...

— Важливіше. Вище,— поспішив кинути Приходько.— На це треба зважити. Треба...

— А якщо честь не буде заплямована? — перебив його на півслові Білан.

— Волосся на голові може відрости,— почав спроквола, повчально, з іронією Приходько.— А п'ятнадцять діб за бешкетування, вписаних у біографію члена бригади, не вишкребеш, не виметеш мітлою.

— Можна попробувати не мітлою, а словом,— відповів теж з іронією Білан.

— Так, за такого виробничника, як Лещук, треба було б боротися,— втручаючись до розмови, сказав розсудливо Мазанков.— А зараз, що ж, на заміну його треба пошукати когось іншого.

«Легко вирішив,— подумав Білан,— вибув один, замінив другим. А чому б серйозно не поцікавитись, що саме сталося з отим, що вибув. Та куди постелиться тепер його дорога...»

Але він промовчав, розмова набрала іншого напрямку — заговорили про те, як краще організувати випробування машини. Білан вислухав наказ та поради і залишив кабінет.

Уже прямуючи до нарядної, де повинні зібратися прохідники, шкодував, що не висловив своєї думки з приводу кинутого між іншим Мазанковим «боротися за виробничника».

«А воно, мабуть, треба так розуміти оте «боротися»,— міркував Білан.— Цікавитись, виховувати, бути вимогливим і доброзичливим. А тебе, товаришу Мазанков, інтересують головним чином виробничі показники. А вони ж, не забувай, показники ті,

залежать від свідомості того виробничника та твого ставлення до нього».

Розмірковуючи так, Мусій Іванович піймав себе на тому, що він теж не одійшов далеко від отаких, як Мазанков. Він знає, на що здатні члени його бригади, коли треба пробивати кам'яну стіну, підбирати породу чи вугілля, кріпити штрек. А коли вони залишили шахту... Еге ж, крім нарядної та робочого місця, до гурту у вільний час вони сходяться не часто, а годилося б знати один одного більше, ніж знаємо, і не тільки в робочій обстановці, щоб і в дружбі було до кінця оте «один за всіх, усі за одного». І щоб, як у тій приказці: «Якщо маєш хорошого друга, то й добру пораду». А хто друзі в Олексі Лещука?

В нарядній прохідниці з нетерпінням ждали свого бригадира. Прийшли всі, крім Лещука. Вважалось, що йому незручно бути на таких зборах.

З'явившись у кімнаті, Білан на здивування всіх почав розмову про виробничі питання.

— Нашій бригаді дають нову породонавантажувальну, — сказав і за звичкою мав би окинути поглядом присутніх. Але зараз він дуже пильно подивився тільки на Федора Тугая. Той, мабуть, зрозумівши бригадира, зав'юнився, внизав плечима і відвернувся.

— Завтра машину спускаємо в шахту, — продовжував Мусій Іванович. — Транспортуємо до штреку, зберемо і почнемо випробувати.

— А як справа Лещука? — не втерпів Марко Тяглов.

— Була розмова?

— Що вирішили? — посипались запитання.

— Говорили принагідно, у зв'язку з питанням, про яке я вам доповідаю, — сказав Білан.

— Як це принагідно? — обурився той же Марко Тяглов.

— А може, воно так і треба.

— Спочатку хай бригада обміркує.

— Взяти на поруки! — запропонував Артем Срібний.

— Спізвився. На поруки беруть до судового вироку, — пояснив Тугай.

— А що ж тепер?

— Попрацює на поверхні, на вулиці...

— А як же бути Олексі зараз? — запитав Артем Срібний. — Він же і досі сидить в душовій...

— Париться.

— Умліває хлопець...

— Змиває... — Додавали весело товариші.

Уявляючи, як Лещук, наляканий, що його чатують на дворі, боїться вийти з душової і мокне у воді, Мусій Іванович посміх-

нувся і подумав, що це теж кара і наука, яка надовго хлопцеві запам'ятається.

— Дорога йому зараз до відділення міліції,— сказав Білан.— А щоб охотніше було йти, проведемо його гуртом.

1955 р.

ЙОГО РОМАНТИКА

Відбувалися збори будівельників. Вадим Бурко сидів у колі друзів і знайомих і дослухався, про що говорив доповідач. Йшли цифри, проценти виконання плану, кубометри вкладеної цегли та бетону. Все це було не дуже то й цікаво, але треба слухати. Та ось мова пішла і про людей. Назвали ім'я і прізвище знайомого каменяра. Вадим напружив увагу.

— ...На нашу думку,— підкреслив доповідач,— Роман Норенко гідний високого звання ударника комуністичної праці.

В залі зринули бурхливі оплески. На запрошення президії на сцену вийшов украй збентежений, зніяковілий Норенко. Йому вручили друкований золотими літерами мандат і квіти. Оплески, немов розбурхані хвилі, били гулким прибоєм, стрясали зал. Це було урочисто і вражало.

Вадим застиг. Міцно вп'явся руками у бильце стільця і, як заворожений, вдивлявся на сцену.

«Заздриш?» — з'явилося і вкололо мультке й гостре. Всього його, здалося, облила гаряча хвиля, прискорено швидко забилося серце. Від раптової напруги він зів'яв. А хвилі били, гойдали знову і знову і ще гостріше врізалось, заповнювало всього — «Заздриш?»...

«Ні,— відповів сам собі рішуче.— Ні». І в той же час він не заперечував, що хотів би стояти отам, на сцені, поряд Романа, або навіть на його місці. І щоб так урочисто гриміло...

Коли в доповіді називались прізвища кращих штукатурів, теслярів, мулярів, Бурко особливо дослухався, відчуваючи, що паленіє, ждав, може, ось-ось назвуть і його. Але — не назвали.

«Еге ж, не доскочив,— свердлило в'їдливо докірливе.— Та не всім же ходити в передових»,— виникло рятівниче, розсудливо заспокійливе. Але обманути йому себе не вдалося. Заронене в душу невдоволення ятрило серце тонким щемінням, гнітило.

Після зборів Вадим не захотів дивитися кінокартину, відмовився зіграти в шахи. Загальний людський потік, що рушив з приміщення, виніс його на вулицю.

Надворі спадав замріяний осінній вечір. Присмеркова сутінь повнила простір; небо, здається, спускалось до самої землі і топило все густою, але прозорою бузковою млою. В далині, за небосхилом, спалахували бліді заграви. Там десь варять метал або ж відблиском розлилися електричні вогні. Землю облягала тремтлива тиша.

Дорогою Вадим ішов один. Дав волю своїм розбурканим думкам. В душі було таке відчуття, ніби він щось важливе загубив і загубив його уже давно, а дізнався про це тільки зараз. Була потреба простежити, що він робив принаймні останнім часом. Він бачив себе на будові, яку залишив кілька годин тому.

Висока, десятки метрів впродовж будівля, коли на ній ще немає даху, нагадує величезний корабель. От би тільки баштовий кран не збоку, а поставити посередині тієї палуби, нап'яти вітрила і пливти в безкраю далину...

Це уява ще з юнацьких років, коли захоплений романтикою Вадим мріяв стати матросом і шугати серед розбурханих хвиль моря. А коли вступив до ремісничого, обрав реальну, але теж романтичну професію каменяра. Він готував себе мурувати не якісь приземкуваті, тонкостінні будівлі, а величезні споруди — тисячометрові дамби — греблі, які перетинають плин води на Волзі, Дніпрі або Ангари. Йому уявлялось: ураганно, з ревінням і свистом бурхають скажені вітри, вирує крижана вода, а вони, сміливі і вперті каменярі, з самого дна того чорторію зводять кам'янобетонні стіни...

Але йому поки що не судилося приборкувати стихії, перегачувати русла рік, будувати електростанції. Він тут, у степу, на рівнині, де вчора ще хвилювалося море пшениці, — будує житла.

Будівля нагадує палубу корабля, захаращену деревом, цеглою, залізом. І там, у проймах, де мають бути вікна та двері, як матроси біля корабельних ілюмінаторів, стоять каменярі. В кожного з них в руках кельма або кирка-молоток. Кипить робота: одна біля одної, скріплені густим розчином, лягають рівно під шнурок цеглини. Поволі, але невпинно зростає й зростає стіна.

От і його, Вадимове, робоче місце — він мурує перемичку між двома віконними проймами у причальній стіні. Поряд нього — Роман Норенко. Він виводить наріжні боковини. Таку роботу до ручають досвідченому, кращому майстрові. Ще рік тому, коли вони, юнаки, залишали після навчання ремісниче, Бурко і Норенко мали однакові виробничі розряди. Однакового віку, навіть зросту однакового, обидва чорняві, кругловиді. Спершу, коли прийшли на будівництво, у роботі Роман нічим не визначався. Навпаки, Вадим був спритніший, загадану норму виконував раніше товариша і, бувало, кепкував з його невправності.

Іноді Вадим посміювався з свого друга, коли той никав на будові — придивлявся, хто як орудує з цеглою та кельмою. Аж воно в такий спосіб, як виявилось, Норенко навчався, переймав досвід кращих каменярів.

Коли Роман випередив усіх майстрів і червоний прапорець кращого муляра замайорів на стіні його кладки, Вадим вітав Романа з перемогою.

— А ти як плануєш? — запитав Норенко.

— Орієнтуюсь на норму, — відповів коротко Бурко.

— Треба прагнути більшого, — зауважив Роман не то Вадимові, не то сам собі і почав приладнувати змащену в'язким розчином цеглину, ніби спішив надолужити згаяний на розмову час.

Того дня Бурко виконав норму — уклав вісімсот цеглин. Норенко — тисячу сто. І в подальші дні Роман теж ішов попереду. Про це іноді говорилося на нарадах у бригаді. Але воно не тривожило Вадима: може, тому, що розмови ті були ніби між іншим, без вогника. «А може, я не дуже то й дослухався. А треба було б...» — запитував і відповідав сам собі Бурко.

Уява перенесла Вадима до зали, в якій щойно відбувалися збори. Здалося, він учув навіть паростаючий плескіт долонь, гомін, захоплені вигуки: «Ромка!», «Ура!», «Ромка!»... Вадим бачить, як Роман сходить з помосту, йому назустріч ринули хлопці, дівчата, стискають руки, вітають, нараз Роман ніби втонув у галасливому натовпі і в ту ж мить злетів уверх, аж під стелю. І так багато разів...

Гнітючий настрій, невдоволення не залишали. Напосідливі думки вертілися навколо одного і того ж...

* * *

Вадим прокинувся. До слуху долинули тихі, ледве чутні звуки — мелодії державного гімну. Потім почувся голос диктора. Він поздоровив з добрим ранком, назвав місяць і число нового дня. Диктор замовк, а ніжнотонні, велично-урочисті звуки ще довго бриніли, пливли над землею назустріч першим променям сонця, будили все живе. І народжувалась велична пісня нового трудового дня.

«Глянути, як у інших», — першим прийшло в ще затуманену дрімотою свідомість. Саме так — «глянути» було вирішено ще вчора ввечері після довгих роздумів. З цією думкою Вадим виїшов з дому.

За кілька хвилин був на будівництві. Щодня, коли зійде сонце, він спокійно приходив на це, вже добре знане і звичне для нього місце. А зараз підступав, пройнятий тривожним хвилюван-

ням. Не поспішаючи, обійшов будову навколо, потім підіймався з поверху на поверх. Його цікавила кладка стін, кутків, перекриттів. Оком каменяра підмічав, чи до пуття муровано. Та тут уже все застигло, лежить непорушно. А коли майстри розпочнуть свою роботу, він простежить, хто як вправляється і в чому суть мистецтва швидкісної кладки.

Вадим перевів погляд на сусідню будову. Багатометрова націлена навскісно в небо стріла рухливого крана несла під собою величезну бетонну панель. Ось та панель стане сторчма, поряд впродовж покладуть другу, третю... І не зчуєшся, як виросте новий поверх, новий будинок.

«А ми тут поки що кладемо цеглину до цеглини,— подумав, ніби комусь сторонньому відповідаючи.— Та настане час, доведеться і нам на панелях отаких потанцювати».

Опинившись на своєму робочому місці, Вадим заздалегідь розпланував, де краще йому поставити розчин, а де, щоб була під рукою, на похваті,— цеглу.

«Заодно перенести б сюди ближче і червоний прапорець,— майнуло в думці веселе, жартівливе.— Перенесуть інші,— запевнив себе.— Але треба заслужити...»

Стояв на ще не завершеній причільній стіні. В обличчя бив східний поривчастий вітер. У вишині сірою заслоною пропливали осінні холодні хмари. Світлішало. Ось-ось мало прорватися сонце. На мить Вадимові здалося, що він стоїть за кермом корабля, який відпливає... Всі навколишні будови стали кораблями і теж вирушають в імлисту степову далину... Раптом хмарну завісу прорвали промені сонця — в ту ж мить кораблі стали будівлями, уже завершеними, чепурними, дивовижно красивими... Вадимова рука стисла ще не домурований карниз. Поблизу вчулись людські голоси. Підходили будівельники.

Бурко взяв кельму, набрав нею і кинув на стіну розчин, приладнав цеглину, в ту ж мить підхопив другу, а оком уже намітив, яку саме візьме услід за цією, і посміхнувся від задоволення, що почалася робота.

1956 р.

ПРОФЕСІЯ

Вирішення змінити професію було остаточним. Олекса уявляв здивування своїх друзів і знайомих, коли вони довідаються про той його намір. Та ще більш він вразить їх, коли по-справжньому покаже себе вже на новій роботі. А це буде, безперечно, так.

Вони ще почують про його вдачу. І, можливо, тільки згодом, коли збіжить час, він признається найближчим людям, і найперше їй, коханій Алці, про те, що було причиною отієї його затії...

Вони сиділи в залі, де відбувалися робітничі збори. Юні, закохані, вони, розуміється, пильнували одне одного і стежили за тим, що діється на сцені. А там було і справді хвилююче цікаво.

Керівники дільниць, бригад та окремі шахтарі говорили про роботу колективів, про свої особисті зусилля і досягнення. Ті, що сиділи в залі, доповнювали, заперечували чи схвалювали сказане словами і сплесками долонь.

З усіх товаришів, що згадувалися в доповідях, нікого так гаряче не вітали-вшановували, як Севастіяна Линюка. Нещодавно про нього оповідалося в газетах як про вмілого, хвацького водія електровоза, а зараз уже в бригаді він один з кращих машиністів гірничого комбайна.

На сцені з'явився і Линюк. Русявий, при здоров'ї і впевнений у своїй силі, він сміло підійшов до трибуни й окинув пильним поглядом залу. Здавалось, Севастіян збирається виголосити гучну і довгу промову. А він сказав лише кілька слів, запевнив, що обіцяні тисячі тонн вугілля будуть обов'язково вирубані достроково його гірничою машиною. Слова машиніста-комбайнера втонули у хвилях оплесків.

— Оце так завдання!..

— Рвонув хлопець, та ще й добре.

— Цей поведе вперед...— злітало різноголосе і схвальне у залі.

— От який!..— в захопленні вигукнула Алка. Плескаючи в долоні, збуджена й поривна, вона вимовляла якісь слова. Можна було здогадуватись, що в продовження отого «от який» розумілося — «звитяжець», «герой», «молодчина» і таке інше, як вияв похвали і подиву.

«Могли б і мені отак аплодувати»,— подумав збентежений Олекса. І це була не заздрість, а глухе, раптове, а може, й давно вже заронене в душу нарікання на самого себе. «Могла б і мені... Але ж треба визначитись... Треба. А це можливо тільки там... де й Севастіян...» І те, що він має робити, в дню мить здалося було вже ним давним-давно задумане. Потрібен був тільки якийсь поштовх чи то привід, зачіпка, щоб почати діяти. І ось тепер рішення визріло...

В розрахунковому відділі, де працював Олекса, були дещо здивовані з того, що він залишає роботу.

— Ви, товаришу Бережний,— говорив повчально головний бухгалтер,— працюєте у нас не перший рік, уже набули певного досвіду. То ж чи варто вам міняти професію? Подумайте...

— Даремно, друже, кидаєте нагріте місце.

— А чи ж там, де треба, шукаєш?..— запитували і умовляли товариші, друзі.

Бережний ні на що не зважав. Діяв рішуче, наполегливо. Подав заяву про звільнення його з посади рахівника і в той же час домовився, що працюватиме в шахті на третій дільниці в молодіжній комбайновій бригаді. Можна було б уже й приступати до тих шахтарських обов'язків. Але ж треба завершити розпочате в розрахунковому відділі. І він поспішав.

Збігли напружені дні. Заповнено останні облікові картки. На аркушах у відповідних графах вписано тисячі й тисячі цифр і слів.

— Цифри — стихія Олекси. У нього все в розрахунках,— говорили жартома друзі. А він таки й справді любив рахування. Іноді цифри йому промовляли красномовніше слів. Це ж таки цікаво. Він може розкрити всіяні знаками аркуші і досвідченим оком вловити щонайменші порухи, зміни в роботі шахти, дільниці, бригади, простежити лінію трудової напруги будь-кого з товаришів, які працюють у шахті чи на поверхні. І висновок буде безпомилковий.

Сумлінно, як то й годиться, виконано і цю, останню, сказати б, завершальну роботу. Він ще та й ще раз перевірів і нарешті остаточно впевнився — нараховано точно. Тепер уже хтось інший буде продовжувати цю кропітку роботу — вписувати до аркушів-карток нові показники — цифри. «Хтось інший...» — чомусь муляє, не дає спокою, і Олексу проймає терпкий нерозсудливий смуток, непрошено вповзає тривога. Він розуміє: залишаючи установу, годилося б чемно попрощатися з товаришами, з якими день при дні творив спільне діло.

«Згодом. Іншим часом. Зайду обов'язково»,— вирішує хлопець. І, окинувши затуманеним поглядом велику кімнату, схилені над паперами постаті, непомітно, як йому здалося, виходить на простір, під сонце.

Тривожний настрій поволі розвіюється. Олексу вже турбує питання, коли краще сказати Алці про свій вчинок: зараз, коли зустрінеться з нею, чи під час зборів у клубі, куди їх обох на сьогодні запрошено. І раптом йому спадає на думку вразити кохану несподіванкою. Еге ж, завтра вранці, вже в робочому одязі, готовий до спуску в шахту, він з'явиться в ламповій і з рук Алки одержить акумулятор. Вражена дівчина побажає йому щасливого початку, удачі. А він певний: удача йому буде. Розуміється, минають дні, тижні, можливо, місяці, але про шахтаря Бережного заговорять з повагою. Бо ж саме там, у лаві, біля гірничої машини, він зуміє показати свою здатність, наполегливість, уміння.

В клубі на зборах говорилося про все, чим живе шахтарський колектив: про видобування вугілля і навчання в школах, про роботу профспілкової організації і дитячі майданчики. Називались імена кращих. В цей час вчулося, як звичайне, а для Олекси абсолютно несподіване:

— Варто відзначити товариша Бережного, рахівника-розраховувача. Треба відзначити...— підкреслив доповідач і продовжував розказувати про його сумлінну роботу, особливо останнім часом. А слова тонули в поривному зльоті оплесків.

— Покажись, де ти там, Бережний!..

— Олексо!..— вимагали в залі.

Олекса підвівся, виструнчився, обіруч поправив на голові густе чорне волосся, ніби ненароком обвів руками округле зашаріле обличчя і раптом зніжковів, збентежився. В грудях перехопило подих.

Поряд нього стояла Алка, теж радісно піднесена. Олексі здалося, він почув бажане «Який ти...», зиркнув на дівчину.

— Хороший. Любий,— вимовляла вона притишено, ніжно. А навколо вихрили й вихрили поривні оплески.

1961 р.

МАРІЙКА

У безмежний простір, аж під сивий обрій, збігає скороджена рілля. Куріє розбуджена, вигріта і випещена сонцем земля. Плинуть, гойдаються ледь імлісті плеса. Посеред поля стоїть Марійка, бентежна, горда, заслухана в гами весни і сама, як весна, юна: радіє, посміхається...

Вона рада, їй аж не віриться, що так сталося. І як це Іванко надумався так зробити, як йому це вдалося?.. А почалося вчора. За щирою, любою розмовою вони й незчулися, як збіг час їхнього побачення. На сході зійшла вже світанкова зоря — кінець побаченню...

— До завтра, любий, до вечора...— сказала вона, звільняючи руку з його руки.

— До ранку, тільки до ранку...— мовив Іванко.

І справді: вранці їм, ніби випадково, разом випало їхати на посівну.

Із польового стану ще до сходу сонця вони вирушили на визначений лан. Трактора з сівалками повів Іванко.

Роздолля. Безмежжя. На всі сторони чорним сувоєм стелеться розпушений чорнозем. У м'який вологий ґрунт надійно грузнуть

сошники — за цим пильнує Марійка. Рівно нижуться й нижуться довгі, здається, без кінця й краю рядки, набираються гектари. І вже он скільки засіяно!..

І уявлялось: зазеленіє, заврунеться лан, до видноколу покотяться гойдливі хвилі, заграє ніжний шерхіт колосся, а згодом в двигтінням, гуркотом котитимуться тут комбайни, а на польових токах навіють-насиплють кучугури добірного запашного зерна... Марійці любо, що ударно йде робота, що так погожо — навколо мерехтять золоті сонячні потоки, ріллею, ніби граючись у перегонки, пробігають легенькі тіні хмарин, а ген над вибалками — низинами аж під виднокругом струмує миготливий легіт, і тут і там у блакитну височінь тягнуть і тягнуть своє пісенне плетиво жайвори. І Марійка теж ладна співати на весь широкий світ, бо в грудях так багато молодого буйного пориву, бо вона кохає, кохає до нестями. І щастя її чубате, засмагле, невгамовне і миле зараз разом з нею...

Коли перейшли на дослідну ділянку, Іванко залишив трактора, підійшов до сівалок і почав переставляти, регулювати висівний апарат.

Знову рушили, як звичайно, на межі поля зупинились. Іванко ще раз поворожив біля сівалок. Зерно в сошники почало стікати повільніше.

— Що ти зробив? Нащо це так? — запитала здивовано Марійка, бо знала, що норму висіву на кожен лан, на кожен гектар визначено заздалегідь, ще до виїзду в поле.

— Для експерименту. Таке завдання, — відповів Іванко, як вдалося, на диво спокійно.

Марійці хотілося вірити. Іванко вважається кращим, досвідченим механізатором у колгоспі. Неспроста йому, мабуть, доручили засівати оці дослідні ділянки.

Останній раз пішли вони в гони. На межі зупинилися.

— Ось і виконали завдання, — сказав Іванко голосно, в задоволенням. Залишив кермо, вдивляється, ніби прикидає на око, скільки засіяно, — попрацювали добре...

— Так, — сказала Марійка. Вона відчувала приємну легку втому. Пашіло обпалене сонцем і вітром обличчя. Воно в неї взагалі рожеве, а зараз, немов пройняте вогнем, аж, здається, палахкотить. Скоріше б вмитися холодною водою, причепуритись, та й додому...

Іванко вибрав з коробів рештки пшениці і відніс клунок до кабіни.

Вчинок такий вжахнув дівчину. Вражена побаченням, вона навіть не спромоглася кинути слова гострого докору, гнівного осуду. Неймовірним зусиллям волі вона стримувала сльози. А світ тьма-

рився і тьмарився... Все, що досі було таким простим, зрозумілим і світлим, зблякло, втратило свою значимість. Проймав біль терпкої образи: оті руки, які квалливо зав'язують клунок, торкалися її рук, стану, обіймали, пригортали...

Марійка відвернулася. Не хотілося зараз бачити його, думати про нього. Коли б можна було — тої ж миті пішла б з поля. Але ж треба ще почистити сошники, закрити коробки сівалок. Та й повинна вона простежити, що він робитиме далі з отим зерном. Закрадалась надія: ось він одумається, витягне з кабіни мішок і віднесе його до польового стану. Однак такого не сталося.

Іванко поводився байдужісінько, спокійно, заховавши зерно, заспішив з від'їздом. Помітивши, що Марійка спохмурніла, стривожився, почав допитуватись, чи, бува, не захворіла, чи не стомилася. А насправді, мабуть, тільки удавав, що турбується, щоб якось піддобритися, загладити провину. Йй було боляче.

Вже на самоті, трохи заспокоївшись, почала тверезіше обмірковувати те, що скоїлось. Гнів і образа не згасали. Обурювало навіть нахабно кинуте ним на прощання:

«Зустрінемося на тому ж місці... коли зійде місяць!..»

Як він смів?

Серце краялось, скніло, ніби його хтось затис в тугі лещата, здавалось, воно довічно буде отак стривожено нити і рана ніколи не загоїться... «Та це, сказати б, твоє особисте, як хочеш, так і реагуй,— подумала. Але, крім особистого, тут справа і громадська, державна. А це, якщо чесно, повинно бути на першому місці... І ти, Марійко, не тільки свідок, а й ніби співучасник, коли змовчиш...»

Вразив раптовий здогад, що Іванко, коли надумав вчинити злочинство, міркував: мовляв, своя, не підведе... Та він помилився, вона зробить так, як підказує сумління...

Спадав тихий весняний вечір. Тягнуло вологою. Густішали присмерки. В селі спалахувало світло. Стелились, кучерявилися сиві димки.

Марійка поспішала до будинку правління колгоспу, певна, що застане когось з керівників і поведе потрібну розмову — скаже все, що обурило.

Світилося в кімнаті агронома. Проходячи повз вікно, Марійка глянула і не повірила власним очам: на столі, біля якого стояли агроном Тинянченко і Іванко, лежав знайомий клунок з зерном.

— ...робив усе за вашою, Арсене Михайловичу, інструкцією,— почувла.

— Останню ділянку, кажеш, засіяно трохи рідше, ніж інші? — почувся низький голос агронома.

— Рідше. На гектар висівалося менше кілограмів на п'ять. А оце залишок,— знову заговорив Іванко.

— Зважимо. Перевіримо завтра,— схвалив Тинянченко,— іди, відпочивай... А коли зійде, а ще краще, коли вродить, побачимо, що покаже наш експеримент...

«Чому не поцікавилась до кінця, коли почула оте слово тоді,— докорила собі,— та й не перепитала, хто дав завдання?..»

Марійка тихенько відійшла від вікна і опинилася за рогом будинку, в садку. На сході крізь віття вишень пробивався вищерблений місяць. Він мружився добродушно і лукаво посміхався... «Зустрінемося на тому ж місці»,— згадала Марійка і полегшено зітхнула. З очей раптово ринули сльози, і вона посміхнулася місяцеві.

Коли зустрінуться, вона розкаже Іванку про всі свої сьогоднішні переживання.

«А коли б ото було насправді?..» — напевне запитає він.

«Викрила б, як би не було тяжко на серці»,— відповість сміло. Посмішка розквітла на її обличчі...

1974 р.

ВОЛОШКИ

Хвилина їзди — і ми вимчали на пригорок: простір — захоплюючий, манливий. Грайливі хвилі беруть початок десь в гущавині озимини, виграють, вирують. Степ двигтить, розправляє широкі зелені крила, і тут, і там аж ген до обрію грає густе шумовиння — квітує жито.

Пшениці — як мур, стебло в стебло, гінкі, вузлуваті. Колоски щетиняться в небо, скоро квітуватимуть, наливатимуться зерном, обважніють і поникнуть долу. А зараз вбирають сонячну зливу, покірні подиху вітру, дзвенять.

— Поїдемо межею поля,— ніби сам до себе говорить Арсен Михайлович і пускає в розгін мотоцикла.

— Межею...— повторюю я сказане, радий, що вибрались у польовий простір, що будемо тільки удвох, ніхто не заважатиме. А балакучий, привітний агроном Тинянченко напевне розкаже багато цікавого, і насамперед закінчить оту, як він говорив, романтично-агрономічну історію, пов'язану з польовими квітами — волошками...

Початок історії я вже чув, знаю. Він — студент сільськогосподарського інституту, прибув на практику до колгоспу і там зу-

стрів її, юну і чарівну. І, зрозуміло, закохався. Йому здавалось, що дівчина теж не байдужа до нього. Вони часто зустрічались. Не один вечір провели удвох. Спостерігали, як сходить і заходить місяць. Перелічили майже всі зорі на небі. А про своє кохання — ні слова. Юнак ніяк не наважувався освідчитись. А час збігає, зволікати вже не під силу — найніжніші слова просилися з серця. А як їх висловити, з чого почати?.. Та знайшов-таки вихід...

А який?.. І чому та історія пов'язується з волошками, Арсен Михайлович тоді не сказав. До кімнати агронома, де ми вели розмову, зайшло кілька чоловік колгоспників, заговорили про різні колгоспні справи і новини. А потім ми вирушили в поле.

За селом наш мотоцикл з тугим воркотінням котить польовою дорогою, яку з весни до пізньої осені місяць і вкочують машини, трактори, причепи з реманентом; навіть між коліями їжачиться рівна зеленава стерня нещодавно скошеної пашні.

— У нас це називається «Якимова ідея», — помітивши моє здивування, пояснює Арсен Тинянченко. І, відірвавши на мить руку від керма, показує в напрямі смуги.

В кінці лану пшениці і початку масиву кукурудзи ми зупиняємось. Тинянченко перевірятиме якість прополки. Мені, напевне, буде нагода уточнити свої записи, почутій кінець «романтичної історії»... Арсен Михайлович починає:

— Так от про ідею. В нашому селі, — неквапливо, зосереджено веде Тинянченко, — живе всіма шанований Яким Іванович Зоря, років тридцяти п'яти, показний з себе: кругловидий, кирпатенький, русоволосий, голубі ясні очі — взагалі, привітний чоловік.

Я поглядаю на оповідача, і мені здається, що він говорить про себе.

— В колгоспі Яким Зоря керує будівельною бригадою. Але по-справжньому жива, дійова людина не може замкнутися в рамках тільки своєї роботи. Отож і товариш Зоря душею боліє за все, що його оточує. Його все цікавить, і всьому він готовий давати лад. Напровесні цього року на зборах Яким Іванович повів таку мову:

«Оце пройшов я, дорогі товариші, з кінця в кінець наше село, зміряв упродовж його і впоперек, побував на всіх вулицях і кутках. І з'явилася в мене така думка: багато, скажу вам, вільної землі. Невпорядковані вулиці, багато клинців, вигонів, не засіяні деякі городи. Та буває, що й на тих, які мають господаря, не розбереш, що там посаджено чи посіяно — бур'яни розкошують. А земля ж народна».

— Та таке ж трапляється і на наших полях!

— Любимо дуже широкі дороги.

- А вигони?..— підхопили колгоспники.
- Землю треба берегти, любити!
- Всяку невдобку можна пустити в діло.
- Можна, якщо докласти рук...
- То давайте справді заходимось!..

— «Якімова ідея»,— підкреслив Тинянченко,— дала колгоспу десятки додаткових гектарів родючої землі під городи, пашню, під трави, і оце, бачите...— він показав дорогу, якою щойно проїхали,— навіть між коліями бував зелений корм...

Ми серед безкраїх шелестких заростей. В ці хвилини для агронома, здається, не існує нічого, крім видовжених цупких гостролистих рослин кукурудзи. Він обстежує кожний рядок, кожну стеблину, поспішає в глиб масиву, уповільнює кроки, уважно придивляється, перевіряє якість культивації, вологість ґрунту. Комуś гнівно погрожує, коли натрапляє на бур'яни чи на недбало підгорнуте стебло, і весь час пише щось у блокноті.

Вгомонившись, Тинянченко нарешті згадує про мене. Ніяковіючи, вибачається за неухважність. Але ж така робота...

І я погоджуюсь, у всякому ділі треба бути сумлінним.

Ми вертаємо на межу поля, збираємось сідати на нашого трьохколісного.

— То як же закінчилася ота романтична?..— нагадав я.

— Романтично-агрономічна,— весело озвався Арсен Михайлович,— а він тоді таки знайшов вихід... Еге ж, знайшов,— повторив, хитрувато посміхаючись,— скомпонував твір, в якому пристрасно висловив усі свої почуття, думки, бажання. Зрозуміло, там було все про любов, що буває в художніх творах та відомих народних піснях. Вона, його люба, була «серденьком» і «зіронькою ясною». Він щиро запрягався вік кохати, дарував їй усе, що є найкращого у світі. Викохував для неї пишні, запашні троянди, рожі, сів волошки... І саме в ту хвилину, коли він натхненно говорив про квіти, дівчина рвучко підвелась і пішла геть.

Прикро вражений такою несподіванкою, він навіть не намагався зупинити її.

Після того дівчина рішуче уникала зустрічі з юнаком, не хотіла навіть бачити його. Минуло багато днів, поки він довідався, чого розгнівалась його кохана.

З'ясувалось, що того дня у неї була велика неприємність. У змаганні її ланка втратила першість через бур'яни: жовтоцвітну свиріпу, осот та волошки. Того зілля було не так-то й багато, а все ж воно засмітило поле. А він, коханий, пригадав той капосний бур'ян, що ятрив рану, та ще й ніби на глум вимовляв ніжно:

— «Ти обвийся березкою... Ти — чарівна волошка...»

Кохання перемогло всі непорозуміння і перешкоди. Серця їхні знайшли спільну мову. Вона стала його дружиною. Тепер волошки у них — улюблені квіти. Але цвітуть вони тільки біля їхньої хати...

— В садках?..— вихопилося в мене. Та я вчасно прикусив язика, не сказав, що бачив сьогодні буйні плеса тих квітів біля його, Тинянченка, хати.

Арсен Михайлович, мабуть, вгадав мої думки, але мовчав і, дивлячись на мене, добродушно й загадково посміхався.

1974 р.

ТАК БУДЕ

Йому не треба було доповідати, хто він, де саме працює, або ж нагадувати, чого прийшов. Бригадира прохідників Романа Гайчука тут добре знали. Поява його в конторі шахти саме в цей час була без слів зрозуміла. На привітання і запитання «чи не даремно?» касир мовчки, привітно посміхнувшись, кивнув головою, видобув із столика паперів платіжну відомість і поклав її на столик перед шахтарем.

— Ось тут, Романе Івановичу, глядіть не залізьте пером на чужу ділянку,— жартував касир, ставлячи олівцем позначку навпроти прізвища.— А бригада ваша останнім часом, нівроку, солідно, солідно...

Гайчук глянув на цифри, під якими мав розписатися, і застиг від здивування. «Напевне, трапилась помилка»,— блискавично майнула думка. В одну мить пробіг очима всю відомість: навпроти прізвищ і решти одинадцяти членів бригади красувались такі ж великі числа. Це було порівняно вдвічі, а може, навіть трохи більше, ніж заробіток минулого місяця. Ніби не вірячи самому собі, він ще раз глянув на відомість — помітив: біля двох прізвищ, а саме: прохідників Климахіна і Загоруйка вже поставлено позначки і розписи: товариші одержали повністю.

«Тут щось таке важливе не враховано, або ж помилково нам начислено. І все це, напевно, пов'язується з новою машиною. Так, з новою...» — думав збентежений бригадир. А вписані у відомість цифри приковували погляд, приємно хвилювали. І в той же час в душу Гайчука закрався якийсь мультяшеский неспокій, поволі на-ростав протест і потреба обов'язково вирішити, як бути.

Ще якихось півгодини тому, йдучи сюди, до контори, він заклопотано розмірковував над тим, як його найкраще було б

спланувати свої господарські справи. Та як не мудрував, виходило: куди не кинь, хоч там уріж, а тут доточи, а щоб якось звести кінці з кінцями, доведеться значну суму грошей у когось позичити. І доки надворі стоїть погожа днина, закінчувати розпочате будівництво дому. Та й біля того дому поки що пустка. Два роки, як почав ставити хату, а от ніяк не доведе її до пуття. А все через те, що не вистачало коштів. І ось як знахідка: ніби той, хто визначав за останній місяць заробіток, завбачливо врахував оту його скруту.

«А чи заслужено визначено?..» — напрям думок змінився і обірвався. До слуху Романа Івановича долинуло знайоме шелестіння новеньких, цупких, уперше вживаних грошей. В руках касира, коли він відраховував їх, вони шурхотіли і виляскували, ніби крила раптово злітаючих голубів. Гайчук мимоволі скосив у той бік очі: на столику лежали недбало кинуті, перевиті смугастими, блідо-рожевими стрічками три пачки по десять карбованців, дві пачки по двадцять п'ять, а в рук із свистом і хрускотом злітали п'ятірки, а потім карбованці.

— Та розписуйтесь уже, — з докором зауважив касир, кладучи біля відомості гроші.

— Треба було б перевірити, чому саме така сума, — переконуючи самого себе, сказав Гайчук і обережно поклав на столик ручку. Вона перекотилась, перо торкнулося відомості, і тонкі прозорі розводи, ніби синяве полум'я, охопили краєчок паперу.

— Що перевірити? — запитав із стриманим роздратуванням касир.

— Нарахування оплати, — Гайчук піймав здивований погляд і криву іронічну посмішку свого співрозмовника, бачив, як той нетерпляче змахнув жмутом паперів і відійшов геть.

Біля Гайчука опинився завідувач розрахунковим відділом Бакалов. Він уважно вислухав заяву про те, що нарахування оплати треба було б звірити з визначеною бригаді місячною нормою та простежити, як виконували прохідники щоденні виробничі завдання.

— Перевіримо, — сказав коротко Бакалов і в ту ж хвилину заходився звіряти рапорти і довідки, на підставі яких складалась платіжна відомість.

— Все законно і точно, товаришу Гайчук, — мовив дещо підкреслено офіційно завідувач. — Прошу, одержуйте належне, — додав уже м'якше і, посміхаючись, чемно вклонився.

Але бригадир не відходив:

— Від товаришів, які вже одержали по цій відомості, здається, ніяких претензій не було? — звернувся навмисне з таким запитанням Бакалов до касира, передаючи йому папери.

— Ніяких розмов, ніяких претензій. Тихо, мирно,— відповів касир.

— Зрозуміло,— вже адресував до Гайчука завідувач,— бригаді, яка змагається, щоб зватися бригадою комуністичної праці, хотілося б мати ще кращі виробничі показники. Зрозуміло, але, на мій погляд, і те, чого ви вже досягли, досить високе.

— Зрозуміло, що ви нічого не розумієте,— заявив з серцем Гайчук.— Я весь час тлумачу вам про те, що в мене закрався, сказати б, сумнів, чи не завищено цього разу нашій бригаді заробіток. Еге ж, такий сумнів...

Бакалов здвигнув плечима, вигнув шию, здавалось, став аж навщпиньки і так і застиг в німому здивуванні.

— Перевірено точно, відомість стверджено...— чулося сказане кимсь із співробітників розрахункового відділу.

Гайчук якусь хвилину постояв, ніби все ще чекав продовження розмови, потім круто повернувся і рушив до виходу.

— Дивак,— вчулося зневажливе, глузливе. І в ту ж мить воно потонуло в людському гомоні. Біля каси товпилося десятків зо два шахтарів. Видавали зарплату. Хто сказав те образливе слово, було невідомо, та це й не цікавило Романа Гайчука. Він навіть готовий був погодитися з таким визначенням, почував себе вкрай збентеженим, закрадалась навіть думка, чи варто було здійсмати зараз у шахтній конторі отаку рахубу. Бо ж якихось вагомих аргументів на підтвердження своїх сумнівів-здогадок немає. А в душі був певний: став на вірну дорогу. І ті, хто зараз не розуміє його, кінець кінцем повинні будуть зрозуміти. От тільки треба знайти спосіб розв'язати отой кимсь зав'язаний вузлик з нарахуванням оплати прохідникам. А вузлик, мабуть, саме там, у штретці, зав'язано...

В коридорі контори Роман Іванович зустрів бурильника своєї бригади Михайла Чепурного. Був дуже радий цій зустрічі. Михайло міг стати у пригоді, і принаймні є з ким перекинутись словом, порадитись.

— Дають срібними і золотими? — запитав весело Чепурний, показуючи рукою на двері, що вели до розрахункового відділу.

— Дзвінками,— знайшов що відповісти Гайчук,— тільки зараз не одержиш, немає дрібних, міняють,— пожартував Роман Іванович.— Платіжну відомість нашої бригади я опротестував,— поспішив уже серйозно повідомити.— Забракував. Треба дещо з'ясувати, уточнити.— Мав би сказати, що саме «уточнити», але вирішив, що говорити зараз, коли і йому самому не все ясно, мабуть, буде передчасним. Краще вже тоді, коли він свої міркування викладе перед колективом.

З цієї хвилини Роман Гайчук почав активно діяти. Наказав Чепурному скликати прохідників до нарядної в дуже важливій справі, сам вернувся до розрахункового відділу, попросив, щоб нікому з членів його бригади поки що заробітку не видавали. Таку вимогу було розцінено як безпідставну, навіть безглузду. Але Гайчук наполіг на своєму. Платіжну відомість було вилучено.

В обідню пору в нарядній майже нікого не буває. Тихо, пусто. Отож Гайчукові ніхто не заважав займатися своєю справою. Опившись у кімнаті, де щодня перед спуском в шахту збираються прохідники, Роман Іванович видобув із шафи записи нарядів, копії рапортів і почав простежувати роботу бригади за останні два місяці. Аналіз був простий, але загайний. Він співставляв виробничі завдання та виконання їх на вибір за окремі дні. Але виявилось, що це не дає певної і ясної картини. Тоді Гайчук заходився порівнювати ті ж виробничі дані за тим же способом, але з перших чисел місяця. Великої розбіжності не виявилось. Одного дня просування було на метр-два більше, другого — менше, а загалом працювали ритмічно, завдання проходження штреку перевиконувалось, правда, лише на кілька процентів, але перевиконувалось.

Та ось раптовий, майже катастрофічний спад. Кілька днів підряд виконання сягало ледве що за половину заданої норми, потім почало вирівнюватись, кращати. А ще за кілька днів пішли велетенські стрибки вгору. Так, восьмого числа бригада завдання не перевиконала майже в півтора рази. А другого дня дала сто п'ятдесят процентів. Згодом цифра сягала до двохсот. Були дні, коли переступали навіть цей рубіж.

Гортаючи папери, Гайчук згадав усі подробиці роботи тих днів. Щоденно в рапорти вписувалися пройдені метри. Але то були, так би мовити, попередні неофіційні визначення. Всі чекали, що скаже остаточний маркшейдерський замір у штреці під кінець місяця.

І такий момент настав. Відвантажувались останні розкришені брили породи. Гуркотливий кам'яний потік обірвався, затих скрегіт заліза, осідав, клубочачись, густий сивуватий пил. Маркшейдери почали визначати обсяг проробленого.

Прохідники збились до гурту. Всі з нетерпінням чекали, що скажуть замірники. І ось у проході востаннє ліг залізний метр біля стояка, поставленого впритул під глухою стіною штреку.

— Підземні ходи в Донбасі збільшилися ще на дев'яносто шість метрів, — сказав з нарочито офіційною підкресленістю маркшейдер. — А на нашій «Північній» це вперше такі темпи проходження штреку. Поздоровляю, товариші, з рекордом!

— Тепер він у нас буде гостювати щодня.

— І щодня наростатиме.

— Тільки наростати! — весело, в тон сказаному маркшейдером відповіли прохідники. В їхніх словах була горда радість і впевненість у своїх силах. Як-не-як, а понатужились, зуміли!

— Ось хто допоміг нам підскочити так високо, — сказав тоді ж після заміру штреку Михайло Чепурний, змітаючи сивуватий порох з породонавантажувальної машини «ППМ-4».

— Та й попередниця її нас виручила.

— Тепер попередниця та піде у відставку.

— Відпрацювала.

— Можна використати, якщо не тут, то десь на іншій проходці, — розмірковували шахтарі.

— Звичайно, можна. Машина справна, тільки потужність тієї набагато менша, — погоджувався Чепурний, показуючи на другу породонавантажувальну машину, що стояла в глибині штреку без діла.

«Ну от, мої припущення й підтвердились, — подумав Роман Іванович. — Це вона, ота породонавантажувальна, нам навантажила грошенят, та ще й чималенький капшук навантажила...»

Гайчук посміхнувся своєму дотепові. Згадалось, коли головний інженер шахти запропонував їхній бригаді взяти занедбану на першій дільниці «ППМ-4» і працювати з нею, дехто з товаришів говорив: «Візьмемо, помучимось з нею, як наші сусіди, та й кинемо». — «Знизимо темпи в роботі — порожня буде кишеня». Побоювання такі були не безпідставні. Прохідницька бригада на першій дільниці майже два місяці «освоювала» ту нову машину і тільки даремно згаяла час. Бо внаслідок — ні роботи, ні заробітку. Бригаді Гайчука спочатку теж ніяк не вдавалося налагодити нормальну роботу. Машина вередувала, не слухалась: то ківш, що набирає породу, застряє в ній і не може піднятися, то він раптом злітає занадто швидко і розсипає дрібну жорстку. Довелося трохи помудрувати, дещо краще пристосувати в механізмах — і пішло на лад.

Але поринати в спогади ніколи: треба було подумати над тим, як повести справу, коли сюди незабаром збереться бригада. Гайчук уявив собі, що товариші вже в кімнаті. Розсідаються за столом, на ослонах. Деякі з нетерплячки зразу ж, як тільки переступили поріг, запитали, що сталося, чого так негайно довелось збиратись. Так, можливо, й справді воно вийшло трохи аврально. Але ж справа незвичайна, навіть сказати б — виняткова, — виправдовувався сам перед собою Гайчук. Такі питання можна вирішувати тільки гуртом і в добрій злагоді.

Так, справу треба вирішити гуртом... З цього він, певно, й почне, а потім доповість, що він був у шахтній конторі, слово

в слово передасть свою розмову з касиром і завідуючим розрахунковим відділом і назве цифри, визначені в платіжній відомості.

На його слова «завищена», «треба уточнити» та «перерахувати» — зметнуться здивовані, допитливі погляди. А потім, напевне, — наперебій один одному:

— Але ж нараховано за встановленою нормою.

— Так, за нормами оплати проходження підземних виробок.

— Ми не зловживали, не завищували.

— Ні, не зловживали.

— Нам просто пофортунило.

— Справа не в фортуні, а в наполегливій роботі.

— Ніхто інший, а ми освоїли машину!

— А могли й погоріти...

— Як наші сусіди на першій.

— Керівництво шахти, мабуть, вважає законною таку оплату.

— Безперечно...

— Можливо, що й так, — підсумує Гайчук, — хай навіть так, але ж наша совість... Мабуть, не треба нам підшукувати оті «фортуна» чи «поталанило» і таке інше. Справа в тому, що ми зуміли налагодити роботу машини та й самі краще дисциплінувались, і підвищилась продуктивність праці. Треба гадати, що ота «ППМ-4» надалі збільшить нам прохідницьку норму. А зараз, якщо бути справедливими, товариші, то треба провести перерахування оплати і одержати тільки те, чого справді варта наша робота.

В кімнаті стане тихо. Напружено. Кожен з присутніх зважить на сказане:

— Якщо треба, то що ж...

— Так, не інакше. Ми не рвачі! — почувється ствердне.

Це хто сказав? Мовби Віктор Підгайний або ж Михайло Чепурний. Та хіба не все одно хто, аби тільки так було сказано... А може, розмова піде трохи інакше, не так просто й гладенько. Може.

— А коли б ми не порушували отаке питання... — ніби між іншим, знехотя зауважить Іван Загоруйко.

— Так, так, можна було б і не вихоплюватись, не поспішати, — підтримає свого друга Семен Климакін.

«А в платіжній відомості розписались першими», — подумав Гайчук.

Схвильований, нетерплячий, він заходив по кімнаті, виглянув у вікно. Дорогою, що вела з висілка до шахтного двору, йшли гуртом, не поспішаючи, члени його бригади.

«Хай навіть трохи не так, як я уявляв собі, хай іншими словами, — вертілося у Гайчука на думці, — але щоб сказано ними було

саме в такому напрямі, щоб суть була такою. Еге ж, головне — суть». І він певний — буде. Так буде...

Гайчук згорнув папери і рішуче вийшов до коридора нарядної назустріч товаришам.

1975 р.

З МИНУЛИХ ДНІВ

Минули роки... Я знову на тому місці, де вихорила моя юність, де, власне, по-справжньому починалось моє трудове життя.

Тут все мені знайоме, дороге, рідне. Придивляюся. Пізнаю. Порівнюю з тим, що було тоді, а в груди прибоєм б'ють спогади...

То були дні, коли країна щойно вийшла з тяжких боїв з ворогами і підіймалася з руїн. Вже відбудувалася і наша степова шахта № 2, оновлювався, чепурився виселок, над степом по-весняному задзвеніла радісна пісня.

Старіші й досвідчені в шахтарстві пішли до забою видобувати вугілля. А мені випало бути вантажником. Робота ця не потребує великого вміння, була б сила та деяка вправність. Отож на залізничній колії стоять в ешелоні з розкритими пащами-дверима вагони. Я і мій напарник Костя вправно, в одну мить, підхоплюємо наповнені вугіллям ноші і збігаємо з перону по вигинистій дошці.

— Давай! Ліво!

Або ж:

— Вугол право! — командує Костя.

— Давай!..— відповідаю коротко.

Ноші з розмаху здійсмаються доверху, на льоту перевертаються набік і падають точно в націлене місце. Ворох з вугілля зростає й зростає. І так, доки не наповниться вагон.

Ми працюємо під самим віддаленим крилом естакади. За сто метрів од нас двигтять повітродувка, гримлять повиті вугільним пилом рештаки сортировки, з відкатки долітає передзвін вагонеток, людські голоси. А тут, у підвіжжі терикону, під естакадою, затишно, тихо. Крім нас, вантажників, сюди мало хто й заходить.

Я і Костя працюємо тут уже понад місяць. Ми знаємо всіх вантажників, усіх, хто зайнятий роботою на шахтному дворіщі. Отож ми зразу помітили появу біля естакади сторонньої людини.

Це стара жінка. Вона з'являється майже щодня. І, на диво, приходить сюди саме тоді, коли ешелон з вугіллям має відправлятися з дворіща і мчать у визначену йому далеку путь. З'явив-

шись, вона всюди нишпорила, ніби їй доконче треба було всього тут допильнувати.

Нас, розуміється, цікавило, хто вона. І ми дізнались — старенька та з шахтарського висілка. Прозивають Морозихою. Нещодавно приїхала сюди десь з Полтавщини. Син старої працює тут у шахті. Та все, що ми узнали, нам не давало розгадки про поведження жінки.

Бували дні, коли Морозиха приходила до нас із дворища шахти вся у вугільній пилюці й помітно стомлена. Тоді ми знали: стара працювала десь на сортировці або ж біля ствола чи то на відкатці.

Ще інтересніше нам було спостерігати Морозиху в той момент, коли вирушав ешелон. В цю мить вона, мов заворожена, стояла на пероні, вся виструнчена, урочиста. І це тим паче дивувало, бо ж ми добре знали: там, у вагонах, немає нічого, крім вугілля.

* * *

Ми завантажуюмо останній вагон, і на цьому нашій роботі сьогодні кінець.

— Добиваємо норму, Павле, добиваємо... — задоволено повторює Костя, звертаючись до мене.

Я теж радий з нашого успіху. Ми дали норму до строку. Ось-ось за кілька хвилин і — вільні.

Нарешті вагон завершено. Відкидаємо геть ноші. Вони сьогодні нам більш не потрібні. Хай хтось інший тепер понатужиться.

Я і Костя готові йти вже додому. Але ж нам треба вписати до облікового журналу нашу роботу. А воно, як на зло, немає десятника.

Сьогодні я маю намір майнути на прогулянку до гаю, що ген мріє в степу за териконом.

Костя теж нетерпляче рветься звідсіля. У нього, як він говорить, «день домашнього авралу». Треба полагодити штахети сходити на город.

Та коли б навіть ми нікуди й не поспішали, то хто має право нас затримувати? Ми ж бо своє вже зробили!

Отож... Нетерпляче ждемо десятника. А день пливе такий чудовий, погожий. Списи полуденного сонця якраз над нами. Я і Костя розташувалися в затінку порожнього вагона.

На дорозі від шахти ми раптом побачили Морозиху. Вона чимдуж поспішала до ешелону. Проходила повз вагони, оглядала, напевне, лічила, скільки їх завантажено, на ходу підбрала кілька грудок вугілля і кинула на відкриту платформу.

— Що, мамашо, виряджаєте вугіллячко в путь-дорогу? — запитав, аби заговорити, Костя.

— Еге, виряджаю, сину, виряджаю...— відповіла серйозно жінка.— А ви що, перепочиваєте?

— Пошабашили вже. Накидали норму. Тисячу пудів, як в аптеці, відгрохали.— Костя весело розреготався.

— Пошабашили...— вимовила якось дивно це слово жінка. Мені навіть здалося, що вона почне дорікати або ж умовляти, як умовляв нас нещодавно десятник, щоб ми хоча б іще годину-дві попрацювали, бо ж невправка, простоюють вагони. Але Морозиха тільки здивовано глянула на нас, розпластаних на землі. Погляд старої був якийсь стурбовано-допитливий і, здалося, зневажливий.

— А ви, бачу, тут щодня ходите,— мовив, звертаючись до старої Костя,— і брилочки, як крихти підбираєте.

— Маєш коровай, бережи й крихти,— мовила повчально жінка,— буває, що й крихта важить багато.

— Щодо хліба, то воно, може, й так...

— І вугілля, сину, і вугілля,— поспішила сказати стара.— А ви, напевне, не тутешні? — вже лагідно запитала.

Я відповів, що ми з Херсонщини і на цій шахті нещодавно.

— Он крихта впала! — кинув уїдливо Костя в ту мить, коли від поштовху паровоза з платформи посипалось вугілля.

Морозиха старанно підбрала грудки, кинула їх до вагона і знов підійшла до нас.

— Даремно, сину, смієшся,— сказала суворо, але незлостиво.— Може, сину, не тільки оцей вагон вугілля, а навіть і ота грудка стануть комусь у добрій пригоді. І, як знати, може, десь вуголька цього ждуть не діждуться...

Ми мовчали. Не знаю, що думав мій напарник, а мені не хотілося слухати зараз нудну балакавину.

— Ви молоді ще і на цій шахті, говорите, недавно,— помовчавши трохи, сказала стара.— Я теж недавно. Гостюю. А сама-то я з цих країв, з шахтарської сім'ї. Крихта вугілля...— мовила ніби сама до себе жінка. І, помовчавши хвилину, продовжувала: — Якщо вже зайшла в нас така розмова, то, мабуть, я не втерплю і розкажу вам одну історію...

Ми були не від того, щоб послухати. Час марнується: очікуваного десятника нема та й нема. І якщо старій хочеться поговорити, то хай говорить.

— Це було, добре пам'ятаю, взимку і, здається, у вісімнадцятому році,— почала Морозиха.— Степи наші вкривав глибокий сніг, морози стояли шпаркі, як вогонь. А кругом напосіли лихі вороги. І з заходу, мов та сарана, посунув німець, тоді його ще

й кайзером звали... Отож звідтіля — німота, а з східної сторони — наші лихі сусіди: донська козачня із своїми отаманами...

Мене і Костю зацікавила оповідь. Ми підвелися з землі, всілились на східцях вагона, Морозику всадовили на ношах, перевернутих доверху днищем. Стара розповідала нам бувальщину спокійно, не поспішаючи. Вона повела нашу уяву в ті далекі, грізві і героїчні дні...

...Довго точилися вперті бої шахтарів з козаками-дончачками. Перевагу було взяли козаки. Тоді гірники шахти № 2, всі, хто міг тримати зброю, залишили рідний виселок. Дорога їм стелилась до міста Луганська, до своїх братів робітників.

І потяглися дні і ночі, тривожні й криваві. Лютували злі дончачки — знущались, грабували, вбивали. І порятунку нам ні від кого. Та одного дня стало відомо: на залізницю, зайняту козаками, прорвався бронепоезд червоних. Він промчав аж до станції Лиха, розгромив ворожі загони, захопив багато зброї і мав вертати до своїх на Родаково. Але повернутися вчасно не зміг. Десь біля станції Збірна білі перетяли дорогу.

Вороже кільце стискалось. Все коротшала й коротшала путь бронепоезда. І сталося те, чого чекали білі: не вистачило вугілля. Козаки оточили бронепоезд з усіх боків, але підійти близько й захопити його не могли: червоні завзято відстрілювались.

Білі організували облогу, розраховували на те, що в червоних врешті-решт не стане патронів, снарядів, і тоді захоплять бронепоезд, і то був, напевне, вірний розрахунок. Червоноармійців могло врятувати тільки вугілля. Воно знаходилось недалеко, зовсім поряд воно було, в шахті, горою лежало під естакадою, та грудки його не можна було підібрати. Всі проходи до шахти заступили і пильнували ворожі вартові.

За три версти до шахти, в степу, запорошений снігом стояв бронепоезд. Щодня звідтіля долітали приглушені постріли і краляли серце шахтарів у висілку тривожні гудки. І в ці хвилини, в ці дні всі помисли старих і малих були там, в степу, біля своїх, рідних. А як допомогти їм? Як врятувати? Жителі шахтарського висілка не мали права ждати.

Ще звечора, як почало смеркати, кілька десятків жінок, одягнених в шахтарки, з обушками і лопатами, крадучись, виходили одна по одній з висілка і прямували до степового шурфу.

Всю ніч у підземеллі працювали жінки-шахтарі. Вони були недосвідчені в гірничій справі, але мали велике бажання допомогти своїм чоловікам-воїнам.

Глухої півночі з висілка до шурфу гуртами і поодинокі підходили жінки, набирали вугілля у мішки, торби та відра, в що хто мав і скільки міг набрати по своїй силі, і відходили в напрямі

ближчого від шахти села Горового. А вже в степу, оддалік від шурфу, завертали до станції.

Важка і небезпечна була та дорога. Жінки провалювались у замети, підіймались і знову йшли і йшли вперед навмання. І тільки ледве чутний голос паровоза, що стелився над степом, був дороговказом у тій нічній путі.

До бронепоезда жінки не могли підійти близько. Вугілля висипали на умовлене місце, неподалік від залізниці. А червоногвардійці вже самі, плазуючи в степу під ворожим обстрілом, перетягли вугілля до бронепоезда.

— Отак тієї ночі тендер паровоза було доверху засипано вугіллям,— закінчувала свою оповідь стара Морозиха.— А я, коли вже вертала від станції, то ще зайшла по дорозі до того шурфу та взяла грудку вугілля, бо залишила в нетопленій хаті своїх двох маленьких діток.

Ледве-ледве пленталась з тою ношею, але не могла кинути грудку, бо в ній було спасіння від холоду для моїх малят. Коли нарешті дійшла додому, переступила поріг і впала знесилена. Від сну розбудили мене гулки постріли гармат. То бронепоезд прорвав вороже кільце, громив козачі застави і відходив своєю дорогою. Було мені легко і так радісно на серці від того, що й моя там частка...

— Отож я завжди думаю так,— помовчавши, мовила стара,— що, може, воно й зараз, ось в цю хвилину, десь дуже потрібне вугілля і навіть окрема його грудка, бо ж земля наша радянська велика, а фабрик та заводів на ній незчислимо...

В повітря зринув протяжний гудок паровоза. Вздовж ешелону прокотився дзвінкий металевий перестук вагонів. Морозиха увірвала свою розповідь і встала з сидіння. Я і Костя теж підвелися, стали поруч старої. Повз нас, набираючи швидкість, котились вагони, чорною лискучою стрічкою тягнулись платформи з вугіллям.

На дорозі шахтного дворища показався десятник. Він поспішав до естакади, тримаючи в руках журнал для обліку вантажів. Але мене не цікавив той журнал. З думки мені не сходила розповідь жінки. Особливо врізались у пам'ять останні її слова...

Напевне, те ж саме хвилювало і мого напарника, але ми вперто мовчали. Коли повз нас промчав останній вагон ешелону, десь аж з-за гаю долинув повногрудий гудок паровоза, я і Костя, не умовляючись, без слів рішуче взялися за воші. Ми швидко наповнили їх і легкою ходою вбігли в порожній вагон.

— Давай ліво! — твердо вимовив Костя.

— Єсть,— відповів я, радий, що порушилось наше мовчання.

* * *

Стою. Придивляюся. На тому місці, де я колись здіймав наповнені ноші, височать величезні опукуваті бункери. З них крізь широкі отвори-люки у вагони зсипається вугілля. Збігають хвилини, і вже лискучий, ніби щойно омитий, гранчастий тепловоз без шуму й натуги вирушає в дорогу. Знайомий перестук коліс немов підсилює мою уяву, будить далекі спогади. Я ніби бачу перед собою тих, хто наставляв на розум, навчав мене сумління до праці і любові до людей...

Дзвенять і двигтять вагони. Ешелон віддаляється і віддаляється, ніби потопає в синяво-млистому мареві. Я прислухаюсь, ловлю відгомін, думками лину в далекі, суворі дні моєї юності і розквітаю стривоженим серцем.

1978 р.

ЗМІСТ

Вогонь землі. Роман 3

Оповідання

Універсал гетьмана Богдана	277
Гобелен	288
Цісня .	292
На пароплаві	296
Портрет	299
Листівка . . .	306
Були у Леніва	313
Важливе доручення	321
Тепло його руки	327
Весняної ночі	332
В останню хвилину	336
Перший терикон	342
Рахунок Ілліча	345
Подарунок .	351
Прощання . . .	358
Помста . . .	364
Син . . .	368
У новорічну ніч	376
Марія	380
«Молитва» .	385
Малий Тимко .	388
Рідні горизонти	393
О четвертій	399
Справа честі .	403
Кривою дорогою	413

Лист на Карпати	431
Молодий заспів	438
Бентежне серце	447
Зустріч	450
Спасибі людям	454
Його романтика	469
Професія	472
Марійка	475
Волошки	478
Так буде .	481
З минулих днів	487

ПАВЕЛ АНДРЕЕВИЧ БАЙДЕБУРА

ОГОНЬ ЗЕМЛИ

Роман. Рассказы

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *М. Я. Видиш*
Художник *О. Є. Ніколаєць*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *І. О. Селєзньова*
Коректори *Н. О. Маслова, Н. І. Харчук*

Информ. бланк № 845

Здано до складання 28.11.78.

Підписано до друку 08.06.79.

БФ 01253.

Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський № 3.
Гарнітура звич. нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 28,83. Обл.-вид. арк. 32,731.
Тираж 50 000. Зам. 8—3004. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ-57, Довженка, 3.

Байдебура П. А.
Б18 **Вогонь землі: Роман. Оповідання.— К.: Дніпро, 1979.— 494 с.**

До книжки відомого українського письменника ввійшли кращі його твори — роман «Вогонь землі» та оповідання.

Автор розповідає про героїчне минуле й славне сьогодення Донбасу, про трудові звершення радянських шахтарів.

Б $\frac{70303-056}{M205(04)-79}$ 44—79. 4702590200.

У2

42
518

ПАВЛО
БАЙДЕБУРА

ВОГОНЬ ЗЕМЛІ

